महाराष्ट्र-सारस्वत.

भाग २ रा.

आवृत्ति ३ री.

लेखक

विनायक लक्ष्मण भावे.

ठाणें.

१९२८.

किंमत चार रुपये.

मुद्रकः—धोंडो काशिनाथ फडके,
दफ्तर आशकारा प्रेस,
१६ ब्रिटिश हॉटेल लेन
कोट–मुंबई.

प्रकाशकः—लक्ष्मण विनायक भावे.

प्रास्ताविक.

या " महाराष्ट्र-सारस्वत " ग्रंथाची पहिली आवृत्ति कै. विष्णु गोविंद विजापूरकर यांनीं चालविलेल्या " ग्रंथमाला " मासिक पुस्तकांत इ. स. १८९८ च्या मार्चमध्यें सुरूं होऊन इ. स. १८९९ च्या मेच्या अंकांत छापून पुरी झाली. ही पहिली आवृत्ति म्हणजे ९८ पानांचा एक लहानसा निबंध आहे. हा निबंध सुमारें १८९४ सालींच लिहून तयार होता पण बरेच छापखाने हिंडावे लागल्यामुळें शेवटीं १८९९ सालीं छापून पुरा होण्याचा योग आला.

याच सुमारास माझे वडिलांनीं मिठाच्या व्यापारास सुरवात केली. मिठाचा व्यापार पावसाळ्यांत बंद असतो व या मिळालेल्या चार महिन्यांच्या सवडींत त्यांनीं जुन्या ग्रंथांचें संशोधन करण्याचा व्यवसाय केला. लवकरच अनेक ग्रंथ उपलब्ध झाले व " टीपांच्या खोगीरभरतीशिवाय शंभर पृष्ठांचें मासिक पुस्तक दहा वीस वर्षें तरी सहज चालेल " इतकी सामुग्री जमली, आणि ठाणें मराठी ग्रंथ-संग्रहालयानें ती. अण्णांचे संपादकत्वाखालीं ' महाराष्ट्र कवि ' या नांवाचें मासिक सुरूं केलें. याच वेळीं म्हणजे इ. स. १९०३ सालीं या ग्रंथाची दुसरी आवृत्ति काढण्याची कल्पना ती. अण्णांचे मनांत आली होती असें दिसतें. किंबहुना ती पुरी होऊन त्याची जाहिरातही महाराष्ट्र कवीच्या पांचव्या अंकांत दिली होती. पण नित्य नवी माहिती मिळत होती व अशा वेळीं आवृत्ति काढून ती लवकरच निरुपयोगी होईल असें वाटल्यावरून तो बेत तितकाच ठेवला. आणखी कांहीं वर्षांनीं पुष्कळ माहिती गोळा झाल्यावर " भारत-इतिहास-संशोधक मंडळाच्या " ग्रंथमालेंत दुसरी आवृत्ति इ. स. १९१९ सालीं प्रसिद्ध केली.

या नंतर या ग्रंथाच्या तिसऱ्या आवृत्तीचा पहिला भाग १९२९ चे जानेवारी महिन्यांत प्रसिद्ध झाला. यांत महानुभाव वाङ्मयाबद्दल बरीच नवीन माहिती आली व तुकारामापर्यंत मजकूर आला. " रामदास " ते "पंतसमकालीन कविमंडळ" येथपर्यंत दुसरा भाग आणि " शाहीर व

गद्य सारस्वत" वगैरेचा तिसरा भाग करावयाचा होता. विशेषत: शाहीरां-विषयीं बराच मजकूर लिहावयाचा होता व त्याचीं टिपणेंही तीं. अण्णांनीं करून ठेवलीं होतीं.

पण यावेळीं आमचे कुटुंबावर बऱ्याच अडचणी आल्या व हें योजि-लेलें काम पुरें करण्यास तीं. अण्णांना वेळ मिळाला नाहीं. आणि दिवसें-दिवस शक्ति खालावत जाऊन १९२६ च्या सप्टेंबर महिन्यांत त्यांस देवाज्ञा झाली.

यानंतर कांहीं दिवसांनीं राहिलेलें काम पुरें करण्याविषयीं मला अनेक इष्टमित्रांनीं सुचविलें व त्याप्रमाणें मीं कामास सुरवातही केली. पण याच सुमारास मुंबई विश्वविद्यालयाच्या अभ्यासक्रमांतून हें पुस्तक काढून टाकण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला. १९१९ सालीं " रसिक जनांस एक स्वादिष्ट मेवाच " वाटलेला हा ग्रंथ इतक्या लवकर निरूप-योगी कां झाला याचें आश्चर्य वाटलें. पण महाराष्ट्राच्या विद्येचें माहेरघर जें पुणें शहर तेथूनच हा प्रयत्न झाला असल्यामुळें संशयाला जागा राहिली नाहीं व ग्रंथ खरोखरीच निरुपयोगी झाला असेल असें मला वाटलें; तेव्हां ज्याचा कांहीं उपयोगच नाहीं असा हा ग्रंथ पुन्हा छापण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं असें वाटून मीं झालेलें काम तेवढेंच थांबविलें व स्वस्थ बसलों.

नंतर कांहीं कालानें हा प्रयत्न निष्फळ झाला, बऱ्याच जणांनीं ग्रंथ छापण्याविषयीं मला सांगितलें, व विश्वविद्यालयांत झालेला प्रयत्न ग्रंथाचे निरुपयोगीपणामुळें झालेला नसून, त्याचे मुळाशीं निराळेंच कारण आहे असें मला कळलें. सर्व गोष्टींचा डोक्यांत उजेड पडला, इतका वेळ विस-रलेल्या गोष्टींचें पुन्हां नीट स्मरण झालें व झालें यांत विशेष असें कांहीं नाहीं, तीं. अण्णांच्या मागें हें व्हावयाचेंच होतें, हें लक्षांत आलें. शिवाय पत्रद्वारेंही बऱ्याच जणांनीं चौकशी केल्यामुळें हा तिसऱ्या आवृत्तीचा दुसरा खंड छापून प्रसिद्ध केला. वास्तविक हा खंड आहे यापेक्षां बराच

विस्तृत झाला असता असें अण्णांच्या टिपणांवरून दिसतें. पण टिपणें अर्धवट व नुसतीं सूचक असल्यामुळें त्यांचा उपयोग त्यांत करतां आला नाहीं.

येणेंप्रमाणें या 'महाराष्ट्र-सारस्वत' ग्रंथाची हकीगत आहे. नुसती हकीगत देऊनच मला थांबलें पाहिजे. कारण "सांगे वडीलांची कीर्ति तो एक—" व "अधिकाराविण बोले तोही एक...." ह्मणून असें कांहींएक न करतां वरील हकीगत मात्र देऊन माझे वडिलांचे वतीनें मी हें पुस्तक महाराष्ट्राचे स्वाधीन करतों. त्याचे मनास येईल त्याप्रमाणें त्यानें याची विल्हेवाट करावी.

ठाणें,
ता. ६ डिसेंबर १९२८.

लक्ष्मण विनायक भावे.

अनुक्रमणिका.

कै. विनायक लक्ष्मण भावे.

जन्म सन १८७१.] [मृत्यु सन १९२६.

श्री. ल. वि. भावे. कै. वि. ल. भावे. कै. वि. का. राजवाडे.

दुसऱ्या आवृत्तीचा
उपोद्घात.

आपल्या मंडळाचे विद्वान् सभासद रा. रा. विनायक लक्ष्मण भावे, बी. एस्सी., मु. ठाणें यांनीं प्रस्तुतचा ग्रंथ लिहिलेला आहे. सुमारें २०।२५ वर्षांपूर्वी, कोल्हापूरच्या ' ग्रंथमाला ' मासिकांत, रा. भावे यांनीं हा विषय निबंधरूपानें लोकांसमोर मांडला. त्यावेळेपावेतों उपलब्ध झालेली मराठी सारस्वतावरील सर्व माहिती, सरासरी १०० पृष्ठांत रा. भावे यांनीं समाविष्ट केली होती. त्यांचा तो प्रयत्न त्या वेळीं पुष्कळ विद्वानांस 'अपूर्व' वाटला.

त्यानंतर, आज दोन तपांत या विषयाची गोडी वाढून अनेक शोधकांनीं परिश्रमानें मिळविलेली पुष्कळ च नवीन माहिती प्रकट झाली आहे. खुद्द आपल्या मंडळानें सुद्धां या दिशेनें बरीच कामगिरी केलेली आहे. ही सर्व नवीन माहिती व खुद्द रा. भावे यांनीं हि लावलेले शोध, या सर्वांचें संकलन एकत्र ग्रंथरूपानें करणें अत्यवश्य वाटल्यावरून रा. भावे यांनीं प्रस्तुतचा ग्रंथ लिहिला. गेल्या २५।३० वर्षांत किती नवीन माहिती उपलब्ध झाली, याची थोडी कल्पना, पूर्वीच्या निबंधाच्या पांचपट सहापट प्रस्तुत ग्रंथ करावा लागला यानें येईल. मागील निबंधापेक्षां या ग्रंथांत उतारे वगैरे घालून तो सर्वांगसुंदर करण्याचा प्रयत्न केला आहे. कवींच्या हस्ताक्षरांचें वगैरे दर्शन, चित्रद्वारां महाराष्ट्रवाङ्मयभक्तांस या ग्रंथाचे योगें प्रथम च घडेल. असा हा ग्रंथ म्हणजे रसिकजनांस एक स्वादिष्ट मेवा च आहे; व शोधकांस हि यांतील चोख व चिकित्सक माहितीमुळें हा एक दिवाचसा वाटेल.

चिकित्सक व रसिक या दोघांना हि प्रिय होण्याजोगा हा मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, आपल्या मंडळाच्या ग्रंथमालेंत असावा, अशी आग्रहाची विनंति कारभारीमंडळातर्फे रा. भावे यांस करण्यांत आली, व ती

मान्य करून, ही दुसरी आवृत्ति त्यांनीं मंडळाच्या ग्रंथमालेंत, फक्त छपाई-खर्च घेऊन, प्रसिद्ध करण्यास उदारपणें परवानगी दिली, याबद्दल रा. भावे यांचे आभार मानणें मंडळाचें कर्तव्य आहे.

ठिकठिकाणीं रा. भावे यांनीं आपल्या विधानांस आधार दिले आहेत व अधिक पाहिजेत असें कोठें वाटल्यास टांचणरूपानें मंडळापुढें मांडण्याचें त्यांनीं कबूल केलें आहे. याची सूची रा. आबा चांदोरकर यांजकडून करविली आहे.

शके १८४० साली सभासदांना ग्रंथ कांहीं मिळाला नाहीं, परंतु हा गोड ग्रंथ वाचला म्हणजे ताटकळलेले सभासदांना देखील 'अखेर' साधली असा आनंद वाटेल व ते राग आला असल्यास विसरून जातील असा भरंवसा आहे.

पांच रुपयांस हा ग्रंथ देण्याचा मूळ संकेत होता. परंतु छपाईखर्च अपेक्षेपेक्षा फार वाढल्यामुळें रु. ६ किंमत ठेवावी लागली. या पुस्तकाला कागद उंची वापरला असून बांधणी हि मजबूत कापडी केली आहे.

ग्रंथांत कोठें काना-मात्रा उडून, विराम चुकून वगैरे पडलेली अशुद्धें राहिलीं आहेत. क्वचित् टीपांचे आंकडे चुकले आहेत. पृ. ३२९ ते ३४६ च्या प्रकरणाचें नांव 'कृष्णदयार्णव व श्रीधर' पाहिजे. वाचकांनीं दुरुस्त करून घ्यावें व क्षमा करावी.

पुणें
गणेशचतुर्थी, शके १८४१

दत्तो वामन पोतदार,
गंगाधरराव नारायणराव मजुमदार,
चिटणीस भा. इ. सं. मंडळ, पुणें.

दुसऱ्या आवृत्तीची
प्रस्तावना.

———:०:———

यांत माझें असें कांहीं च नांहीं. हें मी वीस वर्षां पूर्वीं च सांगितलें होतें; आणि आज हि फिरून तेंच सांगतों, कीं यांत माझें असें कांहीं नाहीं. जें माझे पूर्वीं दुसऱ्यांनीं लिहिलें होतें त्याची मी नकल केली, व जें मला दुसऱ्यांनीं तोंडानें सांगितलें, तें मी कागदावर टिपून घेतलें आणि अशा रीतीनें भिक्षांदेही करून हें मधुकरीचें पवित्र ताट मीं सिद्ध केलें.

विशेष बुद्धिसामर्थ्यानें खोल पाण्यांत बुडी मारणारांना आणि स्वतःच पाकनिष्पत्ती करणारांना, त्यांची तहान भूक हरेल, असें येथें कांहीं सांपडावयाचें नाहीं. पूर्वीं सात आठशें वर्षें महाराष्ट्राची लेखणी कशावर चालली, हें येथें थोडेमें सांगूं; आणि या आपल्या सरस्वतीचा उगम कोठें झाला, व पुढें ही वाक्तरंगिणी स्वराज्याच्या सीमेपर्यंत कशी कशी वाहत गेली, याचें किंचित् मात्र दिग्दर्शन करण्याचा यांत यत्न करूं. तुमचे बरोबर येऊन या ज्ञानगंगेच्या कांठचीं देवळें आणि मठ हीं आम्हीं दाखवून देऊं. वाटेवर च असतील त्यांचें दर्शन घडवूं व जरा पलीकडे असतील त्यांच्या कळसांना व गोपुरांनां च दुरून नमस्कार करूं, पण एकाद्या देवळाचे आंत जाऊन बसून तेथल्या अपूर्व नक्षी कामाची शोभा व कुसरीचा थाट कोणास नीट पहावयाचा असेल, तर तो ज्याचा त्यानें च सवडीनुसार मागाहून पाहिला पाहिजे. यात्रेंत इतका वेळ सांपडणार नाहीं. तेथले देखावे मात्र दुरून दाखवून देऊं.

तेंस च ही वाट चालत असतां, बाजूबाजूनीं उगवलेल्या हिरव्यागार शेवाळी आणि लहान मोठे लव्हाळ्यांचे पुंजके हि तुम्हांला जराजरा दिसतील. त्यांत च या मंदाकिनीच्या कांठच्या राजहंसांची घरटीं हि थोडीं फार आम्हीं दाखवूं. आणि या नदीच्या जलौघांत कोण कोण सुस्नात झाले, व कोणी

कोठें विहार केले याचा हि थोडासा पत्ता आम्हीं लावून देऊं. वाटेंत कोठें कोठें या ज्ञानरसतरंगिणीचे पाट फोडून त्यानें ओलावलेल्या जमिनींत; कल्पनांच्या फुलांनीं फुललेल्या आणि प्रमेयांच्या घोंसांनीं लहडलेल्या काव्यलतांचे सुंदर ताटवे केलेले आढळतील; त्यांतून कांहीं कळ्या हि तुम्हांस खुडून देऊं. तृषा उत्पन्न झाल्यास ती भागविण्याकरितां थोडेसें आचमन हि करवूं. फार तर शब्दपल्लवांच्या द्रोणांत या दिव्य गंगेचें थोडेंसें पाणी हि क्वचित् प्रसंगीं आणून देऊं. पण या पलीकडे येथें कांहीं नाहीं.

ज्यास खरी मजा हवी असेल, ज्यास काव्यजलविहाराचें पूर्ण सौख्य अनुभवावयाचें असेल, त्यानें स्वतःच कंबर बांधून या सारस्वत-तरंगिणींत उतरलें पाहिजे, व आंत बुड्या मारून त्यांतील भोंवऱ्यांशीं दोन हात स्वतःच केले पाहिजेत. उपाध्याय मार्फत किंवा भिक्षुक द्वारा त सांगणार नाहीं. कदाचित् त्या त्या ठिकाणांचा पत्ता लावून, ठिकाणें धुंडण्याचे श्रम न पाडतां, ठिकाणांचा मेजका मार्ग दाखवावयाचें, व क्वचितें प्रसंगीं त्या ठिकाणीं नेऊन सोडण्याचें काम, उपाध्याय करील. पण पुढचें मज्जन ज्याचें त्यानेंच केलें पाहिजे. मात्र वाट दाखविण्याची ही सेवाचाकरी करीत असतां, मार्गश्रमपरिहारार्थ भिक्षुकस्वभावानुसार थोड्या फार गप्पा गोष्टी करण्याची मुभा असावी. त्या लक्ष देऊन ऐकल्या च पाहिजेत अशी अट नाहीं. इतकें च नव्हे तर, त्या माझ्या पासून ऐकून घेऊन मग चार चौघांत आपल्या स्वतःच्या म्हणून कोणीं झोंकून दिल्या, तरी हि माझी त्याला हरकत नाहीं.

सोनखारः बेलापूर
गणेशचतुर्थी, शके १८४१.

विनायक लक्ष्मण भावे.

पहिल्या आवृत्तीची प्रस्तावना

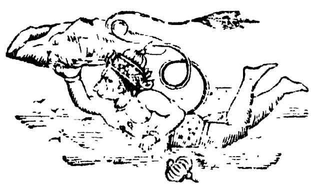
—:०:—

यांत माझें असें कांहींच नाहीं. या सर्व साधुसंतांच्या उष्टया पत्रावळी गोळा करून हें ताट तयार केलें आहे. महाराष्ट्र भाषेच्या आदि उगमापासूनचा इतिहास थोडक्यांत सांगण्याचा यांत यत्न केला आहे. ज्यांस आपल्या भाषेच्या इतिहासाचें केवळ विहंगम दृष्टीनेंच अवलोकन करावयाचें असेल त्यांस पुढील निबंधापासून थोडासा उपयोग होईलसें वाटतें. परंतु यापेक्षां खोल पाण्यांत शिरणारांस यांत कांहीं सांपडावयाचें नाहीं. व अशा विद्वानांसाठीं हा प्रयत्नही नव्हे. हा निबंध लिहिण्यापूर्वी आपल्या कवीसंबंधीं कालानुक्रमानें माहिती सांगणारें एका ‘ कवीचरित्रा ’ खेरीज दुसरें साधन असल्याचें माहित नव्हतें. कविचरित्र हें पुस्तक आतां अगदीं दुर्मिळ झाल्यासारखें आहे. व त्यांतलि माहितीही पुष्कळ ठिकाणीं चुकीची आहेसें वाटतें. करितां पुन्हां माहिती मिळवून एक लहानसा निबंध लिहावा असें मनांत आणिलें. यांत मिळाली तेवढी माहिती मिळवून कवींचा काळ व त्यांचे ग्रंथ याविषयीं लिहिलें आहे. तरी देखील त्यांत अनेक तऱ्हेच्या चुका रहाण्याचा संभव आहे. शुद्धाशुद्धासारख्या सहज लक्षांत येणाऱ्या चुका यांत पुष्कळच आहेत. पण आतां त्यास इलाज नाहीं. त्या सर्वांबद्दलचा दोष मजकडे आहे, इतकें म्हटलें म्हणजे पुरें. यांतील दाखल केलेल्या माहितीसंबंधीं चुका व आणखी कवींची माहिती कोणी मजला कळविल्यास मी फारफार उपकारी होईन. वास्तविक पहातां एक मोठा विस्तृत निबंध या विषयासंबंधीं असणें फार जरूर आहे. परंतु त्यास योग्य व अवश्य अशी बुद्धिमत्ता व फुरसत हीं दोन्हीं साधनें मजजवळ नाहींत. असा लेख कोणी

विद्वानानें लिहिल्यास त्याचे भाषेवर अनंत उपकार होतील यांत शंका नाहीं. हा निबंध लिहितांना ज्या माझ्या मित्रांनीं मजला मदत केली, त्यांचा मी फार आभारी आहें.

आतां ग्रंथमालेच्या चालकांस व आश्रयदात्यांस धन्यवाद देऊन महाराष्ट्र भाषेचा इतिहास लिहिण्याची प्रेरणा कोणा विद्वानास तो बुद्धीचा प्रेरक सविता करो, येवढीच प्रार्थना करितों.

त्रि. ल. भावे.

कै. विनायक लक्ष्मण भावे.

विनायक लक्ष्मण भावे.

रा. विनायक लक्ष्मण भावे यांचें घराणें पनवेलनजीक पळस्पें गांवचें होय. हें कुटुंब मूळचें श्रीवर्धनचें, तेथून रा. विनायकरावजींचे पणजोबा पळस्पें येथें रहावयास आले असावे असें वाटतें. रा. विनायकरावजींचे वडील लक्ष्मण बल्लाळ ऊर्फ कोंडोपंत भावे हे ठाणें येथें वकिली करीत. विनायकरावांच्या आईचें नांव सरस्वतीबाई असें होतें. रा. विनायकरावांचा जन्म मु. पळस्पें येथें सन १८७१ त झाला. त्याच सुमारास त्यांचे वडील ठाण्यास वकिली करूं लागले. अर्थात रा. विनायकरावही अगदीं लहानपणापासूनच ठाण्यास आले. त्यांचे वडील करारी व हुशार असत आणि फौजदारी कामाकडे त्यांचें विशेष लक्ष असे. साक्षीदारांची उलट-तपासणी करण्यांत ते फार निपुण असत. त्यांनीं आपल्या धंद्यांत ठाणें येथें चांगला लौकिक संपादन केला होता. विनायकराव दहा अकरा वर्षांचे असतांना त्यांची आई वारली व त्यामुळें त्यांस फार दिवस मातृसुख लाभलें नाहीं. लहानपणी त्यांची प्रकृति अगदीं अशक्त असे.

रा. विनायकराव यांचें मराठी व इंग्रजी शिक्षण ठाण्यासच झालें. मराठी शाळेंत तीन चार वर्षें काढल्यावर त्यांनीं मराठी शाळेस रामराम ठोकला व पुढें ते एकदम इंग्रजी शाळेंतील चवथ्या इयत्तेंत प्रविष्ट झाले. शाळेंतील अभ्यासाकडे प्रायः त्यांचें लक्ष नसल्यामुळें शाळेंतील इंग्रजी शिक्षण पुरें करण्यास त्यांस जास्त वेळ लागला व आपल्या वयाच्या विसाव्या वर्षीं ते मॅट्रिक झाले. पुष्कळसा उनाडपणा करावा, लोखंडी मोठें चाक घेऊन तें वेळीं अवेळीं शहरांतील रस्त्यांमध्यें फिरवित असावें, कबूतरें बाळगून आणि तीं खिशांत घालून खाडीकांठीं फिरावयास जावें व तेथें तीं हवेंत उडवून त्यांची मजा पहावी असल्या उद्योगांत त्यांचें मन लहानपणीं गढलेलें असे. अर्थात् त्यांचा शाळेंतील अभ्यास होऊं नये व बहुतेक वर्गांत ते खालचीं बाकें धरून असावे या गोष्टीचें आश्चर्य वाटण्याचें

---

(१) हे अल्पचरित्र ठाण्याचे रा. राजाराम सखाराम भागवत व रा. सिताराम महादेव अभ्यंकर यांनीं लिहिलेलें आहे.

कारण नाहीं. पण जरी शाळेच्या अभ्यासांत त्यांचें लक्ष नसलें व जरी त्यांनीं त्या वयांत फार उनाडपणा केला असला तरी त्यांच्या मनाची वाढ त्या वेळीं नीट झाली नाहीं असें मात्र नाहीं. त्यांस मासिकें, वर्तमानपत्रें वाचण्याची गोडी फार असे व तसल्या वाचनांत ते फार वेळ लहानपणीं घालवीत. अगदीं लहानपणापासून मरेपर्यंत रा. भावे यांचा स्वभाव (चांगल्या अर्थानें) नादिष्ट असा होता. एकादी गोष्ट नादानें हातीं घ्यावी व तिचा पिच्छा पुरवावा व दुसरी गोष्ट अगदीं हाताशीं असली तरी तिच्याकडे मुळींच लक्ष देऊं नये अशी त्यांची अखेरपर्यंत वृत्ति होती. त्यांचें लहानपणीं अभ्यासांत मुळींच लक्ष नव्हतें. आज या डोंगरावर फिरावयास जावें. उद्यां त्या डोंगरावर फिरावयास जावें, पांखरें धरावीं आणि तीं पाळावीं, रानांतून निरनिराळ्या चिजा घरीं आणाव्या अशा प्रकारचे त्यांचे खटाटोप असत. असल्या उद्योगांनीं त्यांच्या मनांत स्वतंत्र बाणा, सृष्टीचें अवलोकन, प्रत्यक्ष प्रयोग इत्यादिकांची आवड उत्पन्न झाली. पुढें विद्याव्यासंगाचा, मराठी भाषेचा व इतिहास–संशोधनाचा त्यांस मोठाच नाद लागल्यावर आपल्या विद्यार्थीदशेंतील चरित्राकडे पाहून त्यांचें त्यांसच आश्चर्य वाटे. विद्यार्थी अभ्यास करीत नाहीं हा दोष शिक्षकाचा आणि प्रचलित शिक्षण पद्धतीचा आहे असें ते नेहमीं प्रतिपादीत. "माझ्या सारख्या विद्याव्यासंगांत रममाण होणाऱ्या उत्साही व हौशी माणसाच्याही मनांत ज्या अर्थीं त्या काळीं कोणत्याही शिक्षकाच्या हातून विद्याप्रेमाचें बीजारोपण झालें नाहीं त्याअर्थीं हा दोष माझा नसून शिक्षकांचा व शिक्षण पद्धतीचा आहे" असें ते स्पष्ट म्हणत.

शाळेंत असतांना जरी विनायकराव अभ्यासाकडे असें फारसें लक्ष देत नसत तरी त्यांना वाचनाची फार गोडी लागली होती; ती इतकी कीं घरीं ते तासचे तास वाचनांत गुंग असत. शाळेंत शिकविल्या जाणाऱ्या नवनीतांतील कविता वाचण्याचा नाद त्यांस फार असे. त्याचप्रमाणें त्यावेळचीं ५ वी व ६ वीचीं क्रमिक पुस्तकें व त्यांतील कविता त्यांस फार आवडत. त्यांचे लहानपणीं ठाण्यास अरुणोदय, जगत्समाचार, हिंदुपंच वगैरे दोन तीन वर्तमानपत्रें निघत व यांतील बातमीपत्रें व विविध विषयांवर आलेली चर्चाही ते वाचीत व त्यांत त्यांचें मन रमे. रा. भावे

यांचा स्वभाव लहानपणापासून विनोदी व थट्टेखोर होता, त्यामुळें हिंदु-पंचांतील ते हास्यरसोत्पादक व दुसऱ्यांच्या कुचेष्टेनें भरलेले लेख त्यांस फारच आवडत. त्या वेळचे हिंदुपंचाचे मालक कोणी दावक या नांवाचे गृहस्थ होते. त्यांची ओळख झाली व त्यामुळें ते हिंदुपंच ऑफिसमध्यें जाऊन बसत व तेथें येणारीं निरनिराळीं वर्तमानपत्रें व मासिक पुस्तकें ते तासचे तास वाचीत बसत व पुढें पुढें ते त्यांत लेखही लिहूं लागले. अशा रीतीनें त्यांस मराठीची गोडी लागली.

विनायकरावजींस सुदैवानें फारच चांगले हेड मास्तर मिळाले होते. कै. जनार्दन बाळाजी मोडक यांचें चरित्र मोठें अनुकरणीय होतें व तें इतरत्र वेगळें प्रसिद्धही आहे. ते सच्छील. उद्योगी व विद्याव्यासंगी असत. त्यांना प्राचीन कवी व कविता यांचा फार नाद असे हें त्यांनीं चालविलेल्या 'काव्येतिहाससंग्रहा'वरून व 'काव्यसंग्रहा'वरून सहज कळून येण्यासारखें आहे. अशा गुरूस विनायकरावांसारखा नादी शिष्य मिळाला व त्यानें गुरुजींचें आवडतें काम हातीं घेतलें. ते काव्य-संग्रहांतील जुन्या कविता वाचूं लागले व त्यामुळें त्यांस मराठी काव्यें वाचण्याची गोडी लागून व त्यामुळें सहाजीक शाळेंतील अभ्यासाकडे दुर्लक्ष होऊन ४ वर्षांत संपणारा हायस्कूलांतील अभ्यासक्रम संपविण्यास विनायकरावजींस ७।८ वर्षें लागलीं. हायस्कूलमध्यें असल्यापासूनच मराठी कवींच्या काव्याबद्दल व त्यांच्या चरित्राबद्दल ते बारीक बारीक निबंध लिहूं लागले होते व अशा रीतीनें त्यांचा मराठी वाङ्मयावरील व्यासंग वाढत वाढत गेला.

ज्याप्रमाणें त्यांस मराठी कवी व काव्यें ह्यांबद्दल प्रेम व आवड होती त्याचप्रमाणें त्यांस मराठी इतिहासही आवडूं लागला होता. व त्यासंबंधीं ते पुस्तकें वाचीत असत व अगदीं लहानपणीं त्यांनीं लिहिलेलें श्री शिवाजी महाराजांचें चरित्र त्यांचे दप्तरीं आम्हीं पाहिलेलें आहे. मराठी भाषेवरील त्यांचा व्यासंग ते शाळेंत असतांनाच ठाण्यांतील शिष्ट-मंडळीस अवगत होऊन तो त्यांस फार प्रिय झाला होता. ले. डॉ. कीर्तीकर यांचें मन विनायकरावजींच्या बारीक बारीक निबंधांनीं आकर्षून घेतलें व त्यामुळें त्यांचा व विनायकरावांचा स्नेह जडला व तो आजन्म राहिला !

पुष्कळ प्रतिभावान् माणसांच्या चरित्रांत असें आढळतें कीं लहानपणीं त्यांच्या अंगीं कोणतेच अलौकिक गुण नव्हते; पण त्या मनुष्यांच्या वयाच्या एका विशिष्ट प्रसंगीं, त्यांच्या अंतरंगांत एक मोठा फरक झाला, मतांत जणूं एक क्रांति झाली व त्यामुळें त्या चरित्रास एक नवीनच वळण लागलें. इंग्रजी शाळा सुटून वुइल्सन कालेजांत गेल्यावर विनायकरावांच्या अंतरंगांत असें मोठें स्थित्यंतर झालें. अभ्यासाविषयींचा बेफिकिरपणा तेथें मावळला व त्यांचा नैसर्गिक नादिष्टपणा त्या शिक्षणांतच प्रगट होऊं लागला. कॉलेजमध्यें प्रोफेसर अलेक्झँडर नांवाचे एक शिक्षक त्यांस लाभले व प्राणिशास्त्र व वनस्पतिशास्त्र हे विषय विनायकराव त्यांचे पाशीं शिकूं लागले. प्रो. अलेक्झँडरच्या शिक्षणामुळें विद्येची व विशेषतः या शास्त्रांची त्यांस इतकी गोडी लागली कीं तीस पुष्कळ माणसें वेडच ह्मणूं लागलीं. ठाण्याच्या आसपास वेळ अवेळ न जाणतां कितीतरी मैल हवें तितकें फिरावें, निरनिराळे प्राणी व निरनिराळ्या वनस्पति बारकाईनें पहाव्या याचा त्यांस मोठा नाद लागला. हा नाद कमी अधिक प्रमाणांत त्यांस मरेपर्यंत होता. या शास्त्रांसंबंधीं उत्तर वयांत त्यांनीं अनेक निबंध लिहिले असून व्याख्यानेंही दिलीं आहेत. या नादामुळें शास्त्रीय सृष्टिनिरीक्षणासाठीं इतस्ततः फिरण्याची त्यांस त्यावेळीं संवय लागली व पूर्वींचा शाळेंतील हूडपणा या दिशेनें व्यक्त होऊं लागला. कॉलेजमध्यें अभ्यास करून आपण परीक्षेंत वर यावें असा त्यांचा मुळींच प्रयत्न नसे. शिकविलेल्या विषयाची गोडी लागून त्यांतच दंग व्हावें ही त्यांची वृत्ति असल्यामुळें परीक्षांचा विचार करण्यास त्यांच्या मनास फुरसत नसे. साष्टी तालुक्यांत ते या नादाच्या पायीं इतके हिंडलेले होते कीं एकादी वनस्पति किंवा एकादें झाड कोठें सांपडेल असा प्रश्न निघाला असतां तें नक्की अमुक ठिकाणीं आहे असें ते घरबसल्या सांगत. निरनिराळे प्राणी व कीटक बाळगावे व त्यांचा जीवनवृत्तांत प्रत्यक्ष पाहून तो रोजनिशींत संगतवार लिहावा असेंही ते अनेकवार करीत. अलीकडल्या शिक्षणांत पूर्वींपेक्षां शास्त्रीय शिक्षण अधिक अधिक येऊं पहात आहे; पण त्यांत असला नादीपणा उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न शिक्षक कधींही करीत नाहींत. जोंवर हा नादिष्टपणा

विद्यार्थ्यांच्या मनांत उत्पन्न झालेला नाहीं तोंवर हें हल्लींचें शास्त्रीय शिक्षण नीरस अतएव फोल होईल असें रा. विनायकराव नेहमीं ह्मणत असत. शास्त्रीय शिक्षणाबरोबर मराठीचा व्यासंगही विनायकराव यांनीं कॉलेजमध्यें ठेविलेला होता. कॉलेजमध्यें आपल्या खोलींत मित्रमंडळीस जमवून महिपति, श्रीधर, मुक्तेश्वर, अमृतराय वगैरे कवींचे उतारे वाचण्याचा त्यांस नाद असे व जुनीं मराठी पुस्तकें गोळा करणें, जुन्या बाजारांत जाऊन जुन्या मराठी मासिकांचे अंक विकत घेणें हे उद्योग ते वारंवार करीत. कॉलेजांत असतांनाच " महाराष्ट्र सारस्वत " ग्रंथाची प्रथमावृत्ति त्यांनीं लिहिली आणि मराठी ग्रंथसंग्रहालय नांवाची संस्था त्यांनीं ठाणें येथें शके १८१५ (सन १८९३) मध्यें स्थापिली. या दोन्ही उद्योगांची माहिती पुढें येणारच आहे.

रा. विनायकरावांच्या शिक्षणाकडे त्यांच्या वडिलांनीं फारसें लक्ष दिलेलें नव्हतें. ते ठाण्यास वकील होते. त्यांस फौजदारी प्रॅक्टिस बरीच असे. आपल्या धंद्यांत ते निष्णात आहेत असा त्यांचा लौकिक होता. पण ते फक्त मराठी वकील होते. त्यांचीं मतें व स्वभाव जुन्या वळणाचीं होतीं, आणि पैशाच्या दृष्टीनें ते बरेच चिकट असत. मुलास घरीं शिकविण्यास शिक्षक ठेविला तर त्यास वेतन देतांना त्यांस मोठें कठीण वाटे. ते खाऊन पिऊन सुखी होते, पण फारसे श्रीमंत नव्हते. त्यांच्या स्वभावांत एका प्रकारचा हट्टीपणा होता व त्याचा त्रास विनायकरावांस शिक्षणाच्या बाबतींत अनेकवार होई. मॅट्रिकच्या परीक्षेच्या वेळीं रा. विनायकराव यांचा 'इतिहास' हा विषय बराच कच्चा राहिलेला होता व परीक्षा जवळ आली असल्यामुळें त्यावेळीं प्रसिद्ध असलेलें त्रिवेदीकृत इंग्रजी इतिहासाचें पुस्तक त्यांस फार निकडीनें पाहिजे होतें. पण वडिलांनीं तें त्यांस घेऊन दिलें नाहीं. दुसऱ्या कोणाची तरी प्रत घेऊन तूं आपलें काम भागव असें ते त्यास सांगूं लागले व मुलाची जेव्हां समजूत पडेना तेव्हां ते त्यास ह्मणाले " अरे बाबा तूं हें पुस्तक विकत घेतल्याशिवाय पास झालास तर ठीकच. मग पुस्तक घेण्याची आवश्यकताच रहाणार नाहीं; व जर तूं नापास झालास तर तुझ्या आजच्या सोबत्यांपैकीं कोणाचें तरी पुस्तक पुढच्या वर्षीं तुला सहज वाचावयास मिळेल. एर्वीं

तेव्हीं कोणत्याही रीतीनें पाहिलें तरी आज पुस्तक घेण्याची जरूरी नाहीं." रा. विनायकराव कॉलेजांत गेले ते वडिलांच्या संमतीनें गेले; पण ही वडिलांची संमति शिकण्याविषयींची होती, फी देण्याविषयींची नव्हती. वडिलांपाशीं विनायकराव फी मागावयास गेले ह्मणजे कॉलेजमधून नांव काढ असें ते त्यांस सांगत. कॉलेजमध्यें असतांनाच विनायकरावांचें लग्न झालेलें होतें व फी देण्याच्या वेळीं पुष्कळ वेळां त्यांस आपल्या बायकोनें स्वतःपाशीं ठेवलेल्या थोड्याबहुत पैशाचा आधार घ्यावा लागे. अर्थात् अशा अडचणीमुळें विनायकराव यांस आपली फी अनेक हप्त्यांनीं भरण्याचा प्रसंग येई. रा. विनायकराव यांचे वडील जरी जुन्या समजुतीचे व कांहींसे आग्रही आणि चिकट असले तरी ते आपल्या कुटुंबाची व्यवस्था नीटपणानें पहात. सर्व कुटुंबाची रहाणी चांगल्या प्रकारची असे व घरच्या मुलाबाळांस सुखही असे. सन १८९८ सालीं ठाणें येथें प्लेग झाला व विनायकरावांच्या घरीं उंदीर मरूं लागले. त्यांचे वडील हट्टीपणानें दुसरीकडे रहावयास जाईनात. तेव्हां विनायकरावांस एकटेंच दुसरीकडे रहावयास जाणें भाग पडलें. त्यावेळीं वडिलांस प्लेग होऊन त्या आजारांतच ते वारले. त्यावेळीं एकंदर कुटुंबाची सांपत्तिक स्थिति विशेष चांगली नव्हती व विशेष वाईटही नव्हती. घरीं रोख असा पैसा फारसा नव्हता. इस्टेट बरीच होती; पण तीवर कर्जाचा बोजाही होता.

रा. विनायकराव यांचे वडील वारल्यानंतर सर्व संसाराचा भार त्यांच्यावर आला. आपण कांहींही उद्योग न केला तरी चालेल अशी त्यांची स्थिति अर्थातच नव्हती. त्यांस एक भाऊ होता, पण तो वयानें लहान होता व तो नेहमीं आजारी असे. विनायकराव यांचें पूर्वींच लग्न झालेलें होतें. कुटुंबांत माणसेंही बरींच होतीं. स्थावर इस्टेट चांगली असली तरी ती ऋणमुक्त झालेली नव्हती. अशा स्थितींत एकाएकीं वडील वारल्यामुळें आतां आपण काय करावें याचा विनायकरावांस पेंच पडला; त्यांची बी. एस्. सी. ची परीक्षा पूर्वींच पास झालेली होती पण त्या परीक्षेचा द्रव्यार्जनासाठीं विशेष उपयोग होण्यासारखा नव्हता. अशा स्थितींत एल्. एल्. बी. होऊन वडिलांचा वकिलीचा धंदा पुढें चालवावा असें त्यांस वाटूं लागलें.

वडील हयात असतांना त्यांनीं कायद्याच्या अभ्यासास थोडी सुरवातही केलेली होती. ज्या सावकारांनीं त्यांचे वडिलांस इस्टेटीवर कर्ज दिलें होतें ते वडिलांच्या मागें पैशाचे तगादे लावूं लागले. त्यांच्या वडिलांनीं ठाण्याहून बारा मैलांवर बेलापूर नजीक सोनखार नांवाचा एक मोठा मिठागर विकत घेतला होता. या मिठागराच्या खरेदीपायीं त्यांना सुमारें तीस पस्तीस हजार कर्ज काढावें लागलें होतें. सावकारांचा डोळा या मिठागरावर आहे, व तो मिठागर हातीं यावा यासाठीं मुद्दाम अडचणींत घालून सावकार पैशाचा तगादा लावीत आहेत हें विनायकरावांच्या लक्षांत आलें. मिठाचा व्यापार यशस्वीपणानें करून पैसे मिळवावे व अशा रीतीनें आपला मिठागर आपल्या मुठींत घट्ट ठेवावा याची अक्कल या पुस्तकें शिकलेल्या ब्राह्मणाच्या मुलांत नाहीं, अर्थातच पैशाच्या तगाद्यानें हें मिठागर आपल्या ताब्यांत सहजच येईल अशी सावकारांची अपेक्षा होती. पण याच गोष्टीनें विनायकराव इरेस चढले व एक दिवस पूर्ण विचार करून त्यांनीं वकिलीचा अभ्यास सोडून दिला व ते मिठाच्या व्यापारांत पडले. यावेळीं त्यांनीं आपलीं कायद्याच्या अभ्यासाचीं पुस्तकें हट्टानें जाळून टाकिलीं असें त्यांचे सहाध्यायी सांगतात. या प्रसंगीं मुंबईचे गिरणीवाले रा. सोमण यांची त्यांस मदत झाली व त्यामुळें त्यांस सावकारांच्या मागण्या नीटपणें पुऱ्या करितां आल्या. आपण जातीनें ब्राह्मण असलों व जरी आपणांस व्यापाराचा अनुभव नसला तरी ब्राह्मणाची अक्कल व्यापारांतही चालते हें आपण सिद्ध करावें अशा ईर्षेनें त्यांनीं व्यापार सुरू केला. प्रारंभीं त्यांस कोणत्याच गोष्टीची अनुकूलता नव्हती. मिठागराच्या व्यवस्थेची माहिती नाहीं, मिठाच्या व्यापाराशीं परिचय नाहीं, पैशाची ऊब नाहीं, व्यापारांत आपणास सहाय्य करण्यास कोणी इष्टमित्र नाहींत अशा स्थितींत आपल्या व्यापाराची नीट घडी बसविणें त्यांस प्रारंभीं अत्यंत कठीण गेलें. मिठाच्या व्यापारांत पैशाचा बोजा अंजमासाबाहेर शिरावर घ्यावा लागतो. चार आणे किंमतीच्या मिठास सरकारचा कर दोन रुपये असल्यामुळें जेव्हां दोन रुपये चार आणे उभे करावे तेव्हांच चार आणे मिठाचा व्यवहार करितां येतो, या गोष्टीवरून या व्यापारांतील पैशाच्या जबाबदारीची वाचकांस कल्पना करितां येईल. रा. विनायकराव यांचा व्यापार

म्हणजे स्वतःच्या मिठागरांतून मिठाची पैदास करणें व तें मीठ व्यापाऱ्यांस विकणें हाच प्रारंभीं होता. त्यावेळीं सर्व मिठागरांचे शिळोत्री येवढ्याच व्यापारांत संतुष्ट असत. पण विनायकराव यांचा जसजसा जम बसूं लागला तसतसें त्यांनीं या व्यापारांत एकेक पाऊल पुढें टाकलें. आपलें मिठागर संभाळून ते दुसऱ्यांचें मीठही विक्रीकरितां घेऊं लागले. प्रारंभीं या व्यापारांत अष्टौ प्रहर खपावें लागे. पहांटे उठावें, रात्रीं उशीरा यावें, पोटभर जेवण मिळाल्यास ठीक, न मिळाल्यासही ठीक अशा प्रकारच्या सक्त मेहनतींत त्यांस प्रारंभींचा काळ घालवावा लागला. मग कांहीं वर्षांनीं त्यांच्या धंद्याचा जम ठीक बसला. पत वाढली व हळूहळू घरीं बसूनही आपला व्यापार त्यास नीटपणें चालविण्याची व्यवस्था करिता आली.

मिठाच्या व्यापाराकरितां रा. भावे यांस मद्रास, कोचीन, अहमदनगर, राहुरी वगैरे अनेक ठिकाणीं पेढ्या काढाव्या लागल्या. त्यांस त्या ठिकाणीं नेहमीं जावें लागे. या प्रवासाचा त्यांनीं आपल्या वाङ्मयविषयक आवडीच्या कामीं पुष्कळ उपयोग करून घेतला. नगर जिल्हा व निजामचें राज्य यांत पैठण, आपेगांव, देवगिरी, औरंगाबाद वगैरे ऐतिहासिक दृष्ट्या पुष्कळ महत्वाचीं ठिकाणें आहेत. या ठिकाणीं तसेंच देहू, आळंदी, पंढरपूर वगैरे ठिकाणीं ते आपला व्यापार चालू असतां प्रवास करीत व महाराष्ट्रीय संतांविषयींची माहिती व त्यांच्या अप्रसिद्ध ग्रंथांचीं बाडें ते मिळवीत. अशा रीतीनें व्यापाराकरितां जो त्यांस प्रवास करावा लागे त्यावेळीं ते वाङ्मयसंशोधनाचेंही कार्य करीत. मिठाचा व्यापार सर्वत्र वर्षभर चालत नाहीं. पावसाळ्यांत त्या व्यापाराची मंदी असते. या वेळीं ते प्रवास करीत. निरनिराळ्या संतांच्या गांवीं जाऊन त्यांच्या वंशजांच्या गांठी घेत आणि माहिती मिळवीत. तसेंच या वेळीं जी विश्रांति मिळे तिचाही उपयोग वाङ्मयसंशोधनाकडेसच करीत. उद्योगाची चिकाटी आणि बुद्धिमत्ता यांस नशीबाची जोड मिळवून कालगत्या विनायकरावांस व्यापारांत बरकत आली; मग त्यांनीं व्यापाराचें प्रमाणही वाढविलें. आणि सुमारें दहा वर्षांत त्यांस चांगली श्रीमंती प्राप्त झाली.

इतकी कीं व्यापारविमुख ब्राह्मण जातींत त्यांच्या इतकीं श्रीमंत कुटुंबें थोडींच सांपडतील.

रा. विनायकराव कॉलेजमध्यें असतांना त्यांच्या सभोंवतीं ठाण्यास एक मित्रमंडळीचा संघ सावकाश जमत चालला होता. सार्वजनिक कामाची हौस या सर्व मित्रमंडळीमध्यें असे व या हौसेमुळेंच त्यांतील माणसें एकमेकांकडे आकर्षिलेलीं असत. या संघांत निरनिराळ्या मनोवृत्तींचीं व भिन्नभिन्न योग्यतेचीं अनेक माणसें होतीं. ही मंडळी परस्परांशीं मनमुराद गप्पा मारीत बसत व विचारविनिमय करीत. त्यांचा व्यवस्थेशीर असा क्लब नव्हता. या गटांत बरींच माणसें बेताच्याच बुद्धीचीं व कर्तबगारीचीं होतीं. सरकारी कचेऱ्यांत बहुतेकजण नोकरी करून असत. जरी या मंडळीमध्यें बुद्धीची विशेष चमक नसली, कर्तव्यशक्ती यथातथाच असली; नवीन कल्पना काढण्याची योग्यता फारशी दिसत नसली तरी त्या सर्वांस परस्परांविषयीं ओढ वाटे व आपण कांहीं तरी करावें अशी अंधुक पण जोराची हौस वाटे. या सर्व मंडळींत चिकाटी होती व पडेल त्या गोष्टी आवडीनें हीं माणसें करीत. या संघांत विशेष महत्वाच्या दोन व्यक्ति होत्या. पैकीं पहिले विनायकराव भावे व दुसरे विष्णु भास्कर उर्फ बाबा पटवर्धन. हीं दोन्ही माणसें अनेक बाबतींत असामान्य होतीं. प्रखर बुद्धिमत्ता, जबर नाद, कर्तृत्वशक्ति, हे गुण विनायकराव यांचे अंगीं चांगलेच होते, व पैशाचीही अनुकूलता हा आणखी एक विशेष गुण त्यांचेमध्यें नंतर आला. पटवर्धन हे बुद्धिमत्ता व उत्साह या बाबतींत विनायकरावांपेक्षां तिळमात्र कमी नव्हते. उद्योगाची चिकाटी, वैयक्तिक प्रेमळपणा, नैतिक ध्येयनिष्ठा, जवळ ओढलेल्या माणसास कायमचें आपलेसें करण्याची हातोटी, दुसऱ्या माणसास हरएक बाबतींत सहाय्य करण्याची तत्परता या गुणांत ते विनायकरावांपेक्षां वरचढ होते. पण त्यांचें शिक्षण फक्त मॅट्रिकपर्यंत झालेलें असून घरची स्थिति गरीबीची व अडचणीची होती. कांहीं फुलें श्रीमंताच्या बागेंत फुलतात व कांहीं अरण्यांत जन्मास येतात. पहिल्याचा सुवास सर्वत्र दरवळून रसिकांचीं मनें मोहित करतो. व त्याची आठवण बहुजनांच्या हृदयांत कायम रहाते. दुसऱ्या प्रकारचीं फुलें तितकींच मनमोहक असलीं तरी सहृदय

रसिकांच्या व योग्य परिस्थितीच्या अभावीं रानांत कोमेजून जातात. पटवर्धनांची गणना या दुसऱ्या प्रकारांत करतां येईल. ज्या ज्या व्यक्तींशीं त्यांचा संबंध आला त्या त्या व्यक्तींस जरी त्यांची योग्यता कमी अधिक प्रमाणांत आवडली तरी अनुकूलतेच्या अभावीं त्यांच्या कर्तबगारीस फारसा वाव मिळाला नाहीं. पटवर्धन व विनायकराव यांची लहानपणींच मैत्री झाली व पटवर्धनांच्या अनेक गुणांमुळें ती अत्यंत दृढ होऊन त्या दोघांस आपणांसभोंवतीं ठाणें येथें फार चांगला असा उत्साही माणसांचा गट बनवितां आला. या दोघांनीं स्वतःची आपली स्फूर्ति कोणाकडून आणली तें सांगतां येणें शक्य नाहीं. पण ती स्फूर्ति त्यांचे मध्यें केंद्रीभूत राहून ती त्यांच्या सहकाऱ्यांस अनेक वर्षे सारखी मिळत गेली. पुढें या संघातली माणसें नोकरीच्या निमित्तानें निरनिराळ्या ठिकाणीं पांगलीं व तो संघ छिन्नभिन्न झाला. इ. स. १९१२ सालीं रा. पटवर्धन एका एकीं कैलासवासी झाले. बुद्धिमान् माणसाच्या मनावर छाप पाडण्याची योग्यता जशी विनायकराव यांचे अंगीं होती तशी अगदीं सामान्य माणसास प्रेमपाशानें बद्ध करण्याची कला त्यांस साधलेली नव्हती. यामुळें पटवर्धनांच्या निधनानंतर या मित्रमंडळीचा संघ हळू हळू फुटून नाहींसा झाला. त्या संघांतील मित्रमंडळी ऐन उमेदींत असतां त्यांनीं विनायकराव व पटवर्धन यांस पुढाकार घेऊन केली. या संघाचें पुढारीपण रा. विनायकराव यांचेकडे पुढील वर्षे होतें. रा. पटवर्धनांचे पायांत सरकारी नोकरीची बेडी होती आणि त्या काळीं हल्लींच्या पेक्षां सरकारी नोकरांवर फारच अधिक निर्बंध असत. तसेंच फुरसतीचा अभाव व संसारांतील अडचणी व कटकटी या कारणांमुळें पटवर्धनांस तितक्या मोकळेपणानें या संघाचें पुढारीपण घेतां येतही नसे.

या संघाच्या मदतीनें रा. विनायकराव यांनीं १८९३ सालीं म्हणजे आजच्या बरोबर चाळीसाव्या वर्षी ठाणें येथें मराठी ग्रंथसंग्रहालय स्थापन केलें. ग्रंथसंग्रहालय स्थापन करणें ही गोष्ट आज आपणांस विशेषशी मोठी वाटत नाहीं. पण सुमारें पस्तीस वर्षांपूर्वीची स्थिति अगदीं वेगळी होती. निव्वळ मराठी पुस्तकांचें संग्रहालय त्या वेळीं महाराष्ट्रांत कोठेंही अस्तित्वांत नव्हतें. मराठी व इंग्रजी पुस्तकांचीं वाचनालयें त्या

वेळीं असत, पण अशा संस्था इंग्रजी पुस्तकें खरेदी करण्यांतच बहुतेक सर्व पैसा खर्च करीत व मराठी ग्रंथांकडे फारसें कोणाचें लक्ष नसे. मराठी ग्रंथसंग्रहालय काढण्यांत विनायकराव यांचे दोन हेतु होते. एक महाराष्ट्रीय जनतेमध्यें मराठी भाषेची अभिरुचि वाढवून तीविषयीं प्रेम व अभिमान उत्पन्न करणें, व दुसरा म्हणजे मराठी ग्रंथ व मासिकें प्रसिद्ध झाल्यावर दुर्मिळ होऊन शेवटीं नामशेष होतात, यासाठीं सर्व ग्रंथांचा संग्रह करून त्यास चिरस्थायी करणें. या दोन्ही हेतूनें प्रेरित झाल्यामुळें ग्रंथसंग्रहालयाच्या 'वाचनालय' व 'संग्रहालय' अशा दोन शाखा करण्यांत आल्या. पहिल्या शाखेंतील पुस्तकें वाचकांस वाचावयास मिळतात. दुसऱ्या शाखेंतील मिळत नाहींत. सर्व पुस्तकांचा संग्रह करून वाङ्मयसंशोधक व ग्रंथकार यांस त्यांचा उपयोग व्हावा म्हणून हे ग्रंथ चिरकाल टिकविणें हें कार्य या दुसऱ्या शाखेचें आहे. पुष्कळ जुने व दुर्मिळ ग्रंथ या शाखेंत आहेत. लोकमान्य टिळकांस [illegible] वेळीं एका दुर्मिळ ग्रंथाची जरूरी लागली; तो इतरत्र मिळेना. पण तो त्यांस संग्रहालयानें दिला. त्या वेळीं संग्रहालय स्थापनेच्या [illegible] विनायकराव व त्यांचे स्नेही यांस बराच उपहास सोसावा लागला व पुष्कळच अडचणीहि आल्या. पण ग्रंथसंग्रहालयाची उपयुक्तता [illegible] काळानें लोकांच्या ध्यानांत आली. ठाण्याचें अनुकरण लवकरच मुंबईनें केलें. यथाकाल इतर ठिकाणींही तशा संस्था महाराष्ट्रभर आज स्थापण्यांत आल्या आहेतच.

पुढें १९०३ सालीं रा. विनायकराव यांनीं ग्रंथसंग्रहालयाचें म्हणून एक 'महाराष्ट्र कवि' नांवाचें मासिक काढलें. तें सुमारें चार साडेचार वर्षें चाललें. इंग्रजी अमदानीच्या पूर्वीं होऊन गेलेल्या मराठी कवींची अप्रकाशित कविता प्रसिद्ध करणें हा या मासिकाचा हेतु होता, व जोंपर्यंत हें मासिक चाललें होतें तोंपर्यंत या दिशेनें मासिकानें उत्कृष्ट वाङ्मयसेवा केलेली आहे. वाङ्मयेतिहासाच्या व भाषेच्या दृष्टीनें महत्वाचे असे अनेक ग्रंथ या मासिकांतून प्रसिद्ध झालेले आहेत. महाराष्ट्र कवि व ग्रंथसंग्रहालय या दोन्ही संस्थांतील बुद्धिमत्तेचीं कामें रा. विनायकराव करीत. इतर आवश्यक कामें इतर मित्रमंडळी करीत. प्रवास करून

व जुन्या कवींच्या विद्यमान वंशजांकडे खेपा घालून जुनें वाङ्मय मिळविणें, वाचून त्यांतील महत्वाच्या गोष्टींचा अभ्यास करणें, हे ग्रंथ मासिकांत प्रसिद्ध करतांना त्यांच्या प्रस्तावना लिहिणें, संग्रहालयांत सभा भरवून वादविवाद करणें, संस्थेचे रिपोर्ट लिहिणें हीं कामें विनायकराव करीत असत. संग्रहालयाचे वर्गणीदार वाढविणें, संस्थेचा हिशेब ठेवणें, पुस्तकें देणें, घेणें, जुन्या पोथ्यांच्या नकला करणें, मुद्रितें तपासणें, छापखान्यांत जाणें करणें वगैरे कामें त्यांची मित्रमंडळी करीत. विनायकरावांस असलीं कामें करण्याचा मनापासून कंटाळा असे. फक्त बुद्धिप्रधान गोष्टींकडे त्यांचा ओढा असे. त्यांच्या इतर मित्रमंडळीस त्या गोष्टींत तितकें गम्य नव्हतें, पण काम करण्याची खरी हौस त्यांस असल्यामुळें मासिक व संग्रहालय या संस्थांतील इतर सर्व आवश्यक पण कमिटीचीं कामें हीं मंडळी आस्थेनें करीत. हा श्रमविभाग निसर्गप्राप्तच होता व तो सुमारें पंधरा वर्षे अव्याहत चालला.पण पुढें जसजशा विनायकरावांच्या स्नेह्यांची नोकरीच्या निमित्तानें बदली होऊन पांगापांग झाली तसतशा नव्या अडचणी उत्पन्न झाल्या. रा. विनायकरावाच्या विशेष परिचयाचीं नाहींत अशीं माणसें स्वयंसेवक म्हणून संग्रहालयांत कामास येऊं लागलीं, त्यांचें लक्ष ग्रंथसंग्रहालय टापटीप व व्यवस्थेनें चालवावें, त्याचे वर्गणीदार वाढवावे, तसि स्वतःची इमारत असावी असल्या गोष्टींकडे अधिक असे. नवीन वाङ्मय संस्थेनें छापावें, वाङ्मय संशोधन व इतिहाससंशोधन या बाबी तिनें प्रमुखपणानें हातीं घ्याव्यात, त्यासाठीं सर्व पैसे खर्च करावेत, त्या दिशेनें अभ्यास करणारांचा संग्रहालयांत एक गट असावा असें विनायकराव यांस वाटे. या दोन्ही गोष्टींचें तारतम्य येऊन या दोन्ही विचारांच्या मंडळीस एकत्र सांधणारा दुवा म्हणजे रा. पटवर्धन ही व्यक्ति होती. मराठी ग्रंथ संग्रहालय नीट चालूं शकतें हें एकदां सिद्ध झाल्यावर वर्गणीदार वाढविणें, स्वतःची इमारत बांधणें वगैरे गोष्टींकडे लक्ष देणें म्हणजे माणसाच्या बुद्धीचा दुरुपयोग होय, ती बुद्धि भाषाभ्यास, वाङ्मय संशोधन, इतिहास संशोधन, नवीन ग्रंथ प्रकाशन, वाङ्मयाभ्यास या दिशांनींच खर्च करणें योग्य होय असें विनायकराव म्हणत. जीं पुस्तकें कोणी विकत घेत नाहीं, व जीं छापतांना आपणांस

पैशाची बूड येते, जो अभ्यास सामान्य वृत्तींच्या माणसास पचत व रुचत नाहीं. असल्या बाबींकडे संग्रहालयानें आपलें सामर्थ्य खर्च केल्यास संग्रहालयाची सांपत्तिक स्थिती सुधारणार नाहीं, तिला स्वतःची इमारत कदापिही मिळणार नाहीं. यासाठीं हा उद्योग आपण शिरावर घेऊं नये. असें दुसरीं माणसें म्हणत; पण पटवर्धनांच्यामुळें हे दोन्हीं पक्ष एकाच ठिकाणीं पुष्कळ वर्षे नांदले. पटवर्धनांच्या अंगीं फार उत्कृष्ट प्रकारचे वैयक्तिक सद्गुण होते. लहान थोरांस प्रेमानें ओढून धरण्याची विलक्षण हातोटी होती. प्रत्येक पक्षाच्या म्हणण्यांतील तारतम्य समजण्याइतका शांतपणाहि त्यांचे अंगीं होता. पण पटवर्धन वारल्यानंतर हा दोन्हीं प्रवाहांतला दुवा गेल्यामुळें रा. विनायकराव व ग्रंथसंग्रहालय यांमधील निकटपणा कमी झाला, इतकेंच नव्हे तर त्यांत कांहीं खासगी गोष्टींची भर पडल्यामुळें ग्रंथसंग्रहालय व विनायकराव यांचे मध्यें कांहीं द्विधा भावही उत्पन्न झाला.

या सर्व कारणांमुळें रा. विनायकराव हे सुमारें १९१० सालापासून वाङ्मयाभिरुचीच्या व तसल्या उद्योगाच्या बाबतींत ठाण्यास बऱ्याच अंशानें एकटे पडल्यासारखे झाले होते. ठाणें शहर लोकसंख्येनें फारसें मोठें नाहीं. तेथील बरीच पांढरपेशी माणसें सकाळीं नऊच्या गाडीनें पोटासाठीं मुंबईस जावयाचीं व रात्रीं सात आठ वाजतां परत यावयाचीं. पोटापाण्याच्यापलीकडे पहाण्याची आवड फारच थोड्या लोकांस. अशा प्रतिकूल परिस्थितीमुळें रा. विनायकरावांसभोंवतीं प्रथम जमलेल्या माणसांचा गट विस्कळित झाल्यावर तसा दुसरा गट जमणें कठिण होतें. तसा जमविण्याचा प्रयत्न त्यांनीं करून पाहिला पण तो यशस्वी झाला नाहीं. माणसें गोळा करण्यास जशी मनोवृत्ती जरूर असते तशी विनायकरावांची नव्हती. जो मनुष्य बुद्धीनें तेजस्वी असेल अशाबद्दलच विनायकरावांस आदर वाटे. पण इतर गुणांची छाप रा. विनायकरावांच्या मनावर फारशी पडत नसे. वाङ्मयसंशोधन, इतिहास-संशोधन यांत जो मनुष्य हुषार असेल, किंवा इतरत्र ज्याची बुद्धिमत्ता कुशाग्र असेल अशाच माणसांशीं ते बरोबरीच्या नात्यानें बोलत, वाद-विवाद करीत. अशांची प्रतिकूल टीका आवडीनें ऐकत. अशांनीं आपली थट्टा मस्करी

केली तरी ती त्यास गोड वाटे. पण सामान्य प्रतीच्या माणसाशीं बरोबरीनें व प्रेमानें वागणें त्यांस जड जाई. ज्ञानाच्या भट्टींत पक्क्या भाजलेल्या मडक्यास ते चटकन ओळखीत व त्याचे आघात आपणावर झाले तरी त्यांस त्यापासून आनंद वाटे. पण कच्चें भाजलेलें मडकें पक्कें भाजण्यासाठीं स्वतःजवळ ठेवून घेण्याची कला त्यांचे स्वभावांत नव्हती. सामान्यतः कच्चा मडक्यास आपण पक्कें आहों असा वृथाभिमान वाटत असतो. असल्या मडक्यावर थंड पाणी घालून त्यास मातीमोल करण्यांतच विनायकरावांस गंमत वाटे. ते पुढें पुढें बरेच श्रीमंत झाले. बोलण्यांत ते स्पष्ट, जरूरीपेक्षांहि अधिक स्पष्ट असत. म्हणून बहुतेक सर्व तरुण माणसें त्यांच्या स्पष्टवक्तेपणास भिऊन त्यांच्यापासून दोन पावलें दूर रहात. यामुळें त्यांच्या वाङ्मय-सेवेंत त्यांस मदत करणारीं, निदान त्यांस प्रोत्साहन देणारीं फारशीं माणसें त्यांस आयुष्यांत भेटलीं नाहींत, उलट कित्येक स्नेही त्यांस या व्यवसायाबद्दल हंसतही असत !

विनायकराव यांची कामाची पद्धत कित्येक बाबतींत अगदीं गबाळपणाची असे. त्यांची आरंभापासूनची संवय अशी असे कीं पहिल्याप्रथम उद्दिष्ट विषयावर मात्र विचार करावयाचा, इतका कीं दुसऱ्या कोणत्याही विषयांस त्यावेळीं थारा मिळूं नये. डोकें जणूं फुटेल इतका ते विचार करीत. अशा रीतीनें सामुग्रीची व सिद्धान्तांची जुळवाजुळव, विषयाची मांडणी. वगैरेचा पक्का नकाशा ते आपल्या मनांत सबंध आखीत. मग त्या मनांतील संग्रहास तोंड फुटे व ते लिहिण्यास प्रारंभ करीत. एकदां त्यांनीं लिहिण्यास प्रारंभ केला म्हणजे त्या वेळीं दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीस त्यांच्या डोक्यांत वाव नसे. ते लिहावयास बसले म्हणजे दिवस रात्र, जेवणखाण, वेळ अवेळ यांची त्यांस फारशी शुद्ध नसे. ते होतां होईल तों लिहावयास बसायचे नाहींत व एकदां बसले म्हणजे उठावयाचे नाहींत. असें त्यांचें लेखन अपरात्रीं ही होई. त्यास ताळतंत्र मुळींच नसे. अमुक वेळ असल्या कामाचा असा त्यांचा नियमच नव्हता. ते लिहित ते स्फूर्तीनें लिहित. व एकदां लिहूं लागले म्हणजे हवें तितकें लिहित, झटक्यासरसें आणि भराभर लिहित आणि एकदां लिहिण्यांत कांहीं कारणानें खंड पडला म्हणजे लेखणी उचलावयाचाही

ते कंटाळा करीत. पुढें पुढें श्रीमंती आल्यावर व त्यांची विद्य-मान पत्नी घरांत कर्ती झाल्यावर त्यांच्या घरीं टापटीप व व्यवस्थाही दिसूं लागली, व घरास नामरूपहि आलें. पण पूर्वी त्यांच्या घरांत सर्वत्र गोंधळ असे. घरांतली एकादी त्यांची जिन्नस शोधावयाची असली तर महाराष्ट्र संतांच्या घरीं जसलें संशोधन त्यांस करावें लागलें होतें तसलें त्यांच्या स्नेह्यांस त्यांच्या घरीं करावें लागे. पुष्कळदां जुनीं हस्तलिखितें आणि पुस्तकें रॉकेलच्या मुबासिक खोक्यांत भरून ठेविलेलीं असत व एकादें पुस्तक लागलें तर तो खोका सबंध पाहून चाळावा लागे. टांक व शाई या जिनसा घरांत नेहमीं असतच असें नाहीं; असल्या तरी कधीं-कधीं त्या सांपडत नसत. एकदां टांकाच्या अभावीं एका शब्दाची दुरुस्ती करण्यास विनायकरावांनीं हीर घेतल्याचें व एकदां शेजारच्या घरून दौत मागविल्याचें आम्हांस स्मरतें. त्यांचे घरीं कागदही नेहमीं पुरेसे असत असें नाहीं. प्रायः बाजारांत माणसास पाठवून थोड्याशा पैशांचे कागद ते आणवीत. एके वेळीं त्यांनीं लिहिण्याचा सपाटा सुरू केला, पण मध्येंच कागद संपल्यामुळें शेवटच्या कागदावरील शेवटच्या ओळीपर्यंत त्यांची प्रतिभा जरी चालू राहिली तरी पुढें वाक्य अर्धें सोडून त्या प्रतिभेला विराम पावण्याची पाळी आली. पण अलीकडे त्यांच्या पत्नीच्या व घरांतील इतर माणसांच्या प्रयत्नामुळें या बाबतींत बरीच सुधारणा झालेली होती.

रा. विनायकराव यांचें वाचन मराठी भाषेच्या पलीकडे पुष्कळच असे. वर्तमानपत्रें व कादंबऱ्या यांची त्यांस आवड नसे. शास्त्रीय विषय ते हौसेनें वाचीत. इंग्रजी वाङ्मय व काव्य लिहित वाचीत. जुनें मराठी काव्य व जुन्या बखरी यांची त्यांस फार अभिरुची होती. इतकी कीं त्यांच्या भाषेस तें वळण लागलेलें आहे. मराठी आधुनिक कविताही ते वाचीत. पण अलीकडच्या मराठी कवींविषयीं त्यांचें मत तितकें चांगलें नव्हतें. आधु-निक कवींच्या कृति हलक्या आहेत असें ते म्हणत असत. त्यांचा त्यांवर असा आक्षेप असे कीं हे आधुनिक कवी फार थोडें लिहितात. ते म्हणत कीं थोडेंच लिहावयाचें असेल तर अगदीं सामान्य माणसालाही त्यांत काव्य आणितां येईल. जुन्या काळचे कवी भरजरी पितांबर विणतात व

इल्लींचे कवी अरुंद लंगोटी विणतात असें त्यांचें बोलणें असे मराठी कवितेइतका त्यांस इंग्रजी कवितेचा नाद नव्हता. संस्कृत कवितेचा तर त्यांत कमी होता, त्यांनीं मराठी काव्य इतक्या अभिरुचीनें वाचलेलें होतें कीं त्यांच्या बोलण्यांत व लिहिण्यांत त्यांतील शब्दयोजना सहज प्रकट होत असत. मनास करमेनासें झालें म्हणजे ते मराठी काव्य वाचीत किंवा कुटुंबांतल्या मंडळीकडून मोठ्यानें वाचवून घेत.

पाश्चात्यांच्या ऐतिहासिक पुरुषांमध्यें त्यांस नेपोलियनची फार हौस होती. एके वेळीं प्रस्तुत लेखकाशीं गप्पा मारीत असतांना नेपोलियन एल्बाहून पॅरिसला कसा गेला व वाटेंत आपल्याविरुद्ध आलेल्या सैन्या-समोर त्यानें आपली छाती उघडी करून कशी दाखविली व कोणाही सैनिकानें कशी त्याच्यावर गोळी मारली नाहीं; इतकेंच नव्हे तर तें सर्व शत्रुसैन्य नेपोलियनला कसें येऊन मिळालें याची हकीगत मोठ्या हौसेनें व आवेशानें सांगत होते. त्या वेळीं प्रस्तुत लेखकानें त्यांस नेपोलियनचें चरित्र मराठींत लिहिण्याचा आग्रह केला व या आग्रहाची दोनचारदां पुनरावृत्ति केली. शेवटीं त्यांनीं १९१९ सालीं दसऱ्याच्या दिवशीं नेपोलियनचें मराठी चरित्र लिहिण्याची सुरवात केली व तें चरित्र १९१७ सालीं प्रसिद्ध झालें. त्याची दुसरी आवृत्ति १९२१ सालीं निघाली.

हें चरित्र बऱ्याच परिश्रमानें लिहिण्यांत आलेलें आहे, व महाराष्ट्रीय लोकांस ज्या प्रकारचें चरित्र पाहिजे त्याच प्रकारचें तें आहे. नेपो-लियनच्या काळीं सुशिक्षित माणसें आपापल्या रोजनिशा लिहीत असत. नेपोलियनच्या सभोंवतीं असणाऱ्या माणसांच्या रोजनिशा प्रसिद्ध आहेत. मुख्यतः त्या गोळा करून त्यांच्या आधारानें विनायकराव यांनीं "चक्रवर्ती नेपोलियन" हें आपलें पुस्तक लिहिलें. मराठी भाषेंत जे चरित्रग्रंथ झाले आहेत त्यांमधील उत्कृष्ट ग्रंथांत तें मोडण्याजोगें आहे. महाराष्ट्रांतील सुशिक्षित माणसांस नेपोलियनविषयीं ज्या प्रकारची माहिती पाहिजे असते तीच त्यांत आहे. त्यांस नको अशा प्रकारची माहिती त्यांत नाहीं व हवी अशी माहिती सर्वच त्यांत समाविष्ट आहे. या दृष्टीनें हें चरित्र लिहिण्यांत आलें असल्यामुळें युरोपियन राष्ट्रांचे

राजकीय संबंध व त्यांच्या गुंतागुंती या पुस्तकांत बारकाईनें दिलेल्या नाहींत. नांवें, गांवें, तारखा यांची रेलचेल या पुस्तकांत नाहीं. कारण युरोपखंडांतील असल्या गोष्टींची माहिती महाराष्ट्रांतील माणसांस फारशी उपयोगीं नाहीं. उलटपक्षीं नेपोलियन व त्याचे प्रतिपक्षी यांची सामान्य धोरणें या पुस्तकांत विशद करून सांगितलेलीं आहेत. नेपोलियन कोणत्या परिस्थितींतून वर आला, त्यानें काय काय गोष्टी केल्या, त्याच्या अडचणी काय होत्या, त्याचा स्वभाव व संवयी कोणत्या प्रकारच्या होत्या, त्यानें कोणकोणत्या दिशांनीं कसकसे प्रयत्न केले या गोष्टी या पुस्तकांत विस्तारानें सांगण्यांत आल्या आहेत आणि त्यामुळें पुस्तक फार सरस व हृदयंगम झालें आहे. पुस्तकाची मांडणी आणि भाषा बखरीवजा आहे. भाषेंत संस्कृत शब्द फारसे नाहींत व अस्सल मराठी व शाहिरी थाट त्यांत आहे. महाराष्ट्राच्या केंद्रस्थानीं असलेल्या पुणें शहरांत गेलीं सुमारें पंचवीस वर्षें जें मराठी भाषेचें वळण अधिक व्यक्त होत आहे त्यांत संस्कृताची झांक अधिक आहे. संस्कृत भाषेचें सौंदर्य आणि नाजुकपणा, तींतील सभ्यता आणि अर्थास अभिव्यक्ति आणणारी कुशाग्रता हे गुण मराठींत अधिक प्रमाणांत आणण्याचा अलिकडील लेखकांचा कटाक्ष असतो. रा० भावे यांची या पुस्तकांतील भाषा अगदीं भिन्न आहे. भाषापारंगत व सुसंस्कृत अशा ब्राह्मणास शोभणारी भाषा त्यांच्या ह्या पुस्तकांत फारशी नाहीं. जवानमर्द ब्राह्मणभाई माणसानें जसें लिहावें, शिवाजी आणि पेशवे यांच्या इतिहासाच्या अभिमान्यानें जसें लिहावें, तशा प्रकारचें हें पुस्तक उतरलें आहे. त्यांत भाषेचा डौल—संस्कृत भाषेचा नव्हे तर मराठी भाषेचा डौल—आणि मराठी भाषेचा जोर हीं अधिक आहेत आणि त्यामुळें इतर अनेक चांगल्या ग्रंथकारांचीं पुस्तकें वाचतांना न वाटणारा आपलेपणा वाचकांस वाटतो. या पुस्तकाचें महत्व मराठी वाचकांस नीटपणें जाणवलें आहेसें आम्हांस वाटत नाहीं. मराठी वाचकवर्गाचें, तसेंच इंग्रजी जाणणाऱ्या सुशिक्षित लोकांचेंही या पुस्तकाकडे अधिक लक्ष जाणें अवश्य आहे. माझीं पुस्तकें मी वृत्तपत्रकारांकडे आणि इतर शिष्ट लोकांकडे अभिप्रायार्थ पाठवून चांगला अभिप्राय देण्याविषयीं त्यांची मी विनवणी करीत नाहीं आणि त्यामुळें

माझ्या पुस्तकांचा लोकांमध्यें बोलबाला होत नाहीं असें रा० विनायकराव वारंवार म्हणत असत. त्यांची सांपत्तिक स्थिति उत्कृष्ट असल्यामुळें आपल्या पुस्तकांपासून त्यांनीं पैचींही आशा धरली नव्हती. आणि त्यांचा स्वभाव मानी असल्यामुळें आपल्या पुस्तकांवर चांगले अभिप्राय वर्तमानपत्रांनीं द्यावे यासाठीं खटपट करणें हें त्यांस अर्थातच कमीपणाचें वाटे. इतर सर्व लेखकांस जर असेंच वाटूं लागेल तर मराठी वाङ्मयांतील सरसनीरस भागांची निवड करणें जनतेस सुलभ होत जाईल याविषयीं संशय नको.

या पुस्तकापेक्षां त्यांचा अधिक महत्वाचा ग्रंथ म्हणजे "महाराष्ट्र-सारस्वत" हा होय. चक्रवर्ती नेपोलियन लिहितांना रा० भावे यांस नवीन संशोधन असें कांहींच करावें लागलें नाहीं. महाराष्ट्र-सारस्वतांत भाषासंशोधक व इतिहाससंशोधक या नात्यानें बरेंच कार्य त्यांस करणें भाग पडलें. हा ग्रंथ पहिल्यानें अगदीं लहान प्रमाणांत त्यांनीं एकोणीसशेंच्या पूर्वीं लिहून तो कै० प्रो० विजापूरकर यांच्या ग्रंथमालेंत निबंधरूपानें प्रसिद्ध केला. तो सुमारें शंभरसवाशें पानांचा असेल. तेव्हांपासून मराठीवाङ्मयाचा संगतवार इतिहास लिहिण्याची त्यांची महत्त्वाकांक्षा होती. पण संगतवार इतिहास लिहिण्यास सामग्रीची पूर्व तयारी अवश्य आहे. १८९९ च्या सुमारास ती फारच तुटपुंजी होती. ती सामग्री गोळा करण्याचें काम रा० भावे यांनीं बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर केलें. त्याचप्रमाणें महाराष्ट्रांतील इतर इतिहाससंशोधकांनींही सन १८९९ पासून पुष्कळ काम केलेलें असून मध्यां सामग्रीही बरीच जमलेली आहे. या वाढत्या सामग्रीचा पूर्ण उपयोग करून रा० भावे यांनीं आपला महाराष्ट्र-सारस्वत हा ग्रंथ पुनः लिहिला. मराठी भाषेचा आमूलाग्र इतिहास संगतवार देणारा हा मराठी भाषेंत एकच ग्रंथ आहे. तो लिहिण्यास त्यांस कालही बराच लागला. वीसपंचवीस वर्षांपूर्वीं लिहिलेल्या निबंधाचें हें द्वितीय संस्करण विस्तारानें त्याच्या चारपांचपट मोठें झालें आहे. हा ग्रंथ १९१९ सालीं पुण्याच्या भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळानें प्रसिद्ध केला. महाराष्ट्रवाङ्मयाच्या सामग्रींत रोज नवी भर पडतच आहे. १९१९ सालीं आपला ग्रंथ प्रसिद्ध झाल्या-

नंतरही रा० भावे हे या संशोधनकार्यांत नेहमीं गुंतलेले असत व ते स्वतःही अनेक प्रकारची सामग्री गोळा करीत असून या विषयाचें त्यांचें चिंतन एकसारखेंच चाललेलें असे. पुढें लवकरच पुष्कळ नवी माहिती उपलब्ध झाल्यानें त्यांस पुनः या पुस्तकाची नवीन आवृत्ति काढण्याची जरूर भासूं लागली. पण रा० भावे यांची प्रकृति त्यानंतर बरीच बिघडली व सर्व ग्रंथाची पुनरावृत्ति आपल्या हातानें काढिलेली आपणांस पहातां येईल कीं काय याविषयीं त्यांच्या मनांत शंका वाटूं लागली. म्हणून त्यांनीं या विषयाचा अर्धाच भाग १९२४ सालीं प्रसिद्ध केला. पुढें रा० भावे १९२६ सालीं वारले. त्यांनीं पुढील भागाचीं कांहीं टिपणें तयार करून ठेविलीं होतीं, त्यांवरून छापलेली ही महाराष्ट्र-सारस्वताच्या उत्तरार्धाची नवीन आवृत्ति रा० भावे यांचे चिरंजीव वाचकांच्या हातीं देत आहेत.

मराठी भाषेस इतिहासाच्या सूत्रांत व्यवस्थेशीर ओंवण्याचा हा एकच प्रयत्न मराठी वाङ्मयांत व तोही उत्कृष्ट प्रकारचा असल्यामुळें त्यांच्या 'महाराष्ट्र-सारस्वता'स विशेष प्रकारचा मान मराठी वाङ्मयांत मिळणें आवश्यक आहे. मराठी भाषेच्या इतिहासाची व त्यांतील मोठमोठ्या कवींच्या कामगिरीची समग्र कल्पना येते. चक्रवर्ती नेपोलियन लिहिण्यास ज्या गुणांची जरूरी होती त्यापेक्षां निराळे गुण या पुस्तकांत व्यक्त झालेले वाचकांच्या दृष्टीस पडतील. पुस्तकाचा प्रकारच वेगळा असल्यामुळें चक्रवर्ती नेपोलियनमधील बखरीच्या वळणाची भाषा क्षणभर विसरून भारदस्त व विवेचक अशा भाषेचा रा० भावे यांनीं हें पुस्तक लिहितांना अंगिकार केला आहे. चक्रवर्ती नेपोलियन मधील इतिहास लेखकाचा पेशा किंचित् बाजूस सारून इतिहाससंशोधकाचा पेशा त्यांनीं येथें धारण केला आहे. अर्थात् त्यांस निरनिराळ्या वादग्रस्त गोष्टींवर आपलीं मतें या ग्रंथांत नमूद करावीं लागलीं आहेत. तीं कितपत बरोबर वा चुकीचीं आहेत हें ठरविणें आम्हीं तज्ज्ञांवर सोंपवितों. तशा दृष्टीनें या ग्रंथावर मत देण्याचा आमचा अधिकार नाहीं.

हा ग्रंथ रा० भावे यांनीं विवेचक दृष्टीनें लिहिलेला आहे. भाविक दृष्टीनें लिहिलेला नाहीं. विवेचकदृष्टि व भाविकदृष्टि यांची अलीकडे सर्वत्र

फारकत झालेली आढळून येते मग तसें होणें योग्य आहे कीं नाहीं हा स्वतंत्र प्रश्न आहे. रा० भावे यांच्या मनाची वृत्तिही जात्या विवेचकच होती, भाविक नव्हती. संतांच्या वाणीचा त्यांस इतका परिचय होता कीं, त्यांची वाणी त्यांच्या जिव्हाग्रीं सदैव असे. पण संतांचा भाव मात्र त्यांच्या स्वभावांत मुळींच नव्हता. ते स्वतः 'फ्री थिंकर' होते असें म्हटलें तर त्यांत अतिशयोक्ति नाहीं. महाराष्ट्रांतील बहुतेक सर्व अलीकडचीं बुद्धिप्रधान माणसें 'फ्री थिंकर' च आहेत असें म्हटलें तर त्यांतही अतिशयोक्ति नाहीं. हिंदुधर्म व संतांचें वाङ्मय आपलें आहे, आपल्या पूर्वजांचें आहे या अभिमानबुद्धीनेंच अनेक महाराष्ट्रीयांचें आपल्या धर्मावर व वाङ्मयावर प्रेम असतें. विठ्ठलावर भक्तिभाव ठेवणारे, पंढरीची वारी करणें उपयुक्त आहे असें निदान म्हणणारे, अध्यात्मशास्त्र शिकण्यास गुरुमुखाची आवश्यकता आहे असें मानणारे, व उत्साहानें व हौसेनें अध्यात्मशास्त्र शिकणारे सुशिक्षित लोक आज महाराष्ट्रांत फार नाहींत; पण संतांवर श्रद्धा नसली तरी त्यांचा अभिमान बाळगणारे, व त्याची वाणी सत्य नसली तरी ती सुंदर आहे असें म्हणणारे सुशिक्षित लोक महाराष्ट्रांत सर्वत्र आहेत. रा० भावे हे देखील या मंडळींतच मोडत. रामदास, तुकाराम, मोरोपंत, ज्ञानेश्वर यांच्या शब्दमाधुर्यानें ते स्वतः मोहित होत व दुसऱ्यांना मोहित करीत. कंटाळा आला म्हणजे हें वाङ्मय दुसऱ्यास मोठ्यानें वाचावयास सांगावें व शांत वृत्तीनें आपण ऐकावें असें ते वारंवार करीत; पण या वाङ्मयावर त्यांचें प्रेम असलें तरी त्यांची त्यावर श्रद्धा नव्हती, मग हा गुण असो वा दोष असो. गेल्या पिढींतील बहुतेक सर्व सुशिक्षित माणसांप्रमाणें तो गुण वा दोष त्यांच्यांत होता हें त्यांचें 'महाराष्ट्रसारस्वत' वाचतांना सर्वांनींच लक्षांत ठेविलें पाहिजे. रामदास व तुकाराम यांमधील तुलना, † तुकारामाचें स्वर्गारोहण, ज्ञानेश्वराची मनोरचना वगैरे गोष्टींविषयींचीं त्यांचीं मतें या पुस्तकांतून वाचतांना भावे यांची मनोवृत्ति कशी होती तें विसरून चालावयाचें नाहीं. तसल्या विस्मरणामुळें या ग्रंथाविषयीं कांहीं टीका कित्येक टीकाकारांच्या लेखणींतून उतरलेली दिसते. 'महाराष्ट्र-सारस्वत' हा भावे यांचा ग्रंथ विशेष चांगल्या

† पहा महाराष्ट्र-सारस्वत—भाग १, पृ, ३५८, ३४४, १२९.

दर्जाचा असल्यामुळें त्याविषयीं पुष्कळ टीकात्मक विवेचन करतां येण्या-जोगें आहे. पण या लेखांत तसें करणें अप्रस्तुत होय.

'महाराष्ट्र-सारस्वता'च्या तिसऱ्या आवृत्तीचा जो पहिला भाग प्रसिद्ध झाला त्यांतील महानुभावपंथाविषयींची बहुतेक सर्व माहिती नवीन आहे. या सर्व संशोधनाविषयींची खटपट रा० भावे यांनीं स्वतःच केलेली आहे. महानुभावपंथाविषयीं विश्वसनीय अशी फारशी माहिती अगोदर उपलब्ध नव्हती. ज्ञानेश्वर-मुकुंदराजांच्या पूर्वीं मराठी भाषेंत ग्रंथरचना झाली किंवा नाहीं याविषयीं सर्व अंधारच होता. महानुभाव-पंथाचें महत्त्व काय, त्या पंथाचें वाङ्मय किती आहे, त्याचें मराठी वाङ्मयांत स्थान कोणतें, ज्ञानेश्वराच्या पूर्वीं त्या वाङ्मयानें कोणती काम-गिरी केली या प्रश्नांस उत्तरें मिळत नव्हतीं. महाराष्ट्रीयांच्या मनांत महानुभावपंथाविषयीं अनेक शतकें एक अढी बसलेली आहे. तो पूर्वग्रह सोडून रा० भावे यांनीं महानुभावपंथाच्या पुढाऱ्यांशीं स्नेह संपादिला. या पंथाचे लोक आपलें वाङ्मय दुसऱ्यांस दाखवीत नाहींत इतकेंच नव्हे तर तें लोकांस समजूं नये यासाठीं तें सांकेतिक भाषेंत लिहिलेलें असतें. भावे यांनीं महानुभावपंथांतील कांहीं पुढाऱ्यांचा इतका स्नेह संपादिला कीं, तीं माणसें आपली अनेक शतकांची जुनी परंपरा सोडून देऊन त्यांस आपले ग्रंथ दाखविण्यास तयार झालीं. या संशोधनांत त्यांनीं ठाणें येथें बरेच महिने खर्च केले. प्रस्तुत लेखक त्या वेळीं त्यांचे-कडे वारंवार जात येत असत त्यावरून ह्या त्यांच्या उद्योगाची प्रत्यक्ष माहिती त्यांस झालेली आहे. त्या पंथाच्या माणसांचें साहाय्य घेऊन त्यांचें संकेतग्रंथ वाचले व पंथाची माहिती मिळविली. या विषयासंबंधानें त्यांनीं मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयासमोर एक निबंध वाचला होता. व त्या पंथाच्या वाङ्मयाविषयींची एक यादीही प्रसिद्ध केली होती. त्यावरून या वाङ्मयाची ग्रंथसंख्या ६—७ हजार म्हणजे केवढी मोठी आहे याची वाचकांस कल्पना येईल. या पंथांतील 'वच्छहरण' नांवाचा एक ग्रंथ त्यांनीं प्रसिद्ध केला असून दुसराही प्रसिद्ध झाला आहे. डॉ० भांडा-रकर व लोकमान्य टिळक यांनीं या वाङ्मयाचें संशोधन करण्याचा प्रयत्न केला होता; पण त्या पंथाचीं माणसें आपलें गुप्त वाङ्मय त्यांस

दाखविण्यास तयार झालों नाहींत असें ऐकतों. संशोधनाच्या दृष्टीनें रा० भावे यांची ही कामगिरी अत्यंत प्रशंसनीय होय हें कोणीही कबूल करील.

अलीकडे रा० भावे यांच्या मनांत बरींच वर्षें शिवाजीमहाराजांचें चरित्र लिहिण्याचें होतें. मराठींत वा इंग्रजींत शिवाजीचें चांगलें चरित्र नाहीं. मराठींतील चरित्रें ऐतिहासिक पुराव्याच्या भरभक्कम आधाराशिवाय लिहिलेलीं आहेत. प्रो० यदुनाथ सरकार यांनीं लिहिलेलें शिवाजचिरित्र एका बाजूच्या पुराव्याचा विचार करून लिहिलेलें अतएव अनेक बाबतींत चुकीचें आहे. रा० भावे म्हणत असत कीं, शिवाजीच्या वेळचे थोडेच अस्सल कागदपत्र आज उपलब्ध आहेत. फक्त या कागदपत्रांचा आधार घेऊन त्यावरून सर्वथा विश्वसनीय असें शिवाजीमहाराजांचें चरित्र लिहिण्याचें त्यांच्या मनांत होतें. अर्थात् शिवाजीमहाराजांचें संपूर्ण चरित्र लिहिण्याचा त्यांचा मानस नव्हता. संपूर्ण चरित्रास जरूर तितका कागदोपत्रींचा अस्सल पुरावा उपलब्धच नाहीं. आणि म्हणून संपूर्ण चरित्र लिहावयाचें असल्यास अर्धा पुरावा व अर्ध्या गप्पा असें त्यांत मिश्रण होणें अपरिहार्य आहे. भावे यांच्या मनांत आहे तितक्या पुराव्याच्या आधारानें व कविकल्पनेस मुळींच थारा न देतां सर्वथा विश्वसनीय असें चरित्र लिहावयाचें होतें आणि कांहीं गोष्टी त्यांतून गळल्या तरी त्यास त्यांची हरकत नव्हती. या चरित्राची जुळवाजुळव ते बरेच दिवस करीत होते. सर्व अस्सल कागदपत्रांचें पौर्वापर्य लक्षांत ठेवून त्यांनीं एक विस्तृत तक्ता स्वतःच्या अभ्यासाकरितां तयार केलेला होता व शिवाजीमहाराजांच्या चरित्रांतील कित्येक प्रसंगांची माहिती ते जुळवीत होते. ही जुळवाजुळव करीत असतांनाच त्या त्या प्रसंगांचे कांहीं निबंध त्यांनीं कित्येक मासिकांच्या संपादकांस (त्यांनीं आग्रह केल्यावरून) प्रसिद्धीकारितां दिले होते. * शिवाजीमहाराजांच्या चरित्राविषयीं त्यांचे घरीं प्रो० यदुनाथ सरकार जेव्हां जेव्हां येत तेव्हां तेव्हां भावे व सरकार यांमध्यें बरीच चर्चा होई. त्या चर्चेवरून भावे यांच्या विचारांत आपणास समजून घेण्यासारखा बराच भाग आहे असें प्रो० सरकार यांसही दिसून

---

* ' पुरंदरच्या किल्ल्याची हकीकत ' व ' अफजुलखानाचा वध ' वगैरे त्यांचे निबंध प्रसिद्ध झालेले आहेत.

आलेलें होतें. प्रो० सरकार त्यांस शिवाजीमहाराजांचें चरित्र लिहिण्याचा पत्रद्वारेंही पुष्कळ आग्रह करीत असत. "आपली आवड आपल्या मुलांस नसते, यासाठीं तुम्हीं तें चरित्र लवकर हातानिराळें करून टाकावें, नाहीं तर तुमची माहिती तुमचेबरोबर लयास जाईल" असेंही ते त्यांस सुचवीत.

भाषासंशोधनाबरोबर इतिहाससंशोधनाविषयींही रा० भावे यानीं बराच उद्योग केलेला होता. भारत-इतिहासमंडळाच्या सभेमध्यें त्यांनीं कधीं कधीं निबंध वाचलेले आहेत. खेरीज "मराठी दप्तर" या पुस्तकमालेची प्राणप्रतिष्ठा करून त्या मालेंत कांहीं ऐतिहासिक कागदपत्र प्रसिद्ध केलेले आहेत. असल्या वाङ्मयाची व असल्या उद्योगाची किंमत किती हे सांगण्यास त्या विषयाचा अभ्यास केलेलीं तज्ज्ञ माणसें लागत असतात. प्रस्तुत लेखक हे त्या विषयांतील तज्ज्ञ नाहींत आणि म्हणूनच त्यास रा० विनायकरावांच्या या उद्योगाच्या बाबतींत कांहींच मत प्रकट करतां येत नाहीं. शेवटले बाजीराव पेशवे यांजवर मराठी राज्य बुडविण्याची जबाबदारी किती या प्रश्नाची सामान्यतः जनतेस माहीत नसणारी बाजू त्यांनीं मोठ्या कौशल्यानें या पुस्तकांपैकीं एकाची प्रस्तावना लिहितांना महाराष्ट्रासमोर मांडिली आहे. ती प्रस्तुत लेखकास विचार करण्यासारखी वाटली आणि इतर अनेक जिज्ञासूंस तशीच वाटेल अशी त्याची समजूत आहे.

रा० विनायकराव भावे यांनीं मिठाचा व्यापार १९०० च्या सुमारास सुरू केला व १९१८ सालीं तो अजीबात सोडला. या अवधींत त्यांस व्यापारांत पुष्कळ पैसा मिळाला व असा मुबलक पैसा आणखी पुढें मिळण्याची जवळजवळ खात्री असतांही व्यापाराचा कंटाळा येऊन आणि वाङ्मयसेवेस आपण स्वतःस पूर्ण वाहून घ्यावें अशा बुद्धीनें त्यांनीं व्यापार कायमचा सोडला. ज्या धंद्यांत आपणांस चांगले पैसे मिळतात तो धंदा देहास वृद्धत्व येण्याच्या पूर्वीं आणि दुसऱ्या गोष्टी करण्यास मुभा पाहिजे म्हणून मुद्दाम सोडून देणारीं माणसें जगांत फारशी सांपडत नाहींत; पण ही असामान्य गोष्ट त्यांनीं केली. आणि व्यापाराची दगदग व जबाबदारी आपणास नको म्हणून ती जबाबदारी

आपण होऊन आपल्या शिरावरून त्यांनीं उतरून खालीं ठेविली. रा० विनायकराव भावे पैशाच्या बाबतींत फार चिकट असत असा जनापवाद आहे, तो अगदींच खोटा नसला तरी ज्या अर्थानें तो खरा आहे असें लोक म्हणतात त्या अर्थानें तो खोटा ठरल्याचीं अनेक उदाहरणें त्यांच्या चरित्रांत घडलीं आहेत. व्यापार चालविण्याची योग्यता, वाढलेली पत व तो आणखी चालविल्यास पैसे मुबलक मिळतील ही खात्री या तिन्ही गोष्टी एकत्र अशा पुष्कळ ठिकाणीं येत नाहींत व त्या आल्या असतांही 'व्यापार आतां पुरें झाला, स्वतःस आतां स्वातंत्र्य पाहिजे' असें म्हणून चालता व्यापार बंद करणारा माणूस अत्यंत दुर्मिळ असतो. आपणांस एखादी गोष्ट पटली किंवा एखाद्या गोष्टीची हौस वाटली म्हणजे ते मुबलक पैसा खर्च करीत व पैसा मुक्तहस्तानें देत. पण आपणांस एखादी गोष्ट आवडली नाहीं तर कपर्दिकही देत नसत. त्यांच्या आवडीही जगावेगळ्या असत. त्यांच्या आवडीनावडी कधीं लहरीवरही अवलंबून असत. जें सामान्य वृत्तीच्या माणसांस आवडतें तें त्यांस अप्रिय असावें असें वारंवार होई. त्यांस त्यांच्या मित्रमंडळींकडून 'चिकट' असें जें विशेषण लावण्यांत येई त्याचें अर्धें कारण या गोष्टींत असे. प्रो० कर्वे यांच्या पुण्याच्या युनिव्हर्सिटीस पैसे पाहिजे होते व त्यासाठीं प्रस्तुत लेखकास घेऊन ते त्यांचेकडे गेले होते. कर्व्यांची जास्तींत जास्ती मागणी एक हजाराची होती. त्यावेळीं रा० भावे यांनीं प्रो० कर्वे यांस कोणतीही घासाघीस न करतां एकदम पन्नास हजारांचे बाँड देऊं केले. त्यावेळीं कर्व्यांस अत्यंत आनंद झाला व दाक्षिणी लोकांत इतकी मोठी रक्कम देणारा हाच गृहस्थ मला भेटला व ह्या दानानें माझ्या कार्याचें चीज झालें असें रा० कर्व्यांनीं प्रस्तुत लेखकापाशीं उद्गारही काढले. पुढें भाव्यांच्यापेक्षां अनेक पटींची रक्कम प्रो० कर्वे यांस सर विठ्ठलदास ठाकरसी यांजकडून मिळाली व भावे व सर विठ्ठलदास यांच्या अटी परस्परांस जुळत्या नसल्यामुळें प्रो० कर्वे यांस दोन्ही रकमा घेतां आल्या नाहींत व रा० भावे यांची रक्कम कर्व्यांच्या पदरांत प्रत्यक्ष पडण्याचा योग आला नाहीं हा भाग वेगळा. चिरोल केसच्या वेळीं रा० भावे यांनीं लोकमान्य टिळकांस एक लाख रुपये एकरकमीं उसने दिले होते हें सर्वांस माहीत आहेच.

रा० भावे यांचा स्वभाव विनोदी असे. त्यांचें भाषण स्पष्ट व निर्भीड असे, क्वचित् त्यांचा हा निर्भीडपणा व विनोदही लोकांस आनंददायक न होतां त्रासदायक होत असे. थट्टामस्करी व विनोद करण्यांत ते अत्यंत पटाईत असत. दुसऱ्या कोणी त्यांची थट्टामस्करी केली तर त्याच्यावर त्यांचा राग नसे. पण बोलण्यांत ते इतके कुशल असत कीं, विनोदाच्या बाबतींत ते कोणासही सहज चारीमुंडे चीत करीत. यामुळें कधीं कधीं त्यांच्याशीं बोलणाऱ्या माणसास आपण नामोहरम झालोंसें वाटे व म्हणून पुष्कळ स्नेह्यांचें मन विरस होऊन ते त्यांच्याकडे जाण्याचा कधीं कधीं कंटाळाही करीत. गोरक्षणाच्या चळवळीसंबंधानें रा० भावे यांच्या मनांत फारशी सहानुभूति नव्हती. जुन्या आचारविचारांसंबंधानेंही त्यांस फारशी आवड नसे. एके वेळीं त्यांची इच्छा नसतांना एका मित्रानें फार गळ घातल्यावरून ते गोरक्षणाच्या एका सभेस अध्यक्ष म्हणून गेले. ते दिवस सहकारिता व असहकारिता यांविषयींच्या राजकीय वावटळीचे होते. त्यावेळीं सभेंत भावे हे अध्यक्ष या नात्यानें बोलले कीं, " अलीकडच्या काळीं गाय व ब्राह्मण यांनीं सहकारिता केली आहे व ब्राह्मणाचें शेण गाईनें खावें व गाईचें शेण ब्राह्मणानें खावें अशा प्रकारची ती सहकारिता आहे. " हें व्याख्यान ऐकून गोरक्षणाच्या प्रचारकांस काय वाटलें असेल !

रा. भावे यांनीं आपल्या महाराष्ट्र सारस्वतांत व इतरत्र जें वाङ्मय-संशोधन व इतिहास-संशोधन केलेलें आहे त्याचें चीज आजवर महाराष्ट्रांत नीटसें झालेलें नाहीं. अशिक्षित माणसांनीं चीज केलें नाहीं तर त्यांत नवल नाहीं. पण सुशिक्षित व तज्ज्ञ माणसांनींही पुष्कळ वेळां त्यांच्या उद्योगाची योग्य ती प्रशंसा न करतां उलट भलती टीका त्यांचेवर केली आहे. हें म्हणणें नुसतें भावे यांच्याच संशोधनकार्यास लागू आहे असें नव्हे तर इतर अनेक संशोधकांच्याहि उद्योगांचीही तशीच स्थिती झालेली आहे. ज्या तऱ्हेची टीका त्यांचेवर होणें रास्त नाहीं तशा प्रकारची त्यांच्यावर टीका आणि तीही सुशिक्षितांच्या हातून झालेली आहे. संशोधन-कार्यांत संशोधक जीं मतें प्रतिपादितो तीं सगळीं बरोबर असतातच असें नाहीं. नवीन नवीन पुरावा सारखा उपलब्ध होत असल्या-

मुळें पूर्वी बनविलेली मतें बदलणें आवश्यकही होत असतें. अर्थात अशा प्रकारच्या प्रामाणिक टीकेविषयीं अथवा मतभेदांविषयीं आह्मीं येथें तक्रार करीत नाहीं. आम्हीं स्वतः वाङ्मय-संशोधक अथवा इतिहास-संशोधक नाहीं. भावे यांणीं प्रतिपादिलेल्या गोष्टी सर्व बरोबरच असतील असें आह्मीं ह्मणत नाहीं. त्या चूक असल्या तर पुराव्यानिशीं तसें सिद्ध केल्यानें कोणासहि वाईट वाटण्याचें कारण नाहीं व रा. भावे यांस तसें वाटतही नसे. आमची तक्रार आहे ती प्रामाणिक मतभेदाच्या टीके-विषयींची नसून वैयक्तिक भांडणामुळें व भलत्या दुराग्रहामुळें केलेल्या टीकेविषयींची आहे. खरें शोधण्याचा प्रयत्न एके बाजूस टाकून घाणेरडा चिखल उडविण्याचा भलता प्रयत्न सुशिक्षित टीकाकार करतात ही गोष्ट अत्यंत शोचनीय आहे. रा. भावे यांचें महाराष्ट्र सारस्वत प्रसिद्ध झाल्या-नंतर तें बी. ए.च्या व एम. ए.च्या परीक्षेस नेमण्यांत आलें. पण ही गोष्ट कांहीं व्यक्तींस न रुचून तीं मंडळी पुण्याच्या एका युरोपियन गृह-स्थाच्या मागें दडून बसली व हें पुस्तक अश्लील आहे, यासाठीं तें युनि-व्हर्सिटीनें अभ्यासक्रमांतून काढून टाकावें अशी त्या युरोपियनाच्या मुखानें त्या मंडळीनीं मागणी केली. युनिव्हर्सिटीनें आपल्या कांहीं प्रोफे-सरांकडून त्या पुस्तकावर अभिप्राय मागविले व ते पाहून युनिव्हर्सिटीनें त्या मागणीचा अव्हेर केला ही गोष्ट वेगळी, पण अशा तऱ्हेचा मुळीं प्रयत्नच करण्यांत यावा ही गोष्ट अत्यंत अश्लाघ्य होय.

भलत्या बुद्धीनें केलेल्या खोडसाळ व निंद्य टीकेचें अगदीं ताजें उदा-हरण द्यावयाचें म्हणजे रा. यशवंत नरसिंह केळकर यांचें देतां येईल. रा. केळकर हे महाराष्ट्रांतील एक नवीन व होतकरू लेखक दिसतात व त्यांनीं ‘ ऐतिहासिक पोवाडे ’ नांवाचें नुकतेंच एक पुस्तक प्रसिद्ध केलेलें आहे. हें पुस्तक सुंदर आहे, मोठ्या परिश्रमानें लिहिलेलें आहे व त्यांत पुष्कळ संशोधनहि आहे. पण या नुकत्याच उगवणाऱ्या होतकरू लेखकानें वैय-क्तिक गालिप्रदानाचा धडा इतक्या घाईघाईनें गिरविण्याचें कारण नव्हतें. रा. केळकरांचा कै. भाव्यांशीं संशोधनाच्या कांहीं बाबतींत मतभेद आहे. त्याविषयीं कदाचित केळकरांचें म्हणणें बरोबर असेल, कदाचित भाव्यांचें बरोबर असेल, तें ठरविण्याचा आमचा अधिकार नाहीं व त्या रा. केळ-

करांच्या टीकेबद्दल आम्हीं कांहीं म्हणतही नाहीं. पण मतभेद प्रकट करतांना भावे यांच्या शुद्ध व स्वच्छ अशा खाजगी वर्तनावर रा. केळकरांस चिखल उडविण्याचें कांहींच कारण नव्हतें. स्त्रियांच्या संबंधानें रा. भावे यांचें वर्तन अगदीं निष्कलंक असे. त्या प्रकारच्या दुर्वर्तनापासून रा. भावे संपूर्णपणें अलिप्त होते ही गोष्ट त्यांची माहिती असणाऱ्या सर्व लोकांस चांगलीच अवगत आहे. गाणें बजावणें, नाटकें सिनेमा पहाणें, प्रणय-विषयक कादंबऱ्या वाचणें यांचाहि त्यांस मनापासून तिटकारा असे. असें असतांनाही रा. केळकर यांनीं आपल्या पुस्तकांत 'रंगेल' हें विशेषण अनेक वेळां रा. भाव्यांस बहाल केलें आहे. रा. भावे यांचें रामजोशी या कवीसंबंधानें फार चांगलें मत होतें. हा रामजोशी कवी व्यसनी असून, बयाबाई आणि चिमा या नायकिणींच्या सहवासांत सदा असे, हें सर्वश्रुत आहे. या गोष्टी लक्षांत आणून रा. केळकर भाव्यां-वर टीका करतांना लिहितात "अर्थात् अशा रंगेल रासिकाला (कै. भाव्यांना) रामजोशासारखा विलासवान् मर्दफाकडा भेटल्यावर त्यानें त्याचें वर्णन मनापासून केलें असल्यास त्यांत आश्चर्य नाहीं. सबंध शाहीरांच्या भागांत रामजोशालाच त्यांनीं अग्रपूजेचा मान दिलेला आहे, व त्याच्या बदफैली चरित्रानेंच पुष्कळशी जागा अडविलेली आहे. मात्र रामजोशाशीं भाव्यांचें तादात्म्य झालेलें असल्यामुळें हा चरित्र-विषयक भाग अत्यंत सरस वठलेला आहे हें कबूल केलें पाहिजे. समान-धर्मतेमुळें प्रिय झालेल्या * * * रामजोशाची स्तुति करतांना भावे यांनीं कोणतीच अटक मानिलेली नाहीं." केळकरांनीं आपल्या पुस्तकांत प्रथम रामजोशाच्या स्त्रीविषयक व्यसनांची माहिती दिली आहे व पुढें भावे यांस रंगेल व रामजोशास बदफैली म्हटलें आहे आणि शेवटीं भावे व रामजोशी यांस समान धर्माचे म्हणून एका दावणींत बांधलें आहे. मराठी वाङ्मयांत रामजोशाचा दर्जा काय याची चर्चा करतांना खासगी वर्तनांत निष्कलंक असलेल्या रा० भाव्यांवर गोमय उडवून रा० केळक-रांनीं काय मिळविलें तें त्यांचे तेच जाणत. रा० भाव्यांवरचा आरोप खरा असता तर एक वेळ तशी टीका कदाचित् क्षम्य झाली असती पण तो आरोप सपशेल खोटा आहे. जें शील रा० भाव्यांनीं आमरण

निष्कलंक राखिलें होतें त्यावर नुकतीच लेखणी धरूं लागणाऱ्या लेखकास मौज म्हणून शाईचे शिंतोडे उडविण्याचा हा किती अनावर मोह! आपल्या बापानें दिलेल्या कुऱ्हाडीचा लहानग्या जॉर्ज वाशिंगटननेंही असा उपयोग केलेला नसेल.

बरें ही असत्य-मूलक टीका ज्या कोंदणांत बसविली आहे तें कोंदण तरी खरें असावयाचें होतें! 'रा० भावे यांचा रंगेलपणा जातीचा व किती अमर्याद होता' तें दाखविण्याकरितां रा० केळकर लिहितात कीं, "उत्कृष्ट काव्याचे निरनिराळे नमुने म्हणून जे अनेक उतारे रा० भावे यांनीं ठिकठिकाणीं आपल्या पुस्तकांत उद्धृत केले आहेत त्यांवरूनही त्यांचा रंगेलपणा उघड दिसून येणारा आहे." हें वाक्य वाचून आमच्या वाचकांस वाटेल कीं भावे यांच्या महाराष्ट्र-सारस्वतांतील मराठी कवितांचे वेंचे बहुतेक सर्व श्रृंगाररसानें थबथबलेले असतील. पण वस्तुस्थिति त्याच्या अगदीं उलट आहे. महाराष्ट्रसारस्वत या पुस्तकाचीं, (अर्थात् केळकर जिवर टीका करितात त्या आवृत्तीचीं) एकंदर ५३८ पृष्ठें आहेत. या पांचशें अडतीस पानांपैकीं एकेचाळीस पानें रामजोशी, अनंतफंदी, प्रभाकर, होनाजी बाळा, सगन भाऊ वगैरे शाहीरांकडे खर्च झालेलीं आहेत. या शाहीरांनीं पुष्कळच लावण्या लिहिलेल्या असल्यामुळें व लावण्यांत बहुश: श्रृंगाररसच आणण्याचा मराठी कवींचा परिपाठ असल्यामुळें या एकेचाळीस पानांत श्रृंगारिक उतारे सहजच थोडे अधिक आले आहेत. पण या प्रकरणांतही वीररस प्रधान व वेदान्तपर असे अनेक उतारे आहेत, हें विसरून चालणार नाहीं. हें प्रकरण वगळल्यास पुस्तकाचीं ४९७ पृष्ठें शिल्लक रहातात. या पृष्ठांत काव्याचे जे एकंदर लहान मोठे उतारे आले आहेत त्यांची यच्चयावत् सर्व संख्या मोजून पहातां ती ४६४ भरते. या ४६४ उताऱ्यांमध्यें फक्त २३ उतारे स्पष्टपणें श्रृंगाररसाचे आहेत, व १३ उताऱ्यांत किंचित् श्रृंगाराची झांक आहे, अर्थात त्यांस श्रृंगारिक म्हणावें कीं नाहीं हा संशयच आहे. हे तेरा सर्व श्रृंगारिक आहेत असें मानलें तरी एकंदर संख्या छत्तिसांच्यावर जाऊं शकत नाहीं. असें असतांही ठिकठिकाणीं आलेले उतारे पाहून रा० केळकर कै. भाव्यांस रंगेल म्हणतात हें आश्चर्य आहे. त्यांत

कृष्णाच्या लीलांविषयींचे ही अनेक उतारे आहेत. महाराष्ट्रांतील सच्छील आचरणाच्या कवींनींही पुष्कळदां कृष्णाच्या लीला वर्णितांना त्यांत श्रृंगार आणिलेला आहे हें आमच्या वाचकांस माहीत आहेच. ४६४ उताऱ्यांपैकीं फक्त २३ श्रृंगारविषयक आहेत या गोष्टीवरून केळकर यांचें म्हणणें किती निराधार आहे याचा आमच्या वाचकांस उलगडा होईल. आणखी एक मौज पहाण्यालायक आहे. रामजोशाच्या पुण्याच्या वर्णनाच्या पोवाड्यांत वीररस चांगला उतरला आहे, असें भावे यांनीं लिहिलें आहे. तें खोटें पाडण्याकरितां रा० केळकर म्हणतात कीं त्या पोवाड्यांतील " पहिल्या अक्कड कडव्याखेरीज त्यांत वीररस कोठेंच नाहीं. " रा० केळकरांस आपले वाचक सरसहा आंधळे वाटतात कीं काय कोण जाणे. कारण या पोवाड्यांत एकंदर चारच चौक आहेत. पैकीं पहिल्यांत

ब्राह्मणी राज्य जोरदार, घोड्यावर स्वार, होते शिपाई ।
जबर सद्दि, कैकांनि पाहिली, शत्रु ठेविले नाहीं ॥

हें धृवपद आहे व तें वीररसात्मक आहे हें केळकरांस कबूल आहे. दुसऱ्या चौकांत,

गाईकवाड सरदार येती प्रसंगा । धावती रणांगणीं मानकऱ्यांचा चुंगा ॥ सिरकेल कोणता काळ फोडण्यास भुंगा । सहजांत जिरविती सर्व तयाचा मुंगा ॥ गोखलेबापु तलवारबहाद्दर लढाईंत जाई । शत्रूचि फौज जरजर करीतसे लवलाही ॥

असें कवीनें वर्णन केलें आहे. यांत वीररस तर उघड दिसत आहे. तिसऱ्या चौकांतहि,

सेवेंत सर्वदा श्रीमंताच्या जवळ । होळकर भोंसले शिंदे मानकरी सकळ ॥
तलवारबहाद्दर करीत शत्रुची राळ । स्वारीच्या भोंवती पटवर्धन मंडळ ॥
युद्धांत रणांगणि जसा आगिचा लोळ । बहु नामी पल्लेदार तोफांचा —— ॥

जेजाल जंबुरे बाण करीं वळवळ । सरदार सभोंवती दाट पसरिती
तळ ॥

असें वीररसप्रधान वर्णन रामजोशी करतो. तेव्हां चार चौकांपैकीं तिन्हींची ही अशी स्थिती आहे. तरीही रा. केळकर ह्मणतात कीं, या पोवाड्यांत पहिल्या अक्कड कडव्याखेरीज "वीररस कोठेंच नाहीं." छापून प्रसिद्ध झालेल्या व सर्वांस स्वतः पहातां येणाऱ्या बाबीसंबंधें केळकरांचा इतका सावळा गोंधळ मग ज्या गोष्टी अनिश्चित आहेत, अद्याप मुक्रर व्हावयाच्या आहेत त्यांसंबंधानें संशोधन करतांना त्यांनीं किती सावधगिरी ठेविली असेल देव जाणें!

रा. भावे यांचीं सर्व मतें बरोबरच आहेत असें आह्मीं मुळींच म्हणत नाहीं. पण दडपून कांहींतरी सांगावें असा जो आरोप रा. केळकर त्यांच्या आंगास चिकटवीत आहेत तो निव्वळ खोटा आहे. भावे यांनीं इतिहासावर लिहिलेलें महाराष्ट्र सारस्वतांतील प्रकरण अगदीं छोटें आहे. त्यांच्या मनांत तें प्रकरण नवीन आवृत्तींत तीन चारशें पानांपर्यंत वाढवावयाचें होतें. महाराष्ट्र सारस्वताच्या नवीन आवृत्तीचे त्यांच्या मनांत तीन खंड पाडावयाचे होते व प्रत्येक खंड सुमारें चार साडेचारशें पानांचा करावयाचा होता. अर्थात तसें झालें असतें तर त्यांनीं पुष्कळ नवीन माहिती नव्या आवृत्तींत घातली असती व पूर्वींच्या आवृत्तींत जर कांहीं चुका आढळल्या तर त्या दुरुस्तही केल्या असत्या. पण दैवयोग तसा नव्हता. त्यांच्यामागें नवीन माहिती मिळवून त्यांच्या चुका दाखविण्याचें काम इतर संशोधकांनीं करणें रास्तच आहे पण तसें करतांना भावे यांच्यावर खोट्या हेतूंचा आरोप करणें अथवा त्यांच्या चरित्रास निष्कारण डाग लावणें योग्य होणार नाहीं—यांत न्यायबुद्धी नाहीं, भलेपणा नाहीं व सत्यप्रियता तर नाहींच नाहीं.[१]

---

१ रा. केळकरांनीं रा. भावे यांचीं मतें चुकीचीं असल्याबद्दल आणखी किरकोळ बाबी पुढें आणिल्या आहेत. सगनभाऊच्या लावण्या भावे यांचे मतें 'मार्मिक व भेदक' आहेत. रा. केळकरांनीं भेदक या शब्दाचा अर्थ भेदिक असा केला आहे व भावे यांचेवर टीका केली आहे. पण तसा अर्थ असेलच असें म्हणवत नाहीं. पुण्यांतला रंग व खर्ड्याची लढाई यांचीं वर्णनें रामजोशी,

सगनभाऊ व परशराम यांनीं केलीं आहेत असें भावे यांनीं लिहिलें आहे पण या तिघांपैकीं एकानेंहि या प्रसंगावर लावणी किंवा पोवाडा लिहिलेला प्रसिद्ध नाहीं असें रा. केळकर लिहितात. पण इतर प्रसंगावर लिहितांना तीं वर्णनें आलीं असतील किंवा कांहीं तसले अप्रसिद्ध पोवाडे वा लावण्या कदाचित् भाव्यांनीं पाहिल्या असतील. सगनभाऊचा जन्म अजमासें शके १७०० मध्यें झाला असें भावे लिहितात. पुण्यास सवाई माधवरावांनीं रंग उडविल्याचा समारंभ शके १७१५ मध्यें झाला. या समारंभाचें वर्णन सगनभाऊनें केलें आहे व सगनभाऊ चांगला शाहीर होता असेंहि भावे यांनीं लिहिलेलें आहे. पंधरा वर्षांचें वय असतां सगनभाऊनें हें वर्णन लिहिणें संभवनीय नाहीं. अर्थात त्यावेळीं सगनभाऊचें वय अधिक असलें पाहिजे, म्हणजे सगनभाऊचा जन्म १७०० च्या अगोदर झाला असला पाहिजे. असा भाव्यांच्या विधानांतील परस्पर विरोध रा. केळकर यांनीं दाखविलेला आहे! पण 'अजमासें १७०० ' असा भावे यांचा शक आहे. अर्थात तीन चार वर्षें अगोदर सगनभाऊ जन्मला असें धरल्यास तें भाव्यांच्या विधानाशीं मुळींच विसंगत नाहीं. म्हणजे रंगाच्या वेळीं तो अठरा एकोणीस वर्षांचा असूं शकेल. दुसरें असें कीं, रंगाचा समारंभ सगनभाऊनें डोळ्यांनीं पाहिला असेलच असें नाहीं, व पाहिला असला तरी कांहीं वर्षांनीं भाषासौष्ठव अंगीं आल्यावर त्यानें सावकाश पोवाडा रचला असेल. तें कसेंहि असलें व एकवार भावे यांचें म्हणणें चुकीचें आहे असें मानलें तरी भाव्यांनीं ' एक सपशेल खोटी गोष्ट दडपून दिली ' आहे हा केळकरांचा भाव्यांच्या हेतूविषयींचा आरोप असमर्थनीय आहे.

रामदास.

कुटुंबाला एकदां बरे दिवस येऊं लागले म्हणजे त्यांत एकापेक्षां एक हुषार व बुद्धिमान मुलें निपजूं लागतात. तसेंच राष्ट्राला हि चांगले दिवस येण्याची वेळ आली म्हणजे त्यांत चोंहींकडे बुद्धिमान व कर्तृत्ववान पुरुष उत्पन्न होतात. मुक्तेश्वरासारखे कविकुलगुरु आणि तुकारामासारखे अलौकिक संत ज्या वेळीं महाराष्ट्रांत वावरत होते त्याच वेळीं आणखी तिसरा हि एक थोर पुरुष येथें संचार करीत होता. याची ओळख महाराष्ट्राला 'रामदास' या नांवानें आहे. पण याचें खरें नांव नारायण. वर उल्लेखिलेल्या दोघांपेक्षां हा कांहीं निराळ्याच कोटीचा मनुष्य होता. याचा जन्म मौजे जांब येथें शके[1] १५३० मध्यें कीलक संवत्सरीं चैत्र शुद्ध नवमीस[2] म्हणजे रामनवमीचे दिवशीं माध्यान्हीस रामजन्माचे वेळीं च 'टळटळीत दुपारीं' झाला असें याचे संप्रदायी सांगतात. याच्या पित्याचें नांव सूर्याजीपंत व मातेचें नांव राणूबाई, उपनांव ठोसर. याच्या वडील भावाचें नांव गंगाधर[3]. यास च पुढें श्रेष्ठ किंवा रामीरामदास असें म्हणत. याचा जन्म शके १५२७ मध्यें म्हणजे नारायणापूर्वीं तीन वर्षे झाला होता. लहानपणींच दोघांहि भावांचें वय पांच वर्षांचें असतांच या दोन्ही भावांच्या मुंजी झाल्या. शके १५३४ मध्यें 'श्रेष्ठांचें' लग्न आंबडकर देशमुख यांच्या मुलीशीं (पार्वती बाईशीं) झालें. मुलगा मोठा झाला तेव्हां श्रावण महिन्यांत एके दिवशीं सूर्याजीपंतानें आपल्या वडील मुलास, चांगला दिवस पाहून, मंत्रोपदेश व अनुग्रह द्यावा असा विचार ठरविला. या वेळीं धाकट्या मुलानें

१ हनुमंतस्वामी कृत श्रीरामदासांच्या बखरीची छापील पहिली प्रत ज्या मूळ मोडी प्रतीवरून छापिली गेली त्या मूळ मोडी प्रतींतून हे शक दिले आहेत.

२ शके १५३० चे चैत्र शु० ९ स शनिवारीं जन्म झाला, असें दासविश्रामधामांत म्हटलें आहे. पण १५३० चे चै० शु० ९ स शनिवार येत नाहीं, मंगळवार येतो.

३ एका लहानशा चरित्रांत यांचेसंबंधीं 'वडिलाचें तो नाम पूर्वी राम ठेविलें' असें लिहिलें आहे. हें खरें मानल्यास यांस पुढें 'रामीरामदास' कां म्हणत याचा उलगडा नीट होतो.

म्हणजे नारायण ऊर्फ रामदासानें मला हि अनुग्रह द्यावा असा आग्रह धरिला. परंतु तुजला अधिकार नाहीं म्हणून त्याला बापानें निवारिलें व मंत्रानुग्रह दिला नाहीं. या गोष्टीची चीड येऊन नारायण हा रागानें घरांतून निघून गेला. चालतां चालतां वाटेंत नदी लागली. ती दुथडा भरून वाहात चालली होती. पण मनांत भीति न बाळगितां नारायणानें—रामदासानें— ती पोहून पलीकडे जाण्याचे उद्देशानें तींत उडी टाकिली. प्रवाह जोराचा होता यामुळें

> तीन गांवें वाहत वाहत। गेले तों सूर्योदय होत ।
> तंव एके ग्रामासमीप। ऐलथडी स्वानंदें ॥

पाहिली. तेथें एक ब्राह्मण होता त्यास मुलाची ती स्थिति पाहून करुणा आली व त्यानें ह्यास यज्ञोपवीत आणि वस्त्र दिलें. तेथून हा मुलगा पुढें नदीचे कांठाकांठानें वाट चालूं लागला. तेव्हां त्यास 'पंचवटी' क्षेत्र लागलें. तेथें श्रीरामाचें देऊळ होतें. तेथेंच हा मुलगा राहिला. तेथेंच रहावें, श्रीरामाची पूजा आणि सेवा करावी व त्याचीच कृपा संपादन करून त्याचाच अनुग्रह व मंत्र घ्यावा असा त्यानें पूर्ण निश्चय केला. येथें म्हणजे गोदाकांठींच पंचवटीजवळ टांकळी या गांवीं राहून त्यानें बारा वर्षें पुरश्चरण

१ नारायण ऊर्फ रामदास हा लहानपणीं आपले लग्नाचे वेळीं अंतरपट धरिला असतां च ब्राह्मण अष्टकें म्हणत होते तोंच, नंदाचा शेला दूर होण्यापूर्वीच तेथून एकदम पळाला, अशी हकीगत बखरकार सांगतात व ही गोष्ट महाराष्ट्रांत सर्वभर मानिली जाते. पण वर दिलेली हकीगत 'श्री सांप्रदायिक विविध विषय' या पुस्तकांत दिलेल्या एका लहानशा चरित्रांत दिली आहे, ती मला जास्त स्वाभाविक व खरी वाटते, म्हणून मी तिचा च अनुवाद केला आहे. 'सावधान' शब्द ऐकून पळून गेल्याच्या हकीगतींत काव्य आहे व ती सांगण्याला आणि ऐकण्याला हि गोड आहे. मोठ्या लोकांसंबंधीं अशा गोड काव्यमय हकीगती चरित्रकार हौसेनें सांगतात, व पुष्कळ वेळां स्वतः चरित्रनायक अशा अद्भुत हकीगती पसरविण्यास कारण होतात. पण पुष्कळ वेळां सत्य शोधनाच्या आड येऊन त्या चरित्रकारांस फसविण्यास व वाचकांस रंजविण्यास मात्र कारणीभूत होतात. वरील गोष्टीचा उल्लेख दासविश्रामधामांत हि आहे च.

केलें. नंतर रामदासास एके रात्रीं श्रीरामचंद्राचा अनुग्रह झाला. पुरश्चरण चाललें असतांच आपल्या सभोंवतीं काय चाललें आहे, जगाची हालहवाल कशी काय आहे, हें रामदासाला दिसतच होतें; पण असें दिसतें कीं, अनुग्रहानंतर आणखी सर्व देशभर तीर्थयात्रा करीत हिंडून देशाची एकंदर स्थिति यानें नीट निरखून पाहण्याचा विचार केला; व त्याप्रमाणें तो पर्यटनास निघाला. पर्यटनांत त्याला काय दिसलें, व त्यानें काय पाहिलें याचा कांहींसा अदमास त्याच्या ग्रंथांतल्या अनेक उल्लेखांवरून होण्यासारखा आहे.

लहानपणीं एक दिवस आपल्याच विचारांत गढून जाऊन रामदास स्वस्थ बसलेला पाहून आईनें रामदासास विचारिलें होतें कीं 'बाबा, तूं चिंताग्रस्त बसून चिंता कोणाची करतोस?' तेव्हां रामदास म्हणाला 'आई चिंता करतों विश्वाची.' मनाची हीच स्थिति या वेळीं हि म्हणजे पर्यटनांत असतांनाही रामदासाची असावी. पर्यटनांत सारा देश उध्वस्त झालेला त्याला दिसला, आणि

'देशकाल वर्तमानें। आपण चिंताग्रस्त होती मनें। म्हणती कैसी वांचतील जनें?........कैसी क्षेम राहील जगती?। कैसी देव देवालयें तगती?। कैसे कुटुंबवत्सल लोक जगती?। कोणेकडे जातील हे?॥'

असें त्याला वाटूं लागलें.[1] मुसुलमानी अमलाखालीं सर्व लोक चुरडून गेले

---

१ स्फुट प्रकरणांत पुढील अनुष्टुपें आढळतात—

"रडावें बोंबलावेना। लाथा बुक्या परोपरी।
उदंड ताडणें होती। दुःख शोक विडंबना॥
आधार पाहतां नाहीं। कैवारी तो असे चि ना।
देहत्याग बरा वाटे। दुःख ब्रह्मांड जाहलें॥
मिथ्या च सांगती वार्ता। नेटें पोटें बळावती।
ऐसे हे लोक सृष्टीचे। प्रवाहीं पडिले पाहा॥
करंटे मिळाले सर्वै। जो तो बुद्धी च सांगतो।
सांगावें तें आपणाला। आपणु करितां बरें॥

(पृष्ठ ४ पहा.)

होते; देशांत दैन्य पसरलें होतें; लोक हताश झाले होते. जिकडे तिकडे वरवंटा फिरत होता;

बहूसाल कल्पांत लोकांसि आला ।
महर्गे बहू धाडि केली जनाला ।
किती येक मृत्यासि ते योग्य जाले ।
किती येक ते देश त्यागोनि गेले ॥
किती येक ग्रामें चि तें वोस जाली ! ।
पिकें सर्व धान्यें च नाना बुडालीं ! ।

किती गुज्रिणी ब्राह्मणी भ्रष्टवील्या ।
किती शांमुखी जाहर्जी फांकवील्या ।
किती येक देशांतरीं त्या वीकिल्या ।
किती सुंदरा हाल होऊनि मेल्या ॥

(पृष्ठ ३ वरून.)

लोकांचें गोष्टिनें वर्ते । प्रत्ययो पाहिल्याविणें ।
आळसें चाळणा नाहीं । स्वता बुद्धी कळे चि ना ॥
श्वानासि लावितां लागे । तैसा तो जाणिजे नरू ॥
खरें खोटें विचारी ना । लोकांचें शिकविलें करी ॥ ”

ही झाली लोकांची हालत. बरें, राजा तरी नीट म्हणावा तर त्याची गत ही अशी—

‘ मोटें तें पाप लोकांचें । प्रभू तो जाणता नव्हे ।
वर्ततो शिकविल्या बोलें । तो काय म्हैसमंगळू ! ॥
लाच चोरी बहू झाली । घाला घाली परस्परें ।
धन्याला नेणवे कांहीं । बेदादी नगरी पहा ॥
धणी तो राहिला मागें । कारबारी च नासती ।
थोर पाप हें लोकांचें । सांगावें कवणापुढें ॥
खबर्दार बरा राजा । विवेकी सर्वसाक्षपी ।
आज्ञेनें सर्व हि चाले । तेणें सौख्य बहू जनां ॥
पोरांला माय जाणेना । तीं पोरें वांचती कशी ।
गुराखी राखतो गुरें । धणी दोहींस पाळितो ॥

असें ठिकठिकाणीं होऊन गेलें होतें; आणि शिवाय

कांहीं मिळेना, मिळेना, मिळेना, खायाला; ।
ठाव नाहींरे, नाहींरे, नाहींरे जायाला. ॥
....
जनीं ईजती हुरमती पाहों जातां कैचीं ।
दुनिया जालीरे, जालीरे, जालीरे बळाची ॥

म्हणजे 'बळी तो कान पिळी' अशी स्थिति होती. न्याय मुळींच राहिला नव्हता, 'न्याये बुडाला बुडाला जाहाली सिर्जोरी।'. देशाची ही कंगाल स्थिति आणि त्यांतील लोकांच्या असह्य यातना पाहून त्यानें श्रीरामाची करुणा भाकली.

या कष्टमय स्थितीनें मन विव्हळ होऊन गेल्यावर हींतून कांहीं वाट काढण्याची बुद्धि व्हावी हें साहजिक आहे. सर्व ज्ञातींचे गुरू ब्राह्मण. त्यांनीं कांहीं योजना करावी तर त्यांचाच पाय ठिकाणावर नव्हता. 'दुरून डोंगर साजिरे । जवळी गेल्या दरी खोरे' अशी त्यांची गत होती.

नीच प्राणी गुरुत्व पावला । तेथें आचार चि बुडाला ।
वेदशास्त्र ब्राह्मणाला । कोण पुसे ॥
ब्राह्मण बुद्धीपासून चेवले । आचारापासून भ्रष्टले ।
गुरुत्व सांडूनि झाले । शिष्य शिष्यांचे ॥

इतकेंच काय पण ब्राह्मणांनीं सर्वांस धर्माचरणाचे धडे द्यावे तों धर्माचे धडे तेच नीचांकडून घेऊं लागले !

गुरुत्व आले नीच याती । कांहीं येक वाढली महंती ।
शूद्र आचार बुडविती । ब्राह्मणांचा ॥
हें ब्राह्मणास कळेना । त्याचीं वृत्ती च वळेना ।
मिथ्या अभिमान गळेना । मूर्खपणाचा. ॥

ज्यांना खेटराशीं ठेवावयाचें त्यांचीं खेटरें डोक्यावर घेऊन ब्राम्हण नाचूं लागले, त्यांच्या पायाची धूळ आंगारा म्हणून ब्राह्मण च कपाळीं लावूं लागले म्हणजे मग इतरांनीं काय करावें? धर्म कोठें आणि कसा राहावा?

कित्येक दावलमलकास[१] जाती । कित्येक पीरास भजती ।
कित्येक तुरुक होती । आपले इच्छेनें ॥

---

१ या नांवाचा एक साधू खानदेशांत मुल्हेरीचा राहणारा होता. याचे पुष्कळ हिंदु भक्त होते.

हें साहजिक च आलें. बरें, यांतूनही कांहीं ब्राह्मण दूर राहिले ते आपल्या ब्राह्मण्याच्या खोट्या भारानें चिरडून गेले. आपसांत च तंटेभांडणें करूं लागले. 'ब्राह्मणांस ग्रामण्यानें बुडविलें' असें दासबोधांत लिहिलें आहे. एवंच रामदासास असें दिसून आलें कीं—

पदार्थ मात्र तितुका गेला । नुस्ता देश चि उरला । येणें करितां बहुताला । संकट झालें ॥ माणसा खावया धान्य नाहीं । आंथरूण पांघरूण तें हि नाहीं । घर कराया सामग्री नाहीं । काय करिती ॥ कांहीं च पाहतां घड नाहीं । विचार सुचेना कांहीं । अखंड चिंतेच्या प्रवाहीं । पडिले लोक ॥ प्राणीमात्र जाले दुःखी । पाहतां कोण्ही नाहीं सुखी । कठीण काळ ओळखी । धरीनात कोणी. ॥

बरें, जे इतर लोक स्वतःस ज्ञानी म्हणवीत, आपण गुरु समजून इतरांस 'उपदेश' देऊं धावत, स्वतः आपण आणि आपला देश बुडत आहे तिकडे लक्ष न देतां दुसऱ्यास तरणोपायाचा मार्ग दाखवूं लागत, त्यांची तरी अवस्था काय होती ! त्यांना काय चाललें आहे हेंच मुळीं दिसत नव्हतें, व कंगालपणाच्या किंकाळ्या त्यांच्या कानाला ऐकूं येत नव्हत्या, आणि केव्हां आल्याच तर ते लोकांना शिकवीत कीं, 'बाबानों, हें सर्व मिथ्या आहे. हा केवळ भास आहे. दारिद्र्य जितकें येईल तितकें चांगलें. त्यानें ऐहिक सुख दूर जातें पण परमेश्वराचे पाय जवळ येतात. संसार ही वस्तु वाईट आहे. त्याची चिंता करणें मूर्खपणा आहे. शहाण्यानें संसाराची होळीच करावी. बायकापोरें डोळ्यांदेखत तडफडून मेलीं तरी त्याचें दुःख लवमात्र मानूं नये व अशा ऐहिक त्रासांनीं मनाची शांतता बिघडूं देऊं नये. आंगभर वस्त्र लावूं नये व पोटभर अन्न खाऊं नये. उपासतापासांची संवय करावी; आणि सारा वेळ टाळ हातीं धरून-ते हि नसले तर नुसते दगडच हातानें कुटून—तोंडानें ईश्वरनामांचा जप चालवावा', असें हे संत गुरू जगाला पढवीत. ही यांची पढवणी महाराष्ट्र तीन चारशें वर्षे सारखें पढत होतें; पण त्याचा परिणाम काय झाला हें रामदासाला दिसत होतें. पाहिजे होतें एक आणि हे पढवीत होते भलतेंच. दुनियेभर समबुद्धि निर्माण करावी, उंदीरमांजरांची मैत्री जमवावी, उंसभोपळ्याची जुडी बांधावी, अशासारखे

१ 'भाविकें सात्विकें भोळीं । त्या नामस्मरणीं रती । विवेकी जाणते घेती सारासारविचारणा ॥' पंचमान.

या संतांचे यत्न होते. त्यांची अशक्यता रामदासाच्या डोळ्यांस स्पष्ट दिसली. एक वेळ वाऱ्याचा दोर विणून त्यानें पाण्याच्या धारांचा भारा बांधितां येईल, सावली उलथून तिची दुसरी बाजू पाहतां येईल, कदाचित कोणाला आपल्या कोंपराला लागलेला गूळ चाटून त्याची गोडी हि चाखितां येईल, पण टाळांच्या आवाजानें आणि नुसत्या नामाच्या देवघेवीनें देशाची आपत्ति दूर होणार नाहीं, हें त्याच्या तीव्र बुद्धिनें तेव्हांच ताडिलें.

महाराष्ट्राच्या उत्तम क्षेत्रांत इतकीं वर्षे निवृत्तीचे मळे हे संत एक-सारखे लावीत होते. जें पेरावें तें उगवतें. निवृत्तीच्या झाडांना प्रवृत्तीचीं फळें कोठून येणार ? तुळस कितीहि पवित्र झाली, तिची लावणी कितीहि भक्तिभावानें केली तरी आंब्याचें किंवा बांबूचें कार्य करील काय? बसा-वयाला सावली किंवा टेकावयाला काठी तिच्यापासून कधीं हि प्राप्त होणार नाहीं. त्याच प्रमाणें हे संत गुरू आणि ह्यांचा उपदेश उपयोगी पडण्या-सारखा नाहीं, हें रामदासाच्या लक्षांत आलें; व नामरसायन कितीहि गुणीमात्रा असली तरी जडलेल्या रोगाला कांहीं विशेष अनुपानावांचून ती कुचकामाची आहे असें त्याला दिसलें. यामुळेंच ' प्राणिजात तेथून सारखे च ' हा उपदेश त्याला पटला नाहीं.

> दैन्यदुःखीं न तपे : भयशोकीं न कंपे :
> देहमृत्यु न वासिपे : पातलेनी ॥

अशी मनास संवय करावी आणि

> जयाचिया ठायीं : वैषम्याची वार्ता नाहीं :
> रिपुमित्रा दोहीं : सरिसा पाड्डु ॥

असें राहून प्रत्येकानें

> जो खांडावया घाव घाली : कां लावणी जयानें केली :
> दोघां एक चि साउली : वृक्षु जैसा ॥
> नातरी इक्षुदण्डु : पाळतिया गोड्डु :
> गाळतिया कडू : नोहेचि जेंवी ॥

याप्रमाणें सर्व ठिकाणीं एकसारखी वागणूक ठेवावी, भेदभाव मनांत देखील येऊं देऊं नये, ही शिकवण—उत्तमपणाचा हा कित्ता—रामदासाला आव-डला नाहीं व पटला नाहीं. याला

‘ भेद ईश्वर करून गेला । त्याच्या बाचे न वचे मोडिला ।
मुखामध्यें घास घातला । तो अपानीं घालावा ।’

असें रामदासाचें सडेतोड उत्तर आहे. ज्यास त्वेष नाहीं, द्वेष नाहीं, सूड घेण्याइतकीं ज्याचे मनाला चीड येत नाहीं, अभिमानानें ज्याला पार सोडलें, तो मनुष्य एक जातीचा पथ्थरच समजावा. मग तो आपणांस संत म्हणवो कीं महंत म्हणवो, अथवा महात्मा म्हणवो. कोणी त्याला संडासाच्या पायरीला लावोत किंवा कोणी त्याची मूर्ति घडवोत. पण मूळचा तो खराखुरा पथ्थरच होय. वरील कोणत्याही गोष्टीनें त्याचे अंतरंगांत काडीमात्रही फरक पडणार नाहीं.

असो. अनेक वर्षेपर्यंत स्वतः हिंडून, डोळ्यांनीं लोकस्थिति पाहून एक नवा संप्रदाय काढून महाराष्ट्राचा उद्धार करावा असें रामदासानें ठरविलें व तो शके १५६६ मध्यें तीर्थयात्रा संपवून परत जांबेस आला; व येथूनच त्यानें संप्रदायाचा आरंभ करून मठस्थापनेस सुरुवात केली.

महंते महंत करावे । युक्तिबुद्धीनें भरावे ।
जाणते करून विखरावे । देशोदेशीं ॥

हें त्याचें मुख्य धोरण होतें. खुळसट भोळ्या भाविकांना तो फारसें हाताशीं धरीत नसे.

‘ जितुका भोळा भाव । तितुका अज्ञानाचा स्वभाव ।
अज्ञानें तरी देवाधिदेव । पाविजेल कैचा ॥’

असें तो म्हणे. आपल्या सांप्रदायिकानां वाटल्यास घरेंदारें करून त्यांनीं संसार करावा व कुटुंबवत्सल व्हावें. यास त्याची हरकत नव्हती. किंबहुना संसार नीट करणें हाच (त्याच्या मतें) परमार्थाचा एक रस्ता होय असें त्यास वाटे. संसार हा परमार्थाचा एक रस्ता होय पण तो परमार्थ नव्हे. तें एक साधन असेल पण साध्य नव्हे. त्यांतच गढून राहणें हें केवळ शहाणपण नाहीं. ज्यायोगें पुष्कळांचे संसार नीट नांदतील, अनेकांचे योगक्षेम चांगल्या रीतीनें चालतील, सर्वत्रांचीं मुलेंबाळें सुख पावतील याकरतां आपल्या संसाराचा त्याग करावा, हें च रामदासास योग्य वाटे. इतकेंच नव्हे तर आपला संसार वेशिवर बांधून हातांत भिक्षेची झोळी घ्यावी लागली तर तीही घ्यावी असें त्याला वाटे. त्यानें

स्वतःचा संसार शिंक्याला टांगून हातीं झोळी घेतली होती हें आपणांस माहीत च आहे. त्याचा व्याप फार अवाढव्य होता. त्यानें आपले हयातींत एकंदर अकराशें मठ स्थापन केले. या मठांतून तो मुमुक्षूंना अनेक तऱ्हेच्या विद्या पढवी. भिक्षावृत्तीपासून राजकारणापर्यंत अनेक तऱ्हेचें ज्ञान योग्यायोग्यतेचा विचार पाहून या रामदासी विद्यापीठांत दिलें जाई. येथें कोणकोणते ग्रंथ अभ्यासिले जात याची कांहींशी कल्पना गिरिधराच्या ग्रंथावरून होईल. असें दिसतें कीं, हे मठ त्यानें धोरणानें विवक्षित ठिकाणें योजून देशभर चारी दिशांना पसरिले होते.

हीं मठांचीं ठिकाणें नकाशावर खुणा करून पाहिलीं असतां व दुसऱ्या अनेक मठांच्या स्थानांचा विचार केला असतां जेथें जेथें मुसलमानी राज्यें होतीं व त्या अमलाचे वृक्ष जोरानें फोफावत होते त्या त्या ठिकाणीं या बुवांचा मठ अवश्य असे. या सर्व मठांचें आदिपीठ चांफळ. येथें **श्री समर्थ रामदास**स्वामी स्वतः हुजुर राहात. रामदासाचा पट्ट शिष्य कल्याण याला सीना नदीचे कांठीं डोमगांव येथें मठ स्थापून दिला होता. क्रमानें दुसरा शिष्य उद्धव. नाहीं. हें चुकलें. वास्तविक पहातां समर्थांचा पहिला शिष्य उद्धव. यास दोन मठ स्थापून दिले होते. एक गोदेच्या पूर्वेला टांकळी येथें व दुसरा गोदेच्या पश्चिमेस इंदूर येथें. हें इंदूर म्हणजे पेशव्यांनीं आपल्या एका सरदाराची जेथें स्थापना केली तें उत्तर हिंदुस्थानांतलें इंदूर नव्हे. हें इंदूर म्हणजे मोंगलाईतलें निजामहैदराबादजवळचें इंदूर. कांहीं दिवस उद्धवानें या मठांत राहावें व कांहीं दिवस टांकळीच्या मठांत असावें अशी गुरूजीची त्यास अनुज्ञा असे. अहमदनगराजवळ दादेगांवास देवदास यास, वऱ्हाडांत कारंजें येथें बाळकराम यास, औरंगाबादेजवळ भालगांवास त्र्यंबक गोसावी यास असे मठ स्थापून दिले होते. तसें च काशीस रामचंद्र, रामेश्वरास हनुमान, गोमांतकांत गोविंद, सांवताच्या वाडीकडे संभुस्वामी या शिष्यांचे मठ होते. समुद्रकांठाला हि स्वामींचे मठ होते च. दंडाराजपुरीवर त्रिंबक गगनींची नेमणूक झाली होती. सुरतेकडे जनार्दन व द्वारकेकडे हरिस्वामी हे होते. नदीकांठ, कडेपठारें आणि

डोंगरी ठिकाणें हीं हि यांच्या मठस्थापनेंतून सुटलीं नव्हतीं. श्रीशैल्य-शिखरावर कोदंडरामाचा मठ, बद्रिकेदारीं दयाळाचा मठ, औंध्या पर्वतावर बह्लाळाचा, सह्याद्रीच्या डोंगरांत अनंतबुवाचा असे अनेक मठ जिकडे तिकडे होते. यांशिवाय नारायणबुवा, चक्रपाणी, रायचूर प्रांतांतले सदाशिव, श्रीरंगपट्टणाकडे शंकर गोसावी, तेलंगणांत शिवराम यांसारखे शिष्य सर्वभर संचार करून आपल्या समर्थ स्वामींची सेवा योग्यपणें बजावित ते निराळे च. हे मोठमोठे महंत झाले. यांची परंपरा, शिष्यसमुदाय आणि मठ, आणखी असे चं. कर्नाटक, तंजावर वगैरे प्रांतांत तर ही परंपरा फारच फैलावलेली होती. आपल्या भाषेंतले रघुनाथ, आनंदतनय, गोसावीनंदन, माधव वगैरे अनेक चांगले चांगले कवी या तंजावराकडील रामदासी परंपरेंतलेच आहेत.

असे हे रामदासी मठ, हीं रामदासी विद्यापीठें, हीं मुक्तिमंदिरें, हीं देवालयें चोहोंकडे उभारलीं होतीं. यांत रामनामाचा जप, व रामदासी संप्रदायांतल्या विद्येचे पाठ अष्टौप्रहर चालत. रामदास आपल्या शिष्यांना नर्तन आणि गायन या ललितकला संपादण्यास सांगे. गायनाचें महत्त्व त्याला विशेष वाटे. त्यामुळें पुष्कळ गोष्टी लौकर साध्य होतात.

आवडी सकळै लोकां । प्रीतीनें भजती जनी ।
इच्छिले पुरविती सर्व । धन्य ते गायनी कळा ॥
येकाकीं महंती येते । उदंड किर्ति वाढते ।
विख्यात सकळै लोकीं । धन्य ते गायनी कळा ॥
राहती ते लोक राजी । आवडी उपजे मनीं ।
वर्णितां कीर्ति देवाची । धन्य ते गायनी कळा ॥

असें समर्थ म्हणतात. हे मठ हाच समर्थांचा संसारपसारा होता. आपल्या

---

१ हे सगळे प्रगट शिष्य झाले. यांशिवाय—

'समर्थें कित्तेक गुप्त शिष्य केले । ते ते समर्थांसी विदित भले ॥'

असे होते ते निराळे च.

२ पण ही 'गायनी कळा' देखील नीट श्रमपूर्वक साध्य करून घेतली तर बरें; नाहीं तर दास म्हणतात—

अर्थपुष्ट बरें गाणें । नाचणें समजोनियां ।
उगे चि भुंकणें खोटें । गधडे भुंकती जसें ॥...
कळा ही पुरती नाहीं । तें गाणें श्रम वाढवी ॥. (चतुर्थमान)

शिष्यांची काळजी ते नेहमीं आस्थेनें वाहात. 'उदंड मुलें नानापरी। वडिलांचें मन अवघ्यावरी। तैसी अवघ्यांची चिंता करी। महापुरुष ॥' अशी त्यांची राहटी असे. मठांतल्या शिष्यांस समर्थांची नेहमीं शिकवण अशी असे—

'शरीर परोपकारीं लावावें। बहुतांच्या कार्यास यावें।
उणें पडों नेदावें। कोणी येकाचें ॥
दुसऱ्याचें दुःखें दुःखवावें। परसंतोषें सुखी व्हावें।
प्राणिमात्रास मेळऊन घ्यावें। बऱ्या शब्दें ॥
बहुतांचे अन्याय क्षमावे। बहुतांचे कार्यभाग करावे।
आपल्यापरीस व्हावे। पारिखे जन ॥
आलस्य आवघाच दवडावा। येत्न उदंड चि करावा।
शब्दमत्सर न करावा। कोणी येकाचा ॥
पेरिलें तें उगवतें। बोलण्यासारिखें उत्तर येतें।
तरी मग कर्कश बोलावें तें। काय निमित्य ? ॥
स्वयें आपण कष्टावें। बहुतांचे सोसीत जावें।
झिजोनि कीर्तीस उरावें। नाना प्रकारें ॥

हा धडा पढविलेले शिष्य जगाला आपल्या मुठींत कां घेणार नाहींत ? किंवा अशांच्या मुठींत जग कां राहणार नाहीं ? हा झाला एकंदर लहानसहान शिष्यांना धडा. पण जे महंत मठाधिपती होते त्यांना शिक्षण याहून हि कडक असे.[1] रामदास म्हणतात—

जंववरी चंदन झिजेना। तंववरी सुगंध कळेना।
चंदन आणि वृक्ष नाना। सगट होती ॥
बोलण्यासारिखे चालणें। स्वयें करून बोलणें।
तयांचीं वचनें प्रमाणें। मानिती जन ॥
समुदाय पाहिजे मोटा। तरी तणावा असावा बळकटा।
मठ करून ताठा। धरूं नये. ॥

---

१ ही एकंदर शिक्षापद्धती. पण शिवाय कांहीं शिष्यांकडे विशेष कामगिरी असे. समर्थप्रतापकार म्हणतात—नाना राजकारण, दीर्घ सूचना। जनार्दन महाराष्ट्र यात्रा आणीतसे ॥.

समर्थांची शिष्यसंप्रदाय वाढविण्याची तऱ्हा हि विशेष आहे. वाटेल त्यानें यावें आणि शिष्य व्हावें असा प्रकार दिसत नाहीं. मठाधिपतींनीं शिष्य निवडून पारखून घ्यावे अशी च अनुज्ञा होती. प्रमुख महंत शिष्यांना *समर्थांनीं लिहिलेल्या आज्ञापत्रांत म्हटलें आहे कीं*—

कांहीं समुदाव करणें । येविषीं आलस्य न करणें ।
आलस्य करितां उदंड उणें । दिसेल परमार्थी ॥
पोहणारे बुडते तारावे । सामर्थ्यें बुडों नेदावे ।
मूर्ख ते शहाणे करावे । विवेकी पुरुषें ॥

आणि याकरितां—

मोईऱ्या घायऱ्यांचीं मुलें । तिक्षण बुधिचीं सखोलें ।
तयासी बोलणें मृदु बोलें । करित जावें ॥
त्याचा संसारसमाचार । पुसत जावा विस्तार ।
उदंड सांगतां तत्पर । होऊन ऐकावे ॥
दुःख ऐकतां दुःख जातें । त्याचें दुःख हलु होतें ।
मग तें सवें चि धरितें । मित्रभावें ॥
निकट मित्रि बरी होतां । मग त्यासी न्यावें एकांता ।
म्हणावें ' रे भगवंता, । कांहीं तऱ्हीं भजावें ' ॥
मान्य होतां, जप सांगावा । मग तो इकडे पाठवावा ।
मग तयाचा सकळ गोवा । उगऊं आम्ही ॥

शिष्याची इतकी तयारी दिसली कीं त्यास जपमंत्र सांगावा; आणि मग त्याची रवानगी समर्थांकडे करावी. पुढें त्याची योजना त्यांचे ते करणार. हा जपमंत्र काय होता तो या आज्ञापत्रांत लिहिला नाहीं; आणि तो लिहिला असेल अशी अपेक्षा करणें ही चूक आहे. कारण—

इशारतीनें बोलतां नये । बोलायानें लिहूं नये ।
लिहावयानें सांगूं नये । जबाबीनें ॥

असें समर्थ च सांगतात.

विशी पंचविशी उलटून गेलेला, तारुण्याच्या पार झालेला शिष्य समर्थांना पटत नसे; व त्याला ते महंत करीत नसत. लहान, कोंवळीं, तरतरित मुलें हाताशीं धरून त्यांना ते आपल्या तालमींत तरबेज करीत;

व तीं मनाजोगीं उतरलीं ह्मणजे त्यांना महंत करून मठ स्थापून देत. महंतानें मठ स्थापिला ह्मणजे तेथें त्यानें समर्थांनीं घालून दिलेली शिस्त पाळावी, सांगितलेलें कार्य करावें, संप्रदाय वाढवावा. अशी त्याची कामगिरी असे, व त्यानें आपले कामाचा अहवाल स्वामीस वारंवार कळवावा लागे. महाराष्ट्रांतल्या मठाधिपतींनीं तीन वर्षांत निदान एक वेळ व महाराष्ट्राबाहेरील मठाधिपतींनीं अकरा वर्षांत एकदां स्वतः चांफळास येऊन समर्थांची गांठ घ्यावी अशी सक्त ताकीद असे. आपल्या शिष्याजवळ ते कधीं कांहीं मागत नसत ह्मणून त्यांचा वचक विशेष राही.

'आमची प्रतिज्ञा ऐसी। कांहीं न मागावें शिष्यांसी ॥'

ही शिस्त ते स्वतः नीट पाळीत.

या शिष्यमंडळींत जसे पुरुष तशा स्त्रिया हि होत्या. वेणाबाई, आक्काबाई या तर प्रसिद्ध च आहेत; पण यांशिवाय द्वारकाबाई, गंगाबाई, अन्नपूर्णाबाई, गोदाबाई वगैरे अठरा वीस शिष्यिणींचा उल्लेख गिरिधरानें आपल्या 'समर्थप्रताप' ग्रंथांत केला आहे. यांपैकीं कांहींनीं चांगली ग्रंथरचना देखील केली आहे. कांहींनीं मठ हि स्थापिले आहेत. या शिष्यिणींना हि समर्थांची शिक्षा कडक असे. वाटेल तिनें वाटेल तसें वागावें, हें चालत नसे. कीर्तन करण्याची परवानगी देखील सर्वांना नसे.

'**वेणाबाई** वांचोनि कांहीं। इतरां कन्येसी सभेसी कीर्तनआज्ञा नाहीं। एकासनीं बैसोनि कीर्तन करणें पाहीं। **प्रसंगानुसारें मर्यादे** ॥ **आपाबाई** संगीत कीर्तनीं। कीर्तन करूं ह्मणे राजांगणीं। **समर्थें वर्जूनि** लौकिक जनीं। आपण कीर्तन ऐकिलें[२] ॥

१ रामदासी संप्रदायांत बहिणाबाई हें नांव वारंवार ऐकूं येतें. पण बहिणाबाईला अनुग्रह प्रथम तुकाराम महाराजांचा होता.

२ सहस्रावधी चालती वधुजनें। देवास वोवाळती निरांजनें। स्त्रियांदिकांसी दुरूनि गुरुदेवदर्शनें। नीति मर्यादा स्वामीची ॥ पुढें समर्थ स्वामी आज्ञा करिताती। स्त्रियादिकांसीं नीरांजनें वार्जिताती। नाना युगधर्म लौकिक स्थिति। मर्यादा राहिली पाहिजे ॥ (स० प्र० २०)

आपल्या शिष्य-शिष्यिणींना समर्थांची शिस्त भारी कडक असे, असें वर सांगितलें च आहे; आणि अशी शिस्त पाळावी आणि शिष्यांनीं ती पाळावी असा च त्यांच्या राहणींत वचक असे. गरीबीच्या गाढवावर बसून ते दीनवाण्यासारखे हिंडत नसत. आपण महंतांचे महंत आहों; महाराष्ट्रांतलि झाडून सर्व लोक हीं आपलीं लेंकुरें आहेत, त्यांची काळजी वाहून त्यांचे क्लेश निवारण करण्याचें सामर्थ्य आपणांत आहे असें पाहणारास दिसेल व पाहणारावर आपली सहज छाप पडेल अशा थाटानें रामदासस्वामी रहात असत. त्यांची राहणी आणि त्यांचा थाट असा असे कीं, तीं देखून एखाद्या राज-राजेश्वरालाहि मत्सर उत्पन्न व्हावा. गिरिधर म्हणतात कीं प्रत्यक्ष शिवाजीराजे देखील समर्थांना भीत. समर्थांची आज्ञा झाल्यावरची तर गोष्ट निराळीच, पण एकदां आपण होऊन शिवछत्रपतींनीं आपल्या सगळ्या राज्याची चिठ्ठी लिहून, तें स्वामींस अर्पण केलें. पण स्वामींनीं तें तसेंच परत देऊन आपलें म्हणून चालवावें, आणि याची खूण आपली—समर्थांची-भगवी छाटी हीच तुमची ध्वजा असावी असा दंडक घालून दिला; आणि म्हणूनच मराठ्यांच्या राज्याला 'ब्राह्मणी राज्य' असें म्हणतात आणि मराठ्यांचें निशाण 'भगवा झेंडा' लावितात. जो शिवाजी कोणाला वीतभर जमीन देईना त्यानें सबंध राज्य स्वामींस दिलें, आणि जो कोणाची मुद्राहि धारण करीना त्यानें स्वामींचें पटकुर ध्वजा म्हणून आपल्या राज्याच्या निशाणाला बांधिलें, ही येवढीच गोष्ट रामदासांची योग्यता किती होती व शिवाजी त्यांना केवढा लेखी या गोष्टीची साक्ष देण्यास पुरे आहे.

श्रीसमर्थ रामदासस्वामींना प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं पाहून लिहिलेल्या 'श्रीसमर्थप्रताप' ग्रंथावरून असें दिसतें कीं, रामदास हे वारंवार डोईला 'केशरी पाग लपेटीत' व कपाळीं 'केशरकस्तुरीचा झगमगीत' टिळा लावीत. गळ्यांत 'सुमनमाळा' घालीत; व पायांपर्यंत पोंचेल अशी 'मुक्तलग मेखळा' लेत; कौपिनेवरून पीतांबर कसीत; आणि करांगुळींत

मुद्रिका घालीत. पायांत पादुका असत व हातांत कुबडी असे. हें गिरिधरानें काव्यांत वर्णिलेलें ध्यान आहे. यांत कल्पनेचाहि खेळ असेल. पण यांतून खरें चित्र मनाच्या डोळ्यांना सहज दिसेल. ते वर्णानें काळसांवळे च होते; व त्यांच्या कपाळावर एक अवाळूं होतें. बयाबाई रामदासी म्हणतात—

'सांवळी सुरत नयनांत बैसली ।'.

त्यांचें चालणें जरा भराभर असे व मागें पाठीकडे हात आडवा धरण्याची त्यांना लकब होती. त्यांची पाहणी खालीं असे; ते अखंड 'अधोदृष्टी' असत. सहज बघणाराला असें वाटे कीं, हे ध्यानस्थ आहेत व आपल्याच विचारांत मग्न असून 'दुश्चित्त' आहेत. पण वास्तविक ते तसे नसत, ते पूर्णपणें 'सावचित्त' असत. यांचें भाषण अगदीं थोडें असे. फार बोलणें त्यांना आवडत नसे.

थोरथोर महंतास धाकीं धरिती । श्रीगुरुमर्यादा रक्षविती सिकविती ।
भाविक भोळ्या लोकांसी जवळ बैसविती । तांबुलसेवा घेती त्यांचेनि हस्तें ॥

म्हणजे मोठ्यांकडून आदब जरबेची ठेववीत, पण लहानाला ते लडिवाळपणानें वागवीत. आपल्या आज्ञेचें उल्लंघन कोणीं शिष्यानें केलेलें त्यांस खपत नसे. कोणा महंतानें यांच्या मंत्राचा मंत्रभेद केला होता, त्याबद्दल त्यास वेताच्या छडीचा मार मिळाला. तरीं कोणीं होमहवन आरंभिला आणि या सबबीवर तो चांफळास उत्सवाला आला नाहीं तर तें चालत नसे, त्याला

---

१ पाईं पादुका हातांत तुंबा । भजेरी भगवी फांकली प्रभा । कटबंध कौपीन माळसूत्र शोभा । न वानवे मूर्ति साजिरी ॥ असें ध्यान वेणाबाई सांगतात, आणि मनांत म्हणतात कीं:—

'तैसी मूर्ति दृष्टी पडो । तैशा पाईं वृत्ती जडो ॥
ब्रह्मचारी सूत्र शिखा । पाईं शोभती पादुका ॥
कटीं अडबंद कौपिन । कंठीं तुळसीमणिभूषण ॥
दिव्य मुख दिव्य नेत्र । भाळीं अवाळूं सुंदर ॥
रामदास दिव्य नाम । सखा ज्याचा आत्माराम ॥

त्याबद्दल ठपका मिळे. सद्गुरुसेवा करतांना नित्यनेम टळला तरी त्याची पर्वा नसावी अशी त्यांची शिस्त असे. गिरिधरांच्या गुरुदीक्षेंतून पुढील गोषवारा रा. देव यांनीं दिला आहे. "गुरूंस दीर्घदंड नमस्कार दुरून घालावा; लाजूं नये; सद्गुरूसंनिध गलबला करूं नये; चालतांना पाय वाजवूं नये; त्यांच्या देखत हंसूं नये, दूर उभें राहावें. जवळ बोलावल्यास सन्मुख येऊन अधोमुख उभें राहावें, ते सांगतील तें एकाग्र चित्तानें ऐकावें. वाद घालूं नये. कांहीं कमीज्यास्त पुसणें असल्यास एकांतीं पुसावें. स्वामीजवळ दुसऱ्या कोणाचें उणें बोलूं नये, गुरुबंधूवर प्रेम करावें........चालतांना स्वामींच्या बरोबर चालूं नये, पुढें जाऊं नये किंवा मागें राहूं नये, तर संनिध असावें. त्यांच्या चरणांकडे लक्ष ठेवून त्यांच्या मुखांतून निघतील शब्द ते ऐकण्याकडे चित्त ठेवावें." यावरून रामदासी शिस्तीची अटकळ बांधतां येईल असें वाटतें.

खावयास त्यांना फळफळावळें आवडत, आणि ते बहुधा तींच खात, व तांबूल भक्षण करीत. त्यांचा निजावयाचा पलंग असे; पण त्यावर ते क्वचितूच झोंप घेत. बहुतकरून जमिनीवरच घोंगडी हांतरून तीवर ते दुपारचे वेळीं क्षणभर आंग टाकीत.

त्यांनीं सर्व कामांची वांटणी करून देऊन नीट शिस्त लावून दिली होती. व त्यांवर योग्यता पाहून नेमणुकी करून दिल्या होत्या. पुराण सांगण्याचें काम वासुदेव गोसावी यांजकडे असे. आल्यागेल्याची खबर देण्याचें काम मुसळराम गोसावी हे करीत. कोठीवरील देखरेखीचें काम दत्तात्रयस्वामी पहात. स्वयंपाकावर आक्काबाईची नेमणूक होती. अनंत गोसावी यांनीं कीर्तनाची व्यवस्था ठेवावी. कृष्णा न्हावी यानीं रोषनाई करावी. दिवाकरानीं देवपुजेकडे असावें. अशा प्रकारें इतर कामगिऱ्याही वाटलेल्या होत्या.

त्यांची वृत्ति सदा उदासीन असे. ह्मणजे यांपैकीं कोणत्या हि भोगानें ते बांधले गेले नव्हते. कर्तव्य करीत असतां यश किंवा अपयश

दोन्ही ते सारखीं च मानीत. सुखाचा आनंद नाहीं आणि दुःखाचा कष्ट नाहीं. एक अंग मोडून मेहनत करावी व मनांत चिंता बाळगून व्यवसाय करावा एवढें च ते जाणत. त्यांचें मन नेहमीं चिंतेंत आणि विचारांत मग्न असे.

श्रीगुरु समर्थ येकांतीं बैसती। प्रांतींचे लोक दर्शना येती।
सकळ प्रांतींचा स्वामी परामर्ष घेती। चिंता करिती विश्वाची॥

ते सुखांत मग्न दिसत, पण त्यांच्या मनाच्या यातना कठीण होत्या. त्यांचें समर्थपण, त्यांची महंती सुखाची नव्हती. ते ह्मणतात—

महंती सुखाची नाहीं। येथें दुःख उदंड ही।
उदंड दुःख लोकांचें। ऐकतां ऊर फाटतो॥
लोक हे विकारी नाना। फार अन्याय वर्तती।
पाहावें तें किती डोळा। ऐकावें श्रवणें किती॥
वळितां दुःख मानिति। अन्यायें घात नेणती।
सांगतां हित वाटेना। ऐकतां त्रास मानिती॥
अखंड सर्व सोसावें। भलेपणाचि कारणें॥
परंतु सुख तों नाहीं। कांहीं कांहीं क्वचित ही॥.

लोकांची दीनावस्था पाहून ते फार तळमळत, व मनापासून त्यांना कळवळा आणि चेव येई. आपला आधार जो श्रीरामचंद्र त्याच्या चरणीं हि त्यांनीं मोठ्या आतुरतेनें हें च निवेदन केलें आहे.

क्षणभरि सुख नाहीं जन्मदारभ्य कोठें।
कठिण चि बहु वाटे लोटतें दुःख मोठें॥
....
बहुत विषम काळें दाटणी थोर जाली।
म्हणउनि चरणाब्जीं वृत्ति गुंतोनि ठेली॥

---

१ श्रीरामचंद्रास मात्र साष्टांग नमस्कार घालावयाचा, बाकी कोणास हि वंदन करणे तर नुसते हात जोडून नमस्कार करून करावें असा नियम होता. एका वेळीं चांफळास दशावतारी खेळ झाला. त्यांत श्रीरामावताराचा प्रवेश आला. या वेळीं रामाचें सोंग येतां च समर्थ उठून उभे राहिले. त्याबरोबर राजा, प्रधानादि इतर मंडळी हि उभी राहिली; व खेळ पुरा होईपर्यंत बसली नाहींत. यापुढें रामाचें सोंग खेळांत आणूं नये असें समर्थांनीं सांगितलें. कारण, यांत राहावी तशी भीची मर्यादा राहात नाहीं.

बहुत चि सकुमारा स्वस्त नाहीं शरीरा ।
निशिदिनिं जनचिंता लागलीसे उदारा ॥
सकळ जन सुखावे तो कसा काळ फावे ।
भजन जन उकावे सर्व आनंद पावे ॥

इतर दैवतांपाशीं हि त्यांचें मागणें जिव्हाळ्याचें असे. तुळजापुरच्या भवानीकडे रामदास लहानपणचा एक नवस फेडण्यास गेले. त्या वेळीं ते अंबेला ह्मणतात—

येक चि मागणें आतां । द्यावें तें मजकारणें ।
तुझा तुं वाढवी राजा । सीघ्र आम्हां चि देखतां ॥
दुष्ट संव्हारिलें मागें । ऐसें उदंड ऐकतों ।
परंतु रोकडें कांहीं । मूळ सामर्थ्ये दाखवी ॥
रामदास ह्मणे माझें सर्व आतुर बोलणें ।
क्षमावें तुळजे माते । ईच्छा पूर्ण चि ते करी[1] ॥

असो. हें बरें च वाढलें. पण रामदासांच्या ग्रंथांचें रहस्य कळण्याला हें सारें अवश्य होतें. ही त्यांची मनोरचना त्यांच्या लेखांची किल्ली आहे. ही ध्यानांत आली ह्मणजे त्यांच्या ग्रंथांबद्दल आणखी विशेष कांहीं सांगण्याचें प्रयोजन नाहीं.

त्यांचा सर्वांत मोठा ग्रंथ 'दासबोध.' हा त्यांच्या संप्रदायाचा 'ग्रंथसाहेब.' प्रत्येकानें हा ग्रंथ निरंतर जवळ बाळगिला पाहिजे व सर्वकाळ वाचिला पाहिजे[2]. कोठें कांहीं अडलें तर त्याचा निर्णय या ग्रंथांत काय

१ परशुरामाचे दर्शनास गेले असतां समर्थ विचारतात—
किती येक मागें बहू युद्ध केलें
किती वेळ या ब्राह्मणा राज्य दीलें ।
अकस्मात सामर्थ्य तें काय झालें
युगासारिखें काय नेणो विझालें॥

२ कोणी महंत दर्शनास आला कीं समर्थ त्याची अनेक तऱ्हांनीं चांचणी घेत. एखादे वेळीं त्याचे जवळून त्याची दासबोधाची पोथी घेऊन तिचीं सर्व पानें पिसकारून इकडचीं तिकडे अशीं लावीत. व त्याचे जवळ ती पोथी मग नीट जुळण्यास देत. त्याला ती चटकन जुळतां आली नाहीं म्हणजे म्हणत कीं, ग्रंथाचें पूजन मात्र झालें; वाचन झालें नाहीं.

सांगितलें असेल त्याप्रमाणें च करून घेतला पाहिजे. या ग्रंथापुढें प्रत्यक्ष वेद आणि स्मृति यांचें हि महत्त्व सांप्रदायिकांना कमी असे. असा हा 'दासबोध' ग्रंथ रामदासांनीं 'चारी सहस्र सातसें साठी । इतकी कलियुगाची राहटी ।' ह्मणजे गतकली ४७६० अर्थात् शके १५८१ मध्यें रचिला, असें त्यांत ह्मटलें आहे.

हा ग्रंथ पाहून मनाची अशी खात्री होते कीं, ७ व्या दशकापर्यंत प्रथम ग्रंथरचना होऊन दासबोध पुरा केला असावा. कारण, हे सर्व समास एकटाकी निदान एका विचारासरसे लिहिलेले दिसतात. इतकें च नव्हे तर सातव्या दशकांत 'सरली शब्दाची खटपट । आला ग्रंथाचा शेवट ।' असें स्पष्ट च लिहिलें आहे. ह्मणजे आतां शेवटला भाग सांगून ग्रंथ पुरा करावयाचा इतकें च राहिलें. अर्थात यापुढले भाग-समास-वेळोवेळीं लिहून या ग्रंथास जोडिले असें दिसतें. दासबोध इतका च-सात दशकांचा च-राहता तर त्याबद्दल कोणास हि कांहीं विशेष वाटलें नसतें. इतर हजारों हजार वेदान्तचर्चेच्या ग्रंथांत तो हि कदाचित् जिरून गेला असता. पण यापुढले दशक नेहमींच्या चकारीला सोडून आहेत. अकराव्या दशकाच्या पांचव्या व सहाव्या समासांत समर्थ राजकारणाच्या वातावरणांत शिरले आहेत, व राजकारण हें हरिकथेप्रमाणें च अवश्य आहे असें त्यांनीं सांगितलें आहे. मनांत हे च विचार भरले असतां वाचकापुढें १२ वा दशक येतो. त्यांत प्रारंभीं च 'प्रपंच आणि परमार्थ'यांची सांगड घातली आहे. आजपर्यंतच्या साधूंचे 'वैराग्य आणि परमार्थ' असे शब्द होते त्याचे ऐवजीं आतां 'प्रपंच आणि परमार्थ' हे शब्द आले. यांत च 'भजना' ची जागा 'यत्ना' ला मिळाली आहे. यापुढले एकदोन निदान चौदावा व पंधरावा दशक रामदास-सांप्रदायी मंडळाचा शिक्षाप्रबंध आहे. सामान्यतः चवदा, पंधरा व सोळा हे च दशक दासबोधाचें अपूर्वत्व विशेष दाखवितात. सामान्यतः घेतलेले उतारे हि प्रायः यांतले च असतात. यांतले उतारे देऊन भागणार नाहीं. भिंतीची एखादी वीट किंवा पायाचा एखादा दगड खणून आणून पुढें ठेविल्यानें एखाद्या भव्य इमारतीच्या रचनेची कल्पना पाहणारास जितपत होईल, तितपत च यांतील उताऱ्यानें या दशकांची कल्पना वाचकांस होईल. तेव्हां ते दशक स्वतः च ज्याचे त्यानें वाचिले

पाहिजेत. या एकंदर ग्रंथांत ह्मणजे दासबोधांत एक गोष्ट विशेष नजरेस येते ती अशी कीं, रामदासाचें निरीक्षण फारच चौकसपणाचें व बारकाईचें असे. भोंवतालचें जग तो नीट निरखून पाही. याचा पडताळा या ग्रंथांत सर्वभर पाहण्यास सांपडेल. या ग्रंथांत व्यवहारांतल्या गोष्टी जरा चौकसपणानें पाहून चातुर्यानें सांगितल्या आहेत. इतकें च. समाजव्यवस्थेचें एखादें नवीन तत्त्व, किंवा लोकांचीं मनें क्षुब्ध होण्यासारखे समान हक्काचे क्रांतिकारक विचार, किंवा मानवशास्त्राच्या गूढ कल्पना, किंवा उच्छृंखळांना बेताल करण्यासारखे सिद्धांत यांत मुळीं च नाहींत. या ग्रंथासंबंधीं लीलावतीप्रमाणें च अतिशयोक्तीच्या कल्पना फार पसरल्या आहेत. याचें एक कारण असें आहे कीं, यांतील प्रवृत्तिवेदान्ताचा उपदेश, प्रपंचपरमार्थाची सांगड आणि राजकारणाचें समाजास महत्त्व व तत्संबंधी सूचना या गोष्टी महाराष्ट्रास अपूर्व आहेत. अनेक राज्यक्रांत्या आणि घडामोडी होत असतां कोणी हि साधुसंतानें त्याबद्दल एक ब्र देखील काढिला नाहीं कीं तो काढण्याची कल्पना व आवश्यकता हि कोणा संतगुरूला आजपर्यंत वाटली नाहीं, आणि रामदासानें ती गोष्ट कळकळीनें आपल्या लोकांपुढें आणि देशांतल्या देवतांपुढें हि मांडिली, तेव्हां हा सर्व प्रकार कौतुकास्पद वाटावा यांत नवल नाहीं. अजून हि हा दासबोध ग्रंथ मुलांकडून वाचविला तर त्याच्या वाचनानें त्यांना फार फायदा होईल यांत संशय नाहीं.

दासबोधाच्या अठराव्या दशकाच्या सहाव्या समासांत

'म्लेंच्छ दुर्जन । बहुतां दिवसांचें माजलें बंड ।
या कारणें अखंड । सावधान असावें ॥'

अशी एक ओंवी आली आहे. हा समास अफजलचा वध करून शिवाजी दर्शनास आला त्या वेळीं लिहिला असें ह्मणतात. यांतील 'बरें ईश्वर आहे साभिमानी । विशेष तुळजा भवानी । परंतु विचार पाहोनि । कार्य करणें ।' या ओंवीवरून हें म्हणणें खरें असेल असें दिसतें. रामदासाचा आणि शिवाजीचा संबंधहि तसाच होता[1].

---

१ रामदासाची आणि शिवाजीची प्रथम भेट कधीं झाली हें अजून निश्चयात्मक ठरलें नाहीं, व तें तसें ठरवितां येण्यासारखा पुरावा हातीं लागेल असें हि वाटत नाहीं. रामदासासारख्या आपल्या प्रांतांतल्या उपद्व्यापी व विशाल बुद्धीच्या

(पृष्ठ २१ पहा)

दासबोधाशिवाय रामदासाची आणखीहि रचना उपलब्ध आहे. यांत मनाचे श्लोक फार प्रसिद्ध आहेत. हे भुजंग वृत्तांतले श्लोक साधे, सोपे व ठसठशीत असल्यामुळें म्हणणारांना व ऐकणारांना दोघांनाहि सुखकर वाटतात. शिवाय त्यांच्यांत तेज आणि व्यावहारिक उपदेश दोन्हीहि ओतप्रोत आहेत. रामदासानें रचिलेली रामायणाचीं सुंदर आणि युद्ध अशीं दोन कांडें आहेत. पहिल्याचे शंभर श्लोक असून दुसऱ्याचे तेराशें बासष्ट इतके श्लोक आहेत. खरें पाहतां या श्रीरामाच्या भक्ताचें समग्र रामायण पाहिजे होतें. पण त्यानें त्यांतलीं मेजकीं दोनच कांडें लिहिलीं. कारण त्यांतच रामचरित्राचें सार त्याला दिसलें.[१]

अजिंक्य रजनीचर माजले। देव कारागृहीं घातले।
म्हणोनि वैकुंठीहून पातले। देव सोडवावया॥
जिहीं त्रैलोक्य जिंकिलें। त्यास मर्कटाहातीं मारविलें।
भुवनत्रय आनंदविलें। दाशरथीनें।

(पृष्ठ २० वरून)

माणसाची माहिती शिवाजीला खास लश्कर च लागली असली पाहिजे; व एकमेकांचे उद्योग हि एकमेकांस अवगत असले पाहिजेत. पण याबद्दल कोणास त्यांनीं सुगावा लागू दिला असेल असें वाटत नाहीं. शिवाजी तर पक्का खोल, राजकार्यधुरंधर, अनेक मसलती गुप्तपणें करणारा, ही गोष्ट या कानाची त्या कानाला कळू देणार नाहीं, किंबहूना कानीं खडा च ठेवील असा होता; आणि रामदास हि कांहीं कमी नव्हता. शिवाजीचा हि वस्तादजी तो, शिवाजीपेक्षां एकोणीस वीस वर्षांनीं वडील. सगळा पसारा स्वतः च कल्पून स्वतः च उभारिला, दुनियेंतल्या कोणत्या च माणसाला गुरु म्हणण्यास हि कबूल नाहीं असा, तो तर ह्याची गंधवार्ता हि कोणाला लागूं देणार नाहीं, असा होता. तेव्हां अशा दोघांच्या प्रथम भेटीचा पुरावा सहज सांपडण्यासारखा नाहीं. हल्लीं हनुमंतस्वामीच्या बखरीचे आधारें शक १५७१ व केशवबुवाच्या एका पत्रावरून शक १५९४ हे दोन शक सुचविण्यांत यतात. पण दोहींना हि असावा तितका पुरावा नाहीं. तरी पण शके १५९४ च्या पूर्वी पुष्कळ दिवस या गुरुशिष्यांचा परिचय झाला होता यांत संशय वाटत नाहीं. (सारस्वत भाग १ पृष्ठ ३३९ पहा.)

१ रामदासापूर्वी सर्वत्र "जोहार" लिहिण्याची चाल होती व रामदासानें ती बंद करून "रामराम" लिहिण्याची चाल पाडली हें म्हणणें खोटें आहे. चंद्रराव मोऱ्याला गोमाजी नरसिंहानें शके १५६८ त लिहिलेलें पत्र उपलब्ध आहे. त्यांत "रामराम" लिहिला आहे.

हें रामदासानें एके प्रसंगीं सांगितलेलें रामायणाचें सारें सार आहे. 'सीताहरण' हें खरें सार नव्हे. रामदास म्हणतो—

'निमित्य मात्र ते सिता । विबुध पक्ष पुरता ।' आणि म्हणून च 'कथा देव इंद्रादि ब्रह्मादिकांची । समस्तामधें श्रेष्ठ या राघवाची ॥'. इतर लेखां-प्रमाणेंच रामायणाची रचना सरळ आहे. पुष्कळ ठिकाणीं तर ती इतकी सोपी आहे कीं, वाटेल त्यानें अर्थाबरोबर सहज धांवत जावें. त्याचे शब्द अगदीं प्रचारांतले, साधारणपणें कधीं हि काव्यांत न आढळणारे असेच असतात. 'खचते आणि रचते' कार्य, म्हैसमंगळू वगैरे सारखे शब्द अगदीं त्याच्या खास टांकसाळींतलीं नाणीं आहेत. शिवाजीचीं नाणीं बंद झालीं पण याचीं पुष्कळ नाणीं अजून चालतात. रामदासाचें महाराष्ट्राला 'आनंदभुवन' असें आवडतें नांव आहे आणि विचार करितां तें अगदीं सार्थ आहे, असेंच कोणी हि म्हणेल.

वरील ग्रंथांशिवाय शंभर ओंव्यांचें एक अशीं चौदा शतकें, पंचीकरण, करुणाष्टकें, स्फुट ओंव्या, स्फुट श्लोक, आरत्या वगैरे पुष्कळ रचना रामदासानें केलेली प्रसिद्ध आहे. शिवाय संस्कृत भाषेमध्येंहि दासगीता हें एक संस्कृत पांच अध्यायी प्रकरण आहे. ह्या सर्वांवर रामदासी भाषेचा शिक्कामोर्तब स्पष्ट आहे. रामदासाचें पहिलें काव्य कोणतें व शेवटचें कोणतें हें कोठें सांगितलेलें नाहीं पण अदमासानें या बाबतींत थोडें बोलतां येण्याजोगें आहे. रामदासी स्फुट प्रकरणांत एक लहानसें रामचरित्रात्मक प्रकरण आहे. यासच कोणी कोणी 'लघुरामायण' म्हणतात. याचे प्रामाणिका वृत्तांतले अवघे १२९ श्लोक आहेत. हें अगदीं पहिलेंच नसलें तर प्रारंभींच्या रचनेपैकीं तरी एक असावें. यांत दोन गणेशाच्या आणि एक सरस्वतीच्या नमनाचे असे पहिले तीन श्लोक झाल्यावर चवथा श्लोक 'समस्त हीं मनीं धरा । कथा करीनसें करा । **लहानसा कवी नवा** । रघोत्तमासी वीनवा ॥' असा आहे. यांत देखील कथाभाग रावणानें लंकेंत देव कोंडिले तेव्हांपासून पुढला च आहे. देवांच्या या बंदिखान्याचें वर्णन करितांना हा लहानसा नवा कवि म्हणतो—

उदासली वसुंधरा । बहु भीति निशाचरा ।
अनीति फारसी वसे । कदापि न्याय तो नसे ॥ १० ॥
नरेंद्र हो फणेंद्र हो । विधी सुरेंद्र चंद्र हो ।
वरुण वात पावकु । कुबेर येम धार्मिकु ॥ ११ ॥

प्रचंड दंड दंडिका । सटी गणेश चन्द्रिका ।
समस्त ही विरोधली । बहू बळें निरोधली ॥ १२ ॥
समीर लोटितो खडे । वरुण घालितो सडे ।
मयंक साउली धरी । मळीण पावकू हरी ॥ १३ ॥
विधी विधीस धाकतो । सुरेंद्र बाग राखतो ।
करावयास निग्रहो । भुमंडळासि विग्रहो ॥ १४ ॥
अखंड चाकरी करी । सदा वरूचि भाकरी ।
सटी आरंधळी दळी । गणेश गाढवें वळी ॥ १५ ॥.

यांत कवीच्या प्रौढपणांतल्या रचनेची ओळख स्पष्ट पटते. रामदासाच्या अथपासून इतिपर्यंत सर्व रचनेंत नियमबंधन नाहीं. शुद्धलेखनाचा धाक नाहीं. संस्कृताची जरब हि नाहीं. जसा कवि तशी त्याची भाषा. तींत भाडभीड नाहीं. तो जें मनांत येईल तें बोलतो आणि जसें बोलतो तसें लिहितो. म्हणजे त्यानें लिहिलेलें वाचलें म्हणजे तो बोलत असेल कसा याची कल्पना होते. जिभ जे उच्चार करील ते हातांनीं अक्षरचिन्हांनीं दाखविले पाहिजेत. याचें च नांव खरें शुद्ध लेखन, आणि तें रामदासाच्या लेखांत बरोबर आढळतें.

इंग्रजी वाङ्मयांत जन्मभूमि, प्रेम, ममता, मैत्री अशा सारख्या विषयांवर लहान लहान चुटके वारंवार आढळतात, आणि असे लहान लहान चुटके आपल्या इकडे मुळीं च नाहींत म्हणून नवीन विद्वान जरा लज्जायमान होतात. याकरितां रामदासाच्या प्रकरणांतून असा एखाद दुसरा चुटका म्हणून दाखवितों. म्हणजे असे चुटके आपल्या इकडे हि पसरलेले आहेत हें नवीन मंडळीला कळेल, आणि त्यांची लज्जा थोडी रक्षण होईल.

मैत्री—माझें माझें, तुझें माझें । ऐसी हे मैत्रिकी जनीं ।
माझें तुझें, तुझें तुझें । ऐसे हें न घडे कदा ॥
आशेची मैत्रिकी खोटी । दुराशा विटंबी पुढें ।
परोपकारणी मीत्री । ते मीत्री न विटे कदा ॥
अविश्वासें वस्ती केली । विश्वास हृदयीं नसे ।
विकल्पें चालते मीत्री । मीत्री आत्मघातकी ॥
मित्र हो गोत्रिचे बंधू । आपुले पारिखे जनीं ।
विकल्पेवीण जें सख्य । तें सख्य सुख दाखवी ॥
आडोनी मित्रिकी केली । ते मित्री कार्यवादिणी ।
न होतां कार्य तें तुटे । विस्कटे सख्य मागुतें ॥

मित्र ते मिळाले दोघे । दोघे ही शठ लालची ।
टोणपे तामसी वेडे । करंटे आळसी सदा ॥
उगा चि वेळ घालाया । नासके मित्र पाहिले ।
कुबुद्धी कुकर्मी दोषी । त्याचें फळ भोगावया ॥
सारीचे मित्र नारीचे । चारीचे चारटे खवी ।
मस्तीचे चोर गस्तीचे । कोटगे लात पावती ॥
संगदोषें माहा दुःखें । संगदोषें दरिद्रता ।
संगतीनें महद्भाग्य । प्राणी प्रत्यक्ष पावती ॥
संग तो श्रेष्ठ शोधावा । नीच संग कामा नये ।
न्यायवंत गुणग्राही । यत्नाचा संग तो बरा ॥

काम, क्रोध, लोभ, मत्सर, दंभ, प्रपंच, यत्न, आळस, वगैरेंवर हि असे च मोठे गमतीचे चुटके आहेत. सुटसुटीतपणांत ते इंग्रजी चुटक्यांच्या अगदीं बरोबरीचे आहेत. पण आंतल्या व्यावहारिक उपदेशांत आणि ठसकेदारपणांत तर ते त्यांहून श्रेष्ठ आहेत. त्यांतील भाषा रामदासाच्या इतर ग्रंथांतील भाषेप्रमाणेंच लवचिक व सटक आहे. हातांतल्या छडीप्रमाणें रामदास तिला हवी तशी लववतो.

श्रीशिवाजी महाराज शके १६०२ चैत्र शु. १५ रोजीं कैलासवासी झाले. त्यानंतर समर्थांनीं हि आपली तयारी केली. श्रीसमर्थ रामदास स्वामींना राहण्यासाठीं छत्रपतींनीं सज्जनगडावर च एक भव्य इमारत बांधून दिली होती. तींत शके १६०३ मध्यें वैशाखांत समर्थांनीं प्रवेश केला. पण यानंतर ते फार दिवस राहिले नाहींत. आपला काळ समीप आला असें त्यांचें त्यांस वाटूं लागलें, व तसें ते लोकांस सांगूं हि लागले. माघ महिन्यापासून स्वामीनीं बाहेर जाणें हि वर्ज केलें. पुढें ते फारसे कोणाशीं बोलत हि नसत. यानंतर लोक येत जात त्यांचें येणें हि बंद केलें. थोडे दिवसांनीं वस्त्रप्रावर्ण हि सोडून दिलें; व सदाकाळ नग्न च असत. पलंगावर नुसते च उताणे पडून राहात. हळूहळू अन्नपाणी हि टाकलें. त्यामुळें शरीरास क्षीणता आली. शिष्यशागीर्द मंडळींनीं विनंति केली कीं, ही हवा डोंगरी व शीतळ आहे तरी गडाखालीं चांगली जागा पाहून तेथें जावें. तेव्हां स्वामींनीं उत्तर दिलें 'देहास जें घडेल, तें येथें च घडो; आह्मांस आतां उपाधी नको.' माघ वद्य ५ मीस कर्नाटकांतून रघुनाथ नारायण यांजकडून

श्रीराम-लक्ष्मणाच्या मूर्ती मुद्दाम मागविल्या होत्या त्या आल्या. ते च दिवशीं ऐन मध्य रात्रीं 'साहवे तासीं' त्या समर्थांनीं स्वतः पाहिल्या. मूर्तींच्या डोळ्यांवर मेण बसविलें होतें तें काढून त्यांचें नीट दर्शन घेतलें. यापुढें समर्थ अवघे तीन चार दिवस च होते. माघ वद्य नवमीचे दिवशीं शनिवारीं समर्थ पलंगावरून खालीं उतरले. पायीं पादुका घातल्या व थोडे च वेळांत दोन प्रहरीं त्यांचें प्राणोत्क्रमण झालें. जड देह मात्र मागें राहिला. मरणापूर्वीं थोडा वेळ जवळच्या मंडळींपैकीं कोणी कांहींसें विचारिलें, तेव्हां समर्थ म्हणाले जें सांगणें होतें तें मीं पूर्वीं च सांगितलें आहे. आतां सांगावयाचें कांहीं उरलें नाहीं. त्यांतून हि—

"माझी काया आणि वाणी। गेली ह्मणाल अंतःकर्णीं।
परि मी आहे जगजीवनीं। निरंतर ॥
'आत्माराम' 'दासबोध'। माझें स्वरूप स्वतःसिद्ध।
असतां न करावा हो खेद भक्तजनीं ॥"

हें ऐकून भोंवतालची शिष्यमंडळी फार श्रमी झाली, व त्यांचे कंठ भरून आले. तें पाहून त्यांस समर्थ म्हणाले, इतका काळ आमच्या सहवासांत राहून हें च का साधन केलेंत?' त्यावर आकाबाईनीं विनंति केली 'इत:पर या मूर्तीचें दर्शन घडणार नाहीं म्हणून वाईट वाटतें.' हें ऐकून समर्थ म्हणाले—

माझी काया गेली खरें। परी मी आहें जगदाकारें।
ऐका स्वहित उत्तरें। सांगेन तीं ॥
नका करूं खटपट। पहा माझा ग्रंथ नीट।
तेणें सायुज्याची वाट। नीट पडे ॥
राहा देहाच्या मिसेरें। वर्तू नका वाईट बेरें।
तेणें मुक्तीचीं हीं द्वारें। चोजवीती ॥ इ०

समर्थांच्या देहाचें रामनामाच्या गजरामध्यें त्यांच्या शिष्यमंडळींनीं 'और्ध्वदेहिक' केलें, व नंतर पुढें सुमारें एक वर्षानीं त्यांच्या अस्थी काशीस नेऊन—अयोध्येस नव्हे, काशींत—रामकुंडांत टाकिल्या.

असें दिसतें कीं कोणा एके वेळीं रामदास, आपलें मनोगत पूर्ण होऊन महाराष्ट्रांत पसरलेला दुःखाचा वणवा विझून गेल्यावर आपलें हें आवडतें आनंदभुवन कसें दिसावें, कसें दिसेल याच्या विचारांत मग्न होते; व त्या वेळीं

मनाच्या त्या अवस्थेत त्यांच्या ज्ञानचक्षूंना जें डोळ्यांपुढें दिसलें त्याचें वर्णन त्यांनीं एका प्रकरणांत केलें आहे. कोणी कोणी याला रामदासांचें भविष्यपुराण असें म्हणतात. यांतून कांहीं ओळी समर्थांच्या या काल्पनिक चित्राची कल्पना होण्यासाठीं येथें देतों—

स्वप्नीं जें देखिलें रात्रीं । तें तें तैसें चि होतसे ।
हिंडतां फिरतां गेलों । आनंदवनभूवना ॥
हे साक्ष देखिली दृष्टी । किती कल्लोळ उठिले ।
विघ्नघ्ना प्रार्थिलें गेलों । आनंदवनभूवना ॥
स्वधर्मा आड जीं विघ्नें । तें तें सर्वत्र उठीलीं ।
लाटिलीं कूटिलीं देवें । दापिलीं कापिलीं बहू ॥
सुरेश उठिला आंगें । सुरसेना परोपरीं ।
मोहीम मांडिली मोठी । आनंदवनभूवनीं ॥
कल्पांत मांडिला मोठा । म्लेंच्छ दैत्य बुडवावया ।
कैपक्ष घेतला देवीं । आनंदवनभूवनीं ॥
बुडाले सर्व ही पापी । हिंदुस्थान बळावलें ।
अभक्तांचा क्षयो झाला । आनंदवनभूवनीं ॥
येथून वाढला धर्मू । रमा धर्मसमागमें ।
संतोष मांडला मोठा । आनंदवनभूवनीं ॥
बुडाला औरंग्या पापी । म्लेंच्छ संव्हार जाहाला ।
मोडलीं मांडलीं छेत्रें । आनंदवनभूवनीं ॥
बुडाले भेदवाही ते । नष्ट चांडाळ पातकी ।
ताडिले पाडिले देवें । आनंदवनभूवनीं ॥
उदंड जाहलें पाणी । स्नान-संध्या करावया ।
जप तप अनुष्ठानें । आनंदवनभूवनीं ॥
लिहीला प्रत्ययो आला । मोठा आनंद जाहाला ।
चढता वाढता प्रेमा । आनंदवनभूवनीं ॥
सामर्थ्यें श्रये कीर्तीची । प्रतापें सांडिली सिमा ।
ब्रीदें चि दीधलीं सर्वें । आनंदवनभूवनीं ॥
स्मरलें लिहीलें आहे । बोलता चालता हरी ।
काय होईल पाहावें तें । आनंदवनभूवनीं ॥

यावरून, श्रीसमर्थ रामदास स्वामी दिवसां काय करीत? रात्रीं कसे असत? जागतेपणीं काय बोलतात? त्यांना सर्व काळ चिंता कशाची असे? त्यांचें

मन कोठें धांवे? भ्रमणांत त्यांना काय दिसे? काय पाहून त्यांचा उर फाटे? कोणती कल्पना त्यांच्या मनाला सुख देई? त्यांचा उद्योग कसा असे? त्यांचा पसारा किती होता? याचें चित्र कोणाला हि त्याच्या मगदुराप्रमाणें काढितां येईल.

रामदास स्वामींना गंगाधर या नांवाचे एक वडिल बंधु होते हें सांगितलें च आहे. यांना च पुढें 'श्रेष्ठ' असें म्हणत. यांनीं हि मराठी भाषेंत कांहीं थोडी ग्रंथ रचना केली आहे. 'भक्तिरहस्य' व 'सुगमोपाय' हे यांचे मुख्य व उपलब्ध ग्रंथ होत. याशिवाय कांहीं थोडीशी स्फुट रचना हि उपलब्ध आहे. 'भक्तिरहस्य' हा ग्रंथ त्याचे नांवाप्रमाणें च भक्तीचा महिमा गाण्याच्या हेतूनें रचिला आहे. यांत नामस्मरणाचें माहात्म्य सांगतांना अनेक गोष्टी व कथा हि आल्या आहेत. याचीं ७७ प्रकरणें आहेत. यांचा दुसरा ग्रंथ 'सुगमोपाय' हा एके दृष्टीनें पाहतां भक्तिरहस्याची पुरवणी च आहे. 'भक्तिरहस्य' ग्रंथ श्रेष्ठानीं 'शकें दशके उणीं सोळा शतें। कीलकनाम संवत्सरातें।' म्हणजे शके १५९० मध्यें कीलक संवत्सरीं लिहून पुरा केला; व यानंतर त्यांनीं 'सुगमोपाय' लिहिला. रामदासाप्रमाणें हे त्यांचे बंधू आजन्म ब्रह्मचारी तर नव्हते; पण हे केवळ गृहस्थाश्रमी होते; व असें दिसतें कीं, यांनीं प्रपंच हि चांगला थाटला होता. हे समर्थांच्या पूर्वीं च चार वर्षें म्हणजे शके १५९९ मध्यें फाल्गुन वद्य १४ शीस मृत्यु पावले. यांचे पत्नीनें यांचे बरोबर च आपला देह विसर्जन केला. हे वारले तेव्हां यांचे मागें रामचंद्र व शामजी या नांवाचे दोन लहान मुलगे होते. 'बरें सत्य बोला, यथातथ्य चाला। बहू मानिती लोक येणें तुम्हांला ॥' इ० श्लोकबद्ध उपदेश समर्थ स्वामींनीं या च मुलांस या वेळीं केलेला आहे.

गंगाधर ऊर्फ श्रेष्ठ हे आपणास 'रामीरामदास' असें म्हणवीत व आपले रचनेंत शेवटीं 'रामीरामदास' या च नांवानें आपला उल्लेख करीत, अशी एक फार जुनी समजूत आहे. पण प्रत्यक्ष ग्रंथ पाहतां हें खरें दिसत नाहीं. रामीरामदास हें नांव समर्थांच्या अभंगांत व पदांत हि अनेक वेळां आढळतें.

उदाहरणार्थ 'अन्नपंचका' पैकीं दोन अभंग घेऊं—

१

भक्ति न लगे भाव न लगे । देव न लगे आम्हासी ॥
आम्ही पोटाचे पाईक । आम्हां न लगे आणीक ॥
आम्ही खाऊं ज्याची रोटी । त्याची कीर्ती करूं मोठी ॥
रामीरामदास म्हणे । ऐसें मूर्खाचें बोलणें ॥

२

आम्हां अन्न झालें पुरें । अन्नावीण काया नुरे ॥
पोटभरी मिळे अन्न । आम्हां तें चि ब्रह्मज्ञान ॥
अन्नावांचोनि दुसरा । देव कोण आहे खरा ॥
भगवंताची नाहीं गोडी । काय म्हणे ते बराडी ॥
रामीरामदास म्हणे । मूर्ख बोले दैन्यवाणें ॥

हे अभंग 'समर्थमुखिंचे' खास दिसतात व आहेत.

तसेंच

मनासारिखी सुंदरा ते अनन्या । मनासारिखी पुत्र जामात कन्या ॥
सदासर्वदा बोलती रम्य वाचा । जनीं जाणिजे योग हा सुकृताचा ॥१॥
मनासारिखे दीर भर्तार भावे । मनासारिखे सासुरे ते असावे ॥
सुखें बोलती लेश नाहीं दुखाचा । जनीं जाणिजे योग हा सुकृताचा ॥२॥
भलीं मायबापें भले मित्र बंधू । भले सोयरे राखिती स्नेहबिंदु ॥
मुलें लेंकुरें एकमेळा सुने (सुनां)चा । जनीं जाणिजे योग हा सुकृताचा ॥३॥
मनासारिखें ग्रामग्रामाधिकारी । मनासारिखे लोक शोकापहारी ॥
मनासारिखा संग साधूजनांचा । जनीं जाणिजे योग हा सुकृताचा ॥८॥
म्हणे दास सायास केल्या घडेना । विकल्पें जनीं येक तेंही पडेना ॥
घडे योग होतां विवेकी जनाचा । जनीं जाणिजे योग हा सुकृताचा ॥१०॥

हे हि बोल समर्थांचे नाहींत असें कोण म्हणेल ?

—

दासपंचायतन

श्रीसमर्थ रामदास स्वामी व त्यांचे समकालीन आणि अनुयायी श्री जयराम स्वामी वडगांवकर, रंगनाथ स्वामी निगडीकर, आनंदमूर्ति ब्रह्म-नाळकर आणि केशव स्वामी भागानगरकर या पांच जणांस त्या वेळच्या लोकांनीं 'दासपंचायतन' असें नांव दिलें आहे. हे सर्व फार श्रेष्ठ असे साधु पुरुष असून चांगले विद्वान ग्रंथकार होते. यांपैकीं श्री समर्थ रामदास स्वामी यांची माहिती मागें आली च आहे. आतां बाकी चौघांबद्दल थोडी माहिती पुढें देतों.

श्री जयराम स्वामी वडगांवकर हे वडगांव (जि. सातारा) येथील गादीचे अधिपती होते. या गादीची मूळ स्थापना शांतलिंगाप्पा[१] उर्फ शांतेश्वर महाराज यांनीं केली. हे जंगम होते, आणि म्हणून च या गादीला जंगमाची गादी असें म्हणतात. लिंगाईत हे हाडाचे कट्टे शैव, यामुळें शैव व वैष्णव यांचेमध्यें नेहमीं तंटे भांडणें होत. या दोघांमधील तंटे भांडणें मिटवून या दोन्ही मतानुयायांची एकी करून देण्याचें काम शांतलिंगाप्पा स्वामींनीं केलें, असें म्हणतात. या शांतलिंगाप्पा स्वामींचा 'कर्णहास्तिकी' या नांवाचा जंगममत प्रतिपादन करणारा असा एक ग्रंथ आहे. यांत शेवटीं

चनबसवेश्वरोक्ति । वरि मी बोलिलि अनुभूति ।
प्रीति पावो विद्यापारंगति । म्हणे शांत नीळकंठ ॥

---

१ शांतलिंगाप्पा हे शैव होते. यांनीं स्वतःस लिंगाप्पा असें म्हटलें असल्याचें माहीत नाहीं. मजजवळ लिंगाप्पा या नांवाच्या एका शैवसंताच्या पदांचें व अभंगांचें एक बाड आहे. यांतील रचना विठ्ठलभक्ताप्रमाणें च गोड व प्रेमळ आहे. शैव संप्रदायी साधूचे अभंग फारसे उपलब्ध नाहींत म्हणून यांतील एक दोन अभंग पुढें देतों. मागें पृ. ६६ वर टीपेंत विसोबा खेचराचा म्हणून दिलेला 'मुळु मदनाचा' इ. हा अभंग या बाडांत लिंगाप्पाचा म्हणून दिला आहे.

तृषाक्रांत जैसे जीवनाते ओढी । तैसी तुझी गोडी लागो मज ॥
भुकयेला प्राणी जैसा जेवी का तांतडी । तैसी तुझी गोडी लागो मज ॥
परिमळाचे ठायीं भ्रमरा आवडी । तैसी तुझी गोडी लागो मज ॥

(पृष्ठ ३० पहा)

अशी एक ओंवी आहे. शांतलिंगाप्पांचे गुरु कदाचित् नीळकंठ नांवाचे साधु पुरुष असावे असें दिसतें. शांतलिंगाप्पानीं शके १५४५ मध्यें माघ शु. १५ मेस समाधी घेतली.[1] या शांतलिंगाप्पांचे शिष्य कृष्णाअप्पास्वामी हे उरण बहे (अथवा उरूण बाहे)चे कुळकर्णी. हे कांहीं दिवस कृष्णातीरीं रहात असत. यांची शाखा आश्वलायन, गोत्र काश्यप; शके १५०४ मध्यें वटग्राम उर्फ वडगांव येथें येऊन यांनीं तेथें मठाची स्थापना केली. कृष्णाप्पानीं आपली शिष्यवृत्ति हि बरीच च वाढविली. यांचीं कांहीं पदें मात्र आढळतात. त्यांशिवाय यांचा ग्रंथ वगैरे कोणती हि रचना हल्लीं उपलब्ध नाहीं. असें म्हणतात कीं, कृष्णस्वामींनीं ज्ञानेश्वरीचा नववा अध्याय पुढें ठेवून तो वाचीत असतां शके १५४५ रुधिरोद्गारी संवत्सरी माघ शु. १५ स जित समाधि घेतली.[2] कृष्णाप्पास्वामींचे शिष्य प्रसिद्ध जयराम स्वामी वडगांवकर. जयरामस्वामी हे कात्राबाज मांडवगणचे देशपांडे, उपनांव कसरे, गोत्र वशिष्ठ, यांच्या वडिलांचें नांव भिकाजीपंत, व आईचें नांव कृष्णाबाई. यांच्या घरची फार गरिबी असल्यामुळें व लहानपणीं च यांचे वडील निवर्तल्यामुळें यांच्या मातोश्रींनीं फार कठीण काळ काढिला. कांहीं दिवस

(पृष्ठ २९ वरून)

तारुण्यें वनिता भ्रतारासी पूजी । तैसी गोडी तुझी लागो मज ॥
लिंगेश्वर म्हणे मी नामाचा बराडी । प्रेम प्रिती गोडी पुरवी देवा ॥
ऐसा कोण देव । नाम घेतां नुरवी भाव ॥
एका शंकरावाचोनी । कोण आहे मोक्षदानी ॥
न पाहे चि भाव शुद्ध । तोडी पतिताचे बंद ॥
नारीनर उद्धरीले । माहा पातकी तारिले ॥
लिंगयासी आणिली शोभा । केला कैवल्याचा गाभा ॥ ३ ॥

१ आद्य शांतेश्वर प्रसिद्ध सकळां । तो प्रेमजिव्हाळा । कृष्णदास ॥
शके पंचराशे पंचेताळीसांसी । माघ पौर्णिमेसी । समाधिस्त ॥

२ या कृष्णप्पा स्वामींचें लग्न चुकून एका न्हाव्याच्या मुलीशीं लागलें होतें, अशी माहिती दासो दिगंबर, महीपती वगैरे अनेक चरित्रकार देतात. परंतु सदरहू कृष्णस्वामी हे वडगांवपरंपरेंतील नसून रामदासी परंपरेंतील होते. ह्या कृष्णस्वामीचा जयराम या नांवाचा शिष्य असून त्याची अभंगरचना पुष्कळ आहे. अभंग गोड व प्रेमळ आहेत. ह्याचे दोन चारशें अभंग मजजवळ आहेत. गुरुशिष्यांचीं नांवें तीं च असल्यामुळें हा घोंटाळा झाला हें उघड आहे. या रामदासी जयरामाची हकीगत दासविश्रामधाम यांत आली आहे.

हे श्रीक्षेत्र पंढरपूर येथें होते. तेथें असतांना केवळ मधुकरी मागून यांनीं आपला विद्याभ्यास केला. पुढें थोडे दिवसांनीं हे वडगांवास जाऊन कृष्णा अप्पा स्वामीपाशीं राहिले. यांनीं आपली सर्व ग्रंथरचना वडगांवास च केली. दशमस्कंध टीका (ओंवीसंख्या ९९५९), रुक्मिणस्वियंवर (४०००), सीतास्वयंवर व अपरोक्षानुभव हे यांचे मुख्य ग्रंथ आहेत. यांखेरिज शांती-पंचीकरण, ज्ञानीभक्तसंवाद वगैरे लहान लहान प्रकरणें असून शिवाय यांचीं पदें व अभंग हि आहेत. वेदांत विषय सोपा करून सांगण्याची आणि कथानक गोड करून सांगण्याची हातोटी जयराम स्वामींस चांगली साधलेली दिसते.

जयराम स्वामींचा जन्म शके १५२१ मध्यें गोकुळअष्टमीस झाला. यांनीं शके १५९४ परिधावी संवत्सर भाद्रपद वद्य ११ या दिवशीं समाधी घेतली. यांचे वर्णनाचा व समाधीकालनिर्देशाचा असे दोन श्लोक प्रसिद्ध आहेत. हे श्लोक विठ्ठलबोवा गुरुगोपाळबुवा यांनीं सुमारें वीसपंचवीस वर्षांपूर्वीं मला म्हणून दाखविले होते.[१] त्यांवरून यांचा वर्ण गोरा असून हे शरीरानें स्थूल होते, आणि नेहमीं कौपीन धारण करीत असें दिसतें. यांचे शिष्यप्रशिष्य अनेक होऊन गेले व यांपैकीं बऱ्या च जणांनीं मराठींत कविता केली आहे.

रामदास पंचायतनांतले दुसरे साधु **श्री रंगनाथ स्वामी निगडीकर** हे आनंदसंप्रदायी होते. या आनंदसंप्रदायापैकीं अनेक पुरुषांनीं मराठींत ग्रंथरचना केली आहे. या संप्रदायाची शिष्यपरंपरा पुढीलप्रमाणें आहे. ही जरा विस्तारानें येथें देतों, म्हणजे बऱ्या च मराठी कवींची परंपरा लक्षांत येण्यास ठीक पडेल.

---

१ हे ते दोन श्लोक—

गौरा यस्य तनुर्महोदर उदासोऽयं सुकौपीनधृक
श्रीकृष्णेति वदन्समाधिनिरतो नित्यस्वरूपे स्थितः
ब्रह्मानंदमयः सतामभयदोऽभीष्टप्रदः शंकरः
सोऽयं श्रीजयराम सद्गुरुवरः पायादपायात्सदा ॥ १ ॥
शालीवाहनके विरिंचिमुखतोभाक्तिप्रपंचाऽब्दके
तत्र श्रीपरिधाविवत्सरवरे दाक्षिण्यमार्गे रवौ ।
मासे प्रौष्ठपदे शिते हरिदिने जिवाव्हये वासरे
सोऽयं श्रीजयरामयोगितिलको ब्रह्मस्वरूपो बभौ ॥ २ ॥

विष्णु
|
विधि
|
अत्रि
|
दत्त
|
मदानंद
|
रामानंद — केमयानंद

रामानंद
|
अमलानंद
|
गंभीरानंद
|
ब्रह्मानंद
|
सहजानंद
|
पूर्णानंद (नारायण)

केमयानंद
|
विलयानंद
|
सदानंद

पूर्णानंद (नारायण)
|
दत्तानंद — निजानंद (बोपाजी) — चिदानंद (बळवंत) — सदानंद (शिवराम)

दत्तानंद
|
ब्रह्मानंद
|
श्रीधर

निजानंद (बोपाजी)
|
रंगनाथ

या दिलेल्या परंपरेंत कांहीं नांवें पुन्हां पुन्हां आलेलीं आहेत. यांपैकीं रंगनाथ स्वामींचे परात्पर गुरु जे सहजानंद त्यांनीं ज्ञानदीपिका नांवाचा एक ग्रंथ लिहिला आहे. याशिवाय यांची श्री ज्ञानेश्वरांच्या अमृतानुभवावर हि एक संस्कृत टीका आहे असें म्हणतात.

ह्या सहजानंदांचा पूर्ण शिष्य जो पूर्णानंद (पूर्वाश्रमींचा नारायण) त्यानें अवधूतगीतेवर एक टीका लिहिली आहे. टीका शके १९३२ साधारण संवत्सरीं माघ मासीं पुरी केली आहे. ही टीका आपला एक शिष्य जो चिदानंद (बळवंत गोविंद बुळबुळे) त्याचे साठीं लिहिली असें कवि म्हणतो. सहजानंदशिष्य पूर्णानंदाचा 'शिवपार्वती-परिणय' या नांवाचा एक ग्रंथ आहे. यांत एक पौराणिक कथाभाग घेऊन तो कवीनें अध्यात्मपर लाविला आहे. पूर्णानंद हा एकनाथाचा समकालीन होता हें उघड आहे, व यानें हि एकनाथी रुक्मिणीस्वयंवराप्रमाणें च ही कृति केली आहे. या पूर्णानंदाचा शिष्य जो निजानंद याची हि थोडी फार रचना आहे. या निजानंदाचे पूर्वाश्रमींचें नांव बोपाजी आणि बोपाजीचा शिष्य आणि मुलगा ह्मणजे च रंगनाथ स्वामी निगडीकर. रंगनाथ स्वामींच्या पितृपरंपरेंतील मूळ पुरुष राघोपंत, उपनांव खडके हे माध्यंदिन शाखेचे वसिष्ठ गोत्री ब्राह्मण. राघोपंत हे विजापूर दरबारांत शिपाइगिरी करून असत. राघोपंताचा पुत्र दत्तात्रय. यानें संन्यासदीक्षा घेतली होती. दत्तात्रयाचा पुत्र रंगोपंत. या रंगोपंतास चार पुत्र होते. पैकीं दुसरा पुत्र जो बोपाजीपंत हा रंगनाथ निगडकिरांचा पिता. बोपाजीच्या बायकोचें म्हणजे रंगनाथजीच्या आईचें नांव बयाबाई. या जोडप्यास पूर्णानंद स्वामींच्या प्रसादानें तीन पुत्र झाले. यादव, रंगनाथ व विठ्ठल. यांपैकीं मधला जो रंगनाथ याचा जन्म शके १९३४ मार्गशीर्ष शु॥ १० स झाला. रंगनाथास लहानपणापासून शिपाईगिरीची हौस फार असे, आणि या हौशीमुळें च यानें लग्न करण्याचें नाकारिलें. चौदाव्या वर्षीं च हे घर सोडून निघून गेले. बरे च दिवस बद्रिकाश्रमीं राहून अनेक विद्या संपादन करून हे परत स्वगृहीं आले. हे घरीं आल्यावर बोपाजीपंताचे मनांत आलें कीं आपले सर्व आश्रम पूर्ण झाले तरी आतां चतुर्थाश्रम धारण करून जन्माचें सार्थक करावें. हें मनांत आणून श्रीक्षेत्र करहाटक ऊर्फ कऱ्हाड येथें "जावोनि पुत्रासहितें आश्रम चतुर्थ संपादिला" आणि तदनंतर ते देहास निजानंद म्हणवूं लागले. थोडे च दिवसांत रंगनाथ आदि त्रिवर्गबंधूंनीं आपल्या पित्याचा म्हणजे निजानंदाचा उपदेश घेतला. रंगनाथस्वामी तीस वर्षांचे झाल्यावर म्हणजे शके १९६४ सालीं मार्गशीर्ष महिन्यांत निजानंदांनीं आपल्या

चिरंजीवांच्या अनुमोदनानें कृष्णा व कोयना या नद्यांच्या संगमावर जिवंत जलसमाधि घेतली.

वडील नारायणस्वरूपीं मिळाल्यानंतर रंगनाथ हे फार करून निगडी येथें च राहात असत. त्यांचा सर्व थाट ऐश्वर्याचा असे. बरोबर लंगोटबंद शिष्यसमुदाय आणि 'भागम्मा' व 'चंद्रम्मा' या शिष्यिणी नेहमीं असत. यांचा 'मनोहर' नांवाचा एक उमदा घोडा होता. त्यावर स्वामींची मर्जी अगदीं प्यार असे. पण हे या सुखाच्या पाशानें कधीं हि बांधले गेले नाहींत. असें सांगतात कीं, एके वेळीं एका बाईचे मनांत यांची खाजगींत मुलाखत घ्यावी असें आलें; व तिनें आपला मनोदय स्वामींस कळवून फार च हट्ट घेतला. स्वामीनीं समजुतीच्या अनेक गोष्टी तिला सांगितल्या. पण बाईचें मन इतकें वाहवलें होतें कीं, तिची कांहीं केल्या समजूत पटेना व तिचें मन तिला आवरेना. तिची ती वेडावलेली स्थिति जाणून स्वामींनीं तिला भेटण्यास जाण्याचें कबूल केलें. बाई आपल्या हौसेप्रमाणें सर्व तयारी करून मंचकावर बुवांची वाट पहात बसली. जों जों वेळ होत चालला तों तों बाईचें सर्व चित्त बुवांकडे लागलें. इतर गोष्टींचें भान बाई विसरत चालली. मनोराज्यांत ती इतकी रंगून गेली कीं रंगनाथबुवा येऊन जवळ बसल्याचें तिला कळलें हि नाहीं. एकवार सहज वळून जवळ पाहिलें तों बुवा; आणि मग त्यांची ती दृष्टादृष्ट झाल्यावर बाईची नजर बुवांकडे लागली व सर्व वृत्ती निमाल्या. देहभान गेलें. काया रोमांचव्याप्त झाली व चेतना हि थांबली. विषयाचें वारें कोठें दूर पळालें, त्याचा पत्ता हि नाहीं. थोड्या वेळानें बाई देहावर आली व तिनें बुवांचे पाय घट्ट धरले. तिच्या अंगांतून विषयपिशाच एकदां गेलें तें कायमचें च गेलें व यापुढें बाई ईश्वरभजनांत निमग्न होऊन बुवांपाशीं शिष्यवृत्तीनें राहूं लागली. रंगनाथ स्वामीनीं तिला भक्तिप्रेमामृत पाजिलें. त्याचा चटका तिला पुरा लागला. हें कसें हि असो. पण रंगनाथ बुवांची कांती सतेज होती, यांत संशय नाहीं; आणि ही च कांती व हें च तेज त्यांच्या वाणींत हि आढळतें. रामाचे वेळेस कौसल्येला डोहाळे होऊं लागले त्या वेळीं राजा दशरथानें तुजला काय वाटतें म्हणून विचारिलें; तेव्हां कौसल्या म्हणते—

स्थापूं सुरां निजपदीं असुरांसि दंडूं । पाखांड बंड अतिलंड कुमत्त खंडूं ॥
सत्कर्मधर्म हरिभक्ति विरक्ति जोडूं । संमोह शोक अविवेक समूळ तोडूं ॥ ५९

सत्यासि छत्र धरवूं दुरितासि जाळूं । गोब्राह्मणां विनत होउनि पूर्ण पाळूं ॥
दीनें अनाथ गतिहीन तया कृपाळूं । देऊनि अन्न धन कांचन अर्ति टाळूं ॥
पीडा प्रजांसि न करूं परबाध वारूं । वेदानुवादविधिदूषक यांसि मारूं ॥
माता पिता सुजन भाविक भक्त निंदो । घालूं तया यमपुरीस अघोर बंदीं ॥

या कौसल्येच्या डोहाळ्यांत रामचरित्राचें सर्व रहस्य आलें आहे. रचनेची ही च तऱ्हा रंगनाथांच्या गजेंद्रमोक्षांत हि आहे. सवाईवृत्तांत रचिलेला हा सुमारें पंचवीस पद्यांचा गजेंद्रमोक्ष फार च गोड असल्यामुळें बायकांच्या तोंडीं सर्वत्र ऐकूं येतो. याखेरीज गुरुगीता, सुदामचरित्र, शुकरंभासंवाद, पंचीकरण, भानुदासचरित्र व योगवासिष्ठसार वगैरे अनेक ग्रंथ रंगनाथस्वामी निगडीकरांनीं लिहिले आहेत. योगवासिष्ठसाराचीं दहा प्रकरणें असून शेवटीं

श्रीकृष्णातटसंनिध । निर्गुणग्राम (निगडी) अगाध ।
तेथें ग्रंथसमाप्ति बोध । जाला सहज पूर्णत्वें ॥
शके पंधराशें चौऱ्यांशीं । शुभकृत नाम संवत्सराशीं ।
उदगयन माघ कृष्ण दशमीशीं । ग्रंथ केला समाप्त ॥

असा त्याचा समाप्तिकाल दिला आहे. म्हणजे स्वामींनीं हा ग्रंथ वयाला पन्नास वर्षें झाल्यावर लिहिला असें होतें. या ग्रंथांशिवाय रंगनाथांचीं शेंकडों पदें महाराष्ट्रांत आबालवृद्धांच्या तोंडून नेहमीं ऐकूं येतात. यांची बरी च कृति पूर्वीं निगडी येथील मठ जळाला तेव्हां अग्निमुखीं पडली असें त्यांचे वंशज सांगतात. रंगनाथ हे आपले वयाचे बहात्तरावे वर्षीं शके १६०६ रक्ताक्षी संवत्सरीं मार्गशीर्ष वद्य १० मीस समाधिस्थ झाले.

रंगनाथ महाराजांच्या कवितेवर रहिमतपूर येथील प्रसिद्ध पुरुष तुका विप्र, विष्णु विप्र वगैरेंचें प्रेम विशेष होतें. या 'विप्रांचें' मूळ आडनांव 'विपट' व वृत्ति कुळकर्णपणाची. परंतु कोणा 'बुवाजरिाये'[1] नांवाच्या साधु पुरुषाच्या अनुज्ञेवरून हे हरिभजनीं लागले. तुका विप्राचीं पदें, अभंग, आरत्या, स्तोत्रें वगैरे आहेत. रचना साधारण च आहे, पण त्यांतल्या त्यांत यांचीं स्तोत्रें कांहीं बरीं आहेत. याच्या एकनाथस्तोत्राचे शेवटले दोन श्लोक देतों—

श्रीएकनाथ घरीं आवडीनें । पाणी आणी श्रीहरि कावडीनें ।
धोत्रें धुतो गंध उगाळुनियां । पाणी आणि श्रीहरि गाळुनियां ॥
श्रीभानुदासा कुळिं एकनाथ । ही विष्णुमूर्ती उघडी कलींत ।
दिसे जना मानव शुद्ध भोळा । वदे तुका विप्र अभंगलीला ॥

१ या बुवाजीरायाचा मठ व शिष्यपरंपरा मोंगलाईंत 'अंजनवती' या गांवीं आहे.

रामपंचायतनांतले बाकी राहिलेले साधु आनंदमूर्ति ब्रह्मनाळकर व केशवस्वामी भागानगरकर. यांचे ग्रंथ फारसे प्रसिद्ध नाहींत. दोघांचीं हि पदें मात्र प्रसिद्ध आहेत. **आनंदमूर्ति** हे ब्रह्मनाळ, जि० सातारा येथील राहणारे हें त्यांच्या नांवावरून च उघड आहे. यांचा पिता बाळं भट हा आगळगांवीं ग्रामजोशी असून कर्मठ ब्राह्मण होता. यांच्या आईचें नांव माहीत नाहीं. आनंदमूर्तींस रघुनाथस्वामी नांवाच्या सत्पुरुषानें उपदेशदीक्षा देऊन भक्तिमार्गास लाविलें. यांची वाणी रसाळ असून हे कीर्तन फार प्रेमळ करीत. शके १६१८ मध्यें धाता संवत्सरीं कार्तिक शु० १४शीस हे मृत्यु पावले.यांचे मागें यांचा पुत्र कृष्णमूर्ति हा गादीवर बसला. कृष्णमूर्तींचीं पदें प्रसिद्ध आहेत. **केशवस्वामी** भागानगरकर हे आत्मारामपंत म्हणून कल्याणीस कोणी ग्रामलेखक असत त्यांचे पुत्र. आत्मारामपंतांची स्त्री गंगाबाई ही ऐंशी (८०) वर्षांची झाल्यावर तिजला हा पुत्र झाला[२]. तेव्हां त्याचें नांव केशव असें ठेविलें.हे भागानगरच्या तानाशा नांवाच्या प्रसिद्ध पुरुपाचे कारभारी होते. केशवस्वामींनीं काशिराजस्वामींचा अनुग्रह घेतला होता असें म्हणतात. यांनीं 'एकादशीचरित्र' या नांवाचें एक आख्यान लिहिलें आहे. शिवाय यांचे अभंग व पदें फार प्रसिद्ध आहेत. काव्यसंग्रहामध्यें च यांचीं सुमारें पांचसहाशें पदें छापिलीं आहेत. याशिवाय अप्रसिद्ध हि पुष्कळ आहेत. केशव स्वामींची शिष्यशाखा फार मोठी होती असें दिसतें. यांच्या शिष्यवर्गापैकीं बरे च जणांनीं मराठी भाषेची सेवा केली आहे; शिवराम व संतराज हे दोघे हि प्रसिद्ध असून यांचे ग्रंथ हि प्रसिद्ध आहेत. केशवस्वामी भागानगरकरांचा समाधिकाल शके १६०४ दुंदुभी संवत्सर पौष शुद्ध त्रयोदशी गुरुवार असा आढळतो[३]. केशव

१ रघुनाथस्वामी निजबीज । आनंदमूर्ति कोंब सतेज ।
फुटले अंकूर तेथें सहज । कृष्णमूर्ति तयाचा ॥
अशी यांची परंपरा आढळते.

२ यांच्या दुसऱ्या एका चरित्रांत गंगाबाईस वयाच्या ८० व्या वर्षी पुत्र झाला असेंच दिलें आहे; पण हें चरित्र भक्तमंजरीवरून च लिहिलेलें दिसतें. तेव्हां हा निराळा पुरावा मानितां येत नाहीं. गंगाबाईच्या वडिलांचें नांव श्रीधरपंत सबनीस.

३ भक्तमंजरीकार व इतर लेखक यांनीं शके १६०४ हा च मृत्यु शक दिला आहे. परंतु वर उल्लेखिलेला केशवस्वामींचा शिष्य संतराज यानें चिंतानिवारण नांवाच्या आपल्या ग्रंथांत क्षयसंवत्सर (शके १६०८) हा स्वामी स्थिर झाल्याचा काळ दिला आहे.

स्वामींची समाधी भागानगर येथें सुलेमाज्याचे बागेपलीकडे रंग्रेज गुढा आहे, त्याच्या पलीकडे मुसानदीच्या कांठीं एका शेतांत आहे. हल्लीं तेथें वृंदावन वगैरे कांहीं नसून स्थान मात्र दाखविण्यांत येतें.

या च वेळेस केशवस्वामी म्हणून आणखी एक साधु पुरुष होते, पण त्याचें एक 'गर्भगीता' एवढें च लहानसें शके १६२० मध्यें लिहिलेलें प्रकरण प्रसिद्ध आहे. यांचा गुरु मारकीनाथ. हे वरील केशवस्वामींहून भिन्न पुरुष समजावे.

या भागांत उल्लेखलेल्या जयराम, रंगनाथ, आनंदमूर्ती व केशवस्वामी अशा चौघांस रामदासस्वामींच्या सभोंवार कल्पून या पांच जणांचें रामदास-पंचायतन असें ह्मणण्याचा प्रघात महाराष्ट्रांत आहे. पण या चौघांसच असें कां बसवतात हें कळत नाहीं. रामदासाप्रमाणें स्वदेशाकरतां आणि स्वराज्या-करतां यांपैकीं कोणी उलाढाली केलेल्या प्रसिद्ध नाहींत. रामदासाची तडफ यांच्यांत दिसत नाहीं आणि रामदासाच्या भाषेचा जिवंतपणा तर यांच्यांत नाहीं च नाहीं. यांपैकीं कोणी ही मठांचें जाळें पसरलेलें नाहीं. किंवा शिष्य प्रशिष्यांची पेरणी, लावणी हि केली नाहीं. लेखन व्यवसायांतही असे मागेंच दिसतात. रामदासी वाङ्मयानें पोथ्यांचीं कपाटेंच्या कपाटें भरतील पण या सर्वांचे ग्रंथ एकवटले तरी त्यांनीं मोठ्याशा कपाटाचा एक खणही भरणार नाहीं.

कांहीं कवयित्री.

श्री समर्थ रामदास स्वामींचे विद्यापीठांत स्त्रियांचा हि प्रवेश होत असे हें मागें सांगितलें च आहे. या पीठांत ज्या अनेक विदुषी ज्ञानसंपन्न झाल्या त्यांपैकीं वेणाबाई ही सर्वांत श्रेष्ठ होती. समर्थांची हि ही 'लाडकी कन्या' होती. हिचें माहेर मिरजेस व सासर कोल्हापुरास. हिचा जन्म शके १९९० चे सुमारास झाला असावा. वयाच्या आठव्या वर्षीं च हिचें लग्न झालें. दुर्दैवानें हिच्या लहानपणांत च हिला वैधव्य आलें; व या स्थितींत तिला वाचनाचा नाद लागला. गीता, एकनाथी भागवत वगैरे ग्रंथ ती वाचूं लागली. वेणुबाई आपल्या सासरीं ह्मणजे कोल्हापुरास असतां तिच्या घरीं रामदास भिक्षेसाठीं गेले होते. 'मुखीं राम त्या काम बाधूं शकेना' हा श्लोक समर्थांनीं ह्मटला व भिक्षा मागितली, वेणुबाई भिक्षा आणण्यासाठीं घरांत जाऊन येते, तों इकडे समर्थ निघून पुढें गेले. हें रामदासांचें वेणुबाईस पहिलें दर्शन. यानंतर रामदास कांहीं दिवसांनीं पुन्हां भिक्षेस गेले तेव्हां वेणूबाई पुढल्या चौकांत 'भागवत' वाचीत बसली होती. तिला समर्थ ह्मणाले, मुली, तूं हा ग्रंथ वाचीत आहेस, पण याचा तुला कांहीं अनुभव पटतो का? यावर आपणांस अनुभव पटण्यासारखें ज्ञान नाहीं असें तिनें सांगितलें. तेव्हां वेणुबाईला चार उपदेशपर वाक्यें सांगून रामदास तेथून निघून गेले. या वेळेपासून रामदासांच्या ठिकाणीं वेणुबाईचें मन जडलें व तिला त्यांचा च निदिध्यास लागून राहिला. 'देह माझें मन माझें। सर्व नेलें गुरुराजें' अशी तिची अवस्था झाली.

पाईं पादुका हातांत तुंबा। भर्जरी भगवी फांकली प्रभा।
कटबंद, कौपीन, माळ, सूत्र शोभा। न वानवे मूर्ति साजिरी॥

अशी समर्थांची मूर्ति वेणुबाईला नेहमीं डोळ्यांपुढें दिसूं लागली. एकदां कोणे ठिकाणीं मन वेडावलें ह्मणजे काय होतें हें काय सांगावयाला पाहिजे! त्याशिवाय चैन पडत नाहीं, आणि मन किती हि आंवरलें, किती हि वेळां दुसरीकडे नेलें, तरी पुन्हां पुन्हां त्याच्या पुढें तें च एक चित्र उभें राहतें. त्या एका च चित्रानें मन इतकें व्यापून जातें कीं, त्यांत दुसऱ्या कशाचा

शिरकाव होण्याला वाव च राहात नाहीं; आणि मग शरीर हि तसे च चाळे करूं लागतें. मला वाटतें वेणुबाई दहा वेळां, शंभर वेळां, हजार वेळां देखील, त्या च पोथींचें तें च पान काढून, त्या पुढल्या च चौकांत त्या च जागीं बसली असेल, व समर्थ भिक्षेस आले आहेत अशी खोटी च कल्पना मनाशीं करून तिनें पुन्हां पुन्हां त्यांच्या एक वेळ विचारिलेल्या प्रश्नांचीं तीं च तीं च उत्तरें शेकडों वेळां मनांतल्या मनांत च दिलीं असतील. कोणीं सहज आल्याचें किंवा डोकावल्याचें कळलें हि नसेल. अशा वेळीं कोणीं हळू च हाक मारिलेली तिच्या कानांनीं ऐकिली हि नसेल. त्या च स्थितीचें, त्या च चित्राचें स्वप्न तरी एकदां पडावें म्हणून निजतांना ती च गोष्ट मनांत घोळत ठेवून ती कैक रात्रीं झोपीं गेली असेल. 'तैसी मूर्ति दृष्टी पडो । तैशा पायीं वृत्ती जडो' अशा भावनेनें हजार युक्त्या आणि बाहणे केले असतील. हें कोणाला हि स्वतःच्या अनुभवावरून कळेल. हें आणखी शब्दांनीं च येथें सांगण्याचें कारण नाहीं. वेणुबाईला रामदासांच्या चरणांचा छंद लागला इतकें येथें म्हटलें म्हणजे पुरे.

पुढें कांहीं दिवसांनीं वेणुबाई 'सासर' हून माहेरीं मिरजेस गेली. तेथें रामदासांचीं कथाकीर्तनें चालू होतीं. त्या वेळीं ती नित्य नियमानें कीर्तनास जाऊं लागली; व तेथें च असतांना तिनें समर्थ स्वामी रामदास यांचा उपदेश व अनुग्रह घेतला. पुष्कळांना तिचें हें करणें आवडलें नाहीं; व कांहींना तर उगा च टवाळी करण्यास ही आयती संधी सांपडली. पण वेणुबाई ही मनाची खंबीर बायको होती; व आपलें पाऊल कांहीं गैर पडलें नाहीं अशी तिची खात्री होती. यामुळें टवाळांच्या जिभलीकडे तिनें लक्ष दिलें नाहीं. ती म्हणते—

> कोणी वंदिती कोणी निंदिती । वास मी त्यांची पाहिना ॥
> हृदयीं धरिले सद्गुरुचरणा । प्राणांतीं हि विसंबेना ॥

असें हि सांगतात कीं, वाचाटांच्या टवाळकीनें वेणूचे आईबाप इतके त्रासले कीं त्यांनीं अखेर हिला 'विष' हि दिलें. पण समर्थस्वामी रामदासांच्या कृपेनें त्या विषाची हि बाधा झाली नाहीं. खरें खोटें 'देव' जाणें.

असो, वेणुबाईनीं गुरूपदेश घेतल्यानंतर थोडे दिवसांनीं त्या समर्थांच्या सांनिध्यांत च राहूं लागल्या. इतर सर्व कन्यांत—समर्थ

आपल्या शिष्यीणींनां कन्यों म्हणत—समर्थांची हि हिच्यावर मर्जी विशेष असे. हिच्या अंगीं महंताची योग्यता आहे असें पाहून त्यांनीं शके १५७७ मध्यें मिरजेस हिला स्वतंत्र मठस्थापना करून दिली होती. येथें च हिनें शिष्यसंप्रदाय व परंपरा वाढविली. पुढें हिला 'वेणाबाई' किंवा 'वेणुस्वामी' असें च लोक म्हणूं लागले. या वेणाबाईचीं पदें, अभंग व इतर ग्रंथरचना हि आहे. हिचे तीन चार ग्रंथ आहेत. पण या सर्वांत 'सीतास्वयंवर' हा ग्रंथ विशेष सुंदर आहे. जनाबाईचीं कांहीं लहान लहान प्रकरणें आहेत. पण असा स्वतंत्र व सुंदर ग्रंथ वेणाबाईच्या आधीं कोणा स्त्रीनें रचिलेला आपणास उपलब्ध नाहीं.

स्वयंवराची कथा आधीं च केव्हां हि गोड, तशांत ती सीता-स्वयंवराची, आणि ती सांगितलेली हि एका स्त्रीनें च, यामुळें या ग्रंथांत विशेष सौरस्य आलें आहे. पुरुषांच्या मनांतले विकार पुरुष चांगले वर्णन करतील. पण स्त्रियांचे विचार स्त्रियांनीं च सांगितलेले उत्कृष्ट उतरतील हें उघड आहे; आणि याचा अनुभव या ग्रंथाच्या वाचनानें प्रत्येकाच्या मनास पटेल. स्त्रियांना तरी कोणा हि इतर कवीच्या सीतास्वयंवरापेक्षां हें एका स्त्रीनें लिहिलेलें सीतास्वयंवरच जास्त आवडेल यांत संशय नाहीं. ग्रंथ ओंवीबद्ध असून याचे एकंदर चौदा समास आहेत. प्रारंभीं च बायकांच्या वहिवाटीप्रमाणें

'सितासैंवराच्या काजा । सिद्धलाडू गणराजा ।
पूर्ण मोदक पंचखाजा । तूं वऱ्हाडी आधीं ॥'

अशी योजना करून पुढील कार्यास सुरवात केली आहे. लग्नांतले बारीक सारिक सोहाळे देखील गोड शब्दांनीं वेणाबाईनीं यांत सांगितले आहेत. देवकप्रतिष्ठा, हळदीउटणाची गडबड, मधुपर्कादि विधी हे सर्व येथें नीट पाहण्यास सांपडतील. यांत खालीं मान घालून लाजत लाजत गौरी-हराची पूजा करतांना आणि दारीं पाहुणे येतील त्यांना आयुष्य मागतांना सीतादेवी नजरेस पडेल, व त्यांस—

१ या एका शब्दानें च, या अभिधानानें च अलिकडील वात्रटांच्या तोंडास कुलूप बसलें पाहिजे.

नाना अलंकारें विराजमान । पीत कंचुकी पीत वसन ।
सर्वांगीं ते शोभायमान । नागर हळदि नागरे ॥
गौरीहराची पूजा । सांग केली सलज्जा ।
अधोमुख ते जनकजा । थोर आनंद अंतरीं ॥
सखिया हांसती कौतुकें । पूजाफळ लाधलें निकें ।
सुंदर रामासारिखें । अक्षई वर जानकी ॥

इत्यादि वर्णन वाचून मोठी मौज वाटेल. पुरुषांनीं केलेलीं स्त्रियांचीं वर्णनें वाचण्यास, व आपआपल्या कल्पनेप्रमाणें त्यांचीं काढिलेलीं सुंदर चित्रें पहाण्यास अनेक ठिकाणीं सांपडतात. पण स्त्रीनें आपल्या कल्पनेनें काढिलेलें सुंदर पुरुषाचें चित्र या च ग्रंथांत वाचकास पाहण्यास सांपडेल, व तें पाहून मनाला आनंद वाटेल. पण ग्रंथ पुढें वाचीत गेलें असतां मुलगी आपल्या घरीं—सासरीं—जाण्याची वेळ आली म्हणजे मात्र वाचकाचा गळा दाटून येईल; व ज्यांच्या दैवानें एखादे वेळां तरी कन्यादानाचें पुण्य लाभलें असेल त्यांना त्या दिवसाची आठवण खचित होईल. ‘ आयरणी ’ चा विधी झाल्यावर

जानकीरमा सुलक्षणी । कनकमणींची आहिर्णी ।
निरवणेचीं बोलणीं । दंपत्यें गंहिवरें दाटलीं ॥
करीं दुहिता मिथिळापती । जानकी निरवी आयोध्यापती ।
ते समई गोतसंपत्ति । सभेसहीत गहिंवरें ॥
जानकी-गुणें हृदयकृपण । राजा निरवितां उच्चारण ।
अष्ट वर्षें केलें म्यां पाळण । आतां तुम्ही करावें ॥
माझ्या प्राणाचा प्राण कळा । सुखदायक सुशीळा ।
परम स्नेहें भूपाळा । इचें पाळण करावें ॥
परम स्नेहें मिथिळापति । दुहिता निरविली अयोध्यापति ।
कन्यास्नेहाची थोर प्रीति । नेत्रोदक जातसे ॥
कौसल्ये निरवी जनकबाळा । जळ वाहे नेत्रांजळा ।
म्हणे माझी हे सुशीळा । पाळण तुम्ही करावें ॥
जानकी सुरतरोपमा । हे हि कठीण उपमा ।
कन्या माझी निरोपमा । अर्भकापरी पाळावी ॥
माझ्या प्राणाची आवडती । जीवनकळा हे सुमती ।
इचें पाळण बरव्या रिती । वडिलीं केलें पाहिजे ॥

असें म्हणत

रामअंकावरी बाळी । रायें बैसविली मैथळी ।
देवदुंदुभी ते काळीं । समस्त तुरें लागलीं ॥

यापुढें चौदाव्या समासांत वरातीचा थाट होऊन तो समास आणि ग्रंथ पुरा झाला आहे. वेणूबाईनीं रचिलेलें असें दुसरें एक मौजेचें प्रकरण आहे. श्रीरामचंद्र सिंहासनावर आरूढल्यावर यच्चावत सर्व प्रजांना थोर आनंद झाला. आपले दैन्याचे दिवस सरून आतां सुखाचा पाऊस पडणार असें सर्वांस वाटूं लागलें; आणि आतां आपलीं संकटें आणि गाऱ्हाणीं मांगण्याचा च अवकाश तों च तीं दूर होतील, या भावनेनें

प्रजा कष्टल्या पातल्या सीण अंगीं । आयोध्याधिशा राघवा कौलें मागों ॥
गुरें वासुरें लेकुरें मेळ जाला । अयोध्यासमीपें बहू लोक आला ॥
रघूनाथजी सांगती दूत वार्ता । 'प्रजा लोक बाहेर आल्या समर्था' ॥
कृपासागरें सर्व हि आणवीलें । सभामंडपा ते असंख्यात आले ॥
प्रभू देखतां जयजयाकार केला । नमस्कार साष्टांग घालोनि त्याला ॥

यानंतर रामचंद्रानें त्यांस उठवून आपल्या जागेवर बसण्यास मोठ्या कृपेनें सांगितलें; व मग त्यांस

प्रभू बोलिला ' रे अपेक्षीत मागा । नका हेत ठेवूं ' समस्तासि सांगा ॥

प्रजेनें हि यानंतर अनेक तऱ्हेच्या मागण्या मागितल्या.

'मनासारिखी मेघवृष्टी हि व्हावी' । जयीं पाहिजे ते प्रसंगीं पडावी ।
समर्था कदा रोगराई नको रे' ।

(यावर रामचंद्र लक्ष्मणाकडे पाहून)

वदे राम 'लक्ष्मणा हें लिही रे ' ॥

अशा अनेक तऱ्हेच्या मागण्या मनसोक्त केल्या आहेत.

'समर्था कधीं पापबुद्धी नको रे । समर्था प्रभू भाग्य यथेष्ट दे रे ।
प्रीतिनें प्रजा पाळि रे रामराया । नको दैन्य आणी करं दिव्य काया ।।'

दिनानाथजी शक्ति उदंड दे रे । इत्यादि दरएक मागणी प्रजेनें मोठ्या कळवळ्यानें व उत्कटतेनें मागितली आहे. पण या सर्व मागण्या ऐकून रामचंद्रानें काय केलें? नेहमींचा च प्रकार येथें हि घडला. प्रत्येकाचे मागणीनंतर ' वदे राम, लक्ष्मणा, हें हि लिहीं रे '. म्हणजे सर्वांच्या

---

१ याचें नांव 'कौल'. कौल म्हणजे राजानें प्रजेला दिलेली देणगी किंवा हक्क. हा 'कौल' महाराष्ट्रांत एके वेळीं फार प्रिय होता असें दिसतें. नगरच्या 'हराळे' नांवाच्या भटजींनीं आपल्या शके १६१५ मध्यें लिहिलेल्या बाडांत हा उतरला आहे. तसें च महीपतीबुवांनीं हि आपल्या 'टांचणवहींत' हा उतरला आहे. संतविजय ग्रंथ अर्धवट न राहतां पुरा झाला असता, तर त्यांत वेणाबाईचें चरित्र खास येतें असें बावांच्या टांचणांवरून मला वाटतें.

अर्जीची नोंद केली; व या वेणूबाईच्या प्रकरणाच्या आधारें च बोलावयाचें तर हे सगळे अर्ज 'फैलीस' लागले.

वेणाबाई ही शके १६०० मध्यें चैत्र वद्य १४ शीस मृत्यु पावली. हिच्या शिष्यसमुदायांत 'बाइयाबाई' असें एक नांव दिलेलें आढळतें. पण या बाइयाबाईची कविता कोठें व किती आहे हें कळत नाहीं. रामदासी 'बयाबाई' म्हणून एक बाई प्रसिद्ध आहे. ही व 'बाइया' बाई एकच कीं काय कळत नाहीं; पण या दोघी एक नसाव्यात. कारण बयाबाई आपला गुरू प्रत्यक्ष रामदास असल्याचा उल्लेख करिते.[2] बयाबाईची थोडीशी कविता प्रसिद्ध आहे. हिच्या रचनेंत एक विशेष गोष्ट अशी आहे कीं हिचीं कवनें उत्कृष्ट भक्तीनें ओतप्रोत भरलेलीं दिसतात. हिनें 'आर्या' रचिलेल्या आढळतात; व त्या चांगल्या साधल्या आहेत.

तव वागमृत वृष्टी होतां हें मन मयूर आनंदे ।
चरणीं टेउनि दृष्टी नयनींचे बिंदु टाकि स्वानंदें ॥
श्रीमुखचंद्र पहातां लवती या पापण्या न सोसवती ।
स्वसुखें स्वपतिशीं रमतां त्या समयीं अन्य हे नसो सवती ॥
रमतांना एकांतीं द्वैताचा टाकुनी दिला पदर ।
बोधरसानें भरुनीं निजवदनीं लाविला असे अधर ॥
गुरुरूप चि तूं असंसि हरि बा तुजला अखंड नमित असे ।
दास बया हे त्यजुनी श्रीचरणीं मस्तकास ठेवितसे ॥
श्री जेष्ठ शुद्ध नवमी नवमीच्या तिज घरींच राहतसे ।
समजुनिया उमजावें अदारपत्रीं लिहून धाडतसे ॥

या पांच आर्यांवरून हिची मराठी रचना ध्यानांत येईल. हिची रचना स्त्रीस्वभावाप्रमाणें कोमल नसून जरा ठसक्याची दिसते. मराठीपेक्षां हिंदी रचना तर आणखीच ठसकेदार आहे.

बाग रंगेली महाल बनाहे । महालके बीचमें झुलना खुलाहे ॥
इस झुलनेपर झुलो रे भाई । जननमरनकी भूल न आई ॥
दास बया कहे गुरु मैयानें । मुझकु झुलाया सोहि झुलानें ॥

---

१ चांफळास रामचंद्राच्या उत्सवाचे वेळीं दशमीचें पारणें वेणूबाई शेवटपर्यंत करीत असत. हिच्या चिताभूमीवर पूर्वी चंपक होता. हल्लीं वृंदावन सजनगडावर रामदासांच्या समाधीचे डावे बाजूस आहे.

२ या गुरुनें मज वेडचि लाविलें । अहो मन हें तत्पदीं तन्मय झालें ॥ सांवळी सुरत नयनांत बैसली । पाहतां पाहणें समूळचीं गेलें.........रामदास गुरु राजकृपेनें । दास बया हें मीपण गेलें ॥ १ ॥

इत्यादि चरणांवरून वरील म्हणण्याची साक्ष पटेल.

रामदासांच्या पाठशाळेंतल्या अनेक शिष्यिणी कवित्व करीत असत. त्या सर्वांची हकीगत सांगतां आली असती तर बरें होतें. पण आतां आणखी 'अंबाबाई' नांवाच्या एका च शिष्यिणीचें एक च पद देऊन दुसरकिडे वळूं:—

मी सद्गुरुघरची सैरी शोभत्ये बरी ॥ धृ ॥
बाई मज गोल्हाटी गे राहणे । तेथुनि श्रीहाटी मज पाहणें ।
त्रिकुटशिखरीं येऊनि जाणे । खोळते बरी ॥ १ ॥
बाई मी त्रिगुणी खेळ खेळत्ये । चतुर्थ गुणि मी साक्षी होत्ये ।
सदा मी येत्ये जात्ये । भय न अंतरी ॥ २ ॥
स्थूळ सूक्ष्म कारण । चौथा देह महाकारण ।
स्थाने क्रीडायाची जाण । माजी हे बरी ॥ ३ ॥
आतां मी सर्वांसि ग्रासुनि । मोहातीत क्रीडते अनुदिनि ।
निःशंक वर्तते हो जनी । पाहा च्यातुरी ॥ ४ ॥
रामदासाश्रय म्या केला । म्हणउनी विलास सर्व हि जाला ।
अंबी न विसरे गुरुपदाला । प्रतिज्ञा खरी ॥ ५ ॥ मी सद्गुरुघरची०॥

रामदासाप्रमाण च तुकाराममहाराजाच्या शिष्यसमुदायात हि शिष्यिणी होत्या. निदान अशा एकीचा तरी आपणास थोडा परिचय आज होण्यासारखा आहे. हिचें नांव बहिणाबाई. हिचा जन्म शके १५५० त झाला. वेरूळाजवळ देवगांव येथें आऊजी कुळकर्णी नांवाचा 'मानस' गोत्री ब्राह्मण होता. त्याची ही मुलगी. हिच्या आईचें नांव जानकी. ही अगदीं लहान म्हणजे तीन वर्षांची असतां च मौजे सिऊर येथील एका पाठक उपनामाच्या एका तीस वर्षांच्या बिजवराशीं आई-बापांनीं हिचें लग्न लावून दिलें. लग्नानंतर चार वर्षांनीं घेण्यादेण्यासंबंधींच्या कांहीं कलहावरून बहिणाबाईला आपल्या आईबापांसुद्धां व भ्रतारासह घर सोडणें भाग पडलें. घर सोडल्यावर हीं सर्वजण देशोधडीस लागलीं; व 'मागोनियां भिक्षा क्रमितसे वाट । सोसूनियां कष्ट नाना परी ॥' याप्रमाणें नृसिंहदर्शन घेऊन भिक्षा मागत मागत हें कुटुंब पंढरपुरास आलें. असें दिसतें कीं, तें क्षेत्र पाहून व तेथले वारकरी पाहून बहिणाबाईला फार आनंद झाला.—

उदंड देखिलें उदंड ऐकिलें । उदंड वर्णिले क्षेत्रमहिमे ॥
पंढरीसारिखें स्थळ नाहीं कोठें । जरी तैं वैकुंठ दाखविलें ॥
ऐसी चंद्रभागा ऐसे भीमातीर । ऐसा विटेवर देव कोठें ॥
ऐसे हरिदास ऐसा प्रेमरस । ऐसा नामघोष आहे कोठें ॥
बहेणि म्हणे आम्हां अनाथाकारणें । पंढरी निर्माण केली देवा ॥

कांहीं दिवस येथें राहिल्यावर हें कुटुंब शभु (?) महादेवास गेलें. तेथून शिंगणापुरास गेलें. वाटेंत कोरान्नाची भिक्षा मागून तिजवर च उदरनिर्वाह होत असे. या वेळीं माझें वय नऊ वर्षांचें होतें, असें बहिणी सांगते. शिंगणापुरास वस्ती करावी असें सर्वांच्या मनांत होतें. पण तेथें राहण्याचें जमेना. म्हणून हें कुटुंब रहिमतपुरास गेलें. तेथें यांचा थोडासा पाय जमिनीला लागला. प्रथम हीं सर्व भिक्षा मागून च असत. परंतु रहिमतपुरांतला ग्रामोपाध्याय 'रत्नाकर ज्योतिषी' हा वारणसीं जाऊं इच्छित होता. त्यानें आपले मागें गैरहाजिरींत आपली वृत्ति बहिणीच्या नवऱ्यास सांगितली. यामुळें तेथें एक वर्षाचा निर्वाह चांगला लागला. तेथें असतां च बहिणाबाईस कथाकीर्तनाची आवड लागली व ती नित्य नियमानें श्रवणास जाऊं लागली. याप्रमाणें बहिणीचें वय अकरा वर्षांचें झाल्यावर येथून हें कुटुंब कोल्हापुरास गेलें. तेथें त्या वेळीं (शक १५६१ चे सुमारास) कोल्हापुरांत जयरामस्वामींची कथा व भागवताचें पुराण दररोज चालत असे. त्याच्या श्रवणाला हें कुटुंब नित्य जाई. येथें बहिरंभट नांवाच्या एका ब्राह्मणाकडे या कुटुंबाचीं सर्व माणसें राहात असत. त्यानें गोप्रदानांत आलेली एक कपिला सवत्स गाय या कुटुंबास दिली. या वत्साचें पालनपोषण बहिणी फार च प्रेमानें करी. यामुळें त्या वांसराला हिचा लळा अतोनात लागला. बहिणाबाई आपल्या आत्मचरित्रांत सांगते---

मी च तरी सोडी तरी वत्स रिघे दोहा । करितां दोहावा सवे माझी ॥
मी च पाणी पाजी तृण घाली मी च । मजवीण कांच मनीं वाहे ॥
मी जाय पाणिया ओरडे तें वत्स । गाय वाया पुच्छ सवे चाले ॥
मोकळें च वत्स असोनियां जाण । न वचे आपण गाईपासीं ॥
रात्रीच्या अवसरीं वत्स निजे सेजे । पुराणीं फुंजे श्रवणकाळीं ॥
कथेपासीं जाय सवें तें हि येत । उभे चि निवांत कथा ऐके ॥

गाय गोठा घरीं आपण कथेसी । जातां मी स्नानासी सर्वे चाले ॥
ऐसे नानापरी वत्स तें न सोडी । मज हि आवडी तयापाशीं ॥
दळितां कांडितां वाहतां हि पाणी । वत्सेविण जनीं नावडे हो ॥
रात्रीं कथा होती ^ सा हि करिती । मायबापें प्रीती पाहती तें ॥
तेथें तया संगें मी हि जाय कथें । वत्स हि तें तेथें सर्वे चाले ॥

असा क्रम चालू असतां एक दिवस जयरामस्वामींच्या कथेला गर्दी इतकी अतोनात झाली, कीं कोणाला जागा मिळेना. त्या वेळीं एका गृहस्थानें जागा व्हावी म्हणून हें वासरूं दूर नेऊन बांधिलें. तेव्हां त्यानें हांबरडून इतका आकांत केला कीं, अखेर

साक्ष अंतरींचा तो स्वामी जयराम । वत्स अंतर्याम ओळखीलें ॥
म्हणे 'आणा त्या वत्सासी अंतरीं । काय नाहीं हरी आत्मवेत्ता ॥
कथेलागीं होतो जीव कासावीस । पशु कीं त्यास म्हणों नये' ॥
आणविलें वत्स बैसवी आसनीं । पाहोनीं नयनीं तोष वाटे ॥
मज ही कृपावंत कृपेचिया शब्दे । बोलावी प्रारब्धे पूर्वपुण्यें ॥
कुरवाळुनी दोघां पाहे पूर्णदृष्टी । न मानेची गोष्टी जनालागीं ॥
मग म्यां आपुलें आपण पाहिलें । चरणीं घातलें लोटांगण ॥
वत्स हि तैसें चि पायावरी पडे । अपूर्वता वडे सर्व जना ॥

असें या वासराचें कोड बहिणी लाडानें करी व त्याच्या लडिवाळ चाळ्यांनीं बहिणीचा आनंद त्रैलोक्यांत मावेनासा होई. पण पुढें या वासराचा तिच्या नवऱ्याला मोठा राग आला व त्यानें बहिणीस त्यावरून देहदंड केला आणि तो दोघांस हि त्रास देऊं लागला. अखेर हें वासरूं मरून गेलें. तेव्हां बहिणीस अत्यंत वाईट वाटलें आणि असें दिसतें कीं, या वेळेपासून तिच्या मनांत या देहाचें नश्वरत्व, व वैराग्य पूर्ण बिंबलें. पुढें तिला तुकाराम महाराजांचा निदिध्यास लागला; व अखेर एके दिवशीं तुकोबानें स्वप्नांत येऊन बहिणाबाईला उपदेश दिला.

ठेउनिया कर मस्तकीं बोलिला । मंत्र सांगितला कर्णरंध्रीं ।
कार्तिकांत वद्य पंचमी रविवार । स्वप्नींचा विचार गुरुकृपा ॥

यापुढें बहिणीला तिच्या नवऱ्याकडून बरा च जाच सोसावा लागला. शेवटीं एके दिवशीं नवरा फार च रागावला व एकटा च तीर्थास निघून

---

१ बहिणाबाईनें आपली गुरुपरंपरा पुढीलप्रमाणें दिली आहे. गोरक्ष— गहिनी — निवृत्ती — ज्ञानदेव — सच्चिदानंद — विश्वंभर — राघवचैतन्य— केशवचैतन्य — बाबाजीचैतन्य — तुकाराम — बहिणाबाई.

जाऊं लागला. परंतु त्याला आयते वेळीं जिवावरचें दुखणें आलें. या वेळीं बहिणीला तीन महिने गेले होते. तिचे चुडे बळकट म्हणून च दुखण्यांतून नवरा वांचला, व पुढें हीं दोघे हि नीट गोडीनें नांदूं लागलीं. यानंतर हें जोडपें देहूस जाऊन राहिलें; व तेथें तुकारामाच्या सांनिध्यांत कालक्रमण करूं लागलें. येथें मंबाजीची वगैरे हकीगत बहिणीनें प्रत्यक्ष पाहिलेली, आपल्या आत्मवृत्तांत निवेदन केली आहे.

येथें असतांना तिला कन्या झाली. तिचें नांव काशिबाई ठेविलें. असें दिसतें कीं, बहिणाबाईला आणखी एक मुलगा हि होता.[१] बहिणाबाई ही शके १६२२ मध्यें आश्विन शुद्ध १ देस मृत्यु पावली.

हिची रचना फार च प्रेमळ आहे. हिच्या शब्दांचा साधेपणा व वर्णनाचा मोहकपणा वरील उताऱ्यांवरून हि सहज लक्षांत येईल. जवळ जवळ जनाबाईसारखी गोडी हिच्या वाणींत दृष्टीस पडते. रामदासाच्या शिष्यिणींच्या कवितेंत जसा रामदासीपणा दिसतो तसा तुकारामाच्या वाणीचा ठसा हि या तुकारामाच्या शिष्यिणीच्या वाणीवर स्पष्ट उमटलेला दिसतो. हिची रचना बहुतेक अभंग वृत्तांत च आहे. पण हिच्या 'कवितासंग्रहां'त हिच्या नांवावर एक आर्या हि दिलेली आढळते. ती अशी—

बहेणीनें अवलंबुनि श्रीरामस्मरण मानसीं धरिलें ।
गंगाधरवंशीच्या एकोत्तरशत कुळासि उद्धरिलें ॥

बहेणाबाईप्रमाणें च प्रेमाबाईची हि रचना गोड आहे. ही हि सोळाव्या शतकाचे शेवटीं विद्यमान होती असें मानितात. लहानपणीं च पती निवर्तल्यामुळें प्रेमाबाईच्या मनाला एक तऱ्हेचें वैराग्य आलें होतें; व ही ईश्वरभक्तीकडे वळली. डोळ्यांनीं कृष्णाची मूर्ति पाहावी, कानांनीं कृष्णकथा ऐकाव्या, तोंडानें कृष्णचरित्र गावें, व मनानें कृष्णाचें ध्यान करावें हा च हिचा व्यवसाय असे. आल्यागेल्याला अन्नदान करावें, अडल्या माणसाला यथाशक्ती मदत करावी, यांत च ती आनंद मानी. 'गडे हो कृष्ण गडी आपुला । यमुनाडोहीं बुडाला ॥' हें सर्वतोमुखीं ऐकूं येणारें रसाळ पद हिचें च आहे.

---

[१] उपलब्ध असलेली बहिणाबाईची कविता या मुलानें च लिहिलेल्या वहीवरून छापिली आहे. या बहिणाबाईचा दीन कवी या नांवाचा एक शिष्य होता. त्यानें पंचीकरण वगैरे ग्रंथ रचिले आहेत.

हिचें दुसरें एक पद असें—

गडे हो कृष्ण गडी आपुला। राजा मथुरेचा झाला ॥ धृ० ॥
टाकुनि काळा कांबळा। कासे पितांबर कसिला ॥
टाकी मयुरपिंछाला। जडित मुकुट तो त्याला ॥
आतां ओळखिल का आपुल्याला। राजा मथुरेचा झाला ॥ १ ॥
टाकुनि गुंजांची दाटि। घातला कौस्तुभ कंठीं ॥
टाकुनि मुरली वेताटी। करिं घेत आयुधें मोठी ॥
आतां काय बागुल भय त्याला। राजा मथुरेचा झाला ॥ २ ॥
गोधनें चारूं विसरला। आतां तो नृपांमधि शिरला ॥
नारींनीं उरीं धरूनि चुरिला। तो आतां कुब्जेनें वरिला ॥
देतसे निजपद प्रेमेला। राजा मथुरेचा झाला ॥ ३ ॥

वामन पंडित.

शालिवाहन शकाच्या सोळाव्या शतकाचे शेवटीं वामन पंडित या नांवाचा एक अति विद्वान कवि महाराष्ट्र भाषेंत होऊन गेला. हा ऋग्वेदी 'वसिष्ठ'[1] गोत्रि ब्राह्मण मूळ विजापूरचा राहणारा. याचें उपनांव शेषे[2]. हा लहान वयापासून च विद्याभ्यासंगी असून याची बुद्धि हि तीव्र होती. या वेळीं विजापुरांत आदिलशाही पातशाहीचा अंमल चालू होता. यामुळें तेथें फारशी भाषेचा प्रचार फार होता व वामनानें लहानपणीं च या भाषेचा अभ्यास केला. चरित्रकार सांगतात कीं, हा फारशी भाषेंत चांगला प्रवीण असून याचेवर पातशहाची मर्जी असे. एके वेळीं तेथील पातशहाचे मनांत यास बाटवून मुसुलमान करावा असें आलें. पण ही गोष्ट वामनास कळली तेव्हां तो विजापूर सोडून बाहेर देशीं निघून गेला. विजापूर सोडिल्यावर हा भिक्षावृत्तीवर उदरनिर्वाह करीत अनेक ठिकाणें हिंडला व पुढें श्रीक्षेत्र काशी येथें जाऊन राहिला. काशीस असतांना यानें संस्कृत भाषेचा व तत्कालीन अनेक शास्त्रांचा अभ्यास केला. वेदविद्येंत व शास्त्रविद्येंत यानें नैपुण्य संपादन केलें, आणि चांगली कीर्ति मिळविली. पूर्वपक्ष, उत्तरपक्ष करून सभा हि जिंकिल्या; व वाद करून विजयपत्रें घेत हा या नंतर दक्षिणेंत आला. असें सांगतात कीं, हा बाहेर फिरे तेव्हां याचे बरोबर एक उंटभर पोथ्यापुस्तकें असत; व हे इतके ग्रंथ बरोबर घेऊन तो गांवोंगांवीं हिंडे.

काशीस असतांना यानें ज्या गुरूपाशीं विद्याभ्यास केला तो मध्वमताचा अनुयायी झाला; व वामन पंडित हि प्रथम द्वैतमताभिमानी होता.

---

१ विजापुरीं द्विजोदरीं । जन्मले वामन निर्धारीं ।
ज्ञान जयाचें वसिष्ठापरी ।'वसिष्ठ' गोत्री ते जाणा ॥
उपनाम म्हणती जन 'शेष' । साधिलें जेणें विशेष । इ. इ. भक्तमंजरी.

२ राजारामप्रासादी भक्तिमंजरींत 'शेष' हें उपनाव देतात. इतरत्र हि असें च आढळतें. सदानंदाचा शिष्य सच्चिदानंद याचा 'अनुभवसार' नांवाचा ग्रंथ आहे. त्यांत पुढील ओंवी आहे—

'येविषयीं युक्तिप्रयुक्ति । 'चित्सुधा' 'राजयोगा'दि ग्रंथीं ।
श्री वामन शेष बहुधा युक्ति । श्री सच्चिदानंद कृपें बोलिलें ॥

परंतु द्वैतमताच्या विचारसरणीनें याच्या मनाचें समाधान नीट झालें नाहीं. तेव्हां पुढें यानें निरनिराळ्या मतांचे अनेक ग्रंथ वाचले, अनेक शास्त्रज्ञांच्या भेटी घेतल्या व अनेक विद्वानांची ज्ञानार्जनाच्या हेतूनें सेवा हि केली. परंतु त्यांपैकीं कोणापासून देखील याला पाहिजे होतें तसें समाधान झालें नाहीं. त्या वेळच्या तुकारामरामदासादि साधूंचा हि यानें उपदेश घेण्याचें योजिलें; पण तें हि नीट जमलें नाहीं; व अखेर निराशेनें कंटाळून जाऊन तनुत्याग करण्याचा विचार याचे मनांत आला. परंतु—चरित्रकार म्हणतात रामदासाच्या सूचनेवरून—असें न करतां हा हिंडत हिंडत श्रीमलयाचर पर्वताकडे गेला. बरोबर याची स्त्री 'गिराबाई' ही हि होती. परंतु हा आचरणानें अत्यंत कर्मठ असल्यामुळें तिच्या हातचें न जेवतां आपलें जेवण आपण स्वतः च करी. स्वतः च जेवण करून जेवावें, सारा वेळ अभ्यास आणि सत्—चित्—आनंद अशा ब्रह्माचें चिंतन करीत रहावें आणि वाट क्रमावी असा याचा नित्य क्रम असे. असा क्रम चालू असतां एके दिवशीं वामन पंडित पाकसिद्धि करीत होते. पुढें अग्नि पेटवून हातांनीं पाकक्रिया चालू होती, व मन ब्रह्मचिंतनांत गढून गेलें होतें. याप्रमाणें जड देहाच्या समाधानासाठीं हात व चित्ताच्या समाधानासाठीं मन आपापल्या क्रियेंत मग्न असतां, या च स्थितींत, वामनास एका यतीचें दर्शन झालें व या यतीनें वामनाचे मनास साक्ष पटवून देऊन गुरूपदेश सांगितला; आणि पूर्वी वरुणानें भृगूस पढविलेली '**भार्गवी वारुणी**' विद्या पढविली.

वामनानें आपल्या स्वतः विषयींचा चरित्रात्मक उल्लेख आपले ग्रंथांत कोठें हि फारसा केलेला नाहीं. परंतु आपल्या आयुष्यांतील अत्यंत आनंददायक व स्मरणीय अशा या गुरूपदेशाच्या प्रसंगाचा उल्लेख मात्र त्याचे ग्रंथांत अनेक ठिकाणीं आढळतो. सर्वांत 'निगमसार' ग्रंथाच्या प्रारंभीं च ही यतीची हकीगत वामनानें जरा विस्तारानें सांगितली आहे. या ग्रंथांत वामन म्हणतो—

श्री सच्चिदानंद गुरु । ब्रह्मविद्येचा कल्पतरु ।
करुणामृताचा सागरु । वेदांतवेद्य गोविंद ॥
जो भेटला मलयाचळीं । मार्गी पाक करिते काळीं ।
आधीं स्फुरला हृदयकमळीं । सच्चित् पदार्थ विचारितां ॥
उपनिषदार्थ पाहतां । आत्मा ब्रह्म हें तत्वतां ।

परि अनुभवा न ये ऐशी चिंता । ज्या दिवसांत अत्यंत ॥
जेथें सर्व वृत्ति शून्य । तें सद्रूप ब्रह्म हें चैतन्य ।
तैसें न कळे तोंवरी धन्य । नव्हे ऐसें वाटलें ॥
तथापि सत्पदें पाहतां । आपणासि घडे ब्रह्मता ।
परि आनंद कैसा न कळे तत्वतां । मनीं ऐसा विचार ॥
ऐसें विचारितां मनीं । तों ऐकों आली हास्य ध्वनी ।
पाहतों जंव परतोनि । वस्त्र भगवें देखिलें ॥
अवलोकिलें मुखा । तंव मस्तकीं नाहीं शिखा ।
मुखचंद्र देखतां सुखा । भरतें जैसें समुद्रासीं ॥
कृपादृष्टीं अवलोकुनी । 'काय विचारितां हो मनीं ?'
म्हणोनि पुसतां, धांवोनि । श्रीचरणा लागलों ॥
'स्वामी, आत्मा आपुला । 'ब्रह्म' कैसें हें न कळे मला ।
विचारितां अनुभवा आला । सच्चित् पदें कांहिंसा ॥
परि आनंद नाहीं कळला । आणि वृत्तिवेगळा न दिसे मला ।
न तुटे संदेहशृंखळा । श्रीगुरुविणें ॥
जो अंतःकरणीं स्फुरला । तो चि या रूपें प्रगटला ।
आतां कृतार्थ मजला । करावें स्वामी' ॥
ऐसें बोलोनि चरणीं । मस्तक ठेवोनि अंतःकरणी ।
तो नित्य मुक्त चक्रपाणी । जगद्गुरु वरिला गुरुत्वें ॥
मस्तकीं ठेवोनि कर । सकळ उपनिषदांचें सार ।
पंचकोशीं करूनि निर्धार । केला ब्रह्मात्मतेचा ॥

आणि मग नंतर त्या सच्चिदानंदस्वामींनीं वामनाचे मनास समाधान होईल असा ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश केला. ते समयीं वामनस्वामी सांगतात:—

क्षणामाजी चराचर । मज वाटलें माझें शरीर ।
साकार तितुके निराकार । ते चि समर्थी ॥
जैसा उगवतां दिनकर । कांहीं च नुरे अंधःकार ।
उपदेशाचा बडीवार । ऐसा देखिला ॥
तों गमनाभिमुख देखिलें । म्यां दोन्ही चरण मस्तकीं धरिलें ।
तों कृपेंकरून बोललें । 'आतां उरलें तें काय ?' ॥
आम्ही च आत्मत्वें प्रगटलों । नाहीं बोलिलें तें हि बोललों ।
अंतर्यामीं आम्ही च उरलों । निषेधिला क्षरभाग ॥
तुज विद्या भार्गवी वारुणी । उपदेशिली हे अंतःकरणीं ।
दृढ धरूनि गोविंदचरणीं । प्रीति धरणें आत्मत्वें ॥

विज्ञानकोशी अभ्यास । जो सांगितला तयास ।
सर्वथा न करणें आळस । हे आज्ञा आमुची ॥........
भवभयें येतील शरण । त्यांसि हे विद्येचा उपदेश करणें ।
आपण तरोनि तारणें । हें ज्ञानियासी अवश्यक ' ॥
ऐसे बोलोनि चालिले । ते उभे नाहीं राहिले ।
नेत्र झांकोनि अवलोकिले । हृदयामाजी ॥
घटिका मात्र केलें ध्यान । मग उघडिले लोचन ।
आत्मलाभानुसंधान । वाटला नाहीं वियोग ॥

वामनाला गुरूपदेश घडल्याचा हा गोड प्रसंग कधीं घडून आला हें कळण्यास मार्ग नाहीं. पण असें दिसतें कीं 'निगमसार' हा ग्रंथ लिहिण्यापूर्वी थोडे दिवस हा योग घडून आला असावा. कारण, या गोष्टीची आठवण या ग्रंथरचनेच्या वेळीं वामनास अगदीं ताजी होती असें दिसतें, निगमसारांत हा प्रेमळ प्रसंग जितक्या विस्तारानें वर्णन केला आहे तितक्या विस्तारानें तो दुसऱ्या ग्रंथांत सांगितला नाहीं. इतर ग्रंथांत या प्रसंगाचा उल्लेख मात्र आला आहे. किंबहुना 'निगमसार' हा ग्रंथ या प्रेमळ गोष्टीचे स्मरणार्थ च लिहिलेला दिसतो. यांत प्रथमाध्यायांत ही यतिदर्शनाची हकीगत देऊन पुढील अध्यायांत सच्चिदानंद यतींनीं जी 'भार्गववारुणी' विद्या वामनाला सांगितली ती विस्तारानें उघड करून सांगितली आहे. गुरुदर्शन, गुरूचा सहवास ही अवघी 'दोन मुहुर्तांत' घडलेली गोष्ट आहे असें वामन निगमसारांत व इतरत्र हि म्हणतो. या 'दोन मुहुर्तांत', म्हणजे दोन चार मिनिटांत च ही विद्या सच्चिदानंदांनीं वामनास पढविलेली दिसते. यापुढें, म्हणजे यानंतर, या यतीची व वामनाची केव्हां हि भेट झालेली दिसत नाहीं. तेव्हां इतक्या थोड्या अवधींत जी विद्या वामन पढला ती च या ग्रंथांत त्यानें सर्वांस निवेदन केली. वामन म्हणतो—

ग्रंथ हा निगमसार । शब्द थोडे अर्थ फार ।
कृपा करूनी याचा अर्थविचार । करावा संतीं ॥

निगमसारांत आणखी एक विशेष असें आहे कीं, इतर कोणत्या हि ग्रंथांत वामनानें रचनाकाल दिला नाहीं, तो यांत दिला आहे. 'शके पंधराशें पंचाणव । तैं ग्रंथ प्रगटला अभिनव ।' म्हणजे शके १५९५ मध्यें हा ग्रंथ लिहिला. वामनाचा काळ निश्चित करण्यास विश्वसनीय असा हा येवढा च

आधार आज उपलब्ध आहे. गुरूपदेशानंतर अथवा या निगमसारानंतर वामनानें 'कर्मतत्व' 'समश्लोकी' वगैरे ग्रंथ लिहून आत्मज्ञान विशद करून सांगण्याकडे आपली वाणी खर्च केली असें दिसतें. कारण, या ग्रंथांत निगमसाराचा उल्लेख आला आहे. कर्मतत्वांत चित्सुधेचा उल्लेख आहे. तें हि प्रकरण शके १५९५ नंतर च लिहिलें असावें असें वाटतें. 'सिद्धांतविजय' व 'अनुभूतिलेश' हीं लहान लहान संस्कृत प्रकरणें हि १५९५ नंतर च लिहिलीं. कारण यांत हि सच्चिदानंद यतीच्या उपदेशाचा उल्लेख आहे. अद्वैतमत प्रतिपादन करून ब्रह्मज्ञान सुलभ करून देणारीं अनेक लहान लहान प्रकरणें लिहिल्यानंतर वामनानें 'समश्लोकी' गीता लिहिली असें दिसतें. ज्या 'शेषपर्यंक' श्रीकृष्ण गोविंदानें आपल्याकरतां 'सच्चिदानंद' अवतार धारण करून, व यतिरूपानें दर्शन देऊन आपली आत्मज्योती जागृत केली, व आनंदानुभव देऊन भार्गववारुणी विद्या पढविली, त्या परमात्म्याचे प्रत्यक्ष शब्द जे गीता, ते 'भूलोकभाषेंत'[1] अज्ञजनांना सुलभ करून द्यावे असें वामन स्वामींस वाटलें असावें; व तेव्हांपासून च गीतेवर महाराष्ट्रटीका लिहिण्याचा त्यांनीं विचार केला असावा. गीतेवर विस्तृत व्याख्यान करतांना त्यांत आपल्या शब्दांची भेसळ होते व त्या परमात्म्याच्या प्रत्यक्ष शब्दांचा निर्भेळ मेला, लोकांच्या जिभेला लाभत नाहीं, असा विचार मनांत आणून ही टीका 'समश्लोकी' करण्याचा विचार पंडितांनीं केला असें दिसतें. कसें हि असो. वामन पंडितांनीं ही समश्लोकी टीका, हा गोविंदमुखींचा शुद्ध प्रसाद, हा ज्ञानमार्गाचा प्रत्यक्ष चिंतामणी, आपल्या कृतीनें महाराष्ट्र लोकांस सहज साध्य करून दिला आहे. या टीकेला 'समश्लोकी' असें पंडितांनीं च नांव दिलें आहे. पण हे श्लोक अनुष्टुप आहेत. याची धाटणी अगदीं रामदासी ठशाची आहे; व पंडितांचें भाषानैपुण्य विशेष असल्यामुळें ही टीका खरोखरी च फार उत्कृष्ट उतरली आहे. हींतील शब्दांची मांडणी केवळ उपमेच्या पलिकडे झाली आहे. एका दिव्यावर दुसरा दिवा लावावा, व मग पहिला कोणता आणि मागाहून लाविलेला कोणता, हें जसें कळत नाहीं तशी च कांहींशी या गीतेच्या महाराष्ट्र छायेची स्थिति झाली

१ मराठीला वामन 'भूलोकभाषा' असें वारंवार म्हणतो. देवलोकांची भाषा संस्कृत व भूलोकांची मराठी, असा आशय.

आहे. यांत प्रत्येक अध्यायाला उपोद्घात व उपसंहार जोडिला आहे व बाकी नुसतें श्लोकास श्लोक याप्रमाणें गोड भाषांतर आहे. ही टीका वामनपंडितांस हि इतकी आवडली कीं ती संपूर्ण झाल्यावर. आपण आज धन्य झालों असें त्यांस वाटलें व 'माता धन्य, पिता धन्य,' धन्य धन्य सुहृत्सखे' असा धन्यवाद त्यांनीं उपसंहारांत गाइला; आणि शेवटीं

'समश्लोकी टीका' प्रगटली जगीं ज्ञानसरिता।
सदा स्नानें पानें करुनि करि आनंद भरिता ॥
अनंता जन्मांच्या हरुनि सकळा साच दुरिता।
स्वयें दे मोक्षातें श्रवण पठणीं हे चि त्वरिता ॥

असें या समश्लोकीचें माहात्म्य सांगितलें. समश्लोकी रचिल्यानें धन्यता वाटून त्याच्या मनाचें कांहींसें समाधान झालें. परंतु ग्रंथरचनेच्या जिज्ञासेचें समाधान झालें नाहीं. त्या नित्यतृप्त भगवंताचे हे नुसते शब्द गाइल्यानें ग्रंथरचनेची तृप्ती झाली नाहीं. अग्नीवर टाकिलेल्या इंधनाप्रमाणें ती जिज्ञासा व आतुरता जास्त च वाढली. समश्लोकीनंतर गीतार्णवसुधा, चरमगुरुमंजरी, उपादान, कर्मतत्त्व वगैरे प्रकरणें वामन पंडितांनीं रचिलीं. यानंतर पुन्हां आणखी, गीतेवर 'जगदुपयोगी अशी टीका' लिहिण्याचें अनेकांच्या सूचनेवरून व आग्रहावरून त्यांनीं ठरविलें.[3] अद्वैतामृतवर्षिणी अशी ही गीता कामधेनु

१ ही वामन पंडितांची 'समश्लोकी' पाहून महाराष्ट्रकविवर्य मयूरपंडित हि मोहून गेले. हिजबद्दल पंत म्हणतात:—

रीति समश्लोकीची अतुला साधेल काय नव्यास।
या सुयशें होइल कां रोमांच व्याप्त काय न व्यास? ॥

पंतांनीं आपली गीतेवरील 'आर्याटीका' हि पंडितांच्या या समश्लोकीवरून च रचिली पंत म्हणतात—

श्रीमत् वामनविरचित गीता टीकोत्तमा समश्लोकी।
आर्या टीका ते चि, छंद निराळे विचित्र हें लोकीं ॥

पंतांनीं प्रत्यक्ष गीता बाजूला ठेवून 'समश्लोकी' वरून च आपला ग्रंथ रचावा याहून या टीकेच्या उत्तमत्वाची आणखी साक्ष ती काय असणार. मोरोपंतांनीं नुसती वामनी टीका पाहून आपली टीका रचिली असें नाहीं, तर त्यांनीं वामनाचे च शब्द घेऊन आपल्या आर्या केल्या आहेत.

२ गीतार्णवसुधेंत समश्लोकींतले श्लोक तसे च उतरून घेतले आहेत. कदाचित् हें प्रकरण वामनाच्या शिष्याचें असेल असा संशय येतो, व याच्या उपसंहाराच्या श्लोकावरून हा संशय थोडा दृढ होतो.

३ तुझ्या कृपेचे विभागी। शिष्य संत भक्त योगी।
ते म्हणती कीं 'जगदुपयोगी! ऐशी टीका करावी' ॥
(यथार्थदीपिका)

पुन्हां दोहावी, आणि तिच्या गोड व पुष्टिकारक रसाची पोई जगताला घालून द्यावी असा विचार त्यांनीं मनांत आणिला. आपल्या जीवाचा जिवलग सखा जो अर्जुन त्याला श्रीकृष्णांनीं युद्धारंभीं ब्रह्मरसाची मेजवानी दिली, त्याचे पंक्तिचा लाभ सर्वांना द्यावा व त्या अनुपम मेजवानीचा प्रसाद सर्वांना वाटून या प्रसादाचें अन्नछत्र त्रिकाल उघडें करून ठेवावें, या आशयानें वामन पंडितांनीं 'यथार्थदीपिका' रचण्यास सुरवात केली. आपल्यापूर्वीं गीतेवर मराठींत जरी अनेक टीका झाल्या आहेत, तरी त्या असाव्या तशा नाहींत असें पंडितांच्या मनास दिसून आलें. कोठें शब्दार्थ चुकले आहेत, तर कोठें प्रमेयें च विपरीतपणें सांगितलीं आहेत; कोणीं उगा च अर्थवाद माजविला आहे तर कोणीं कांहीं तरी ओढाताण करून आपल्या मतास अनुकूल असा अर्थ काढिला आहे.

> 'जे निर्गुणवादाभिमानी । विपरीत सर्व त्यांच्या व्याख्यानीं ।
> कीं भक्त म्हणतां ऐसा ज्ञानी । पाट दुखों लागे तयांचें ॥

अशा स्थितींत या टीका दूर सारून, एक परमेश्वराच्या मनांतला खरा अर्थ स्पष्ट करून सांगणारी 'यथार्थ टीका' लिहिणें अवश्य वाटलें व ती त्यांनीं लिहिली. वामनपंडितांनीं आपल्या टीकेंत आंधळी भक्ति कुचकामाची ठरवून ज्ञानयुक्त सगुण भक्ति हीं च सर्वश्रेष्ठ होय, मोक्षसाधनाचा तो च उत्तम मार्ग होय, असें प्रतिपादिलें आहे. श्रीकृष्णाच्या ठिकाणीं अद्वैत व अव्यभिचारिणी सगुण भक्ति हें च गीतेचें एक सार त्यांनीं काढिलें आहे. जो गीताटीका रचणार त्याच्या मनांत हि कडकडीत अनन्य भक्ति पूर्णपणें बिंबलेली पाहिजे व त्यानें श्रीकृष्णाव्यतिरिक्त इतर देवतांचे भजनीं लागतां कामा नये; तर च तो गीताटीका लिहिण्यास अधिकारी समजावा असें पंडित सांगतात. नाहीं पेक्षां 'मामेकं शरणं व्रज' असें कंठरवानें सांगणाऱ्या श्रीकृष्णाच्या शब्दावर ग्रंथ रचतानां, प्रारंभीं च मंगलाचरणाचे समयीं त्या श्रीकृष्णाला सोडून इतर देवतांनां नमन करावें, आणि ग्रंथांत कृष्णाच्या अनन्य—अव्यभिचारी भक्तीचें आग्रहपूर्वक व्याख्यान करावें हा कोण विपरीत प्रकार? ग्रंथभर कृष्णाच्या चरणीं लागावें, तें च सर्वांत श्रेष्ठ असें वारंवार म्हणावें; आणि शेवटीं प्रसादाला शंकराकडे धांव घ्यावी याला काय म्हणावें? गीताभक्तानें हें करणें म्हणजे केवळ दांभिकपणा होय, आणि हा श्रीकृष्ण-

भक्तीचा आपला कडकडीत नियम वामनानें पूर्णपणें पाळिला आहे.

श्री ज्ञानेश्वरांनीं ज्ञानापेक्षां भक्तीचें माहात्म्य जास्त वर्णन केलें आहे. भक्तिमार्गाचा प्रसार व्हावा हा ज्ञानेश्वरांचा मुख्य हेतु होता. प्रेमळ भक्ति ही केवळ ज्ञानाहून श्रेष्ठ आहे, हें लोकांना जाहीर करणें हा ज्ञानेश्वरी अवताराचा मूळ उद्देश समजतात; आणि म्हणून च ज्ञानेश्वरांनीं 'भावार्थदीपिका' लिहिली. पण पंडितांना ही भोळी भक्ति विशेष मान्य नव्हती.

'जगीं मिरवोनी सिद्धी । आपुल्या टीकेची केली प्रसिद्धी ।
तथापि नाहीं झाली अर्थसिद्धी । यथार्थ गीतारहस्याची ॥

असा त्यांनीं ज्ञानेश्वरावर आणि त्याच्या टीकेवर एक दुरून टोला दिला आहे. आंधळ्या भक्तीनें पंडितांना समाधान होण्यासारखें नव्हतें. भोळी भक्ति वाढवावी हा हेतु त्यांनीं धरिला च नाहीं. गीतेचें यथार्थ ज्ञान व्हावें. असा च आणि येवढा च एक हेतु त्यांनीं मनांत धरला आणि म्हणून च त्यांनीं 'यथार्थदीपिका' लिहिली. गीतेंतील शब्दांचा खरा अर्थ स्पष्ट व्हावा, त्यांतील सर्व अभिप्राय विशद व्हावा, आणि कृष्णाचें बोलणें नीट समजावें असा उद्देश बाळगून त्यांनीं हा ग्रंथ रचिला. मग असें करतांना आपला ग्रंथ कोणास बरा वाटो वा न वाटो, त्याचा प्रसार होवो वा न होवो, त्याची परवा वामन स्वामीनीं ठेविली नाहीं. ते म्हणतात—

तत्वता अर्थ ठायीं पडो न पडो । सर्वांस टीका आपुली आवडो ।
हा भाव असे तरी झडो । जिव्हा चि हे ॥

यथार्थदीपिका हा ग्रंथ ओंवीबद्ध आहे. याची ओंवीसंख्या बावीस हजारांवर आहे. म्हणजे हा ग्रंथ ज्ञानेश्वरीच्या जवळजवळ तिप्पट झाला. मात्र यांतली ओंवीरचना अत्यंत अनियमित आहे. म्हणजे ती कोठें अगदीं आंखूड व कोठें फार लांब अशी झाली आहे. हें एक विद्वत्ताप्रचुर असें व्याख्यान असल्यामुळें यांत काव्यकल्पना फार च थोड्या आल्या आहेत. पण यांतील भाषा सकस, जोरदार व वकीली थाटाची आहे. हा ग्रंथ लिहिण्याचा हेतु व्याख्यान करण्याचा होता, काव्य करण्याचा नव्हता. यामुळें यांत शब्दलालित्य, किंवा मनाला उंच वातावरणांत नेऊन रंजविणारे दृष्टांत, व उपमा, अलंकार आणि भाषासौष्ठव पाहण्यास सांपडत नाहीं. कल्पनेच्या

सुंदर भराऱ्या किंवा प्रतिभासंपन्न अशी डौलदार भाषा यांत आलेली नाहीं; आणि अशा ग्रंथांत ती तशी यावी असा पंडितांचा अभिप्राय च नाहीं. ज्ञानेश्वरींच्या नवव्या अध्यायाप्रमाणें या टीकेच्या नवव्या अध्यायांत भक्तीचा गोड डांगोरा हि नाहीं. तसा च, कोणत्या हि प्रकारचें किंवा आकाराचें 'लोखंड' असलें तरी त्याला परिस ज्याप्रमाणें 'सुवर्ण' करतो, त्याप्रमाणें च 'पापयोनि हि अर्जुना । कां वैश्य शूद्र अंगना । मातें भजतां सदना । माझिया येती ॥' असा ज्ञानेश्वरी सिद्धांत हि नाहीं. या च अध्यायांत असमर्पक असा अर्थ गोड शब्दांनीं सांगणाऱ्या टीकाकारां-संबंधें पंडित लिहितात---

भगवंत म्हणा वेडा । अथवा त्या टीकेची श्रद्धा सांडा ।
गीता सोडोनि व्यर्थ पवाडा । गोष्टीचा वाचणें, तरी वाचा गोड गोष्ट ॥
गीता जाते पश्चिमेकडे । टीका चढे पूर्वदिशापर्वताचे कडे ।
दोंहीस हात लाविती बापुडे । अर्थ सांपडे केंवी तया ॥

ही सबंध टीका नीट काळजीपूर्वक वाचून, त्यांत ज्या ज्या इतर टीकाकारांच्या टीकांचा उल्लेख आहे व त्या काळच्या ज्या टीका वामनांनीं पाहिल्या असून त्यांतील विचारांसंबंधीं अभिप्राय प्रगट केले आहेत त्या सर्वांचा खुलासा चौकसपणें केला असतां अनेक दृष्टींनीं मनोरंजक असा एक सुंदर ग्रंथ निर्माण होईल. या येवढ्या मोठ्या ग्रंथांत वामनाचा कोणत्या हि तऱ्हेचा चरित्रात्मक उल्लेख आलेला नाहीं. इतकें च नव्हे तर, कवीचीं मातापितरें, किंवा राहण्याचें ठिकाण किंवा नुसता रचानाकाल देखील यांत कवीनें दिला नाहीं. पण हा ग्रंथ कवीनें आपल्या वयाच्या शेवटीं शेवटीं रचिला असावा असें मात्र वाटतें. कृष्णचरणारविंदीं असलेली पंडितांची नितान्त 'सगुण भक्ति' आणि त्या भक्तिच्या भरांत एकसारखा धों धों वाहणारा त्यांच्या 'कवना'चा प्रचंड प्रवाह पाहून मोरोपंतांनीं म्हटलें आहे कीं,

केली श्रीगीतेची व्याख्या, बहु भक्ति जींत गाजविली ।
साजविली साधुसभा, भाषाकविकवनशक्ति लाजविली ॥

अध्यात्मग्रंथांपैकीं प्रेमसरी, योगवासिष्ठ वगैरे प्रकरणें निगमसारापूर्वीं रचिलेलीं दिसतात. किंबहुना हीं सर्व मलयाचलावरील गुरूपदेशाच्या आधींचीं असावींत असें हि म्हणण्यास जागा आहे. हीं प्रकरणें श्लोकबद्ध असून त्यांची भाषा पंडितांच्या इतर ग्रंथांप्रमाणें च सरस व जोरदार आहे.

आणि यांत भक्तिचा आणि विद्वत्तेचा मिलाफ फार उत्तम जुळला आहे.

येथपर्यंत वामन स्वामींच्या अध्यात्मपर ग्रंथांचा उल्लेख केला; आतां त्यांच्या इतर प्रकरणांचा हि उल्लेख केला पाहिजे. हीं इतर प्रकरणें अध्यात्मा-बाहेर आहेत किंवा यांत तसा शब्द हि आला नाहीं असें मुळीं च नाहीं; किंबहुना ज्यांत अध्यात्माची छटा नाहीं असें वामनाचें एक हि प्रकरण सांपडावयाचें नाहीं. या प्रकरणांत मुख्य हेतु परमेश्वरचरित्रवर्णनाचा आहे इतकें च. एके प्रकारें हीं प्रकरणें च किंवा आख्यानें च जरा विशेष महत्वाचीं आहेत. हीं किंवा यांपैकीं कांहीं प्रकरणें शृंगार रसानें भिजलेलीं असल्यामुळें हीं ' यथार्थदीपिका ' कार वामन स्वामींचीं नसून निराळ्या एकाद्या वामनाचीं असावींत असा पुष्कळ विद्वानांनीं तर्क बांधिला आहे. परंतु हीं प्रकरणें कोणाचीं आहेत, किंवा यांच्या लेखकाला ब्रह्मविद्या कितपत अवगत होती, हा श्लोकबद्ध ग्रंथ रचणारा वामन व्युत्पन्न पंडित होता किंवा साधारण शास्त्री होता; हे सर्व प्रश्न जरी क्षणभर बाजूला ठेविले तरी महा-राष्ट्रसारस्वताचे दृष्टीनें हीं सर्व फार महत्त्वाचीं आहेत यांत संशय नाहीं. हीं आख्यानें व उपाख्यानें कोणाचीं हि असोत, ज्याचीं तीं आहेत तो च महा-राष्ट्राचा वामनस्वामी किंवा वामन पंडित होय. वामन पंडित या शब्दांनीं ज्या हृदयंगम कवीची कल्पना मनांत येते तो च कवि यांचा कर्ता. हीं प्रकरणें नसतीं तर यथार्थदीपिका, निगमसार, वगैरे ग्रंथ इतके लोकप्रिय राहतेना. कदाचित् ज-नता यांना आणि यांच्या कर्त्याला समूळ विसरून हि गेली असती. या वामनी प्रकरणांतली ज्ञानाची बाब बाजूला ठेविली तरी हीं प्रकरणें फार हृदयंगम आहेत. यांचें तेज विशेष आहे व यांतील शब्दरचनेची माधुरी अलौकिक आहे यांत संशय नाहीं. निष्णात आचाऱ्यानें पाडिलेल्या मोतिचुराच्या कळ्या पाहून च जसा आनंद होतो किंवा कुशल कारागिरानें बनविलेला जडावाचा दागिना पाहून त्यांतील सोन्याच्या किंवा हिऱ्याच्या किंमती-शिवाय जसें त्याच्या पच्ची कामानें च मन तृप्त होतें, तसा च प्रकार या वामन पंडिताच्या शब्द-कुसरीचा आहे. याच्या शब्दांची निवड आणि त्यांची श्लोकांत केलेली जडण पाहून चित्त वेधून जातें व कान हि तृप्त होतात; आणि असें असून हि यानें अर्थाचि हानि होऊं दिली नाहीं असें नजरेस येतें.

वंशीं नादनटी तिला कटितटीं खोवोनि पोटीपटीं ।
कक्षे वामपुटीं स्वशृंग निकटीं वेताटि ही गोमटी ।
जेवी नीरतटीं तरूतळवटीं श्रीश्यामदेहीं उटी ।
दाटी व्योमघटीं सुरां सुख लुटी घेती जटी धूर्जटी ॥

(वनसुधा)

असे दहा पांच च श्लोक सोडिले म्हणजे इतर ठिकाणीं शब्दांबरोबर अर्थाची अपूर्व शोभा आढळेल. कवीनें आपल्या कलमानें काढिलेलें शब्दचित्र असें असावें कीं वाचतां वाचतां च तें चित्र आपल्या डोळ्यांसमोर उभें च राहावें. आपल्या चर्मचक्षूंच्या आणि पुढें धरिलेल्या ग्रंथाच्या आड तें यावें व ग्रंथांतले शब्द दिसण्याचें राहून त्या जागीं तें चित्र च दिसूं लागावें; आणि हें असें होतें किंवा नाहीं याचा अनुभव पुढीलसारखे वामनाचे श्लोक वाचून ज्याचा त्यानें आपल्या मनाशीं घ्यावा.

पृथु नितंब नितंबिनिचा वरी । कटितटीं करिसूत्र चि सांवरी ।
कनककंकणवृंद हि वाजती । मुखिं सुखश्रमबिंदु विराजती ॥
श्रवणिचे श्रवणीं नग हालती । गळति गुंफिलिया शिरीं मालती ।
घुसळितां कुचकुंभ हि कांपती । अमृत ज्यांतिल घे कमळापती ॥
फिरविते रविते दधिभीतरीं । मिरविते रवितेज नगांवरी ॥
स्वकरिं ते करीं चंचळता मनीं । उपरमे परमेश्वरगायनीं ॥ (उखळबंधन)

यांत दहीं घुसळणाऱ्या यशोदेचें व

गडबडां धरणीवर लोळते । वदवती न कवीस हि लोळ ते ।
रडत मूर्छित होय घडी घडी । पवन निश्चळ नेत्र न ऊघडी ॥
अलक, हार गळ्यांतिल तोडिते । कुरळ केश मुखावरि सोडिते ।
करयुगें उर मस्तक तोडिते । वसन आणिक कंचुकि फाडिते ॥

यांत प्रेमानें रागावलेल्या सत्यभामेचें, हीं चित्रें किती सुबक आहेत! हीं वाचून कोणा हि चिताऱ्याला तीं कागदावर काढावीं असा सहज मोह पडेल. यांप्रमाणें च गजेंद्रमोक्ष, सीतास्वयंवर, कात्यायनीव्रत, वनसुधा वगैरे अनेक प्रकरणांतलि सुंदर श्लोक वाचून कोणाला आनंद होणार नाहीं? आज तीनशें वर्षें आबालवृद्धांच्या तोंडीं झालेले हे वामनाचे श्लोक किती लोकप्रिय आहेत हें कोणास सांगितलें पाहिजे असें नाहीं. हे गोड श्लोक वाचले म्हणजे, हा मानवी कवि नाहीं, हा भगवंताचा आवडता राघू च आहे, असें वाटतें. कविताधेनूच्या गोड गोरसांत, केव्हां भक्तिरसाचा तर

केव्हां वत्सलरसाचा, केव्हां करुण शृंगाराचा तर केव्हां अद्भुतरसाचा उत्कृष्ट मिलाफ करून, त्यांत च वेदांताचा मसाला टाकून उत्तम मिठाई बनवून ती आपणास नित्य चाखविणारा हा त्या व्रजवासी गोपाळाचा हलवाई च आहे असें मनांत येतें.

वामन पंडिताची जशी शब्दरचना तशी च वर्णनशैली हि फार मार्मिक आहे. श्लोकांतल्या अर्थाला व त्या वर्णनाच्या प्रसंगाला साजेल अशी च वृत्तांची योजना करून पंडितांनीं आपल्या काव्याला विशेष मोहकता आणिली आहे. नाहीं तर एक च भरजरी ठाण घेऊन त्याचा च पाटव करावा व चोळी हि त्याची च शिवावी, अंगावर शेल्या ऐवजीं हि तें च, खालीं हांतरायला हि तेंच घ्यावें, व वर छत हि त्याचें च. असा सर्व एकवृत्तात्मक प्रकार नाहीं. जसें जेथें योग्य तसें च तेथें वृत्त वापरिलें आहे. राधाविलास, राधाभुजंग इत्यादि प्रकरणांतला उघडा व बीभत्स शृंगार पाहून मनाला खंती वाटते व अशा कवीनें या अश्लील शब्दरचनेंत सौख्य मानावें किंबहुना आपल्या पुराणांत असलीं आख्यानें कवींना सांपडावीं हें पाहून वाईट वाटतें हें खरें, परंतु त्यामुळें यांतल्या पद्यांच्या रचनाचातुर्याच्या व वर्णनाच्या हातोटीचें कौतुक कमी वाटत नाहीं.

गोपिकानंद श्रीमुकुंदाच्या अनेक क्रीडांचीं वर्णनें वामनानें फार च मनोवेधक केलीं आहेत, यांतील शब्द असे आहेत कीं ते आपोआप च तेथें सहज येऊन बसल्यासारखे वाटतात. सृष्टीचें वर्णन वाचतांना, त्या स्थळीं आपण स्वत: च उभे असून तो देखावा आपण डोळ्यांनीं पहात आहों, असा वाचकाचे मनाला भास व्हावा, हें जें कवीचें चातुर्य तें वामनाच्या रासोत्सवाच्या वर्णनांत उत्तम साधलें आहे. शरदृतूमध्यें एके

१ वामन पंडिताच्या श्लोकांसंबंधीं एक बाब अशी आहे कीं, त्यांत शब्दांचीं व्याकरणदृष्ट्या अशुद्ध रूपें वारंवार नजरेस पडतात; आणि वृत्तसुखार्थ ऱ्हस्वदीर्घांचेहि अल्पस्वल्प दोष त्यांत झालेले आढळतात. यासंबंधीं एक उणीव अशी आहे कीं, वामनाचे अस्सल पोथ्यांवरून त्याचे ग्रंथ छापिलेले नाहींत. इतकें च नव्हे तर चांगल्या शुद्ध प्रती जमविण्यासंबंधानें हि कोणा संपादकानें अजून नीटसा यत्न केलेला दिसत नाहीं. बहुतेकांनीं सर्वसंग्रहावर भिस्त ठेविलेली दिसते. या शुद्धाशुद्धाच्या बाबींत मूळ पोथ्यांत पाहतां असा प्रकार लक्षांत येतो कीं, दासोपंत,

(पृष्ठ ६१ पहा)

रात्रीं, गगनांत तारापती चंद्र संपूर्ण कलांनीं प्रकाशला आहे, भोंवतीं अनेक तऱ्हांचीं सुवासिक पुष्पें प्रफुल्लित होऊन त्यांचा मधुर परिमल सर्वभर पसरला आहे, मंद आणि शीतळ असा वारा हळुहळू वाहात आहे, अशा समयीं कालिंदी नदीच्या वाळवंटांत, त्या पिठासारख्या स्वच्छ चांदण्यांत, चंद्रबिंबांतून स्रवणाऱ्या अमृताच्या फवाऱ्यांत तो नंदकिशोर श्रीकृष्ण, गोकुळांतल्या मदनपुतळ्यांना घेऊन, नानाविध स्मरविलासांनीं श्रांत झाल्यावर रासोत्सव करीत होता. या समयाचें वामनाचें शब्दचित्र फार बहारीचें उतरलें आहे. याचा थोडा मासला देतों—

माळाकार परस्परें कर गळां घालोनि गोपांगना।
गाती नाचति पाहती अवधिया एका जगज्जीवना।
सोन्याचे मणि ओंविले भुजगुणीं गोऱ्या शशांकानना।
पाचूचे पदक स्थळीं स्मर मना श्रीदेवकीनंदना॥
जे ते गोपिस आपणा च जवळी वाटे असावा हरी।
जाणोनि जितुक्या स्त्रिया तितुकिया तत्काळ मूर्ती धरी॥
सोन्याचे मणि इंद्रनीळ तितके तो हार त्याचे परी।
दो गोपींत मुकुंद कृष्णयुगुळीं एकेक ते सुंदरी॥
त्या गोपी जितुक्या करोनि तितुक्या मूर्ती जरी नाचला।
ज्या त्या मानिति आपणा चि जवळी आहे हरी येकला।

(पृष्ठ ६० वरून)

मोरोपंत वगैरेसारख्या संस्कृतज्ञ कवींनीं मराठींतलीं रूपें संस्कृत व्याकरणाच्या दृष्टीनें बरोबर करून लिहिलीं आहेत; व जे संस्कृत भाषेंत प्रवीण नव्हते असे तुकाराम, महीपती वगैरे शुद्ध मराठी कवींनीं आपल्या रचनेंत मराठी व संस्कृत शब्दांचीं रूपें नेहमीं–मराठ्यांच्या–बोलण्यांत येतात तशीं च कायम ठेविलीं आहेत. ऱ्हस्वदीर्घासंबंधें या शुद्ध मराठी कवींचा कल शब्दाचें रूप प्रायः दीर्घ करण्याकडे जास्त दिसून येतो. आतां शब्दांचीं रूपें, ती भाषा बोलणाऱ्या बहुजनसमाजामध्यें, जशीं रूढ असतील व त्यांतले शिष्ट लोक तीं जशीं उच्चारीत असतील तशीं लिहिणें शुद्ध समजावयाचें, किंवा ज्या मृत भाषेंतून ते मूळ शब्द आले असतील त्यांतील व्याकरणाच्या नियमानुसार जीं रूपें बनतील तशीं तीं लिहिणें शुद्ध समजावयाचें हा एक स्वतंत्र प्रश्न आहे. सध्यां, वामन पंडित उत्तम संस्कृत पंडित असून शब्दांचीं रूपें संस्कृताच्या दृष्टीनें अशुद्ध अशीं आपल्या काव्यांत वापरतो येवढी बाब जरा लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. असो.

तीची तेथुनि दृष्टि ती न विघडे जो जो जिणें देखिला ।
मेघश्याम अनेकरूप रमतो ऐसें न भासे तिला ॥
रूपें तीं स्मरकल्पवृक्ष हरिचीं गोपांगना त्या लता ।
कीं ते मेघसमूह त्या चमकती त्यांमाजि विद्युल्लता ॥
कीं तारा युवती अनंत गगनीं मूर्ती मधें नीलता ।
जेव्हां एक चि तेधवां उडुगणीं भूचंद्रमा खालता ॥
गोऱ्या गौळणि सांवळ्या हरितनू रासोत्सवीं नाचती ।
श्रीगंगेयमुनेमधें तरल ते कल्लोळ आंदोलती ।
गोपीलोचन मीन लोल मकर श्रीकुंडलें डोलती ।
गोपस्त्रीकुचकुंभ तारक करी पोहे रतीचा पती ।
कोणी श्रीभुजदंड हुंगिति गळां जे आपुल्या घातले ।
जे स्वाभाविक हि सुगंध अगरुश्रीचंदनें चर्चिले ।
कोणी श्रांत कुचावरी करतल श्रीमूर्तिचे ठेविले ।
कोणी ओष्ठ हि नाचतां मुख मुखीं घालूनि आस्वादिले ॥
गोपीनाथकथारुची सुजन हो घ्या आपुलाल्या मना ।
शृंगारामृत हें चि घ्या त्यजुनियां दुर्वासना कामना ।
गोपींतें अधरामृतें कलियुगीं नामामृतें वामना ।
केलें धन्य तया तुम्ही फुकट कां नेघा जगज्जीवना ।

या रासोत्सवांत कामीजनांच्या मनोविलासाचें, तरुणींच्या आतुरतेचें आणि स्त्रियांना स्वाभाविक अशा मत्सरीस्वभावाचें वर्णन यथास्थित पाहण्यास सांपडेल. या वर्णनांत योजिलेले शब्द असे कोमल व मधुर आहेत कीं ते वाचीत असतांना मन प्रसन्न होतें; आणि इतकें असून या काव्यांत बीभत्सपणा आला नाहीं. हें सबंध वर्णन इतकें सरस उतरलें आहे कीं तें वाचीत असतां मन अर्थाबरोबर धावूं लागतें आणि तें वाचून झाल्यावर आपण क्षणभर तरी त्या ठिकाणीं जाऊन तो देखावा डोळाभर पहावा असें वाचकांच्या मनांत येतें. हें च काय, पण वामनाचीं बहुतेक सगळीं च वर्णनें अशीं अपूर्व आहेत. त्यानें अनेक ठिकाणीं काढिलेलीं श्रीकृष्णाचीं मनोहर शब्दचित्रें वाचतां वाचतां गोपीजनांप्रमाणें च

'पाहतां पाहतां पहावा च वाटे । रुते चित्त जाऊनि नेत्राचि वाटे।'

अशी स्थिति सर्वांची च होते, आणि मनांत संतोषाच्या उकळ्या फुटतात.

वामन पंडितानें भारतभागवताप्रमाणें च रामायणांतील पांच सात आख्यानांवर प्रबंधरचना केली आहे. यांपैकीं रामजन्मांतला

टळटळित दुपारीं जन्मला रामराणा । म्हणुनि सकळ गाती ठाउकें हें पुराणा ।
दशरथगृहमाथां सूर्य आला अहे तो । कुलतिलक पहाया तोचि मध्यान्ह होतो॥

हा मधुर श्लोक म्हटल्यावांचून प्रायः कोणा हि हरदासाचा रामजन्म पुरा होत नाहीं, हें खरें आहे. पंडितांच्या अंगच्या विद्वत्तेमुळें व कवित्वामुळें या रामायणांतल्या प्रकरणांत हि कांहीं पद्यें गोड आलीं आहेत. पण तीं फार च थोडीं आहेत. कृष्णकथेंत जी ठिकठिकाणीं बहार आढळते ती यांत कोठें च आढळत नाहीं. यदुनाथाचीं चरित्रें वर्णन करितांना पंडितांच्या काव्यसागराला जशी भरती येते, तशी ती रघुनाथाच्या चरित्रवर्णनांत येत नाहीं, हें मात्र खरें आहे. 'गजेंद्रमोक्षा' सारखें लहानसें प्रकरण, त्याचे अवघे दहा बारा श्लोक आहेत. पण ते वामनानें इतके गोड गाइले आहेत कीं त्यांतला प्रत्येक श्लोक कानांत गुणगुणत च राहतो. 'नसे ठावा ब्रह्मा न शिव अथवा श्रीपति हरी । हरी जो तापातें, उचलुनि कृपासिंधु लहरी॥' हा श्लोक किती वेळां म्हटला तरी फिरून एकदां तो म्हणावासा च वाटतो इतका तो गोड आहे.

साधेल तों शुद्ध शब्दांची योजना करणें, आपण जें वृत्त कथन करीत आहों त्याच्या रसाला पोषक अशा वृत्तांत श्लोकरचना करणें, अनुप्रासादि अलंकार घालून सौरस्य वाढविणें व जरा शब्दचमत्कृति उत्पन्न करणें, तसें च मंगलाचरणाच्या एकदोन श्लोकांत पुढील कथानकाचा सारांशरूपानें निर्देश करणें हें सर्व वामनी प्रकरणांचे विशेष असून, ते वामनपंडिताच्या मार्मिकपणाचे व विद्वत्तेचे द्योतक गुण आहेत. केवळ कथानकावर नजर ठेवून कांहींशी स्वतंत्र रचना करीत असतां कवीची मार्मिकता व रसिकता जशी प्रगट होते, तशी च समश्लोकी 'भाषांतरें' करीत असतांना त्याची विद्वत्ता व त्याचें भाषाप्रभुत्व हे गुण नजरेस येतात. वामनानें केलेलीं भाषांतरें पाहिलीं असतां हे दोन्ही गुण या पंडिताच्या अंगांत किती उत्कृष्ट होते हें कोणाच्या हि नजरेस येईल. गीतासमश्लोकीचा उल्लेख मागें आला च आहे. याशिवाय यानें केलेलीं आणखी हि भाषांतरें उपलब्ध आहेत. चतुःश्लोकी भागवत, अपरोक्षानुभूती, तसें च 'ध्यानमाले' सारखीं भागवतांतील लहान लहान प्रकरणें, यांचीं वामनानें गोड भाषांतरें केलीं आहेत. त्यांत 'पद्यासि पद्य चि निघे मुखिं वामनाच्या' असा प्रकार असून तीं 'मनाच्या वृत्ती' हरण करण्यासारखीं सुंदर उतरलीं आहेत.

जगन्नाथ पंडिताची 'गंगालहरी' व भर्तृहरीचीं 'शतकें' यांचीं मराठींत भाषांतरें उतरण्यांत वामनाची खुबी विशेष आहे. या भाषांतरांनीं वामनानें मराठी भाषेची एके विशेष प्रकारें सेवा केली आहे. संस्कृतांतले उत्तम काव्यग्रंथ मराठींत आणावेत, व त्यांचा आस्वाद आपल्या बांधवांस घेऊं द्यावा या बुद्धीनें केलेलीं भाषांतरें कौतुकास्पद आहेत. भक्तिभावा-करितां नव्हे तर उत्तम काव्य इतक्या च करितां संस्कृत ग्रंथांचीं भाषांतरें स्वभाषेंत उरण्याचा हा वामनानें सुरू केलेला पाठ प्रशंसनीय आहे. या काव्यांप्रमाणें च शाकुंतलादि नाटकांचीं व कादंबरीसारख्या इतर ग्रंथांचीं भाषांतरें करण्यापर्यंत मजल कां गेली नाहीं हें कळत नाहीं. एक मन असें हि वाटतें कीं, यांचीं हि भाषांतरें झालीं असतील व पुढें मागें तीं हि उप-लब्ध होतील. मेहनत घेऊन यांचा छडा मात्र लाविला पाहिजे; असो. दिल्लीपतीचें मन आणि कन्या हरण करणाऱ्या जगन्नाथरायांनीं 'गंगालहरी' हें स्तोत्र कोणत्या प्रसंगीं रचिलें हें सर्वश्रुत च आहे. हा प्रसंग थोडासा अद्भुत असून यांत कवीनें काव्यरस उत्तम भरून दिला आहे; व वामन पंडितानें हि कोणत्या हि प्रकारें त्याची हानि होऊं न देतां हें चटकदार काव्य शिख-रिणी वृत्ताच्या श्लोकांत भाषांतर केलें आहे. भर्तृहरीचीं शतकें तर संस्कृतांत आज हजारपांचशें वर्षें सर्वतोमुखीं झालेलीं आहेत. यांचीं बहुतेक मूळच्या च वृत्तांत अशीं पद्यास पद्य याप्रमाणें भाषांतरें वामनानें केलीं. तीं इतकीं सरस उतरलीं आहेत कीं मूळ संस्कृताप्रमाणें च वामनाचे श्लोक हि सर्वभर पसरलेले दिसतात. असें दिसतें कीं, वामनानंतर आणखी हि तीनचार कवींनीं या शतकांचीं मराठींत भाषांतरें केलीं. पण कालगंगेनें बाकीचीं बुडवून टाकून एकट्या वामनाचें च तेवढें आजपर्यंत तरवून ठेविलें ही एक च गोष्ट त्यांच्या चांगलेपणाची उत्तम साक्ष आहे.[१]

१ उपलब्ध असलेल्या भाषांतरांत वामनाच्या खालोखाल साधारणपणें नरहरीचें भाषांतर आहे. पण यांत एक अडचण अशी आहे कीं, अमुक एक भाषां-तर अमक्याचें असें निश्चयानें सांगण्यासारखा पुरावा आपणाजवळ नाहीं. आज वामनाचे म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या भाषांतरांत अनेक श्लोक इतर भाषांतरकारांचे घुसडले गेले आहेत. वामनाचे स्फुट श्लोक, सवया, गजेंद्रमोक्ष वगैरे प्रकरणांत हि हा च प्रकार अधुन मधून नजरेस येतो.

वामन पंडिताची स्त्री वामन पंडिताबरोबर च नेहमीं फिरे असा ध्वनी वर आला आहे. वामन पंडिताच्या या स्त्रीचें नांव गिराबाई. हिला आत्मज्ञानाचा उपदेश व्हावा म्हणून पंडितांनीं 'प्रियसुधा' या नांवाचें एक प्रकरण लिहिलें आहे.

'प्रियसुधा' उपदेश 'गिरा' प्रति। करुनि वामन तीस म्हणे सती।
परम आवडि आपुलि आपणा। वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा॥

हा पंडितांनीं घालून दिलेला आत्मज्ञानाचा ओनामा आबालवृद्धांनीं वाचण्याजोगा आहे. आपलें 'समश्लोकी' हें काव्य हि असें च एका शिष्यासाठीं पंडितांनीं रचिलें असें ते म्हणतात. 'उपदेशमाला' या प्रकरणांत हि 'नृसिंहानें' हि करविली असा उल्लेख आला आहे. वामन म्हणतो—

'पदेश माला'। सुता देवराया। नृसिंहें बिबाया। करविली॥
ते चि सर्व शिष्यां। उपयोगा आली। कंधरीं धरली। ज्यानें त्यानें॥

अर्थात् ज्यानें त्यानें गळ्यांत घातलेल्या ह्या लहानशा माळेचा सुवास चांगला आहे हें निराळें सांगणें नको. याप्रमाणें च रामदासाच्या धाटणीवर लिहिलेले 'मनाचे श्लोक', 'मुखीं रामचंद्र स्मरा वेळवेळां' हा चतुर्थचरण नेहमीं येणारे 'वामनी बोध' हें प्रकरण, नाममहिमा, भक्तिमाहात्म्य हीं हि प्रकरणें बऱ्यांपैकीं आहेत. पण यांत वामनपंडिताच्या पुढील हृद्यंगम रचनेचा थाट आलेला दिसत नाहीं. कदाचित् हीं प्रकरणें ही याची प्रारंभींची रचना असणें संभवनीय आहे.

'यथार्थदीपिके' मध्यें दिसून येणारी असामान्य विद्वत्ता आणि राधाभुजंग, राधाविलास, कात्यायनी व्रत, बालक्रीडा इत्यादि प्रकरणांत दृष्टीस पडणारा किळसवाणा चावटपणा यांच्या मुळाशीं असणाऱ्या भिन्न भिन्न तऱ्हेच्या वृत्ती पाहून या निरनिराळ्या प्रकरणांचे रचणारे पुरुष भिन्न भिन्न असावे असें मानण्याकडे मनाची प्रवृत्ति साहजीकपणें होते; व एकदां या प्रवृत्तीनें ग्रासिलें म्हणजे दोन, चार किंबहुना पांच किंवा अधिक हि 'निरनिराळे वामन कवी' आपापल्या बुद्धीच्या धांवेप्रमाणें टीकाकार व चरित्रकार मानूं लागतात. वामन पंडितासंबंधींची चरित्रात्मक माहिती फार च कमी आहे; व माहिती ज्या मानानें कमी आहे त्या च मानानें त्याच्या संबंधींच्या गप्पा जास्त पसरलेल्या आहेत. यामुळें या भिन्नत्वाच्या प्रपंचाला एक प्रकारें मनसोक्त वाव मिळाला आहे. शून्यापासून जग निर्माण

झाल्याचीं बोलणीं आंगवळणीं पडलेल्या विद्वानांना एकाचे चार पांच वामन करतां येणें ही कांहीं मोठीशी नवलाची बाब नाहीं.

वामन कवीच्या अनेकत्वाविषयीं अनेकांचीं अनेक मतें आहेत. पण त्या सर्वांमध्यें 'यथार्थदीपिका' कार वामन पंडित व 'श्लोकबद्ध' रचना करणारा वामन पंडित हे दोन अगदीं भिन्न पुरुष होत, या मुद्यासंबंधीं अगदीं एकवाक्यता दिसते. बहुतेकांच्या मतें, या दोन व्यक्ती निरनिराळ्या होत असें ठरलेलें दिसतें. पण असें मानण्यास कांहीं विषेश पुरावा दिसत नाहीं. किंबहुना आहे पुरावा तो थोडासा उलट बाजूचा च दिसतो म्हणजे तो पाहून गोड यमकांची सुंदर श्लोकबद्धरचना करणाऱ्यानें च यथार्थदीपिका रचिली असें मनाला वाटतें. निगमसारांत मलयाचलावर गुरूपदेश झालेला वर्णन करणाऱ्या वामनानें च यथार्थदीपिका, गीतासमश्लोकी, अनुभूतिलेश, सिद्धांतविजय हे ग्रंथ लिहिले यांत लवमात्र शंका नाहीं. कारण, या सर्वांत मलयाचलावरील गुरूपदेशाचा उल्लेख आलेला आहे. तसें च गीतासमश्लोकीचे शेवटीं चार सुंदर श्लोक आहेत. हें निःसंशय या च वामनाचे आहेत. या श्लोकांची घाटणी इतर श्लोकबद्ध प्रकरणांतील श्लोकांच्या घाटणीशीं इतकी मिळती आहे, कीं हीं प्रकरणें या च वामनानें रचिलीं असलीं पाहिजेत अशी सहज खात्री होते. याशिवाय यास आणखी प्रत्यंतर असें आहे कीं, समश्लोकींत शेवटील अध्यायाच्या उपसंहारांत, येथें विस्तार केला असतां ग्रंथ वाढेल याकरितां 'ब्रह्मस्तुति' त्रिचरणी टीका हे, ते स्थळीं पहा। (अ. १८ उप० श्लोक ३६) असें लिहिलें आहे. ब्रह्मस्तुति[1] ही श्लोकबद्ध असून 'त्रिचरणी' आहे; व तृतीय चरणांत (भागांत) हा विषय हि आलेला आहे. 'ब्रह्मस्तुति' हें भागवतांतलें प्रकरण आहे, यावरून भागवतांतलीं श्रीकृष्णचरित्रें मराठींत या च वामनानें गाईलीं, हें उघड होतें. शिवाय दुसरें असें कीं, 'निगमसारांत' च भागवती प्रकरणें रचिल्याचा उल्लेख आलेला आहे. हे दुवे इतके स्पष्ट आहेत कीं, यावरून भागवतांतील श्रृंगारात्मक अनेक कृष्णकथा खुलवून सांगणारा वामन आणि यथार्थदीपिका लिहिणारा वामन हे एक च पुरुष होत असें मानणें भाग पडतें. हा च

---

१ ब्रह्मस्तुति हें काव्य भाक्तिरसानें थबथबलेलें असून फार सरस आहे. यांत ब्रह्मदेवानें श्रीकृष्णाची केलेली स्तुति भागवताच्या दशमस्कंधाधारें वर्णिली आहे.

वामन रामदासाच्या आश्रितवर्गांत असून यानें च रामदासाच्या धर्तीवर मनाचे श्लोक, अष्टकें वगैरे रचेलीं असणें अगदीं शक्य आहे. यानें च पुढें कृष्णकथा वर्णन केल्या व यानें च पुढें मलयाचलावरील गुरूपदेशानंतर निगमसार, यथार्थदीपिका वगैरे ग्रंथ लिहिले असणें हि संभवनीय आहे; व प्रचलित समज हि असा च आहे; तेव्हां भरभक्कम व समाधानकारक पुरावा पुढें येईपर्यंत हा समज टाकून नवा तर्क बांधणें हें केव्हां हि इष्ट नाहीं.

वर सांगितलेल्या सरणीला कांहीं गोष्टी विरोधी अशा दिसतात. त्यांचा हि येथें उल्लेख करणें रास्त व अवश्य आहे.

१ वामनाच्या दोन समाधी.

२ भीष्मयुद्ध या प्रकरणांतील प्रारंभींचा व शेवटला असे दोन श्लोक.

३ भीष्मशरपंजर या प्रकरणांतील शेवटला श्लोक.

(१) वामन पंडिताच्या म्हणून मानिल्या जाणाऱ्या दोन समाधी आहेत. एक वारणातीरीं शिगांव कोरेगांव येथें; व दुसरी वांईजवळ कृष्णातीरीं भूगांव येथें. केवळ दोन समाधी असणें ही एक च बाब दोन भिन्न वामन मानण्यास पुरेशी नाहीं. एका च पुरुषाच्या दोन दोन समाधी असल्याचीं उदाहरणें इतरत्र आहेत. माझा तर्क[1] असा आहे कीं, वामनाच्या हरी नांवाच्या शिष्यानें कृष्णातीरींची समाधी आपल्या गुरूच्या स्मरणार्थ बांधिली असावी व हा 'हरी' शिष्य धोमकडील राहणारा असावा.

(२) भीष्मयुद्ध या प्रकरणांत छापील प्रतींत प्रारंभीं च 'लक्ष्मीनृसिंहचरणास' वंदन आहे; व शेवटीं

ताताभिधान नृहरि पंडित माय लक्ष्मी ।
दे सर्वदा सुगुणयुक्त उदार लक्ष्मी ।
शांडिल्यगोत्र, कुळदेव नृसिंह ज्याचा ।
दासानुदास निज वामन हा अजाचा ॥

असा श्लोक आहे.

१ या तर्काला कोणता हि योग्य पुरावा मजजवळ नाहीं हें येथें सांगणें अवश्य आहे.

यापैकीं, आईबापांचीं नांवें अनुक्रमें नृहरि व लक्ष्मी अशीं दिलीं आहेत, ही बाब अडथळ्याची नाहीं; कारण, वामनानें दुसरीं नांवें दिलेलीं नाहींत. परंतु यांत दिलेलें 'शांडिल्य' गोत्र ही खरी अडचण दिसते. कारण वामनानें आपलें गोत्र 'वासिष्ठ' असें 'सिद्धांतविजयं' ग्रंथांत स्पष्ट सांगितलें आहे. वरील चौथा चरण छापील ग्रंथांत आहे. पण मीं पाहिलेल्या अनेक लेखी प्रतींत हा चरण '**दासानुदास हरि तो सकळा द्विजाचा**' असा लिहिलेला आहे. तेव्हां हें प्रकरण 'वामना'चें नसून त्याचा शिष्य जो 'हरि' त्याचें आहे, हें उघड आहे. या वामनशिष्य हरीचीं अनेक प्रकरणें वामनी ग्रंथ छापणारांनीं त्यांत छापून दिलेलीं आहेत. 'विराटपर्व' हें वामनी ग्रंथांत नेहमीं आढळणारें काव्य वामनाचें नसून या च 'हरी'चें आहे. या विराटपर्वांतील बहुतेक अध्यायांचे शेवटीं अशा अर्थाचे द्योतक उल्लेख हि आलेले आहेत.

(३) 'भीष्मशरपंजर' या प्रकरणाची हकीगत हि वरच्याप्रमाणें च आहे. या प्रकरणाच्या मजजवळच्या लेखी प्रतींतील शेवटल्या श्लोकाचे शेवटले दोन चरण पुढीलप्रमाणें आहेत.

'ऋषी बोलिला भूप पारिक्षतातें। कसा तुष्टला श्रीहरी दिक्षितातें।'

हा श्लोक काव्यसंग्रहांतल्या या आख्यानांत अठ्ठाविसावा आहे; व छापील प्रतींतला 'काशींत नाम' इ० श्लोक लेखी प्रतींत नाहीं. शेवटीं 'श्रीभीष्मशरपंजर संपूर्णः श्रीकृष्णार्पणमस्तु' इतकें च लिहिलेलें आहे. तेव्हां हें हि काव्य वामनाचें नसून 'दिक्षित' किंवा 'हरि दिक्षित' या नांवाच्या इसमाचें आहे हें उघड आहे. कदाचित् हें वर उल्लेखिलेल्या 'हरि' नामक वामनशिष्याचें हि असेल व या हरीचें च उपनांव दीक्षित असें असेल.

हीं बाडें मला वांईचे आसपास मिळालेलीं आहेत; आणि एक तर धोमघ्या इनामदारांकडून मजकडे आलेलें आहे; व त्यांत या हरीचीं प्रकरणें

---

१ 'अहो देहो जातो रघुकुलगुरोर्गोत्रजलधौ' (सिद्धांतविजय.)

२ एका बाडांत भीष्मयुद्धाचे शेवटीं हा श्लोक नाहीं. परंतु त्या च बाडांत हा श्लोक 'जयद्रथवधा'चे शेवटीं आहे. येथें हि शेवटला चरण 'दासानुदास हरि तो सकळ द्विजाचा' असा च आहे.

आहेंत. असो. वामनपंडितांची चरित्रात्मक माहिती फारशी उपलब्ध नाहीं हें सांगितलें च आहे. यांचा निधनकाल शके १६१७ मध्यें झाला असें मानितात. वामनाची सुमारें अर्धा लक्ष ग्रंथसंख्या हल्लीं आपणास उपलब्ध आहे, व शोधा अंतीं आणखी हि सांपडेल असा भरंवसा वाटतो. वामनपंडितांचा 'श्रुतिकल्पलता' नामक संस्कृत ग्रंथ उपलब्ध असून तो अप्रकाशित आहे.

मागें संतमंडळासंबंधें लिहिलें त्यांत, एखादा मोठा भगवद्भक्त हयात असतां त्याच्या दिव्य तेजानें इतर हि संत प्रकाशित होऊन भगवद्भक्त बनलेले आपण वाचिले. तसें च एखादा प्रतिभासंपन्न कवि आपली रचना करीत असतां व तद्रचित काव्यें लोकांच्या कानांत गुणगुणत असतां, त्या च प्रकारची रचना करण्याची चेतना अनेक पुरुषांस होऊं लागते. विशाल बुद्धिची ही अशी प्रभा पडून इतर सामान्य जनांच्या बुद्धि हि प्रकाशित होऊन चमकूं लागतात; व इतर साधनाभावीं स्तब्ध राहणारी त्यांची वाणी त्या प्रतिभासंपन्न कवीच्या वाणीचा प्रतिशब्द करून तशी च वाचा बोलूं लागते. हा नियम सचेतन सृष्टींत च आढळतो असें नाहीं; तर अचेतन सृष्टींत हि हा च नियम दृष्टीस पडतो. एखादें तंतुवाद्य किंवा चर्मवाद्य नीट सुरावर वाजवीत असतां त्याच्या शेजारीं ठेविलेल्या तशा च दुसऱ्या वाद्यांतून त्यास स्पर्श हि न करितां तसे च ध्वनी उमटूं लागतात; व जसजसें पहिलें वाद्य जास्त तालावर वाजूं लागेल, तसतसें तें दुसरें वाद्य हि जोरानें बोलूं लागतें; आणि या च आघातप्रत्याघाताच्या न्यायानें एका मनुष्याच्या मनाची आणि बुद्धिची प्रभा सभोंवतालच्या व्यक्तींवर उमटते. मग तो मूळ चेतना प्रसवणारा पुरुष कवि असल्यास इतरांस कवित्वाची स्फूर्ति होते, योद्धा असल्यास शौर्याची, संत असल्यास भक्तीची, वक्ता असल्यास वाचेची, रंगेल असल्यास चैनीची आणि दुर्गुणी असल्यास दुर्गुणाची स्फूर्ति किंवा चेतना उत्पन्न होते; आणि या च सृष्टिनियमानुसार वामनस्वामीसारख्या चंडांशुप्रमाणें सतेज श्लोक गाणाऱ्या कवीचे स्फूर्तीनें त्या काळचे त्याचे शिष्य हि त्या च प्रकारची श्लोकरचना करूं लागले; व कांहींनीं तर वामनाच्या तोडीचीं किंबहुना त्याहून चांगलीं काव्यें निर्माण केलीं. हा च प्रकार मोरोपंतांच्या वेळीं हि

शके १५९५ वैशाख वद्य ६ पांडव वाडीस (वांईजवळ) वामन पंडित समाधिस्त झाला, असे सरंजामे यांनीं लिहिलें आहें. पण हें उघड चुकीचें आहे.

झाला. पंतांच्या काव्याघातानें चेतना पावलेले रामचंद्र बडवे, कृष्णानंद, पांडुरंग कं.रेसारखे कवी अशा आर्या लिहूं लागले कीं, त्या पंतांच्या च म्हणून महाराष्ट्रांत शतकेंच्या शतकें वावरत राहिल्या. वास्तविक त्या पंतांच्या च खऱ्या, पण आघातानें दुसऱ्या बुद्धींतून प्रसवलेल्या अशा होत.

राजाराम प्रासादी यांनीं आपल्या भक्तमंजरीनामक ग्रंथांत वामन-स्वामींचें चरित्र वर्णिलें आहे. त्यांत त्यांचा महादेव नांवाचा एक पट्ट शिष्य होता असें सांगितलें आहे. तसें च रा. राजवाडे यांनीं राजाराम महाराजांनीं वामनाच्या मठास जमीन दिल्याबद्दलची एक सनद प्रसिद्ध केली आहे. त्यांत 'विश्वात्मक गोसावी' हें वामनाच्या शिष्याचें नांव दिलें आहे. परंतु महादेव किंवा विश्वात्मक यांपैकीं कोणत्या हि नांवाच्या कवीनें लिहिलेला असा ग्रंथ उपलब्ध नाहीं. हल्लीं वामनाच्या शिष्यमंडळीपैकीं ज्यांची कृति आपणांस उपलब्ध आहे, असे कवी म्हटले म्हणजे हरी, साम्राज वामन, बापु वामन, विश्वनाथ, नरहरी, विठ्ठल नागेश, इत्यादि कवी होत. या सर्व शिष्यांत हरि हा विशेष चांगला कवी आहे. त्यानें वामनाची रचनाशैली इतकी हुबेहुब उचलली आहे कीं, याचीं प्रकरणें वामनाचीं च म्हणून आजपर्यंत अनेक विद्वानांनीं छापिलीं आहेत. भीष्म-युद्ध हें लहानसें प्रकरण वाचिलें म्हणजे कांहीं बाबींत तर शिष्यानें गुरूवर ताण केली आहे असें च म्हणणें भाग पडतें. भारती युद्धांत "धरीना शस्त्रातें कदनसमयीं मी निज करीं" अशी प्रतिज्ञा श्रीकृष्णानें सर्वांसमक्ष प्रथम च केली होती. परंतु भीष्मासारखा योद्धा जिंकणें केवळ दुर्घट झालें व त्याचे कृतांतासारखे पराक्रम पाहून ज्याच्यावर सर्व युद्धाचा भार त्या अर्जुनाला च तो कदाचित् मारील असें दिसूं लागलें. तेव्हां आपली प्रतिज्ञा बाजूला ठेवून कृष्णाला युद्धांत सामील होणें अवश्य दिसलें; आणि श्रीकृष्णानें आपल्या हातांतला घोड्यांचा चाबूक खालीं ठेवून हातीं शस्त्र धारण केलें व तो भीष्मावर चालून आला तेव्हां

अशा येतां देखे रथनिकट तो शामल हरी ।
नृपा गांगेयाच्या हृदयीं भरल्या प्रेमलहरी ।
शरातें चापातें त्यजुनि वदला गदगद रवें ।
'जगन्नाथें केलें मज सकल लोकांत बरवें' ॥

आणि शेवटीं कृष्णास म्हणाला

तोडि मस्तक पडो चरणीं या । धन्य होईन सदा च रणीं या ॥

यावेळचा पुढला या प्रकरणांतला

मारावें मजला असें च असलें चित्तीं तुझ्या केशवा ।
तें मातें मग कोण रक्षिल पहा विश्वेश नाकेश वा ॥

हा श्लोक अप्रातिम सुंदर आहे. हरीप्रमाणें च वामनाचा दुसरा शिष्य साम्राज वामन हा हि चांगला कवि आहे. हा वामनाचा पट्ट शिष्य दिसतो. याचें सुदामचरित्र, अनुभूतिलेशाचें भाषांतर, राजयोग व ब्रह्मोपदेश हे ग्रंथ हल्लीं प्रसिद्ध आहेत. यांपैकीं ब्रह्मोपदेशांत यानें आपणासंबंधीं कांहीं माहेती दिली आहे. त्यावरून साम्राज हा कोल्हापुराजवळील हुपरी या गांवीं शके १५७४ मध्यें गोकुल अष्टमी (श्रावण व. ८ मी) स जन्मला व त्यानें आपले वयाचे पंचविसाव्या वर्षी म्हणजे शके १५९९ मध्यें वामन स्वामींना गुरूपदेश घेतला. साम्राज वामनानें आपलें ब्रह्मोपदेश हें लहानसें (१३४ ओं०) प्रकरण शके १६१८ त धाता संवत्सरीं म्हणजे वयाच्या ४४ व्या वर्षी रचिलें. बाकी ग्रंथांवर त्यानें काल दिला नाहीं. साम्राजाचे श्लोकांची घडण वामनी श्लोकांप्रमाणें च आहे. सुदाम्याची गृहस्थिति वर्णन करितांना त्यानें केलेला

खाती कंदमुळें पिती मधु जळें जे नेणती ओंवळें ।
दंपत्यें अमळें स्वसाधनबळें ज्याचें सदा सोवळें ॥
नेमाया धवळें न वस्त्र पिंवळें शीतें सदा व्याकुळें ।
पृथ्वी पादतळें फिरे इळइळे प्रारब्ध दैवागळें ॥

हा श्लोक कोणाला हि वामनी अनुप्रासांची आठवण करून देईल. वर लिहिलेल्या वामनाच्या सर्व शिष्यांनीं हें द्वारकाधीशाच्या लहानपणाच्या गरीब मित्राचें प्रेमळ आख्यान लिहिलें आहे; आणि नरहरीखेरीज करून बाकी सर्वांची ही कृति उपलब्ध आहे. हें आख्यान महाराष्ट्र कवींचें मोठें आवडतें दिसतें. यावर आणखी हि कित्येकांनीं कवनें केलीं आहेत. लहानपणाचा स्वच्छ स्नेह, मोठेपणीं आपल्या भाग्यवान् स्नेह्याकडे लहानपणीं त्यास कांहीं दिलें नाहीं हें मनांत येऊन त्याचे भेटीस जाण्याची लाज, त्यानें मोठेपणानें आपला केलेला आदरसत्कार, बाळपणच्या विद्याभ्यासाच्या प्रेमळ गोष्टी व आपण मैत्रकीच्या नव्हे तर कांहीं द्रव्यलोभाच्या इच्छेनें भेटण्यास आलों हें सांगण्याची भीड वगैरे प्रसंग यांत मोठे गमतीचे आहेत; व याकरितां च हें सर्वांस आवडण्यासारखें आहे. वर दिलेल्या शिष्यमंडळी-

शिवाय हि वामन पंडितांचें शिष्यत्व प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणें पत्करलेली कांहीं मंडळी दिसते. काव्यसंग्रहकारांनीं आपल्या लघुकाव्यमालेच्या तिसऱ्या भागांत सुमारें दीडशें पद्यांचें एक ध्रुवचरित्र छापिलें आहे. याची रचना अनेकवृत्तात्मक असून पद्यें हि वामनाच्या थाटावर नेण्याचा यांत यत्न केला आहे. या कवीनें ग्रंथांत आपलें नांव दिलें नाहीं; पण ग्रंथारंभीं च गणेशाचें नमन झाल्यावर

तदुपरि गुरुनाथा वंदिलें वामनासी ।
ध्रुवचरित कराया स्फूर्ति दीजे मनासी ॥

असें वामनास नमन केलें आहे; यावरून हा वामनाचा शिष्य दिसतो. अशीं वामनास नमन करणारांचीं आणखी हि नांवें आढळतात. एकंदरींत वामनाचे काव्याचा नाद महाराष्ट्रांत फार दुमदुमत होता व त्याच्या कृतीनें अनेक लहान सहान कवींस काव्यस्फूर्ती उत्पन्न झाली होती असें दिसतें. नागेशसुत हा वामनाच्या आवडत्या शिष्यांपैकीं एक होय. याचे च करतां वामनानें "समश्लोकी टीका" लिहिली असें त्या टीकेचे शेवटीं म्हटलें आहे. या नागेशसुताचीं पदें वगैरे आहेत. एका पदाच्या शेवटीं हा म्हणतो

नागेशात्मज विठ्ठल ध्याय श्रीगुरुवामनपाय रे ॥

नागेश व विठ्ठल.

वामन पंडितांशीं अगदीं समकालीन व पंडितांप्रमाणें च श्लोकबद्ध रचना करणारे आणखी दोन कवी प्रसिद्ध आहेत. एक नागेश व दुसरा विठ्ठल. या जोडींत, एका च कथानकावर श्लोकबद्ध रचना करणारे समकालीन कवी, या एका बाबीशिवाय फारसें साम्य दिसत नाहीं. यांपैकीं एक म्हणजे नागेश हा वृत्त्यंशी जोशी होता; आणि दुसरा म्हणजे विठ्ठल हा व्यापारी होता, नागेशाची विद्वत्ता जितक्यास तितकी च दिसते; विठ्ठल हा चांगला व्युत्पन्न व संस्कृतज्ञ होता. नागेशाला एका तऱ्हेची सहज स्फूर्ति होती; विठ्ठलाला ती श्रम करून उसनी आणावी लागे. विठ्ठलामध्यें शहरांतला सभ्यपणा आहे व त्याच्या वर्णनाला मर्यादा आहे; नागेशाला खेड्यांतल्या बाष्कळपणाची संवय दिसते, व त्याचें वर्णन वर्षांतल्या अखेरच्या महिन्याला शोभेल असें आहे. पण होणाऱ्या प्राप्तींत नागेश सुखासमाधानानें राहतो; तर विठ्ठल असंतुष्ट होत्साता, लोकांना नांवें ठेवीत सुटतो. अशी ही करनकरेची दुक्कल आहे. या दोघांना यमकांची हौस फार आहे.

यांपैकीं नागेश हा अहमदनगराजवळील भिंगार येथील राहणारा. याचें उपनांव मुळे. यानें आपल्या 'चंद्रावळी' वर्णनांत आपल्या मातापितरांचीं नांवें अनुक्रमें जानकी व मोर जोशी अशीं दिलीं आहेत; आणि यानें आपल्या बंधूंचीं नांवें मल्हारी व त्र्यंबक[१] अशीं दिलीं आहेत. या भिंगारकर जोशांच्या कुळांत नागेशाशिवाय इतरांना हि काव्यरचनेचा नाद होता. पण नागेशाला तो विशेष होता. साधी घरगुती भाषा आणि कानाला बरीं लागतील अशीं गोड यमकें हा नाग जोशी आपल्या काव्यांत सहज योजितो. किंबहुना या दोहींची हि त्याला हौस दिसते.

जरि शिरीं गणराज विराजतो । तरि च होय महा कविराज तो ।
मतिस जे जरि हे च सरस्वती । रसवती तरी होय सरस्वती ॥

---

१ या भावांपैकीं 'त्र्यंबक जोसी बिन मोर जोसी कसबे भिंगार यांसीं सके १५९१ सोम्य नाम संवत्सरे जेष्ठ शुद्ध सप्तमी वार शुक्रवार ते दिवसीं' एका कुळकर्ण्यानें लिहून दिलेला महजर प्रसिद्ध आहे.

अशी याची रचना व यमकें साधीं आणि मधुर आहेत. केव्हां केव्हां पुष्कळ अक्षरांचीं लांब लांब यमकें करण्याच्या हौसेनें यानें आपल्या रचनेस अगदीं क्लिष्टता आणिली आहे.

> नीज हे मज न ये करमेना। नीज हेम जन येक रमेना।
> वाम हा जन मनोजय दावा। वा महाजन मनोज यदावा ॥

हा याच्या 'चंद्रावळी' वर्णनांतला श्लोक चरणयमकानें मंडित आहे. पण याच्या अर्थाची वाट काय? तसें च काव्य म्हणावें कशाला? वर्णनाची मर्यादा किती असावी? वगैरे साऱ्या गोष्टींसंबंधाची हि याची कल्पना अगदीं पुसट व अंधुक असल्यामुळें याच्या काव्यांत अनेक तऱ्हेचे दोष आले आहेत. हा एकदां वर्णन करूं लागला म्हणजे मूळ कथानक अगदीं नजरेआड करतो; व वर्णनाचा अगदीं कंटाळा येऊन वाचक मनांत दहादां पुरे पुरे म्हणेपर्यंत हा आपलें तें चऱ्हाट चालूं च ठेवितो. तसें च वर्णन कशाचें करावें आणि कशाचें न करावें हा विधिनिषेध तर याला काडीइतका हि नाहीं. कोणा कोकाट्या यशवंतराव नांवाच्या खुशालचंद श्रीमंताचा हा आश्रित होता, आणि भिंगारसारख्या कुग्रामवस्तींत याचा काळ गेला, हें याच्या काव्यांतल्या असभ्य व अश्लील वर्णनाचें एक कारण दिसतें. कदाचित् वामनाचीं काव्यें हि यानें पाहिलीं असतील, असें याच्या स्त्रियांच्या स्वरूपवर्णनावरून वाटतें.

> भ्रम करी प्रकरीपरि चंचला। मन हरी न हरी अशि कोकिला।
> रसरसी सरसीरुहलोचनी। गजगमा जसि मानसमोहनी ॥

हें चंद्रावळीचें वर्णन, आणि

> रुळत चंचळ अंचळ भूवरी। उसळतो वलयध्वनि अंबरीं ॥
> मदभरें मग गौळणि चालती। थरथरां स्तन मंथर हालती ॥

इत्यादि तिच्याबरोबर गोरस विकावयास जाणाऱ्या मैत्रिणींच्या वर्णनाचें वामनाच्या वर्णनाशीं पुष्कळ च साम्य दिसतें. हीं काल्पनिक चित्रें सोडून दिलीं तर पुष्कळ वेळां हा आपल्या डोळ्यांपुढें दिसणाऱ्या देखाव्यांचीं चित्रें च लेखणीनें काढतो. यानें सीतास्वयंवरांत जनकाच्या राजधानीचें काढि-

---

१ नागेशानें सीतास्वयंवराचे वेळीं ज्या 'महाख्यात कुलावतंसी' राजांना पत्रिका लिहिली त्यांचीं नांवें दिलीं आहेत. त्यांत चव्हाण, मोरे, राणे, शिसोदे वगैरेंचीं नांवें आहेत. पण भोसल्यांचें नांव नाहीं.

लेलें शब्दचित्र याच्या भिंगारगांवाशेजारच्या अहमदनगर राजधानीशीं इतकें जुळतें, कीं तें अहमदनगरचें च असावें असें कोणाला हि वाटेल.

बहु बरी नगरी अति साजिरी। तिजसरी न करी अमरीपुरी।
प्राकार शोभे तिजला विशेषें। संवेष्टिली भासत जेंवि शेषें ॥
शोभे तया फार चऱ्यासि फेरा। नाहीं तिये लागिं कदापि घेरा।
शोभती बहू चहूंकडे हुडे। पर्वतांसि तुटले जसे कडे ॥
खंदका बहु अगाधता असे। प्राप्तसिंधुवरबद्धसा वसे।
कर्णे नफेऱ्या बहु वाजताती। नादें दिशा सर्व हि गाजताती ॥
शोभती बहुत ते दरवाजे। नौबती बहुत सुंदर वाजे। इ. इ.

सीतास्वयंवर व चंद्रावळी या प्रसिद्ध काव्यांशिवाय रुक्मिणीस्वयंवर व रसमंजरी आणि शारदाविनोद अशीं याचीं आणखी तीनें काव्यें आहेत. एके काळीं याचे पुष्कळ श्लोक लोकांच्या व हरिदासांच्या तोंडीं असत. 'गणेश बोले बहु आदरानें। उंदीर नेला मुनि मांजरानें ॥' हा विनोदी श्लोक अजून देखील लहान मुलें गमतीनें नेहमीं म्हणतात. विठ्ठलाचे श्लोक असे नेहमींच्या प्रचारांतले नाहींत. याचें एक कारण असें दिसतें कीं, नागेशांत थोडेसें तरी अंगचें वारें आहे. त्याच्या भाषेंत एक तऱ्हेची चमक आहे. पण त्यांत थोडा गांवढळपणा आहे. विठ्ठलाची विद्वत्ता नागेशापेक्षां निःसंशय जास्त आहे; पण त्याला कवित्वाचें अंगचें वारें दिसत नाहीं. तो थोडासा मारूनमुटकून बनलेला कवि आहे.

विठ्ठल बीडजवळील गौरिपूर नांवाच्या एका गांवचा राहणारा. हा आश्वलायन ऋग्वेदी ब्राह्मण. याचें सबंध नांव विठ्ठल अनंत क्षीरसागर, गोत्र कौशिक. याचा धंदा व्यापाराचा असे. पण हा 'वर्षा दिसा पंढर-पुरास' जात असे; म्हणजे सालोसाल पंढरीची वारी करी. कारण याचें कुल-

१ 'रसमंजरी' व 'शारदाविनोद' या काव्यांचीं कांहीं पानें मात्र मीं पाहिलीं आहेत. शारदाविनोदाचे शेवटीं, मीं भृंगीपुरास (भिंगारास) राहणाऱ्या 'नानाकाव्यकलापचतुर श्रीनागराज' कवीनें हा ग्रंथ रचिला, असा उल्लेख केला आहे. ग्रंथांत याला च 'सरस्वतीविनोद' असें सर्वभर म्हटलें आहे. पोथीची नक्कल कोणी 'रघुनाथ' नांवाच्या लेखकानें शके १६२० बहुधान्य संवत्सरीं केलेली आहे.

दैवत 'श्रीपांडुरंग ऊर्फ विठ्ठल हें होतें; आणि म्हणून च हा आपणास अनेक ठिकाणीं काव्यांत 'विठ्ठलदासें' असें म्हणतो.

या बीडकर विठ्ठलाच्या नांवावर हल्लीं (१) रुक्मिणीस्वयंवर १५९६ (२)पांचालीस्तवन १५९६ (३) सितास्वयंवर १५९९ (४) रसमंजरी १६०१ (५) द्रौपदीवस्त्रहरण १६०२ (६) विद्वज्जीवन व (७) बिल्हण-चरित्र असे सात ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. माझेजवळ असलेल्या एक हस्तलिखित बाडांत प्रथम बिल्हण चरित्र नकललें असून नंतर एका जनार्दनाचे, तुका केशवाचे कांहीं अभंग त्याच हस्ताक्षरांत असून मग 'शके १६२८ व्ययनाम संवत्सरे, श्रावण वद्य एकादशी वार शुक्रवार' रोजीं 'द्रौपदीवस्त्रहरणा'ची नक्कल केली आहे. परंतु 'बिल्हणचरित्र' शके १६२८ चे पूर्वीं कवीनें लिहिलें असून तें द्रौपदीस्वयंवराचा कवि विठ्ठल याचेंच असा १६२८ मध्यें समज होता. यांपैकीं एक 'बिल्हणचरित्र' वगळिलें म्हणजे बाकी राहिलेल्या साहा हि ग्रंथांवर यानें आपलें नांव, रहाण्याचें ठिकाण व इतर माहिती हि दिली आहे. यामुळें याचे ग्रंथाची घालमेल होणें अशक्य झालें आहे. तसें च हा ग्रंथाचे शेवटीं त्या ग्रंथांतली पद्यसंख्या देऊन मो-र्तब शिक्का करतो. यामुळें ग्रंथांतल्या श्लोकांची हि व्यवस्था नीट राहते. याच्या सीतास्यवंर, रुक्मिणीस्वयंवर व विद्वज्जीवन या तिन्ही ग्रंथांचे प्रत्येकीं सातसात भाग आहेत; व आपली रचना थेट संस्कृताच्या धर्तीवर झालेली आहे अशा बुद्धीनें त्यानें दोन्ही स्वयंवरांच्या भागास 'सर्ग' म्हटलें आहे व जीवनाच्या भागास उल्लास म्हटलें आहे. वर ग्रंथाच्या नांवापुढें

---

१ ऋग्वेदोत्तम आश्वलायन महाशाखा जगद्वंद्य जे ।
श्रीमत्कौशिक गोत्र, पंढरपुरा वर्पा दिसा जाइजे ।
श्रीविठ्ठलदास विठ्ठल कवी वंशोपनामें गुणी ।
क्षीराब्धीपदसागरोत्तमकुलालंकारचूडामणी ॥
(अथवा पाठभेद–वर्णी विठ्ठल क्षीरसागरकुलालंकारचूडामणी ॥)

२ हल्लीं छापिलेल्या याच्या 'विद्वजीवन' प्रकरणांत फक्त रचनाकाल दिलेला नाहीं; बाकी सर्व माहिती यथास्थित आहे. याचें कारण उघड असें आहे कीं, यांत चार श्लोक कमी आहेत. ग्रंथाचे शेवटीं कवीनें पद्यसंख्या 'पंचाषष्टि-शतद्वयोत्तमा' म्हणजे २६५ सांगितली आहे; व छापील प्रतींत पद्यें २६१ आहेत. अर्थात चार पद्यें गहाळ आहेत. त्यांत रचनाकाल असला पाहिजे.

त्या त्या ग्रंथाचा रचनाकाल कंसांत दिला आहे. त्यावरून असें दिसून येईल कीं, यानें ही सर्व रचना पांच सहा वर्षांत च केलेली आहे. यावरून याला काव्यरचनेची कल्पना उत्तर वयांत सुचली असावी; किंवा याची आणखी बरी च कृति असावी असें दिसतें.

उपलब्ध काव्यांत 'पांचालीस्तवन' (द्रौपदीचा धांवा) हें याचें पहिलें काव्य आहे. याचे अवघे २३ श्लोक आहेत. एक सोळावा खेरीज-करून हे सगळे शिखरिणी वृत्तांत आहेत. या च वर्षांत यानें दुसरें एक काव्य लिहिलें आहे. त्याचें नांव रुक्मिणीस्वयंवर. याची रचना संस्कृतां-तील चांगल्या काव्यांच्या धर्तीवर करण्याचा यानें फार यत्न केला आहे. निरनिराळीं वृत्तें, निरनिराळे बंध, चमत्कृतिजनक यमकें व अनुप्रासादि अलंकार या काव्यांत विठ्ठलानें फार योजिले आहेत. आपलें चित्रकाव्यर-चनाकौशल्य व छंदशास्त्रनैपुण्य दाखवून पंडितांकडून वाहवा मिळवावी असा याचा डौल आहे. आपले काव्यांत आपण सर्व नऊ रस भरले आहेत असें हा वारंवार सांगतो; आणि असें सांगणें अवश्य आहे. कारण हें, सांगितल्या-शिवाय नुसत्या वाचनानें वाचकांस कळण्यासारखें नाहीं. हें विठ्ठलाचें रुक्मिणीस्वयंवर एके दृष्टीनें खरोखरी च महत्त्वाचें आहे. यापूर्वीं मराठींत चित्रबंधात्मक रचना कोणीं हि केलेली दिसत नाहीं; व मुद्दाम निरनिराळीं अनेक वृत्तें आणण्याचा हि कोणीं यत्न केला नाहीं. यानें या काव्याच्या पहिल्या सर्गापासून च मंडपशोभेचा फार थाट उडविला आहे. यांत नुसतीं अनेक वृत्तें आहेत इतकें च नव्हे तर त्या त्या वृत्ताच्या श्लोकांत वृत्ताचें नांव हि वर्णनाच्या ओघांत सार्थ आणिलें आहे. संस्कृतांतलीं अनेक नवीं नवीं वृत्तें निवडून तीं यानें आपल्या काव्यौघांतून महाराष्ट्रभाषेच्या प्रदेशांत आणून सोडिलीं आहेत. पण येथल्या ओंवी, अभंग, दिंडी, साकी वगैरे वृत्तांचा यानें आपल्या काव्यास बिलकुल स्पर्श होऊं दिला नाहीं. तीं आपल्या सबंध रचनेंत येथून तेथून वर्ज केलीं आहेत. एकंदरींत विठ्ठलाचें शब्दकौशल्य पाहण्यासारखें आहे यांत संशय नाहीं. पण आपल्या निर-निराळ्या काव्यांत निरनिराळी योजना करण्याइतकें शब्दभांडार आणि भाषाप्रभुत्व याचे जवळ नाहीं. रुक्मिणीस्वयंवरानंतर दोन तीन वर्षांनीं रचिलेल्या 'सीतास्वयंवरांत' हि शब्द आणि चरणच्या चरण रुक्मिणीस्व-

यंवरांतल्यासारखे च आहेत. 'पांचालीस्तवन' हे अवघे २३ श्लोक च; पण ते त्यानंतर सहा वर्षांनीं रचिलेल्या 'द्रौपदीवस्त्रहरणा'च्या ४६ श्लोकांशीं ताडून पाहिले तर सबंध चरणच्या चरण या दोहोंत एक च आढळतील. नुसते शब्द जरा फिरवून पुन्हां बांधलेले असे सारखे श्लोक हि या दोन लहानशा प्रकरणांत अनेक आहेत. तीं च तीं च यमकें तर याच्या रचनेंत पुष्कळ वेळां येतात. मात्र कांहीं यमकें गमतीचीं आहेत खरीं[1].

वीराजते मत्त उदार पाहे । वीरा घरीं शक्ति शराव साहे ।
हे सावरा शक्ति शरीं धरावी । हें पारदा उत्तम तेज रावी ॥

या रुक्मिणीस्वयंवरांतल्या श्लोकांत नेहमींप्रमाणें यमक असून शिवाय यांत 'प्रतिलोम' यमक हि साधिलें आहे. म्हणजे पहिला व तिसरा, आणि दुसरा व चवथा हे चरण पहिलीं च अक्षरें पुन्हां उजवीकडून डावीकडे उलटीं लिहून साधिले आहेत. यांत कुशलता नाहीं असें कसें म्हणतां येईल? यानें आपल्या काव्यमंदिराची केलेली उभारणी पाहिली म्हणजे विपुल पैसा खर्च करून आपल्या वाड्याभोंवतीं एकाद्या श्रीमंतानें माळ्यांकडून आखींव बाग करवावा व त्यांत कुंड्या आणि झाडें ओळीनें लावावीं, किंवा किड्यांच्या आणि शंखांच्या मृत शरीरांच्या अवशेषानें प्राण्यांचीं चित्रें काढावीं तशांतला देखावा दिसतो. यानें साधिलेले नानाविध बंध पाहिले म्हणजे ते दुरून पाहणारा क्षणभर थक्क होतो; व या व्यापाऱ्याची ही नीट मांडिलेली शब्द-संपत्ति पाहून कौतुक वाटतें. यानें उभारिलेल्या मंदिरांत जिकडे तिकडे **'छत्र' 'चामरें'** आहेत. न जाणो, आंत उष्मा वाटेल म्हणून उष्णतेची बाधा हरण करणारीं **' व्यजनें '** हि चोहोंकडे टांगलेलीं आहेत. खालीं जमिनीवर सुंदर **' स्वस्तिकें '** काढिलीं आहेत. कोठें कोठें **' पट्टीश '** बंधाचा **' सारीपाट '** करमणुकीसाठीं काढून ठेविला आहे. येथें वाटेल त्यानें खुशाल अक्षक्रीडा करावी. मंदिराच्या आवारांत सीतजलाच्या **'वापी'** हि अनेक आहेत. बाजूच्या जागेंत **'अश्व'**शाला हि आढळतात.

---

१ विठ्ठलाला 'कूटश्लोक' रचण्याची हि मोठी हौस होती. याचे कांहीं कूटश्लोक काव्यसंग्रहकारांनीं दिले आहेत. कित्येक वेळां पहिल्या तीन चरणांत आपलें 'कोडें' वाचकांस सांगून शेवटचे चरणांत हा ' बोले विठ्ठल हा पदार्थ उगवा षण्मासिचा वायदा ' असें लिहितो.

येथें च 'उष्ट्र', 'गज' वगैरे श्रीमंतांच्या दारापाशीं असणारीं जनावरें हि आहेत. मधें मधें 'धनुर्बाणां'ची योजना विठ्ठलानें करून ठेविली आहे. या काव्यमंदिराच्या वरच्या दालनांतून जरा क्षणभर डोकाविलें असतां तेथें तर एक लहानसा कृत्रिम चिमणा बाग च बनविलेला दिसतो. त्यांत सुंदर 'वृक्ष' लाविले असून भोंवतीं शब्दलतांचीं 'चक्रें' तयार केलीं आहेत. या लतांवर अनेक तऱ्हेच्या रंगांचीं 'अष्टदल' 'द्वादशदल' अशीं चित्र-विचित्र कमळें फुललेलीं पाहत असतां पाहणाराचें मन प्रसन्न होतें. अशा रीतीनें प्रसन्न झालेला प्रेक्षक मंदिराची रजा घेतांना त्याचे गळ्यांत घालण्या-साठीं पुष्पांच्या तऱ्हेतऱ्हेनीं गुंफिलेल्या सुंदर 'माला'हि येथें तयार आहेत. नंतर येथून प्रेक्षक निघाला व क्षणभर त्यानें जरा एकदां परतून पाहिलें कीं त्याच्या नजरेस एखादा 'सर्प'हि येथें दिसतो, व तो पाहून त्याचा अंदाज होतो कीं ज्याअर्थीं येथें 'सर्प' वास करतो त्याअर्थीं येथें 'मयूर' बहुश: नसेल. चौकशीअंतीं निरीक्षण करून पाहिलें तर येथें **मयूर** नाहीं असें दिसून येतें. 'मयूर' नाहीं म्हणजे येथें मयूर[१]-वाहिनी श्री सरस्वती ही क्रीडा-संचार करीत नाहीं, हें उघड झालें; आणि या काव्यांत सरस्वतीचें क्रीडा-कौतुक खरोखरी च दिसत नाहीं. विठ्ठलाचीं हीं चित्रें, त्याचे हे बंध वगैरे पाहून डोळ्यांना क्षणभर जरा मौज वाटेल; पण त्यापासून मनाला काव्या-मृतसेवनाचा आनंद यत्किंचित् होणार नाहीं. अनुप्रासादि अलंकार, चित्र-रचना, प्रतिलोमचरण, लांब लांब यमकें, नानाविध बंध हीं सर्व फार तर कवीच्या विद्वत्तेची साक्ष देऊं शकतील. पण हे त्याच्या 'कवित्वा'चे पुरावे नाहींत. या कष्टसाध्य रचना, हे नाजुक चमत्कार, हे शब्दकुसरीचे अनेक प्रकार फार तर बुद्धिचे उत्तम खेळ आहेत. या नाडेभोरप्याच्या कसरती आहेत. पण नाडेभोरप्याजवळ आजपर्यंत कधीं वीरश्री डोलली आहे! कीं कधीं ती त्याचे जवळ नुसती बोलली तरी आहे!! तसें च शब्दरचनेचे चित्रविचित्र प्रकार कोठें 'काव्य' म्हणून चालणार आहे!

१ हीं वर उलट्या विराम चिन्हांत दिलेलीं नांवें विठ्ठलाच्या रुक्मिणीस्वयं-वरादि काव्यांत साधिलेल्या निरनिराळ्या 'बंधां' चीं आहेत. हे बंध काव्यसंग्र-हांतल्या 'विठ्ठलकृत कवितासंग्रहांत' सचित्र दिले आहेत. यांत मयूरबंध नाहीं हें तीं चित्रें पाहिलीं असतां ध्यानांत येईल.

माझें हें म्हणणें विठ्ठलाचें 'विद्वज्जीवन' काव्य पाहिलें असतां कोणाच्या ही प्रत्ययास येईल. 'विद्वज्जीवना' चे सात उल्लास हे भागवताच्या दहाव्या स्कंधांत वर्णिलेल्या अत्यंत चित्तवेधक अशा कृष्णकथांच्या आधारें रचिलेले आहेत. या ग्रंथाच्या रचनेंसंबंधें कवि म्हणतो कीं यांत माझी वाणी ही प्रत्यक्ष 'मंदाकिनी' म्हणजे गंगा आहे. कृष्णकथा ही 'यमुना' आहे. आणि या दोहोंत काव्यकल्पनांची 'सरस्वती' मिळून हा त्रिवेणी संगम बनला आहे. तेव्हां यांत 'रुक्मिणीकांत' हें दैवत असून हा माझा ग्रंथ 'प्रयागागळा' म्हणजे प्रयागपेक्षांही श्रेष्ठ असा समजावा. कवीला इतका आवडलेला हा विद्वज्जीवन ग्रंथ प्रत्यक्ष वाचिला असतां या नद्यांच्या ऐवजीं वाचकांस सर्वभर कोरडीं ठणठणीत वाळवंटें मात्र आढळतील. क्वचित् ठिकाणीं पाण्याचा एखादा डोहरा किंवा कोठें कोठें डोह हि आढळतील. ते चार दोन श्लोक जरा गोडही लागतील. पण त्यांत काव्यगंगेच्या गोड प्रवाहाची मौज कधींच अनुभवास येणार नाहीं. संस्कृतांतलीं अनेक वृत्तें योजण्यासाठीं केलेले भरडे भरडे श्लोक, आणि त्या श्लोकांत त्या वृत्तांचीं नांवें गोवण्यासाठीं घेतलेल्या गोलांट्या उड्या, यामुळें या ग्रंथाला बेढबपणा मात्र आला आहे. हा ग्रंथ म्हणजे कल्पनांचा व श्लोकांचा एक मोठा ढिगारा आहे. पण हें काव्य नाहीं. पंतांच्या मंत्ररामायणाप्रमाणें सबंध ग्रंथ काव्यरसानें ओथंबलेला असेल आणि त्यांत च एखादा लहानसा शब्दचमत्कार साधला असेल तर तो स्त्रियांच्या डोळ्यांतल्या काजळाप्रमाणें किंवा कपाळावरच्या गोंदलेल्याप्रमाणें शोभायमान दिसेल. पण एखाद्यानें काजळ शोभा दुणावतें म्हणून आपल्या सर्व चेहऱ्याला काजळ च फासून ठेविलें, किंवा हानवटी, गाल, कानशिलें, नाक, कपाळ, भांग वगैरे जिकडे तिकडे गोंदून च टाकिलें तर तो प्रकार जितका शोभायमान दिसेल तितका च हा विठ्ठलाचा सर्व प्रकार शोभायमान झाला आहे. विठ्ठलानें श्रमपूर्वक रचिलेल्या या रचनेसंबंधें आपल्याला च असें वाटतें असें नाहीं, तर त्या वेळच्या लोकांना हि असें च वाटलें असावें असें दिसतें. कारण, नेहमींच्या नाडेभोरप्याच्या प्राप्तिपेक्षां कांहीं विशेष प्राप्ति विठ्ठलाला कधीं झालेली दिसत नाहीं. आपला हा खेळ विठ्ठल दारोदार नाचवी; व द्रव्यार्जनाच्या लालसेनें या आपल्या काव्यसरस्वती-गिरे-ला हा कैकांचे वाडे

दाखवी. पण त्यापासून फलप्राप्ति फारशी होत नसे. तमाशा चालू आहे तोंपर्यंत टाळ्या वाजवाव्या व पैशासाठीं परडी पसरली कीं तेथून हळू च रस्ता धरावा, हा नेहमींचा प्रकार येथें हि घडे. हें पाहून आपल्या या सहचारिणीला विठ्ठल म्हणतो—

वाग्देवी! उदरानिमित्य सदरा म्यां पाहिल्या सुंदरा।
पैं नोहे जठराग्निशांति विधुरा आला कळों पाहरा।
गर्भांधा बधिरापुढें श्रम पुरा तूं पावलीसी गिरा।
हा माते! अपराध तो कविवरा सर्व क्षमावा बरा॥

आणखी

जिव्हे! तूं नटवी, तुझे अनुभवीं श्रीमंत सन्मानवी
होती लुब्ध परंतु एक हि तुला कोणी च ना गौरवी।
सत्कीर्ती बरवी जगांत उरवी व्युत्पन्नता बोलवी
सत्संगें नटवी पवित्र पदवी देशील ज्या सत्कवी॥

विठ्ठल कवीचे असले शब्द ऐकून सरस्वती त्यास शंकराकडे बोट दाखवून म्हणते 'अरे कविराया, यांत खेद मानण्याचें कारण नाहीं; कारण तूं असें पाहा कीं 'झाला क्षीरसरित्पती शिव तरी दिग्वासलीला धरी' हें ऐकून कोणाचें मन क्षुब्ध होणार नाहीं? जिच्यापासून मुखाच्या शब्दांची अपेक्षा करावयाची ती च उणें उत्तर देऊं लागली तर तें कोणाच्यानें साहवेल? तेव्हां हें ऐकून कवि संतापून म्हणतो:—

यत्नें कल्पलते, सुरायपुरिचें आळें बरें बांधिलें
साक्षेपें सुरधेनुच्या पयरसें म्यां सर्वदां सिंचिलें।
ते वल्ली रुइचीं फुलें प्रसवली, झाली निराशा मना
हे वांच्छा पुरवील कोण कविची श्रीपांडुरंगाविना?॥

हें अगदीं खरें आहे. पण हा विठ्ठल मात्र शुद्ध खुळा दिसतो. आधीं आपण व्यापारी मनुष्यानें तो धंदा सोडून या कवितेच्या व ग्रंथरचनेच्या भानगडींत पडावें कशाला? आणि नसती भिक्षुकी पत्करावी कशाला? हिचें कपाळ नेहमींचें च हें असें आहे; बरें, पडलों तर आपली अब्रू आपले मुठींत ठेवावी तें सोडून हें सगळें लिहून चव्हाट्यावर ठेवावें कशाला? आपली हौस आपल्याला भवली इतकें मानून स्वस्थ व्यापार चालू ठेवावा हें च उत्तम. असो

१ विद्वज्जीवन.

ही सर्व कहाणी पौराणिक कथानकांवर रचिलेल्या काव्याची आहे. या काव्यांशिवाय यानें दोन संस्कृत काव्यांचीं भाषांतरें केलीं आहेत. त्यांचा प्रकार याहून निराळा आहे. याचें भानुदासाच्या रसमंजरीचें एक श्लोकबद्ध भाषांतर आहे. हें सर्वमान्य आहे. तसें च बिल्हणचरित्राचें हि यानें भाषांतर केलें आहे. हें हि सरस उतरलें आहे. या दोन्ही काव्यांत कवि चित्ररचनेच्या भानगडींत मुळीं च पडला नाहीं. रसमंजरी ही अनेक श्लोकवृत्तात्मक तरी आहे. पण बिल्हणचरित्रांत तितकें हि नाहीं. तें सर्व काव्य 'वसंततिलका' या गोड वृत्तांत लिहिलें आहे. आधीं वसंततिलका हें वृत्त च मधुर आहे; आणि त्यांत गुंफिलेलें हें कथानक हि मनोरंजक आहे. विक्रमांकदेव या नांवाचा चालुक्य किंवा चाळके या वंशांतला एक राजा कल्याणी येथें राज्य करीत होता. त्याला 'चंद्रकला किंवा 'शशिलेखा' नांवाची एकुलती एक सुंदर कन्या होती. हिला आपल्या पित्याचा लळा फार असे; व ती लाडकी लेक आपल्या बापाबरोबर वारंवार राजसभेंत सहज खेळत खेळत येई. ही मुलगी आपल्या पणांत येऊं लागली तसतशी तिची कांती हि फार मनोहर दिसूं लागली. या रूपयौवनसंपन्न अशा आपल्या बुद्धिमान् कन्येला अनेक शास्त्रांचें शिक्षण देऊन विद्यासंपन्न करावी असें साहजीकपणें राजाच्या मनांत आलें; व त्यानें आपल्या मंत्र्यांस कोणी हुशार ज्ञाता पंडित आढळला तर पाहण्याची आज्ञा केली. कर्मधर्मसंयोगानें या च वेळीं 'चौरपंचाशिका' 'कर्णसुंदरी' वगैरे प्रसिद्ध काव्यांचा कर्ता बिल्हणपंडित हा आपल्या काश्मीर देशांतून फिरत फिरत तेथें आला होता. त्याची व विक्रमांकदेवाची मंत्र्यामार्फत भेट झाली. बिल्हणाची विद्वत्ता व त्याच्या आंगचें चातुर्य पाहून विक्रमांकदेवानें त्याचें विधियुक्त पूजन करून त्यास भूषणें आणि वस्त्रें देऊन आपल्या लडिवाळ कन्येस शास्त्राभ्यास पढविण्याकरतां ठेवून घेतला. नीट मुहूर्त पाहून गुरुजींनीं शिष्यिणीस पाठ देण्यास सुरवात हि केली. थोडे च दिवसांत ती बुद्धिमान्, हुशार व चुणचुणीत मुलगी अनेक शास्त्रें पढली. राजकन्येचें शिक्षण व गुण पाहून पिता आणि गुरुजी दोघांचीं हि मनें प्रसन्न झालीं; व दोघांचें हि तिच्या ठायीं प्रेम विशेष जडलें. हळु हळु पण थोडे च दिवसांत ज्योतिष, काव्य वगैरे सर्व प्रकारचें शिक्षण पुरें झालें व आधींची च नयन-

मनोहर अशी ती राजबालिका विद्यातेजानें फार च चेतोहर दिसूं लागली; आणि मग 'तरुणीशिक्षणनाटिकेंतला' वारंवार दिसणारा प्रकार येथें हि घडून आला. एके दिवशीं ही शिक्षणसमाप्ति करून आपल्या देशास जाण्यापूर्वीं बिल्हणानें तिला म्हटलें, कीं तुला सर्व शास्त्रें पढविलीं; पण 'स्मरशास्त्र' पढविण्याचें राहिलें. तें मीं तुला पढविलें नाहीं. हें ऐकून चंद्रकलेनें तें शास्त्र आपणास पढवून मग स्वदेशास जावें असा बिल्हणा-जवळ हट्ट धरिला. त्यावर एके दिवशीं त्या शृंगारिलेल्या राजमंदिरांत, दिव्यांचा लखलखाट झाला असतां, आणि अनेक तऱ्हेचे सुगंध सुटले असतां त्या 'कंदर्पसिंधुलहरी' नृपकन्येला पाहून कवि बिल्हणाचें मन पाझरलें; व त्यानें कामसूत्रांच्या आधारें त्या दिव्यशास्त्रामृतानें तिच्याकडून नानाप्रकारें प्राशन करविलें. त्या कल्पनातीत क्रीडाकुतूहलानें ती राज-नंदिनी अत्यानंद पावून तिनें आचार्यदक्षिणेप्रीत्यर्थ आपला देह गुरुजींस अर्पण केला; व हस्तगुणांत आपलें मुखकमल ओंवून ती सुमनमाला बिल्ह-णाच्या गळ्यांत तिनें प्रेमादरानें घातिली. त्या दक्षिणेचा बिल्हणानें हि सद्गदित मनानें अंगिकार केला. थोडे च दिवसांत तीं 'पुष्पभुक्त' चिन्हें दूतींनां आणि त्यांचे सांगण्यानें वेत्रधारी सेवकांना कळून आलीं; मग त्यांनीं ती गोष्ट राजपुरोहिताकरवीं राजाच्या कानांवर घातली. प्रथम राजाला ती खरी वाटली नाहीं. पण पुढें त्याच्या ती प्रत्यक्षपणें निदर्श-नास आल्यावर तो संतापून गेला; व त्या भरांत त्यानें बिल्हणास सुळीं द्यावा अशी आज्ञा दिली. राजाज्ञेप्रमाणें सेवकजनांनीं बिल्हणाला वध्य स्थानीं नेला; व तेथें रोंवलेल्या शूळाजवळ नेल्यावर त्यास ते म्हणाले —

'सुस्नात भजें जगदीश्वराला'। अंतीं मती गति तशी मग होय त्याला ॥

बिल्हणाच्या तोंडून एक अक्षर हि निघेना. तें पाहून ते त्याला पुन्हां म्हणाले, 'अद्यापि कां न भजसी भगवंतजीतें।' तरी हि बिल्हणाच्या मुखां-तून हरिभजनाचें अक्षर हि नाहीं. अखेर बिल्हण म्हणाला, 'माझे मनाला दुसरें कांहीं च दिसत नाहीं. माझी देवी ती चंद्रकला. ती मला दिसते.

'मी आयिका, नृपसुतारतिसौख्य जाणें
अद्यापि देव दुसरा तिजवीण नेणें'

असें उत्तर देऊन त्यानें त्या आनंददायिनी नृपनंदिनीचे आणि तिच्या बरो-बर अनुभविलेल्या अनेक सुखप्रसंगांचें स्मरण सुरू केलें; आणि तो म्हणाला—

'अद्यापि ते कनकचंपकवर्ण–गौरी। उत्फुल्लपद्मनयना तनुरोमहारी।
सुप्तोत्थिता च शयनीं मदविव्हलांगी। विद्या जशी गति तशी स्मरतो प्रसंगीं॥
अद्यापि चंद्रवदना नवयौवनांगी। पीनस्तनी मजपुढें उभि हेमरंगी।
माझी तनू स्मरशरें पिडितां चि वेगीं। गात्रें सुशीतल करि सुरतप्रसंगीं॥
अद्यापि ते तरुणपल्लवरक्तपानी। चोळी तिची तटतटीत भुजंग–वेणी।
वस्त्रांचलस्खलन होत विलोकितांची। तीच्या स्तनांसि उपमा स्मरकंदुकांची॥
अद्यापि ते कुशल काव्यकला विनोदी। ते मी स्मरें त्रिदशनाथसुखासि निंदी।
आलिंगिली भुजलता पसरोनि शाली। ते राजहंसगमना स्मर अंतकाळीं॥
अद्यापि बाळहरिणीनयनी स्मरें मी। कंदर्पयुद्ध मजशीं करि गुप्त धामीं।
वक्षोजकुंभ घन पीन धरीं स्वपाणी। तेव्हां सुरेंद्रसुख तुच्छ मनांत मानीं॥
अद्यापि चंद्रवदना करि फार खंती। लावण्यसागरलता द्विजराजकांती।
रात्रीं दिवा स्मरण होय तिच्या मुखाचें। दावा मुहूर्त मुखवारिज वल्लभेचें॥
अद्यापि मी धरितसें निजजीविताशा। जन्मांतरीं वरिन हे प्रमदा परेशा।
अन्योपभोग मजला न लगे च कांहीं। ते दाखवा शशिकला कवळीन बाहीं॥
अद्यापि वक्त्रकमलावरि भृंग येती। गंडस्थळीं परिमळास्तव चुंबिताती।
हे वारितां ध्वनि उठे करि कंकणाची। तेणें करून मुरकुंडि वळे मनाची॥
अद्यापि तन्वि मधुराधरदान देते। ज्यां रोविलें निजनखें स्तनमंडळातें।
उद्भिन्नरोम पुलकांकित होय बाला। ते आठवे मदनमंजरि वेळवेळां॥
अद्यापि ते नृपतिशेखरराजपुत्री। संपूर्णयौवनमदालसखंजनेत्री।
मी एक दैवत तितें न मानीं। ते राजहंसगति चिंतितसे निदानीं॥
अद्यापि ते कनककांति मदालसांगी। सल्लज्जनम्रवदना स्मरतो प्रसंगीं।
त्यागी न औषधसुधा सरिता गुणांची। ज्यां वर्णिली क्षितितलीं गुणकीर्ति तिची॥
अद्यापि ते नृपसुता रतिभोगकालीं। प्रेमाकुलें करयुगें धरि कंठनालीं।
दंतोष्ठपीडनक्षतें सुखभाव दावी। ते मी स्मरें मदनमंदिरदेवदेवी॥
अद्यापि धूर्जटि धरी विष तें स्वकंठी। कूर्म धरागिरिवरा धरलें स्वपृष्ठीं।
अंभोनिधीस वडवानल नित्य जाळी। केलांगिकार बुध पाळिति सर्व काळीं'॥

बिल्हणाचें हें असें बोलणें ऐकून राजाचें मन पालटलें. हा हि मरेल, शशिकला हि प्राणत्याग करील आणि आपणाला ब्रह्महत्येचें व स्त्रीहत्येचें पातक लागेल; तें टाळावें आणि अत्यंत अनुरक्त अशा या दोघांस जीवदान द्यावें, असें मनांत आणून विक्रमांकदेव राजानें बिल्हण पंडितास शिक्षा माफ केली; व आपली ती कन्या त्यास यथाविधी अर्पण करून आणखी 'ग्रामें, पुरें,

धन, दिलें; यश वाढविलें;' व अशा गंमतीनें हें चरित्र परिपूर्ण झालें.

हें बिल्हणचरित्र वाचून व त्याची ती सरळ शद्बरचना पाहून मन एकवार विचारतें कीं हें या चित्ररचनाकार विठ्ठलाचें च खास आहेना? याचे शेवटीं नुसतें 'विठ्ठल' असें नांव आहे; पण नेहमींच्या शिरस्त्याप्रमाणें रचनाकाल नाहीं, पद्यसंख्या नाहीं, कवीसंबंधाची इतर माहिती नाहीं हें कसें?

विठ्ठलाच्या वर दिलेल्या काव्यांखेरीज शंकराचार्यकृत 'सौंदर्यलहरीचें' श्लोकबद्ध भाषांतर व भानुदासकृत 'रसमंजरीचें' भाषांतर, हीं दोन विठ्ठलकृत काव्यें उपलब्ध आहेत. यांपैकीं 'सौंदर्यलहरी' हें स्तोत्र छापिलेलें नाहीं. एक सौंदर्यलहरी 'महाराष्ट्रकवीं' त छापिली आहे. पण ती विठ्ठलाची नसून 'ललितानंद' नामक कवीची आहे. या आपल्या टीकेला ललितानंदानें 'लहरिसुंदर' टीका असें नांव दिलें आहे. या ललितानंदाच्या टीकेपेक्षां 'विठ्ठलाची' सौंदर्यलहरी सरस आहे. हिचे एकंदर १२२ श्लोक आहेत. या टीकेचे शेवटीं विठ्ठलाचें नांव आहे. पण याहून जास्त माहिती तींत दिलेली नाहीं. यामुळें ही हि या च बीडकर विठ्ठलाची आहे किंवा दुसऱ्या कोणा विठ्ठलाची आहे हें कळण्यास मार्ग नाहीं. परंतु दुसरें काव्य म्हणजे

---

१ हें बिल्हण चरित्र या विठ्ठलाचें नसावें अशी शंका वारंवार येते. पण या शंकेचें थोडें फार निवारण करणारी एक गोष्ट आढळली ती येथें नमूद करून ठेवतों. मजजवळ एका जुन्या बाडांत प्रथम हें विठ्ठलाचें बिल्हण चरित्र लिहिलेलें आहे. नंतर त्यापुढें त्याच अक्षरांत द्रौपदीवस्त्रहरण लिहिलें आहे. द्रौपदीवस्त्रहरणाचे शेवटीं ते तेथें उतरून घेतल्याची मिती व्ययनाम संवत्सरे शके १६२८ श्रावण व. ११ शी शुक्रवार अशी लिहिली आहे. यावरून विठ्ठलाचे ह्यातींत किंवा फारतर दहा पंधरा वर्षें मागाहून हें बिल्हण चरित्र या बीडकर विद्वनाचें समजलें जात असे.

२ ललितानंद हा गुर्जरदेशस्थ असून फत्तेसिंग महाराज गायकवाडांचा आश्रित होता. यानें आपली परंपरा नित्यानंद–विठ्ठलानंद–ललितानंद अशी दिली आहे. अशी च रंगनाथाच्या परंपरेहून भिन्न अशा एका सहजानंदाची सौंदर्यलहरीवर एक टीका आहे.

३ मराठींत विठ्ठल या नांवाचे चार पांच भिन्न कवी होऊन गेले, हें प्रसिद्ध आहे. यांपैकीं विठ्ठल दीक्षित, विठ्ठल केरीकर व आणखी एक विठ्ठल यांची कविता

(पृष्ठ ८६ पहा)

रसमंजरीचें भाषांतर, हें मात्र बीडकर विठ्ठलाचें खास आहे. तें त्यानें शके १६०१ मध्यें 'शहागड' येथें रचिलें असें त्यांत म्हटलें आहे. या विठ्ठला-प्रमाणें च चित्रकाव्य करणारा एक कवि महानुभाव पंथांत होऊन गेला. याचें नाव ओंकार, उपनांव चोरमागे. याच्या कोणा पूर्वजास 'चोर' म्हणून सुळीं देत असतांना त्यास एका महानुभाव पंथी साधूनें सोडवलें व त्यास आपल्या पंथांत मागून घेतलें, म्हणून त्यास चोरमागे हें उपनांव पडलें असें म्हणतात. याच्या कुळांत दोनचार कवी होऊन गेले. त्यांपैकीं हा चित्र-काव्य रचणारा ओंकार चोरमागे हा विठ्ठलाचा समकालीन होता. याचें 'लक्ष्मणा स्वयंवर' नांवाचें एक कृष्ण पत्नी लक्ष्मणा हिच्या किंवा ह्या कथे-वर काव्य आहे. याचे सात सर्ग असून यांत ४४२ पद्यें आहेत. हा 'पळसी' गांवचा राहणारा असून कोणा 'पहाडसिंग' नांवाच्या राजाचा आश्रित होता असें तो लिहितो. पहाडसिंगाच्या पदरीं असल्यामुळें त्याचे ऐकिवांत हिंदी छंद अनेक होते. व ते यानें मराठींत आणले आहेत. दक्षामकर, ललिता वगैरे नवीं नवीं अक्षर वृत्तें हि याच्या ग्रंथांत आलीं आहेत. याच्या ग्रंथांत एक दोन आर्या हि आहेत. याच्या या लक्ष्मणा स्वयंवरांत बंध तर पुष्कळच आहेत. चौरस बंध, नवरस बंध, गोमुत्रिका बंध, वगैरे बंध मराठी रचनेंत अगदीं नवीन दिसतात. गोमुत्रिका बंध असा: —

कुरंगणी जया **परी** । **परीस** सापडे **वनीं**।
वनीं भवार्णवीं **हरी** । **हरी** हरी त्वरा करी ॥

इतके नवीन छंद मराठीं भाषेंत रचणारा हा कवी चिंतनीय आहे. याचा लक्ष्मणा स्वयंवराचा रचना काल १६३० आढळतो. ज्यांत भक्तीचा लवभर

काव्यसंग्रहांत छापिली आहे. यांशिवाय विठ्ठल कळपूरकर म्हणून एक विठ्ठल होऊन गेला. हा बीडकर विठ्ठलापेक्षां अगदीं भिन्न पुरुष समजावा. याचें गोत्र 'वत्स' शाखा 'आपस्तंभ' गुरूचें नांव 'गणेश' अशी स्वतःची माहिती यानें आपले 'हरिराधिके'च्या 'रासक्रीडा' काव्यांत दिली आहे. याची रचना हि जवळ जवळ विठ्ठल बीडकराप्रमाणें च दिसते. हा हि माझी 'वृत्ति व्यापाराची' असें सांगतो. हा वऱ्हाडांत कळपूर (?) येथील राहणारा. वर उल्लेखिलेलें रासक्रीडा काव्य यानें शके १५३६ मध्यें आनंद संवत्सरीं लिहिलें

१ शुन्याग्नि संख्या रशभूयुका हे । मेषाधिलग्नीं शुभयोग आहे ॥
प्रसिद्ध संवत्सर 'सर्वधाटी'। संपूर्ण जन्माष्टमि बौधवारीं ॥

(पृष्ठ ८५ वरून)

संबंध नाहीं असले काव्यग्रंथ संस्कृतांतून मराठींत भाषांतर करण्याचा प्रघात या काळीं बरा च पडलेला दिसतो. या भानुदास कविविरचित रसमंजरीचें विठ्ठलाप्रमाणें च आणखी हि कित्येक कवींनीं भाषांतर केलेलें दिसतें. मराठींत हल्लीं या ग्रंथांचीं पांच सात भाषांतरें उपलब्ध आहेत. पण त्यांत विठ्ठलाशिवाय भैरवाचें व अनंत पंडिताचें अशीं दोन बऱ्यापैकीं आहेत. विठ्ठलाची पद्यसंख्या 'नंदत्रिभू' म्हणजे १३९ आहे. भैरवाची हि अगदीं तितकी च आहे; व शेवटचा स्वतःचे नांवाच्या उल्लेखाचा श्लोक धरून १४० आहे. या दोघांचें हि भाषांतर मूळास अगदीं धरून आहे. अनंताचें भाषांतर तितकें बरोबर नाहीं. अनंतानें आपली थोडीशी माहिती पुढील श्लोकार्धांत दिली आहे.

पुण्यस्तंभपुरी सुखाब्धिलहरी विद्वज्जनी साजिरी
तेथें त्र्यंबक पंडितात्मज वसे; प्रेमा धरीं शंकरी ।

या अनंतानें या ग्रंथाची कदाचित् दोन भाषांतरें केलीं असावींत असें पुढील ओळींवरून वाटतें—

आज्ञा त्या प्रभुची असे म्हणुनियां 'म्हाराष्ट्र-संजीविनी'
तैसी हे दुसरी वरी करितसे 'शृंगार-कल्लोलिनी' ॥

या अनंत पंडितानें आपला रचनाकाळ दिला नाहीं.

---

१ या पोथीचे शेवटीं 'इति श्री कविकुलालंकार श्रीमदनंत पंडित-विरचिता शृंगार-कल्लोलिनी समाप्त' इतकें च लिहिलें आहे.

देवदास, शिवराम वगैरे कवी.

रामदासस्वामीचा शिष्यसमुदाय पुष्कळ दांडगा होता, व तो सर्वभर पसरलेला होता. या रामदासी मंडळींचें शिक्षण चांगलें, व्यवस्थितपणानें व दक्षतेनें झालेलें असल्यामुळें त्यांच्यांत बहुश्रुत व बुद्धिमान माणसें हि बरीं च निपजलीं; व त्यांचे हातून मराठी सारस्वत हि पुष्कळ निर्माण झालें. पण एका झाडाच्या सावलींत दुसरें झाड ज्याप्रमाणें नीट फोंफावत नाहीं, त्याप्रमाणें च कोणत्या हि प्रकारचा स्वतंत्रपणा आणि विशिष्टपणा यांच्या सारस्वतांत वाढलेला दिसत नाहीं. हीं रामदासांनीं आंखून दिलेल्या रेघेबाहेर गेलेलीं दिसत नाहींत. इतकें च नव्हे, तर रामदासी बाण्याचें तेज हि यांच्यांत राहिलेलें नजरेस येत नाहीं. त्यांचा तो सूत्रधार निघून गेल्यावर हीं नुसतीं रंगीत बाहुलीं जागचे जागीं च पडून राहिलीं. त्यांना कदरेंत धरून वागविणारा तो दरवेशी निघून गेल्यावर हे प्राणी आपआपसांत भांडूं लागले; व क्षणिक मानापमानाच्या आणि सुखाच्या कर्दमांत लोळून त्यांत च हे आनंद मानूं लागले. इतर अनेक मराठी कवींप्रमाणें च भाबडी भोळी रचना यांच्या हातून हि निर्माण झालेली आहे. ती अवाढव्य आहे. कित्येकांची तर सुंदर हि आहे. पण रामदासी जिवंत झऱ्याचें, बुडबुड्यासरसें वर येणारें पाणी तींत नाहीं. कल्याण[1] व उद्धव[2] हे दोघे हि रामदासांचे उजवे डावे हात होते. ते त्यांचे आवडते शिष्य होते. या दोघांची हि थोडीशी रचना उपलब्ध आहे. पण दोघांपैकीं एकांत हि गुरुजींची चमक दिसत नाहीं. किंबहुना रामदासांच्या कोणत्या हि शिष्याच्या उपलब्ध ग्रंथावरून, त्यांच्यांत रामदासांची कळकळ, आतुरता, स्वदेशप्रीति किंवा मनाला जाऊन झोंबेल असलें कवित्व प्रगट करण्याची ताकद मुळीं च दिसत नाहीं. नाहीं म्हणायाला देवदासाची कांहीं थोडीशी कविता मात्र जरा ठणठणीत आहे. उत्कट स्वदेशप्रीतीनें मनाला

---

१ कल्याण हा बाभुळगांवच्या कृष्णाजीपंत नांवाच्या एका ब्राह्मणाचा मुलगा. याचें मूळ नांव अंबाजी. याचीं पद्यें वगैरे आहेत (काळ १५४० ते १६३६).

२ उद्धव हा टांकळी जवळील राहणारा. याचें उपनांव दग्रपुत्रे, आई उमाबाई व बाप सदाशिव (काळ १५४६ ते १६३५).

येणारा चेव याच्या शब्दांत थोडा फार दिसतो. हा देवदास ‘ दादेगांव ’ येथील मठाधिपती होता. याचे श्लोक, अभंग, अष्टकें वगैरे कविता आहे.

क्षयो दुर्जनाचा करी कोण आतां? । शिरीं रामराणा असे; काय चिंता! ॥

असा धीर आपल्या चित्तांत बाळगून

भवें तापलों प्रीतछाया करावी । कृपाळूपणें सर्व चिंता हरावी ।
अहो संकटीं सोडवावें समर्था । रघूनायका मागणें हे चि आतां ॥

अशी प्रार्थना तो आपल्या दैवताजवळ करी. या देवदासानें मुसल्मानांची निर्भर्त्सना हि आपल्या श्लोकांत केलेली दिसते. अव्वल इंग्रजींत हिंदु व खिस्ती मिशनरी हे जसे एकमेकांस नांवें ठेवून एकमेकांच्या उखाळ्या पाखाळ्या काढीत त्या च मासल्याचे याचे श्लोक आहेत.

अहा रे अहा! तूं मुसल्मान वेडा । मसीदींत जावून कां हाक फोडा?।
हाका मारितां ऐकतो काय अल्ला? । मुलाना उगा बडबडोनि मेला ॥
अरे एक तुर्का, विवेका करितां । जिता जीव तो गाय मारोन खातां ।
आम्हां सारिखें अन्न हि भक्षितां रे । तरी कां तुम्ही जीवहत्या करा रे ॥

असा याचे रचनेचा मासला आहे. या देवदासाचा एक लहानसा चोवीस श्लोकांचा गजेंद्रमोक्ष आहे. हा रामदासी परंपरेंतलें आवडतें वृत्त जें प्रमाणिका त्यांत रचिलेला आहे. मुलांना म्हणण्यास हा फार च सरस आहे.

प्रबंध बांधितो बरा । तुम्ही मला दया करा ।
म्हणोनि प्रार्थितो पुरा । गदाधरा सदा स्मरा ॥

असे यांत सर्वभर साधे व गोड शब्द योजिले आहेत.

या समर्थशिष्याच्या च नांवाचा, पण त्याहून भिन्न असा दुसरा एक देवदास महाराष्ट्रांत प्रसिद्ध आहे. हा चैतन्यशिष्य असून याचें कुलदैवत गिरीचा व्यंकटेश हें होतें. या दैवताच्या स्तवनपर याचें ‘ व्यंकटेश स्तोत्र ’ या नांवाचें एक गोड स्तोत्र सर्व महाराष्ट्रभर आबालवृद्धांच्या तोंडीं झालेलें आहे. या च देवदासाची एक ‘संतमालिका’ हि प्रसिद्ध आहे. हीं दोन्ही स्तोत्रें फार च प्रेमळ व रसभरित आहेत. संतमालिकांतून आपल्या देशांत अनेक भगवद्भक्तांचें स्मरण त्यांच्या कांहीं अलौकिक गोष्टींसह लहानथोरांस सदैव व्हावें अशी सोय असते. अशा च वीरमालिका

१ संत पुरुषांच्या स्मरणानें सौख्य व आनंद प्राप्त होईल हें सांगणें ठीक आहे. पण तीन पारायणांनीं पुत्रप्राप्ति होईल, सात पारायणांनीं रोग दूर होईल, चौदांनीं कारागृह टळेल इत्यादि कोष्टकें कवि देऊं लागला म्हणजे थोडें हसूं च येतें.

हि अवश्य असावयास पाहिजे होत्या. कदाचित् तशा त्या असतील हि; पण अजून त्यांपैकीं एक हि ज्ञात असलेली दिसत नाहीं. देवदासांचीं कांहीं पदें हि प्रसिद्ध आहेत. 'नको नको स्त्रीसंगनामग्रहण सर्वथा । शुक म्हणे परीक्षितीस ऐक भारता ।' हें पद प्रसिद्ध च आहे. या देवदासाची भगवद्गीतेवर एक ओंवीबद्ध टीका आहे.

समर्थांचे शिष्य निरंजन, बाळकराम, सीताराम व त्या परंपरेंतील इतर अनेक पुरुष तसेंच प्रदोषमहात्म्यकार रामकवि (१५६७), संदेहहरण ग्रंथाचा कर्ता राघव (१६११)[1], श्रीयेंड्याचें चरित्र वगैरे आख्यानें गाणारा प्रभुनंदन (१६२३), कानडी ग्रंथावरून मराठींत उद्योगपर्व रचणारा चंद्रात्मज रुद्र (१६०४), त्र्यंबक अंकोळकर, मुकुंद वगैरे कवी साधारणपणें समकालीन होत. देवदासाप्रमाणें च मुकुंद या नांवाचे हि दोन कवी थोडेफार अंतरानें एका च काळीं होऊन गेले असें दिसतें. एक दत्तपदांकित मुकुंद व दुसरा सातारकर ताराबाईचा आश्रित मुकुंद.

पहिला म्हणजे दत्तपदांकित मुकुंद हा भारद्वाज गोत्री, त्रिप्रवरी, यजुर्वेदी ब्राह्मण. याच्या बापाचें नांव नारायण व आईचें साखराबाई. याचे वयाचे पांचवे वर्षी मुंज व सातवे वर्षी लग्न झाल्यावर थोडे च दिवसांत याचा बाप वारला. तेव्हां हा खानदेशांत जैतापूर येथें गेला. त्यानंतर आपल्या आयुष्याचीं दहा वर्षे यानें एका राजाच्या सेवेंत खर्च केलीं; व पुढें याला संसाराचा कंटाळा वाटून यानें तीर्थयात्रेस प्रयाण केलें. शके १६२३ मध्यें यास स्वप्नांत गुरुदीक्षा व गुरुमंत्र मिळाला. पुढें कांहीं दिवस यानें औरंगझेबाचा वडील मुलगा मोअज्जीम याचे पदरीं नोकरी धरिली; व कांहीं पैका गांठीं पाडून पुन्हां तीर्थयात्रा केली. यानें आपल्या तीर्थयात्रेचें एक प्रवासवर्णन लिहिलें आहे. यांत अनेक ठिकाणांचा उल्लेख व कांहींचें वर्णन हि केलेलें दिसतें. यांत च यानें 'मूलस्थान' उर्फ 'मुलतान' चा उल्लेख पुढीलप्रमाणें केलेला आढळतो—

---

१ यास च राघवदास असें हि म्हणतात. शके सोळाशें अकरावरी । प्रबोधनाम संवत्सरीं । अश्विन शुद्ध गुरुवारीं । विजयादशमी सुदीन ॥ ते दिवशीं 'संदेहहरण' ग्रंथ पुरा झाला. याशिवाय याचें 'अध्यात्म रामायण' हि आहे.

मूलस्थान प्रसिद्ध नाम नगरी जैसी अयोध्यापुरी ।
जेथें जन्म धरी नृसिंह बरवा प्रल्हाद राखे हरी ॥
तर्णिकुंड हि रामतीर्थ लहरी हे चंद्रभागा निरीं ।
केलें सज्जनमज्जने निजकरीं संतोपलों अंतरीं ॥

बुंदेलखंडापर्यंत प्रवास करणाऱ्या या कवीचें हें प्रवासवर्णन अनेक कारणांमुळें मोठें चित्तवेधक आहे. या कवीची बरीच कविता आहे. पैकीं कांहीं रचना ब्रिज, नेमाडी, अभीर, बागलाणी, खानदेशी, रणावट, गुर्जरी, मारवाडी या भाषांत हि आहे. म्हणजे त्या काळीं प्रचलित असलेल्या अनेक भाषांत कवित्वरचना करण्या इतकें भाषाज्ञान या मुकुंदकवीस होतें[१].

दुसरा मुकुंद हा प्रसिद्ध ताराबाईचा आश्रित होता हें वर आलें च आहे. या मुकुंदाची कांहीं कविता मजजवळ आहे. याची हि देवदासा प्रमाणें च एक 'संतमालिका' असून अनेक दैवतांच्या स्तुतिपर 'स्तोत्रें' व 'अष्टकें' हि आहेत. या मुकुंदाची रचना वरील दत्तपदांकित मुकुंदाच्या च प्रमाणें साधारण आहे. मुकुंद म्हणतो-

सप्तशृंगनिवासिनी भगवती ! माते ! जगत्तारिणी !
आतां तूं मम मस्तकीं कर शिवे, ठेवी रमे उन्मनी ॥
जे जे वाणि वदे रसाळ कविता ते मानिती सन्मुनी ।
दासाचें निजअंघ्रि वंदिन सदा हस्तांबुजा जोडुनी ॥
तारादेवि, मला कृपा करुनियां सांभाळिते तोषदा ।
सिद्धीच्या सुखराशि अंतरीं बहू धान्यें गहूं सर्वदा ॥
काव्यें कोटिशतें प्रबंध रसना बोले जशी शारदा ।
संताचे निजमंडळी युदुकुळीं स्वानंद विंदों मुदा ॥

या मुकुंद कवीनें कदाचित् छंदशास्त्रावर एखादा ग्रंथ रचिला असल्याचा संभव आहे. यानें दिलेल्या कांहीं वृत्तलक्षणांपैकीं 'मालिनी' वृत्तानें याचें लक्षण असें-

उभय 'न' गण पूढें जाण एका 'म' कारा ।
गण उभय 'य' कारीं मालिनी जाण सारा ॥
कविजन वदताती मा असे लीन जेथें ।
यदुसुत वितरागी होय विश्रांति तेथें ॥

१ ही माहिती भारत इ. सं. मंडळाच्या शके १८३४ च्या वृत्तामधून घेतली आहे. या कवीची आणखी हि सविस्तर माहिती तेथें सांपडेल.

मुकुंदाच्या पित्याचें नांव यादव पंडित व त्याची गुरुपरंपरा, एकनाथ—राघव—विठ्ठल—मुकुंद अशी होय. या परंपरेंत उल्लेखिलेला एकनाथ हा प्रसिद्ध जनार्दन स्वामींचा शिष्य पैठणकर एकनाथ च समजावा. हें सांगण्याचें कारण असें कीं, महाराष्ट्र साधुपुरुषांच्या परंपरेंत या 'एकाजनार्दना'हून भिन्न असा एक एकनाथ नांवाचा पुरुष येतो असें दिसतें. ज्ञानाब्धितरंग नांवाच्या ग्रंथांत ग्रंथकार ब्रह्मदास यानें आपली गुरुपरंपरा दिली आहे; त्यांत माधवेंद्रस्वामींचा शिष्य एकनाथ असा उल्लेख आहे. या ब्रह्मदासानें आपली सांगितलेली परंपरा पुढीलप्रमाणें आहे. नृसिंहसरस्वती—माधवेंद्रसरस्वती—एकनाथ[१]—श्रीकृष्णस्वामी—ब्रह्मदास. या नृसिंहसरस्वतीच्या शिष्यपरंपरेंतील ब्रह्मदासानें आपला हा 'ज्ञानाब्धितरंग' नामक ग्रंथ शके १६३० मध्यें सर्वधारी संवत्सरीं मार्गशीर्ष महिन्यांत कृष्णातीरीं 'मुक्तावळी' नाम नगरींत पूर्ण केला असें त्यांत लिहिलें आहे. असो.

या सर्व मंडळीपेक्षां 'अवचितसुत काशि' या कवीची रचना बरी च जास्त आहे. अवचित सुतकाशीनें आपल्या ग्रंथांत आपली माहिती हि बरी च दिली आहे. या कवीचें नांव काशि व याच्या बापाचें नांव अवचितराव. याचें उपनांव मोळंग्वी व गोत्र अत्रि. अवचितरावांनीं ' भारम ' या नांवाचें एक गांव वसवून तेथें च ते नेहमीं राहात. हा गांव नाशिक जिल्ह्यांत असून, अवचितरावांचे वंशज अजून हि या भारमगांवीं नांदत आहेत. भारम गांवाजवळील च एक गोपाळगिरी नांवाचा किल्ला यांचे ताब्यांत असून हे तेथें जोरावरीनें राहात असत. पुढें परचक्र येऊन यांचा फार नाश झाला; व दिल्लीपतीच्या सेनेनें अवचितरावांस मुलांसह नेऊन दिल्लीस कैदेंत ठेविलें. पुढें कांहीं दिवसांनीं हे तेथून सुटून दक्षिणेंत परत आले.

काशिकवीनें द्रौपदीस्वयंवरावर दोन ग्रंथ लिहिलेले प्रसिद्ध आहेत. यांपैकीं एक श्लोकबद्ध असून, दुसरा ओंवीबद्ध आहे. हे ग्रंथ, काशिकवि हा मानभाव पंथाचा अनुयायी असल्यामुळें, प्रायः त्या च पंथाच्या लोकांत फार वाचिले जातात. कवीनें या एका च कथानकावर दोन निरनिराळे ग्रंथ

१ माधवेंद्राचा शिष्य। जगप्रसिद्ध एकनाथु...व तत्कुक्षपयसागर। माजी जन्मला अमृतकर। तो श्रीकृष्ण भीमकीवर। सद्गुरु साचार आम्हासीं॥ (तरंग ११ ओं. १७९)

कां रचिले हें कळत नाहीं. यांपैकीं श्लोकबद्ध ग्रंथापेक्षां ओंवीबद्ध ग्रंथ जास्त चांगला उतरला आहे. ओंवीवृत्तांत गणांचें व अक्षरांचें बंधन फार कमी असल्यामुळें साहजिकपणें च आपल्या कल्पना नीट मांडण्यास कवीस त्यांत सोपें गेलें आहे. या ओंविबद्ध ग्रंथांत इतर महाराष्ट्र ग्रंथकारांच्या, व मुख्यत्वेंकरून मुक्तेश्वराच्या, कृतीचें कवीनें पुष्कळ अनुकरण केलेलें आढळतें. एकंदरींत हा द्रौपदीस्वयंवर ग्रंथ बरा उतरला आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. हा ग्रंथ शके १६१८ पौष वद्य १० मीस कवीनें पुरा केला आहे.

मागें रामदासपंचायतनांत जयरामस्वामिसंबंधें लिहितांना (पृ. ३० वर) रामदासी परंपरेंत एक जयराम या नांवाचा साधुपुरुष होऊन गेला असें टीपेंत म्हटलें आहे. ज्याचे नांवावरून महीपतीबुवासारख्या चरित्रकारांचा घोंटाळा झाला तो हा च जयराम होय. यास 'जयरामबावा' असें म्हणत. याचे श्लोक, पदें, अभंग अशी विविध रचना आहे. एक विशेष गोष्ट अशी कीं, याची जशी श्रीरामचंद्रासंबंधीं रचना आहे, तशी च पंढरीच्या विठ्ला-संबंधीं हि आहे. दोहींची धाटणी सरळ असून दोहींत हि गोडी सारखी च भरलेली आहे.

यानें लिहिलेल्या अभंगांतील उल्लेखांवरून असें दिसतें कीं, याला दायादांनीं फसविल्यामुळें[1] व लुबाडिल्यामुळें हा संसार आणि या जगाच्या राहटीला अगदीं कंटाळून जाऊन ईश्वराराधनेस लागला. पुढें याला सद्गुरूनें गुरूपदेश देऊन संसारपसारा सोडून विरक्तवृत्तीनें दूर राहण्यास सांगितलें व हा तसा राहूं लागला. हें पाहून याचे आप्तइष्टांनीं यास नीट संसार करून पूर्ववत् राहण्याचा आग्रह केला.

धंदा रोजगार करा म्हणताती। हकीम बोलती आल्या (म्हा?) पाशीं ॥

त्यावर जयराम म्हणतो--

---

१ गणगोत अपत्य । स्त्रियादी समस्त । व्यर्थ यांचा प्रांत । कळों आला ॥
तंबाखुच्या देठां । दांत पसरावे । फिरोन राहावें ऐशा स्थळीं ॥
त्याहुनी हा बरा । अलेखीचा धंदा । ऐसे हें गोविंदा । सत्य वाटे ॥
नको नको नको । ऐसी ही संगती । बहूत फजिती । मज वाटे ॥
अनोळखी जन । त्यांत म्या असावें । ऐसें माझ्या जीवें । आवडतें ॥
अनाथ किंकर । आहे दीन मी देवा । सोडवी हा गोवा । रघुपती ॥ इ.इ.

घातला तो पाय । मागे कैसा होय । शूर तो......य । जन थुंके ॥
थोरांच्या सेवेसी । हे चि कां हो बळ । काय घालमेळ । रामराया ॥
सतीचें तें वाण । घेऊनियां मग । फिरतां तें जग थू थू करी ॥

आणि हें आपलें म्हणणें जयरामानें खरें केलें. तो पुन्हां संसारांत पडला नाहीं. आपले पोटाचा भार हि त्यानें कोणावर घातला नाहीं. तो केवळ भिक्षा मागून असे. श्रीरामचंद्राच्या पायांपाशीं मोठ्या कळवळ्यानें विनवण्या करून तो म्हणतो—

अझोनिया काय । पाहतोसि अंत । संसाराची मात । कानीं येते ॥
आपुलें विपिंचें । न घली मी संकट । पोटाचा बोभाट । करी ना मी ॥
जेव्हां जैसें मिळे । तें चि सुखें घेऊं । निदानिं तीं सेऊं । शुष्क पर्णे ॥
दोन बोटें चिंधी । लंगोटिला द्यावी । परि सेवा घ्यावी रामराया ॥
बिदीवरिल चिंध्या । मेळऊनि धांद्या । आनंदाच्या मांद्या । मौजा करूं ॥
घरोघरी माय । दारोदारीं बाप । पोराचा अक्षेप । नाही आम्हा ॥
पृथ्वी हे मंचक । हस्त हे चि उशि । अंबर शालेसी । पांघरू आम्ही ॥
ऐसे हे डोहळे । जाहले जयरामी । कृपेचे संगमी । पूर्ण करा ॥

इतक्या अल्पसंतुष्टपणानें राहणाऱ्या असल्या कवीचे हे डोहाळे कोणता हि समाज आनंदानें पुरवील. यानें अनेक अभंगांत दासबोधाची स्तुति केली आहे. याचे श्लोक व अभंग शेंकड्यांनीं गणतां येतील इतके आहेत. या जयरामबावाच्या वाणींत मनोहर असा एक साधेपणा आहे. यांत शब्दांची कुसरी नाहीं. पण याचा समकालीन असा 'पंडित' या नांवाचा एक कवि होता; त्याच्या रचनेंत शब्दचमत्कार केलेला आढळतो. शब्दचमत्कार म्हटला म्हणजे साधेपणा आणि सरळ रचना हीं त्यापासून दूर राहतात. इतकेंच नव्हे तर उलट क्लिष्टता आणि अर्थाची ओढाताण मात्र जास्त जास्त होत जाते. हा 'पंडित' प्रसिद्ध वामनपंडितापेक्षां भिन्न पुरुष होय हें उघड आहे. याचीं पदें फार आहेत. त्यांतून एक पद येथें देतों. श्रीकृष्णाच्या विरहानें व्याकूळ होऊन वेडावलेल्या गोपिका रानावनांतल्या जनावरांना आणि वृक्षवेलींना श्रीकृष्ण कोठें आहे म्हणून विचारीत हिंडत आहेत, त्या प्रसंगाचें वर्णन यांत आहे—

पुसति गोपिका, शुका पिका काका चक्रवाका चातका बका वृका जंबुका ।
'मशका चंपका तिलका; सांगे शोका ढोंका; बदका; वद 'का रे येका रमानायका ।'

कमलजजनक, कमलदललोचन, कमलविमलमुख कमलनायका ।
या म्हणति गोपी देखिल्या तें कृष्णाविरहें नेणती तन्मय झाल्या चित्तें ॥१॥दावा॥
उरगा तुरगा तुं विहगा नगा नागा माहोंळिंगा, नारिंगा भृंगा मेढश्रृंगा ।
पिंगा निवडंगा सारंगा चांगा, सांगा सांगा श्रीरंगा गाय गा भेटीं दे गा ।
घडिभरी हरी झडकरी जरी, तरी धरि करीं, मजवरी करी खरि पुरी दया बरी॥२॥दावा॥
अगरा उंबरा तगरा देवदारा खैरा सहकारा हिवरा सामरा तितरा ।
सारा अंजिरा मांदारा, तारा रे, पाचारा सुंदरा गोपाळ विरा ।
सुंदर इंदुवदन, मंदरधर, कुंदरदन, सुरनरनुत, यदुविरा ॥ ३ ॥ दावा ॥
हंसा मुंगसा वासा तरसा रिसा फणसा सिरसा सारसा सरसा अनारसा ।
पळसा राहिसा महिसा उरसा मेषा ! ! गोपवेशा जगदीशा, दावा, हृषिकेशा ।
अंकुरित स्मित, पंकजभवनुत, शंकर–सनंदन–वंदित ॥ ४ ॥ दावा ॥
शबरी पिंपरी सुकरी सोंवरी चमरी भ्रमरी कुररी भोंकरी दावा शौरी ॥
कारी बावरी घारी तारी नारी कृष्णाविरहें मज्जति भारी दुःखपुरीं ।
अलिकुल विमल कुटिल निलालक पंडितजव मन निजसुखदायका ॥ ५ ॥ दावा॥

या पंडित कवीचे श्लोक हि आहेत. त्यांत देखील या च प्रकारची शब्दचमत्कृति करण्याचा कवीनें यत्न केला आहे. या काळीं अनेक कवींनां या शब्दचमत्काराची कसरत करण्याची वेडी हौस लागलेली दिसते. दासविश्रामधामांत असें च एक कवन बागेच्या वर्णनासाठीं रामदासांच्या ग्रंथांतून अवतरून घेतलेलें आहे. तें वाचून एखाद्याच्या मनांत असें येईल कीं एखाद्या इंग्रजी कवीला नदीच्या ओघाचें वर्णन करण्याची स्फूर्ति हें ऐकून तर झाली नसेलना ! ! हें दासविश्रामधामांत अवतरलेलें रामदासी पद्य असें:—

त्या वळी आवळी रावळी जांभळी । बाफळी पोकळी कर्दळीच्या वळी । सुंदरा इंदिरा मंदिरा हीवरा । वल्लरी झल्लरीच्या परी विस्तरा ॥१॥ केतकी त्याजुती मालती सेवती । मांडवी वोळल्या डोलती तोलती । माजल्या गाजल्या फूलल्या हीं भल्या । पुष्पयाति कितीयेक पाल्हाळल्या ॥२॥ तिं बनें सुवनें सुमनें हीं घन । आननें माननें त्या जनें सज्जन । रंजले गंजले हीं भले भूलले । पातले जीव ते रातले मातले ॥३॥ गुल्गुला बुल्बुला गल्बला माजला । रोळला घोळला वोळला मेहुला । हालती चालती तोलती डोलती । भृंगसे रंगले श्रृंगसे वेधती ॥४॥ कोकिळा त्या किळा वीकळा हो कळा ।

मोकळा मोकळा तोकळा हल्कळा । ईतरें ही वरें सुस्वरें सुंदरें ।
आगरें नागरे नागरें पाग्विरें ॥ ५ ॥

या सर्व ग्रंथकर्त्यांचा समकालीन किंवा त्यापेक्षां थोडा पूर्वीं च एक अतिशय मोठा असा ग्रंथकर्ता महाराष्ट्रांत होऊन गेला. याचें नांव शिवराम. किंबहुना सोळाव्या शतकाच्या शेवटीं जे मराठी ग्रंथकार होऊन गेले त्या सर्वांत शिवरामस्वामी हाच मोठा ग्रंथकार होय. यानें निर्माण केलेली ग्रंथसंपत्ति अतिशय प्रचंड आहे. हा मागें (पृ. ३२ वर) सांगितलेल्या रंगनाथाच्या परंपरेंत येतो. त्यांत सहजानंदाचा शिष्य जो पूर्णानंद या नांवानें उल्लेखिलेला आहे, त्या पूर्णानंदाचा शिष्य (व पुत्र) हा शिवराम होय. पूर्णानंदाचें पूर्वाश्रमींचें नांव नारायण. नारायणाच्या बापाचें म्हणजे शिवरामाच्या आजाचें नांव तिमण्णा दीक्षित. हे काश्यप गोत्री, आश्वलायन, ऋग्वेदी ब्राह्मण. हे कलबुर्गे प्रांतांत महागांवीं राहत असत. यांचा मुलगा नारायण उर्फ पूर्णानंद हा तेथील ग्रामजोशाची वृत्ती संभाळून असे. यास बाळकृष्णपंत चंद्रकेत यांची मुलगी लक्ष्मी ही दिली होती.[1] या जोडप्यास सात अपत्यें होतीं. त्यांपैकीं सर्वांत लहान शिवराम हा होय. नारायण ऊर्फ पूर्णानंदाचे वडील तिमण्णा हे आपल्या वृद्धापकाळीं श्रीक्षेत्र वाराणसी येथें राहत असत. तेथें त्यांस भेटावयाकरितां नारायण हा गेला असतां त्याची व आनंदपरंपरेंतील ब्रह्मानंदस्वामींची गांठ पडली, व नारायणानें ब्रह्मानंदांची उपदेशदीक्षा घेतली. ब्रह्मानंदांनीं या शिष्या—नारायणा—चें नांव पूर्णानंद असें ठेविलें. पुढें कालांतरानें नारायण-पूर्णानंदानें आपल्या मुलास-शिवरामास मंत्रोपदेश दिला; व तेव्हांपासून शिवराम हा शिवराम पूर्णानंद या नांवानें ओळखिला जाऊं लागला.

शिवरामस्वामींचा विद्याभ्यास विजापुरास रुक्मण्णापंत यांचे जवळ झाला. रुक्मण्णापंत हे नामांकित विद्वान होते. त्याप्रमाणें च त्यांचा शिष्य शिवराम हा हि चांगला विद्यासंपन्न झाला. शिवरामाचें लग्न तो दहा वर्षांचा असतां च झालें होतें. याच्या पाहिल्या बायकोचें नांव पार्वती. दुसरें लग्न

१ ही माहिती रा. राजवाडे यांनीं विश्ववृत्तांत दिली आहे; व इतरत्र हि अशी च माहिती कळते. पण पुढें राजवाडे यांनीं, (भा. इ. सं. मं. अहवाल शके १८३३ पृ. ५५ वर) 'शिवराम हा एकनाथ स्वामीचा नातू-मुलीचा मुलगा'- होय असें लिहिलें आहे.

चौदाव्या वर्षीं झालें. दुसऱ्या स्त्रीचें नांव कावेरी. शिवरामस्वामींचा मठ व परंपरा अजून आहे. शिवरामानें रचिलेले शेंकडों ग्रंथ हल्लीं उपलब्ध आहेत. यांत कांहीं ओंवीबद्ध, कांहीं श्लोकबद्ध व कांहीं गद्य असे आहेत. बहुतेक सर्व रचना वेदांतपर व भक्तिपर आहे.

याच्या भागवताच्या एकादशस्कंधावरील टीकेंत पुढील श्लोक आहेत.

मायेचा जो पाहतां आजि आजा[2] । तो हा येका जाहाला बाप माझा ॥
आंगें येथें पालटी नांवरूपा । श्लोकीं श्लोकें दाखवी अर्थदीपा ॥
कोणी म्हणे तो शिवराम टोणपा । पाहा अनुष्ठान बसे चि ना जपा ॥
उगे चि नुस्तें मिळऊनि पोरटीं । नाचे, उडे, गाय, करीत चाउटी ॥
कल्याण धामीं शिवराम योगी । हे संपवी भागवत प्रसंगीं
वक्तया जनाला श्रवणार्थ याला । कल्याण हो सर्व हि भाविकांला ॥

शिवरामस्वामींचा जन्म शके १५९४ मध्यें झाला; व त्यांनीं हा लोक शके १६११ (?) मध्यें वैशाख शु. २ येस सोडिला. यांनीं केलेलें कवित्व यांचा शिष्य अच्युत अनंत हा लिहून ठेवी. या शिवरामाचा गुरुबंधु, म्हणजे पूर्णानंदाचा शिष्य, 'निरंजन' यानें हि बरे च ग्रंथ लिहिले आहेत.[3] या शिवराम, निरंजन, वगैरेंचा समकालिन असा एक मचकुंद नांवाचा कवि उल्लेखिलेला आढळतो. याला शिवसुत मच्कुंद असें रा. देवांनीं म्हटलें आहे; व याचे संबंधानें रा. देव हे लिहितात कीं, 'मुक्तेश्वराची बरोबरी मच्कुंद करतील, इतकी यांची कविता सरस आहे.' यानें श्रीभा-

१ शिवरामाचें खालील पद प्रसिद्ध च आहे.

गुरुवाक्याचें निजशेष चाखावया । मांजर आजी होऊं ॥
मी येऊं । मी यऊं मी यंऊ ॥
सीर करिसी त्यासि तरी । त्या घरीं न कळत तेथें जाऊं ॥
गोडी लाचावली प्रेम तुझें निजपाया । मागें पुढें भोऊं ॥
पूर्ण गुरु शिवराम असोनि, कां, मी काळसुण्यासी भेऊं ॥ १ ॥
गुरु वाक्याचे निजशेष चाखाया मांजर आजी होऊं ॥ म्याऊं॥ म्याऊं॥ म्याऊं॥

२ याचा अर्थ 'एकनाथ हा माझे आईचा आजा' असा घ्यावयाचा कीं काय? म्हणजे शिवराम हा एकनाथाचा पणतु होतो.

३ या निरंजनाचा 'मननमाला' या नांवाचा एक फार सोप्या व सरस भाषेंत लिहिलेला चार हजार ओंव्यांचा ग्रंथ आहे.

र्गवचरित्र म्हणजे विष्णूचा सहावा अवतार जो परशराम त्यांतील चरित्र-भाग वर्णिला आहे. या चरित्रांत वीररस च प्रधान आहे.

संरक्षावे साधु जन । आणि दंडावे दुष्ट दुर्जन ।
करावें धर्माचें पाळण । हें अंतःकरण देवाचें ॥

कोकीळ या नांवाचे एक कवि याच सुमारास होऊन गेले असावे. यांचें नांव गंगाधर कोकीळ. यांचें नांव बरे च वेळां ऐकूं येतें. व यांचीं पदें हि जुन्या बाडांतून बरीं च आढळतात. भक्तमंजरींत राजाराम प्रासादींनीं हे कोकीळ, केशवस्वामी भागानगरकरांचे समकालीन होते असें म्हटलें आहे. कोणी कोणी हे १६६० पासून १६७९ चे दरम्यान समाधिस्थ झाले असावे असें म्हणतात. यांची समाधी औरंगाबादेकडे सायखेडें या गांवीं आहे. या कोकिळांचीं पदें चांगलीं आहेत. पैकीं कांहीं व्यवहारोपदेशक आहेत. यांचें एक पद असें.

ठेविल भगवान तैसें चि राहणें ॥ तूप साखर पोळी, खीर, भात खाणें;। केव्हां भाकर भाजी, स्वीकार करणें । केव्हां नूतन बारिक वस्त्र परिधान करणें । केव्हां जाडें मलिन बहु जीर्ण लेणें ॥ केव्हां रथ हय हस्ति शिबिकेंत बसणें; केव्हां कार्यासाठीं पायीं च फिरणें ॥ प्रारब्धें जें जें पडेल तें साहणें । हळहळ ही नये ची सोडुनि देणें॥कोकिळ! प्रभुवरी बोल कशासी धरणें । निशिदिनीं प्रभुच्या स्मरणें सुख राहणें ॥ १ ॥

दक्षिण हिंदुस्थानांतले कवी.

कोणत्या हि भाषेचा प्रसार होणें हें, त्या त्या भाषेच्या बरेवाईट-पणापेक्षां किंवा तिच्या सोपेपणापेक्षां ती भाषा वापरणाऱ्या लोकांच्या संस्कृतीवर, त्यांच्या आंगच्या बुद्धिमत्तेवर व विशेषतः त्यांच्या अम्मलाच्या प्रसारावर व महत्त्वावर विशेष अवलंबून असतें. मराठ्यांची सत्ता फक्त महाराष्ट्रांत च होती तोंपर्यंत त्यांच्या भाषेचें क्षेत्र फारसें पसरलें नाहीं. पण त्यांचा व्याप जेव्हां महाराष्ट्राबाहेर वाढत गेला तेव्हां त्यांची भाषा हि महाराष्ट्राबाहेर फैलावूं लागली. मराठे तंजावराकडे गेले व त्यांच्या राजध्वजाचा दांडा तेथें रोंवला गेला. तेव्हां त्यांचेबरोबर त्यांची भाषा हि तिकडे गेली व तिच्या वेलीच्या मुळ्या हि तेथें रुजल्या; आणि यापुढें पेशव्यांच्या अमदानींत मराठ्यांच्या सत्तेनें आणि व्यापानें बहुतेक सर्व हिंदुस्थान ग्रासिलें तेव्हां हिमालयापासून रामेश्वरापर्यंत ती भाषा पसरली. माळव्यांत आणि बडोद्यांत हि मराठी कवी होऊं लागले. दूर दूरच्या राजांस मराठी लिहिणारांचें अगत्य कळून येऊन पुण्यांतले हुकूम व पुण्यास धाडावयाचे अर्ज मराठींत च लिहविणें त्यांस भाग पडलें. (महाराष्ट्रांतून मराठे सरदार बाहेर जात तेव्हां त्यांचे बरोबर सावकार, साधु, संत, कारकून, आश्रित, उपाध्ये, जोशी, शाहीर वगैरे मंडळींचा ताफा हि तिकडे जाई व अनेक वेळां ही बरोबर गेलेली मंडळी त्या दूरदूरच्या प्रांतांत च वस्ती करून राही; आणि त्या त्या प्रांतांत आपली भाषा, आपल्या ललितकला, आपलें सारस्वत, आपले उद्योग वगैरेंचा पसारा पसरून टाकी.

शहाजी राजे भोंसले हे प्रथम चंदिचंदावराकडे गेले तेव्हां त्यांच्या-बरोबर महाराष्ट्रांतलीं अनेक कुटुंबें तिकडे गेलीं; आणि जीं कुटुंबें एकदां तिकडे गेलीं त्यांपैकीं बरीं च तिकडे च वस्ती करून राहिलीं. यांपैकीं कांहींचे वंशवृक्ष अजून हि त्या प्रांतांत चांगले बळावलेले आहेत. शहाजी-नंतर शिवाजी राजे जेव्हां त्या प्रांतांत तंजावरास गेले तेव्हां त्यांच्या बरोबर रामदास स्वामींनीं आपल्या शिष्यवर्गापैकीं भीमस्वामी, अनंत मौनी, राघवस्वामी वगैरे शिष्य तिकडे धाडिले होते. या शिष्यमंडळींनीं तिकडे

रामदासी संप्रदाय व मराठी भाषा यांची उत्कृष्ट तऱ्हेनें जोपासना केलेली दिसते.

यांपैकीं भीमस्वामींची हकीगत थोडी मनोरंजक आहे. कऱ्हाडा-जवळ शाहापूर येथें कमळाजीपंत या नांवाचे एक गृहस्थ राहात असत. यांच्या बायकोचें नांव गंगाबाई. यांस एक पुत्र होता. या पुत्रास तीन पुत्र होते. या तिघांपैकीं सर्वांत वडील मुलाचें नांव ' नाना ' किंवा भीम. हा च ' भीमस्वामी ' होय. या भीमस्वामींची आजी म्हणजे गंगाबाई उर्फ सतीबाई हिनें श्रीसमर्थ रामदास स्वामींचा उपदेश घेतला होता. हिच्या येथें एकदां रामदास स्वामी गेले असतां तेथें त्यांस नाना उर्फ भीम यानें पाहिलें. या वेळीं भीम हा अगदीं लहान म्हणजे केवळ सात आठ वर्षांचा होता. या लहान मुलाची चलाखी व बुद्धि पाहून श्री रामदासस्वामींनां हि संतोष वाटला; व त्यांनीं यास विचारिलें ' तूं आमचा शिष्य होतोस का?' यावर भीमानें 'होय' म्हणून उत्तर दिल्यावर रामदासांनीं त्यास सांगितलें कीं, 'आम्हीं सांगूं तें काम तुजला करावें लागेल.' यावर देखील भीम यानें 'होय करीन' असें च उत्तर दिल्यावर रामदासांनीं जवळ एक विहीर होती तिजकडे बोट करून रामदासांनीं त्यास सांगितलें ' आंत टाक उडी ' ही रामदासांची आज्ञा ऐकतांच च भीमानें त्या विहिरींत एकदम उडी टाकिली! हें पाहून रामदासांनीं त्यास आपल्या शिष्यवर्गांत सामील केलें. या भीमस्वामींचा सर्व विद्याभ्यास रामदासांच्या नजरेखालीं च झाला; व पुढें योग्य काळीं यास शहापूर येथील मठाचें महंतपण मिळालें. कांहीं दिवसांनीं (शके १५९७ चे सुमारास) हे भीमस्वामी शिवाजीमहाराजांबरोबर तंजावर प्रांतीं गेले. तेथें शिवाजीचे सावत्र बंधु व्यंकोजी महाराज यांनीं त्यांस एक मठ बांधून दिला. हल्लीं हि यांची परंपरा व मठ तेथें आहे. या भीमस्वामींचीं कांहीं पदें वगैरे असून शिवाय यांनीं लिहिलेलें एक श्रीसमर्थ रामदासस्वामींचें लहानसें चरित्र आहे.[१]

या भीमस्वामींच्या बरोबर च तंजावर प्रांतांत गेलेले दुसरे शिष्य अनंत स्वामी व राघव स्वामी. या दोघांचे हि मठ व परंपरा तंजावर प्रांतांत आहेत.

---

१ या भीमस्वामींचा जन्म शके १५६४ त झाला व मृत्यु १६६३ त झाला. म्हणजे यांची हयात एक कमी शंभर वर्षांची होती.

यांपैकीं अनंतस्वामींचा शिष्य मेरुस्वामी या नांवाचा होता. यानें 'भीमोपदेश', 'स्वानंदलहरी', 'अनुभवसार' वगैरे ग्रंथ रचिले आहेत. राघवस्वामींचा 'माधव' या नांवाचा एक शिष्य होता. तंजावर प्रांतांत होऊन गेलेल्या सर्व मराठी कवींत याच्याइतके ग्रंथ कोणीं हि लिहिलेले दिसत नाहींत. याचें एक श्लोकबद्ध रामायण असून शिवाय दुसरें एक ओंवीबद्ध रामायण हि आहे. तसें च योगवाशिष्ठ आणि गणेशपुराण, विष्णुपुराण, अश्वमेध वगैरे अनेक ग्रंथ यांनीं रचिलेले आहेत. यांच्या योगवाशिष्ठाचे १२६ सर्ग असून ओंवीसंख्या बारा हजारांवर आहे. सर्वांत अठरा पर्वें महाभारत हा यांचा मोठा ग्रंथ आहे. माधव स्वामी हा ग्रंथ चार वर्षें रचीत होते.

शके (१६२५) सोळासें पंचवीस। सुभानु संवत्सर अश्वीन मास।
शनवार कृष्ण तृतीयेस। ग्रंथ सौरस योजिला॥

असें यांनीं प्रारंभीं आदिपर्वांत लिहिलें आहे; व शेवटच्या म्हणजे स्वर्गारोहण पर्वांत लिहिलें आहे कीं,

शके सोळा शतें येकोणतिसी। कार्तिक वद्य प्रतिपदेसी॥
आरंभ केला स्वर्गारोहणासी। ....

व हें पर्व दुसरे दिवशीं समाप्त झालें. या ग्रंथाची एकंदर अध्यायगणती कवीनें पुढीलप्रमाणें सांगितली आहे.

अठरा पर्वें भारत संपूर्ण। नव शत चोवीस अध्याय प्रमाण।
एकादश भागें गुणितां आपण। ताळ जाणा चौऱ्यांशी॥

म्हणजे अध्यायसंख्या ९२४ नऊशें चोवीस. हिला अकरांनीं भागिलें असतां भागाकार चवऱ्यांशीं येतो. हा येवढा मोठा प्रचंड ग्रंथ कवीनें श्रीकावेरी नदीच्या कांठीं गौरी मयूर (?) या गांवीं श्रीरघुनाथासमोर बसून लिहिला. याच्या अनेक प्रती मद्रास प्रांतांत आढळतात. याच्याइतका दुसरा प्रचंड महाभारतटीकाग्रंथ मराठींत उपलब्ध नाहीं. मात्र रचनेच्या मानानें या ग्रंथाची गोडी जितक्यास तितकी च आहे. ग्रंथाची भाषा आणि एकंदर शैली साधारण प्रतीची आहे.

तंजावर प्रांतांत माधवाप्रमाणें च रंगनाथ या नांवाचा एक विस्तृत रचना करणारा कवि होऊन गेला. हा बहुतकरून श्रीरंगपट्टणाच्या आस-

---

१ या माधवाचा मुलगा हि रचना करी. याचे अनेक ग्रंथ तंजावर प्रांतांत आढळतात. हा ग्रंथांत आपणास माधवनंदन, माधवतनय असें म्हणतो.

पासचा राहाणारा असावा. याची पौराणिक रचना पुष्कळ च आहे. या 'कावेरीतटनिवासी' रंगनाथानें 'कावेरीमाहात्म्य' या नांवाचा मोठा ग्रंथ लिहिला आहे. इतर 'माहात्म्यां' प्रमाणें च या ग्रंथांत हि ऐतिहासिक माहिती किंवा 'स्थलवर्णन' देण्याचा कवीचा इरादा नसून केवळ भोळ्या भाविकांमध्यें त्या स्थलाची महती वाढावी, व भक्तिभावानें त्यांनीं तेथें जाऊन दानधर्म करावा इतका च या मोठ्या थोरल्या ग्रंथरचनेचा हेतु दिसतो. अर्थात् अशा प्रकारच्या रचनेंत 'काव्या' पेक्षां 'अर्थावर' च नजर विशेष असते. या रंगनाथाचा छंदःशास्त्रावर हि एक लहानसा प्रबंध आहे. पण यांत हि विशेष असें सांगण्यासारखें कांहीं नाहीं.

कावेरी नदीचे कांठीं आणि श्रीरंगपट्टणाचे आसपास रंगनाथाप्रमाणें च अनेक मराठी कवी होऊन गेले; व या सर्वांनीं मिळून बरे च मोठे काव्य-ग्रंथ निर्माण केले. 'दासानुदास'. 'भगवंत', 'वैद्यनाथ' वगैरे कवी कावेरीकांठचे च राहणारे होत. 'दासानुदासा'चें नांव 'रामे[1]' व हा अनंताचा मुलगा. याच्या गुरूचें नांव 'केशिराज' असें याच्या ग्रंथांतील उल्लेखांवरून दिसतें. शंकराचार्यांच्या ज्ञानसंन्यास ग्रंथावर याची एक टीका आहे. तींत हा म्हणतो

> अनंतपुत्रें निजनाम रामें । या गोतमगोत्रकुलोद्भवामें ।
> या केशिराजें निजदास रंका । मुखप्रवाहीं वदवी तदा कां ॥

हा ग्रंथ यानें शके १६२६ मध्यें श्रीरंगपट्टणाजवळील होसपूर या आपल्या गांवीं रचिला. याशिवाय 'सिद्धानुभव', 'कायाजीवलग्न', 'ज्ञानामृत', 'ज्ञानसागर' वगैरे याचे बरे च ग्रंथ आहेत. भगवंत हा पट्टणाजवळील 'मुक्तातीती' गांवचा राहणारा. याच्या गुरूचें नांव 'सच्चिदानंद.' यानें सच्चिदानंदविलास, निजसुख वगैरे ग्रंथ लिहिले आहेत. 'वैद्यनाथ' हा शके १६०० च्या पूर्वीं च होऊन गेला. याची 'अष्टावक्रा—' वर 'चिदंबरी' नांवाची टीका आहे.

तंजावर प्रांतांतल्या ग्रंथकारांसंबंधानें एकदोन गोष्टी लक्षांत ठेवण्यासारख्या आहेत. या मंडळींनीं अनेक वृत्तांतले सारस्वत निर्माण केलें आहे.

---

१ कदाचित शिवराम हि असेल. 'शिवरामनामें मुखग्रंथतंत्रें' असा उल्लेख 'ज्ञानसार' प्रकरणांत आहे.

परंतु पवाडा आणि लावण्या या दोन्ही तऱ्हेचीं कवनें यांच्यांत लिहिलीं गेलीं नाहींत. तिकडे असणाऱ्या मराठे सरदारांच्या हालचाली असाव्या तितक्या जोराच्या नव्हत्या म्हणून किंवा लढवय्ये शिपाई त्या प्रांतांतले कायमचे राहणारे नव्हते म्हणून या तऱ्हेच्या काव्यांना पोषक अशी हवा तिकडे मिळाली नाहीं, आणि हीं असलीं काव्यें रचण्याची स्फूर्ति तिकडील कवींना झालेली हि दिसत नाहीं. परंतु आणखी एका तऱ्हेचें सारस्वत तिकडे निर्माण झालेलें दिसतें. तंजावर येथील सरस्वतीमहालांत पौराणिक संविधानकांवर रचिलेलीं कांहीं नाटकें आहेत. हीं नाटकें तेथील राजे 'शाहुमहाराज'[१] यांच्या नांवावर रचिलेलीं आहेत. तीं खरोखर च शाहुमहाराजांनीं रचिलेलीं असोत किंवा त्यांचे आश्रितांपैकीं कोणीं त्यांचे नांवावर रचिलेलीं असोत, तीं लिहिण्याचें सर्व श्रेय तंजावराकडील ग्रंथकारांस च आहे, हें उघड आहे. हीं नाटकें कांहीं विशेष चांगलीं आहेत असें नाहीं. किंबहुना हीं अगदीं च साधारण आहेत. पण दोन अडीचशें वर्षांपूर्वी इकडे नाटकें कशीं असत व नाटकाचे प्रयोग कशा तऱ्हेचे होत असत याची कल्पना होण्यास हीं चांगलीं उपयोगीं आहेत.

वास्तविक पाहतां नाटकांचा प्रचार इकडे पुष्कळ च होता. कालिदास, भवभूतीसारख्या उत्कृष्ट नाट्याचार्यांचीं नाटकें हि सर्वभर पसरलेलीं होतीं, आणि त्यांचीं माहिती व ज्ञान हि महाराष्ट्रांतील विद्वानांस चांगलें होतें. असें असतां त्यांचे नमुन्यावर इकडे नाटकें कां रचिलीं गेलीं नाहींत, किंवा त्यांचीं नुसतीं भाषांतरें कां झालीं नाहींत हें एक मोठें गूढ आहे; गद्य ग्रंथ लिहिण्याचा प्रघात फार पूर्वींपासून इकडे होता. पंधराव्या शतकापासूनचे गद्य ग्रंथ हि सांपडतात. भास्कराचार्यांच्या लीलावतीचीं अनेक भाषांतरें झालेलीं आढळतात. वेदान्तविषयक गद्य ग्रंथ हि गेल्या चारशें वर्षांत लिहिलेले अजून उपलब्ध होतात. असें असतां बाणभट्ट, कालिदास वगैरे कवींचे ग्रंथ मराठींत कां भाषांतर केले जाऊं नयेत याचा उलगडा नीटसा होत नाहीं.

रामदासस्वामींनीं तंजावर प्रांतांत जे शिष्य पाठविले त्यांत 'अनंत' हे होते हें आपण पाहिलें. हे अनंत कांहीं कवित्व करीत असत. परंतु 'अनंत' किंवा 'अनंत कवि' या नांवानें ज्या कवीचा आपल्याला

---

१ व्यंकोजीचा मुलगा.

आज चांगला परिचय आहे तो कवि या समर्थशिष्य 'अनंता' हून भिन्न पुरुष समजावा. हा 'अनंत' ऊर्फ 'अनंत कवि' मूळचा सातारा जिल्ह्यांतील 'मेथवड' या गांवचा राहणारा. पण पुढें यास रामदास स्वामींनीं निलंगाबादेस मठ स्थापून दिला होता, व हा तेथें च असे. हा रामदाससांप्रदायी असून विठ्ठलभक्त हि होता आणि नेहमीं पंढरीची वारी करी. याची हजार पंधराशें कविता हल्लीं प्रसिद्ध आहे; व आणखी थोडीशी नवीन उपलब्ध झाली आहे. यानें आपल्या 'सुलोचनागहिंवर' व 'सुलोचनाआख्यान' या काव्यांचे शेवटीं अनुक्रमें १६४३ व १६४९ असे समाप्तिशक दिले आहेत. याच्या रामदासस्तुती वरून हा रामदासाचे हयातींत च कविता करूं लागला होता असें दिसतें. म्हणजे हा अनंत कवि जवळ जवळ पन्नास वर्षें काव्यरचनेच्या छंदांत होता असें होतें. यावरून आणि याच्या उपलब्ध प्रकरणांतलि अनेक उल्लेखांवरून याची बरी च कविता अजून अनुपलब्ध असावी असें वाटतें.

या 'अनंत' कवीच्या अगदीं जोडीचा असा 'आनंदतनय' हा कवि चांगला प्रसिद्ध आहे. हे दोघे हि कवि सारख्या च योग्यतेचे आहेत. या दोघांची भाषा, यांच्या कथानकाची निवड व या दोघांची कल्पनासरणी जवळ जवळ अगदीं सारखी आहे. या दोघांचा हि संस्कृत व हिंदी भाषांशीं थोडा फार परिचय होता; व दोघांना हि छंदसाहित्याचा नाद असावा असें त्यांच्या ग्रंथांवरून दिसतें. हे दोघे हि कवी स्त्रियांच्या आणि मुलांच्या आवडीचे आहेत. याचें कारण असें आहे कीं यांनीं योजिलेलीं कथानकें सर्वांच्या चांगल्या परिचयाचीं असून यांची भाषा सरळ व कर्णमधुर आहे. अनंत कवीचें—

> प्रभातकाळीं जननी यशोदा। 'उठी' म्हणे सत्वर बा मुकुंदा।
> गोपाळ येती तुजला बह्याती। 'गोविंद दामोदर माधवेति'॥

हे गोपीगीताचे श्लोक सकाळच्या प्रहरीं म्हणतांना व आनंदतनयाचें सायंकाळीं कथेमध्यें 'कोण तूझ्या मनासि येतो सांग हो सीते?' हें पद हरिदासानें नीट स्वरानें म्हटलेलें ऐकून कोणाच्या मनाला चटका लागणार नाहीं?

> पैल कुडुंबी दुस्तर ल्याला। पांघुरला नवरंग दुशाला।
> माथां मंदिल झळकत शेला। 'बाई तो काय' 'नव्हे'।

तोरा बहुवस पैल तुऱ्याचा । मनोहराकृति मदनवयाचा ।
त्याला पोषाख कंदर्पाचा । अभिनवकंकणहस्त जयाचा ।
पश्चाळनिं करिं धरुन कटारी । त्याला बारिक दस्त दुतारी ।
गौरधराधिप त्या शेजारीं । दिक्करिसा नृप दोंदिल भारी ।

असें स्वयंवरास आलेल्या राजांचें, प्रत्येकासंबंधीं सूचक वर्णन करून सीतेला 'हा मनास येतो काय' अशा प्रश्नास सीतेनें 'नव्हे' हें खालच्या मानेनें दिलेलें उत्तर, व मग पुढें श्रीरामचंद्राकडे पाहून

'तो ऋषिमंडळीं दिव्य धनुर्धर । मेघःशाम श्रीराम मनोहर'।

इत्यादि श्रीरघुनाथाच्या वर्णनाच्या वेळेस मात्र, कांहीं न बोलतां, नुसत्या नजरेनें दिलेला कबुली जबाब, हें थोड्या हावभावानें चांगल्या हरिदासाच्या तोंडून ऐकिल्यावर मनाला एक तऱ्हेचा विशेष आनंद होतो; व हे शब्द बरा च वेळ कानांत गुणगुणत राहतात. अशीं गोड पद्यें अनंत व आनंदतनय या दोघांच्या काव्यांत आढळून येतात. या शब्दसौंदर्यामुळें कर्णेंद्रियाला तृप्ति वाटते खरी; व तेवढ्या वेळेपुरता आल्हाद हि होतो खरा; परंतु कविकल्पनेनें सहृदय वाचकाच्या मनांत अनेक रस उत्पन्न करून त्याच्या चित्तास डोलवून टाकणें हा जो प्रतिभासंपन्न काव्याचा मुख्य गुण तो या दोघांच्या हि ठिकाणीं दिसून येत नाहीं; आणि म्हणून च यांचीं काव्यें विद्यासंपन्न सहृदय वाचकापेक्षां कथेकरी, हरिदासांना च जास्त उपयोगी आहेत. किंबहुना यांची कविता ही हरिदासांची एक अन्नदात्री कामधेनु आहे. तिच्या गोडरसावर त्यांची उपजीविका चांगली चालते. जीवंनकलहामध्यें व संसाराच्या यातायातीमध्यें सारा दिवस त्रासून गेल्यावर, रात्रीं विश्रांतीच्या वेळीं आनंद देणारी व घटकाभर परमेश्वराच्या लीलांकडे मन ओढणारी अशी या दोघांची हि कृति महाराष्ट्रीयांना अनेक दृष्टींनीं फार उपयोगी आहे.

या दोन्ही कवींमध्यें पुष्कळ साम्य आहे हें वर म्हटलें च आहे. जसे गुण तसे अवगुण हि या दोघांच्या रचनेंत सारखे च दिसतात. दोघांत हि शब्दांची ओढाताण, अनुप्रासाची आवड व त्यामुळें येणारी दुर्बोधता हे दोष हि सारखे च आढळतात. पण 'अनंत' व 'आनंदतनय' या दोघांमध्यें च डावेंउजवें पाहिलें तर अनंतापेक्षां आनंदतनय हा च थोडा श्रेष्ठ आहे. याच्या काव्यांत एक तऱ्हेची चटक आहे; व त्यांत अनुप्रासांची गर्दी बरी च

असून यमकें हि चांगलीं साधिलीं आहेत. यामुळें च 'शोभवी कवन फार यमकांही' असें याजबद्दल मोरोपंतांनीं म्हटलें आहे.[1] आनंदतनयाचा

'पाया नमी देइन वंश सारा । पा यां नमी दें इनवंश सारा ।

न या वया माजि मला जनां दे । न यावया मा जिभ लाज नांदे ॥

हा श्लोक प्रसिद्ध च आहे. तसा च

ते पद्माकर, ते सुगंध बरवे, ते बोध, ते वाहिनी ।

ते वल्लिद्रुम, तीं प्रफुल्ल कुसुमें ते भा जगन्मोहिनी ।

ते गानध्वनि, ती मनोज्ञ मुरली, ते गोप, तीं गोधनें ।

ते वृंदावन, तो मुकुंद नमिला, साष्टांग संबोधनें ॥

हा याच्या 'राधाविलासां'तला श्लोक चांगला आटोपसर असा आहे. याची एकंदर रचनाधाटणी अशा च प्रकारची आहे. हल्लीं याचीं सुमारें एक हजार पद्यें उपलब्ध आहेत; व त्यांपैकीं बहुतेक सर्व पौराणिक कथानकांवर रचिलेलीं आहेत.

मराठेशाहीच्या कल्पनेचा मूळ उत्पादक जो शहाजी त्यास त्याच्या मुलाच्या कर्तृत्वासाठीं कैद करण्याकरतां, विजापूरच्या बादशहानें 'वेदो-भास्कर' या नांवाच्या पुरुषाची योजना केली होती; व या कामगिरीबद्दल पुढें त्यास 'अरणी' हा गांव इनाम करून दिला. तेव्हां त्याचेबरोबर जे मराठे लोक अरणीस गेले त्यांत च या आनंदतनयाचा बाप आनंदराव हा होता. या आनंदरावाचा मुलगा 'गोपाळराव.' हा च काव्यांत आपलें नांव आनंदतनय किंवा आनंदनंदन असें लिही. याच्या गुरूचें नांव मुरारपंत उर्फ मुरार परब्रह्म असें लिहिलेलें आढळतें. पण तंजावर प्रांतांतले लोक याला याच्या वडिलांनीं च गुरूपदेश दिला होता असें सांगतात. याचें गोत्र भार-द्वाज व शाखा आश्वलायन. हा आपल्या पूतनावध काव्यांत आपणास 'अरणिचा शिपाई' असें म्हणतो. पण कोणत्या हि लढाईत हा जातीनें हजर असल्याची माहिती उपलब्ध नाहीं. तथापि या उल्लेखावरून आनंद-तनयाला शिपाईपेशाची मनापासून हौस असावी असें दिसतें. कदाचित

'कंगाल हे ब्राह्मण आरणीचे । परंतु ते शूर रणांगणीचे ।'

---

१ आनंदतनयाच्या पदांच्या एका बाडांत एक महेशाचें पद आहे. त्याचा प्रारंभ 'सजणी ग माझे मनिंचे निजगुज हे ऐका बाई' असा असून शेवट 'न मनीं मग देव नरा मी म्हणते आनंदसुताची आई' असा आहे.

या अरणीकरांच्या एकंदर वर्णनावरून च, हे शब्द आनंदतनयानें आपणा-बद्दल योजिले असतील. असें सांगतात कीं, आनंदतनयाच्या मुलास रघुनाथपंडिताची मुलगी दिली होती. म्हणजे हे दोघे महाराष्ट्रकवी व्याही व्याही झाले. या व्याह्यांपैकीं एकाची काव्यरचना पाहून दुसऱ्यास काव्य करण्याची स्फूर्ति झाली असें म्हणतात. आनंदतनयाची कृति पाहून पंडि-तांना स्फूर्ति झाली असेल हें फारसें संभवनीय वाटत नाहीं; आणि रघुनाथ पंडिताचे काव्यावरून आनंदतनयानें आपली नक्कल उतरली असेल तर नकलेंत मूळांतलें सौरस्य मुळीं च उतरलें नाहीं असें म्हणावें लागतें. हें कसें हि असो; पण हे दोघे व्याही असल्यामुळें यांनीं एकमेकांचीं काव्यें पाहिलीं असतील हें संभवनीय आहे. या दोघांच्या काव्यांत कांहीं दोन चार पद्यें मात्र सारखीं सारखीं दिसतात. बाकी कोणतें हि साम्य फारसें नजरेस येत नाहीं.

आनंदतनयापेक्षां त्याचा व्याही जो रघुनाथपंडित तो फार श्रेष्ठ दर्जाचा कवि आहे. याची रचना व याचें कल्पनाचातुर्य फार च अप्रतिम आहे. अगदीं आरंभापासून तों अखेरपर्यंत रघुनाथ पंडितानें आपलें नलदम-यंतीस्वयंवराख्यान, संस्कृत काव्यशास्त्राच्या नियमास धरून, थेट पंचमहा-काव्यांच्या थाटावर रचिलें आहे.[३] याची रचना टाकठिकीची असून यांतला मुग्ध शृंगार फार बहारीचा उतरला आहे. प्रसिद्ध ग्रीक कवयित्री साफो इच्या एका च चुटक्यावर तिची कीर्ति जशी अजरामर झाली, तशी एका

१ आनंदतनयाचा निधनकाल शके १६४५ असा भक्तमंजरींत दिला आहे. त्यांत याचें गोत्र शांडिल्य व उपनांव देशपांडे असें चुकीनें म्हटलें आहे. आनंद-तनयास 'शंकर' नांवाचा मुलगा होता असें म्हणतात. शके १८२५ मध्यें तंजा-वरास मी गेलों असतां तेथें आनंदतनयाचे वंशांतले एक पुरुष हयात होते. आतां असें कळतें कीं ते हि निवर्तले; व आतां आनंदतनयाच्या वंशांत कोणी वंशज राहिला नाहीं.

२ काव्यसंग्रहकार म्हणतात 'आनंदतनयांनीं सीतास्वयंवर ग्रंथ केला हें पाहून पंडितांनीं नलदमयंतीस्वयंवराख्यान केलें. परंतु त्यांत सीतास्वयंवराइतका रस उतरला नाहीं' (अ. क. कविता भाग १, पृ. ६)!

३ हें काव्य श्रीहर्षाच्या नैषधकाव्याधारें मीं लिहिलें असें यांत पंडित शेवटीं सांगतात–

'नलदमयंती' आख्यानावर पंडितांची कीर्ति आजपर्यंत अबाधित राहिली आहे व पुढें हि कैक काळपर्यंत ती तशी च राहील हें उघड दिसत आहे.

लोकीं सौरभकाव्यनाटककलालंकारचूडामणी।
सर्वी नैषध–विद्वदौषध असे विख्यात वाग्धोरणी।
हे त्याची च टिका टिकोनि घटिका ऐकेल जो आदरें।
बोले त्या रघुनाथपंडित कवी भेटे हरी सादरें॥

कित्येकांच्या मतानें तर हें काव्य सर्व मराठी काव्यग्रंथांत पहिल्या प्रतीचें उतरलें आहे; व सर्व मराठी कवींत हा कवि अग्रगण्य गणण्याजोगा श्रेष्ठ आहे. आतां हा अभिप्राय सर्वांना च बरोबर पटेल असें नाहीं. पण इतकें खरें कीं, रघुनाथ पंडिताच्या रचनेची पायरी पुष्कळ वरच्या दर्जाची आहे. सहज स्फूर्तीनें मन उचंबळून जावें, आणि तोंडांत शब्द येऊन काव्य रचीत जावें अशी रचना पंडिताची नाहीं. यांच्या सरस्वती देवीची मूर्ति स्वयंभू नसून ती फार परिश्रमानें, विशेष काळजीपूर्वक, चातुर्यसर्वस्व खर्चून, बिलकुल कसर न करतां, कुशल कारागिरीनें घडलेली अशी आहे. पदलालित्य, वचनमाधुर्य, उपमाचातुर्य इत्यादि अलंकारांनीं यानें आपल्या देवीस फार च उत्कृष्ट नटविली आहे. हिचें नयनमनोहर असें हृदयंगम रूप पाहून वाचकाच्या मनाला आनंदाचा उमाळा येतो, हें कोणाच्या हि अनुभवास येईल. उत्तम पटवेकऱ्यानें मोत्यांचे दाणे निवडावे व मग सर ओंवून त्यांचा जसा उंची दागिना पटवावा, त्याप्रमाणें च एकेका शब्दाची निवड करून यानें आपले श्लोक जडले आहेत. याचे एकेका श्लोकाची किंमत एकेका पैलूदार खड्याबरोबर आहे. उत्तम पाणिदार हिऱ्याचें तेज याच्या श्लोकांत आहे. पण ताज्या खुडलेल्या फुलांची किंवा फळांची बहार त्यांच्यांत नाहीं. याच्या कृतीनें मनाला आनंद होतो पण मन भरून येत नाहीं; तें उचंबळून उड्या घेऊं लागत नाहीं.

ज्याच्या मनाला कवित्वाचा ओलावा आहे, अशा विद्वानानें मेहनत घेऊन एखादें काव्य रचिलें असतां तें कोणास हि आवडेल यांत संशय नाहीं. पण मनाला काव्य आवडणें निराळें, आणि काव्यानें मन वेडावून जाणें निराळें. दुसऱ्याची कृति मनाच्या डोळ्यापुढें कायम ठेवून त्या कित्त्यावरून हातानें काव्य लिहिणारा कवि, लोकांचीं मनें वेडावून टाकण्यासारखें काव्य बहुश: निपजवूं शकणार नाहीं. खरें उत्तम काव्य म्हटलें म्हणजे असें

असावें कीं, त्यानें वाचकाच्या मनाला वेड लावावें. या वेडाचें एक कारण असें असतें कीं, तें काव्य रचणारा कवी वाचकाच्या मनांत वेळोवेळीं येणाऱ्या अस्पष्ट कल्पनांना व विचारांना शब्दांत बांधून टाकितो; आणि त्यांना एक तऱ्हेचें मूर्त स्वरूप देऊन त्यापासून होणारें सुख, वाटेल तेव्हां अनुभवितां यावें अशी तो सोय करून ठेवितो, व आयुष्यांत क्षणभर उद्भवणाऱ्या काल्पनिक विचारांची व विकारांची प्रत्यक्ष पाहिजे तितका वेळ अनुभविण्यास सांपडेल अशी सृष्टी तो निर्माण करितो. आणि मग आपल्या कल्पनांची त्यांत आणखी भर घालून त्या सृष्टीला नवें रूप देतो व वाचकाला पूर्वीं कधीं हि न अनुभविलेलें सुख अनुभववूं लावतो.

रघुनाथपंडिताच्या काव्यांत असल्या प्रकारची करामत आढळून येत नाहीं हें खरें; तरी देखिल तो विद्वान् व निष्णात असल्यामुळें त्यानें अनेक चित्रें फार च स्वाभाविक व सुंदर काढिलीं आहेत. आधीं नलदमयंतीचें आख्यान हें फार सरस आहे आणि तें आज हजारों वर्षें महाराष्ट्राच्या मनाला आनंद व विसावा देत आहे. पांडव आपल्या वनवासाचा दुःखमय काळ कंठीत असतां बृहदश्व ऋषी त्यांच्या भेटीस गेले. त्या वेळीं धर्मराजानें आपल्या दुःखाची कहाणी त्यांचेजवळ गाऊन, माझ्याइतका कष्टी प्राणी तुमच्या पाहण्यांत कधीं आला आहे काय? असले कष्टकाबाड तुमच्या ऐकण्यांत तरी कधीं कोणीं काढिलेले आहेत काय? असा त्यांस प्रश्न केला. याप्रमाणें त्या सत्त्वशील राजाचें मन दुःखसागरांत बुडूं लागलेलें पाहून त्याला आधार व्हावा म्हणून ही नळराजाची कथा बृहदश्व ऋषींनीं त्यास सांगितली. या करुणरसप्रधान कथानकांतला पहिला नलदमयंतीच्या विवाहाचा च तेवढा गोड भाग घेऊन त्यावर हें काव्य पंडितांनीं रचिलें आहे. हें कथानक भारत-काळीं हि अगदीं जुनें वाटलें जाण्याइतकें तें प्राचीन आहे. त्यांत विष्णु, शंकर, गणपती वगैरे देवांचा हि उल्लेख नसून इंद्र, वरुण, अग्नि वगैरे देवांचा उल्लेख आहे व ते च स्वयंवराला आले आहेत. इतक्या प्राचीन कथानकांतल्या कल्पना महाराष्ट्रीयांच्या अगदीं आवडत्या असाव्या हें साहजिक च आहे; आणि हा कथाभाग सांगतांना रघुनाथपंडितानें स्वभाववर्णन फार मार्मिकपणानें केलें आहे. यामुळें या काव्याला विशेष च गोडी आली आहे.

रघुनाथ पंडिताच्या गजेंद्रमोक्षांत, अनेक वर्षें गजराजाबरोबर क्रीडा करणारे 'सखे माये भाचे चुलत पुतणे आणि चुलते' असले दूरचे आणि जवळचे सर्व आप्तइष्टमित्र 'विषम समय येतां च' क्षणांत निघून गेलेले पाहून, त्या गजेंद्रानें काढिलेले उद्गार, आणि स्वयंवरांत 'उपवनजलक्रीडा' करण्यासाठीं जमलेले शाळुसोबती, त्यांतला एक हंस नलराजानें पकडतां च सर्व 'वेगळाले पळाले', हें पाहून त्या पकडलेल्या हंसाचे 'कठिण समय येतां कोण कामास येतो' हे उद्गार किती नित्यांतल्या परिचयाचे आहेत! या जगाच्या राहाटींत याचा कठीण अनुभव कोणाला येत नाहीं? पैशाचा झरा चालू आहे तोंपर्यंत जीवापेक्षां हि जास्त म्हणविणारे इष्टमित्र, पैशाचा हात जरा आखडतां च किंवा तो आखडेल असें वाटतां च कसे दूर होतात व दुष्मन बनतात याचा प्रत्यय कोणाला नाहीं?

तसें च, जमलेले सखे सोयरे दूर उडाल्यावर हातीं सांपडलेला हंस, आपल्या सोडवणुकीसाठीं नल राजाच्या अनेक विनवण्या करितो हा हि प्रसंग चांगला साधिला आहे. प्रथम तो पक्षी राजाला आपल्या बरोबरीच्याशीं सामना करून थोरपणा मिळव, मला पांखराला धरण्यांत काय भूषण? असें म्हणून त्याला चढवूं पाहातो. तें नीट जमेना तेव्हां आपली म्हातारी आई आणि लहान लहान 'साता दिसांचीं पिलें' यांची दीन दशा सांगून त्याची करुणा भाकतो. यांत हि, स्त्रीला पुढेंमागें मुलांचा आधार होईल व विरंगळा पडेल, पण म्हातारीला माझ्यावांचून कांहीं च आधार नाहीं आणि तिचें काळीज पोळून जाऊन ती मरेल हि असें सांगतो. पण या अशा दैन्याच्या कहाणीनें राजा थोडा च वळणार! गरीब प्राण्यांच्या दुःखानें त्याला काय? राजाच्या मनाला दयेचा पाझर मुळीं च येत नाहीं असें पाहून पक्षी म्हणतो, 'राजा, तुझ्या सदयतेची व मोठेपणाची किर्ति ऐकून, व त्यावर विश्वसून, मी येथें सहज क्रीडा करावयास आलों; आणि या अशा

'मज हि वध कराया घातकी पातला जो ।
वरुनि पति असा ही भूमि कैसी न लाजो ॥'

हे मर्मभेदक शब्द बोलतो. या उघड तिरस्काराचा पण आंतून भरलेल्या ओतप्रोत स्तुतीचा, बरोबर परिणाम होऊन राजहंसाचा कार्यभाग सहज साधतो. हें हि चित्र स्वाभाविक आणि खुबीदार आहे.

तो सुंदर राजहंस पाहून त्याला धरूं इच्छिणारी दमयंती बरोबर 'सखींचा मेळ' असतां त्यांस युक्तीनें दूर ठेविते, अल्लड स्वभावानें त्यांचेवर रागावते; हें हि वर्णन अगदीं स्वाभाविक आहे. दमयंतीचें रूप, तिचें पदर सांवरून सुटसुटीत होणें, तिला दूर नेण्याकरतां त्या पांखराच्या युक्त्या, हे सर्व प्रसंग लहानापासून मोठ्यापर्यंत सर्वांना आवडतील असे च आहेत. इंद्राचा दूत म्हणून परोपरींची शोभा पाहात तो

... ... । राजा जाय अंतःपुरीं ।
तेथें देखिली सुंदरी । कामसोमपौर्णिमा ॥
सुमनसेजेच्या पलंगीं । सखि बैसलीसे तन्वंगी ।
सख्या खेळताति संगीं । बहु अप्सरा त्या जैशा ॥

आणि मग

प्रगट तिज पुढारां जाहला राजमौळी ।
पदर वरि न घेतां हार जैसा झळाळी ।
निजहृदयनिवासी काय बाहीर आला ।
निरखुनि दमयंती तैंवि मानी तयाला ॥

तेव्हां

गजबजोनि समस्त तिच्या सख्या । गजगमा उठल्या तिजसारख्या ।
पदर सांवरितां नृपबाळिका । झळकती हृदयीं मणिमाळिका ॥

हें सर्व वर्णन गोड आहे. थोरांच्या मुलींना शोभेल असा साधा स्वभाव, बाळपणाला योग्य असें वर्तन आणि कोणाला हि कौतुक वाटेल असले शब्द, यांच्यायोगानें पंडितांची ही दमयंती फार च शोभते. स्त्रीजातीच्या नाजुकपणाला गैरवाजवी असे उच्छृंखळ वर्तन पंडितांच्या दमयंतीला ठाऊक देखील नाहीं. अगदीं स्वयंवराच्या वेळीं देखील सभेंत आलेले राजराजेश्वर शारदेनें दमयंतीला दाखविले आणि 'मना येईल तयाला । माळ गळां घाली तूं ।' असें सांगितलें.

तेव्हां दमयंती सुंदरी । इंद्रादिकां नमस्कारी ।
तयां बोलली उत्तरीं । अमृतापरिस मधुर ॥
'माझा भीम जैसा पिता । तैसे तुह्मी जी तत्वतां ।
करा कन्यादान आतां । नळनाथाचे करीं ॥'

या उत्तरांत केवढा विनय भरला आहे! आणि हे शब्द कसे कोमल व

मधुर लागतात! वर दिलेलीं पद्यें हीं रघुनाथपंडिताच्या काव्यांतलीं अगदीं साधीं पद्यें आहेत. पण यांची घडण किती मनोहर आहे? यांत विशेष असें कांहीं नाहीं. पण यांत काव्यसर्वस्व आहे, याची साक्ष प्रत्येकाचें मन देईल. रघुनाथपंडितासंबंधानें

म्हातारा बहु जाहलों, कवण ही त्राता नसे भेटला।
भाताची तजवीज ते च उदरीं भाता गमे पेटला।
हातामाजि नसे च येक कवडी हा ताप आतां हरी।
दातारा मज वाचवी सदय हो माता पिता तूं हरी॥

हा श्लोक तंजावर प्रांतांत प्रसिद्ध आहे. यावरून लक्ष्मीसरस्वतींचें अखंड हाडवैर असतें म्हणतात तें खरें दिसतें; आणि महाराष्ट्र भाषेंतलें एक अप्रतीम काव्य निर्माण करणारा रघुनाथ पंडित आपल्या म्हातारपणीं अन्नाला महाग व्हावा, एका कवडीची हि माया त्याच्याजवळ नसावी हें पाहून वाईट वाटतें व मन खंती होतें. नलदमयंतीस्वयंवराशिवाय रघुनाथ पंडिताचीं 'रामदासवर्णन' व 'गजेंद्रमोक्ष' अशीं आणखीं दोन प्रकरणें आहेत. स्वयंवरांतले कांहीं श्लोक जसेच्या तसे च 'मोक्षांत' आले आहेत. शब्द तर पुष्कळ च आढळतील म्हणजे पाहिजे तितका शब्दांचा व कल्पनांचा पुरवठा कवीजवळ नव्हता असें होतें.

रघुनाथ पंडिताचा समकालीन व ग्रामस्थ गोसावीनंदन हा होय[१]. याच्या आईचें नांव नागाई व बापाचें नांव गोस्वामी. 'याचा' ज्ञानमोदक हा ग्रंथ प्रसिद्ध असून शिवाय यानें 'सीतास्वयंवर' हें प्रकरण रचिलें आहे. याचीं अष्टकें, पदें व आरत्या हि पुष्कळ प्रसिद्ध आहेत. याचीं स्तोत्रें व अष्टकें लहान मुलांनां शिकवण्यासारखीं साधीं व गोंडस आहेत. मोठ्या रचनेपेक्षां लहान लहान चुटक्यांत च गोसावीनंदनाची वाणी चांगली खुलते. गोसावीनंदनाचे अभंग फारसे प्रसिद्ध नाहींत. ह्याकरितां त्याचा एक अभंग देतों.

---

१ याचें नांव 'वासुदेव' होतें असें पुढील श्लोकाच्या चवथ्या चरणावरून समजतात—

नेत्रीं दोन हिरे प्रकाश पसरे अत्यंत ते साजिरे।
माथा शेंदुर पाझरे वरि बरे दुर्वांकुराचे तुरे॥

(पृष्ठ ११३ पहा)

भगवंताचे भक्त भोळे । त्यांचे पायीं ज्ञान लोळे ॥
भक्तिवांचून ब्रह्मज्ञान । तितुकें अवघें व्यर्थ जाण ॥
नाहीं जया चित्तशुद्धी । काय तयाची व्युत्पत्ती ॥
म्हणे गोसावीनंदन । नाहीं भक्तासी बंधन ॥

वर सांगितलेल्या या तंजावर प्रांतांतल्या कवींत एक गोष्ट विशेषपणें नजरेस पडते ती अशी कीं यांपैकीं कोणाच्या हि काव्यांत अश्लीलपणा तर राहो च पण फाजील शृंगार हि नजरेस पडत नाहीं. यांचीं काव्यें माजघरांत बसून खुशालपणें चारचौघांत मोठ्यानें वाचावीं अशीं च आहेत. बाकी अगदीं सोंवळेंपणा मुद्दाम राखणें हा कांहीं काव्यांतला मोठासा गुण आहे असें म्हणतां येणार नाहीं. कवीचें काव्य हा कांहीं 'मुलांना उपदेश' नव्हे, कीं ही भिक्षुक पुराणिकाची नीतिकथा नव्हे. काव्य हें त्रासलेल्या मनाला आनंद देणारें, उदासीन झालेल्या चित्ताला खुलवून टाकणारें, आणि कोमेजलेल्यांना टवटवी आणणारें अमृत आहे.

माझें चित्त विरे मनोरथ पुरे देखोनि चिंता हरे ।
गोसावीसुत वासुदेव कवि रे त्या मोरयाला स्मरे ॥

या श्लोकांतील वासुदेव या शब्दावरून वरील अनुमान कोणी काढतात. पण याखेरीज असें म्हणण्यास दुसरा आधार नाहीं. दुसरी गोष्ट अशी कीं हा श्लोक गोसावीनंदनाचा नसून पेण जि कुलाबा येथील एका हरिदासाच्या पूर्वजानें, रचिलेला आहे असें कल्याण येथील रा. दिवेकर हे सांगतात. गोसावीनंदनाच्या गुरूचें नांव 'निरंजन' असावें. एका पदाचे शेवटीं 'गोसावीनंदन नाथनिरंजन गुरूके बडे प्यारे' असें आहे.

(पृष्ठ ११२ वरून)

शाहू महाराजांच्या वेळचे कांहीं कवी.

श्रीमंत सरकार शाहूमहाराज यांचे वेळीं महाराष्ट्रांत जे कवी होऊन गेले त्या सर्वांत कचेश्वर व निरंजनमाधव, हे विशेष प्रसिद्ध आहेत. कचेश्वर हा चाकणचा राहणारा. याचें उपनांव ब्रह्मे. याचें गोत्र काश्यप. याच्या बापाचें नांव सिद्धेश्वर. याची पितृपरंपरा त्र्यंबक खेडकर— —शंकर—मेंगनाथ—सिद्धेश्वर अशी आढळते. त्र्यंबक भट हा शके १५५५ त तुळापूर येथें मुरार जगदेवानें सोमवती अमावास्येस ग्रहणसमयीं केलेल्या तुलादानप्रसंगीं हयात होता. त्याचा नातू मेंगनाथ याजकडे शिवाजी महाराजांकडील 'ब्रह्मत्वाचा' अधिकार होता; व त्यांस शहाजी राजे यांचे वेळेपासून १०० होनांचें वर्षासन चालू होतें. हे सर्व पुरुष वेदाध्ययन केलेले असून कर्मठ होते. परंतु कचेश्वराची लहानपणची वृत्ती थोडी निराळ्या तऱ्हेची होती. याला स्नानसंध्येचा कंटाळा असे; आणि इतरांची उद्धटपणानें टवाळी करण्याची त्यास हौस वाटे. ही हूडपणाची बालिशवृत्ती हा चांगला वयांत येईपर्यंत अशी च होती. पुढें 'प्रपंचाच्या योगें' हा जुन्नरास गेला असतां तेथें एका सत्पुरुषाच्या प्रसादानें व उपदेशानें कचेश्वराची ही वृत्ति पालटून तो निवळत चालला. या सत्पुरुषाचा

ऐसा उपदेश। पडतां ची कानीं। होतें जें जें मनीं। तें तें गेलें ॥
चित्त दृढ आलें। गीता ही पढावी। आनंदें पहावी। नित्य टीका ॥

असें कचेश्वर आपल्या आत्मचरित्रांत लिहितो.[1]

यानंतर कचेश्वराला कांहीं विषबाधा झाली; व त्यामुळें शरीर क्षीण होऊन फार क्लेश झाले. नित्य त्रास होई व झोंप मुळींच लागत नसे. या संकटाला त्रासून तो हरिभजनी लागला; आणि त्याला कथाकीर्तनें ऐकण्याची व स्वतः करण्याची आवड उत्पन्न झाली. यामुळें तो खेड येथें गेला. या

१ यापुढें कचेश्वर विजापुरास गेला असतां कचेश्वराला गीता वाचण्याचा बरा च छंद लागला. कदाचित् एखादे वेळीं गीता न वाचिली तर एक चमत्कार होत असे. तो असा—

जरि प्रभातेसी। न म्हणतां गीता। पाषाण तत्वतां। ताडूं पाहे ॥
कोणी एक नर। दिव्य दिगंबर। हाणाया प्रस्तर। पाहे वेगीं ॥

(कचेश्वर आ. च.)

ठिकाणीं तुकाराम महाराजांचा एक टाळकरी अंबाजी (लोहगांवकर?) हा राहात असे. त्याचे कीर्तनास हा जाऊं लागला; व अंबाजीजवळ तुकोबाच्या अभंगाच्या वह्या होत्या त्यांचा हि यानें अभ्यास केला. असें चालत असतां एके दिवशीं तुकारामानें कचेश्वराच्या स्वप्नांत येऊन डोक्यावर हात ठेविला व उपदेश दिला. तुकोबाचा असा दृष्टांत झाल्यावर कचेश्वर हि भजन आणि कीर्तन करूं लागला. याला विषाची व्यथा झाली होती ती हि पार निघून गेली; आणि मनाला नामसंकीर्तनाचा चाळा जास्त जास्त लागत चालला. हा 'लौकिकाची लाज मोडून' सारा वेळ भजन करीत नाचूं लागला. तेव्हां याला कांहीं भूतबाधा झाली असावी असें लोक म्हणूं लागले.[1] मुलाचे हे चाळे पाहून त्याच्या कर्मठ बापाला फार वाईट वाटलें व या दु:खानें त्याचें मन कष्टी झालें.

बोलति कष्टोनि । क्रोधें तीर्थरूप । 'कैसा पापरूप । पोटा आला ! ॥
यासि पढविलें । सर्व शिकविलें । वृथा वाया गेलें । काय करूं ? ॥
कष्टाचें सार्थक । माझ्या झालें नाहीं ।.........'

गांवांतील इतर ब्राह्मणांनीं हि कचेश्वराचा फार निषेध केला व त्याला नीट ताळ्यावर आणण्यासाठीं अनेक उपाय हि केले. परंतु कचेश्वराच्या बुद्धींत फरक न पडतां तो तसें च वर्तूं लागला. हळू हळू कचेश्वराचा नांवलौकिक वाढत जाऊन लोकांत त्याची साधुपुरुषांत गणना होऊं लागली. यानें विहिरी खणल्या, देवळें बांधिलीं व स्वत: अग्निहोत्र हि घेतलें; आणि हा कवित्वरचना हि करूं लागला. यानें शके १६०७ त पाऊस पाडिला याबद्दल त्याला चाकण परगण्यापैकीं दर गांवांतून टका १ व धान्य १ मण मिळत असे. हळू हळू याचा शिष्यसमुदाय हि वाढत गेला; व प्रत्यक्ष शाहू महाराजांनीं हि याची शिष्यवृत्ति संपादिली. शाहूमहाराजांनीं स्वत: च कचेश्वराचें शिष्यत्व पत्करिल्यामुळें त्यांचे सरदार व प्रधान आणि मंत्री हि कचेश्वराच्या चरणीं सहज च लागले. या सर्व मंडळींत, मराठी राज्याचा समूळ उपटून कोसळलेला वृक्ष, महाराष्ट्रांत पुन्हां आणून मोठ्या युक्तीनें तो रुजवणाऱ्या बाळाजी विश्वनाथा विषयीं कचेश्वराच्या ठिकाणीं प्रेम व

---

१ कचेश्वराच्या पहिल्या गुरूचें नांव कृष्णभट व यानें त्याला त्याच्या ह्या कृत्यांबद्दल बायकोसुद्धां घराबाहेर घालविलें, असें भक्तमंजरींत राजाराम प्रासादी लिहितात.

आदर विशेष होता असें दिसतें. बाळाजी विश्वनाथ उर्फ बाळाजीपंत नानाला कवेश्वर आपल्या पत्रांत 'श्रीमत् भगवद्भजनपरायण सद्गुणाधिष्ठान विवेकसागर राजमानविराजित नाना स्वामी गोसावी' असा मायना योजून पुढें 'अपत्यें कवेश्वरें नमस्कार विशेष' असें लिही.[1]

कवेश्वर हा शके १६५२ मध्यें कृष्णातीरीं उंब्रज येथें फाल्गुन शुद्ध २ स मृत्यु पावला. याचे वंशज हल्लीं खेड तालुक्यांत खेडवाकी, चांडोली व साताऱ्याकडे अतीत या गांवीं आहेत. ते राजगुरू या आडनांवानें प्रसिद्ध आहेत. कवेश्वरसुत देवराम याची हि थोडी बहुत कृति प्रसिद्ध आहे. कवेश्वराचीं पदें व इतर अनेक तऱ्हेची रचना त्याच्या परंपरेंतील लोकांकडे आहे. परंतु याचीं 'सुदामचरित्र' व 'गजेंद्रमोक्ष' हीं दोन च आख्यानें छापून प्रसिद्ध झालेलीं आहेत. या दोहींतली रचना अनेक वृत्तात्मक श्लोकबद्ध अशी आहे. कवेश्वराचे सर्व च वृत्तांतले श्लोक चांगले असतात असें नाहीं. परंतु साधारणपणें चामर, सवाई वगैरे वृत्तांतले याचे श्लोक जरा विशेष बरे असतात; व वाचकांना आणि श्रोत्यांना हि ते गोड लागतात. किंबहुना यामुळें च याचीं हीं आख्यानें बायकांच्या म्हणण्यांत वारंवार येतात.

या चामर, पंचचामर, सवाई, अश्वधाटी वगैरे वृत्तांत एक असा गुण आहे कीं त्यांत एक तऱ्हेचा ठेका ते वाचतांना सहज येतो. म्हणजे यांत अर्थाबरोबर च शब्दचमत्कार हि आपोआप साधिला जातो; आणि यामुळें हे श्लोक वाचकाच्या व श्रोत्याच्या मनाप्रमाणें च त्याच्या शरिराला हि आनंद देतात. यांत एक तऱ्हेचें कर्णद्वारें अनुभवितां येणारें असें शारीरिक सुख आहे. कडाका छंदांतल्या पद्यांत तर हें विशेष च असतें. किंबहुना हा ठेका हें च कडाका छंदाचें वैशिष्ट्य आहे.

कवेश्वराच्या रचनेचा एक विशेष असा आहे कीं, त्याचे आख्यानांत अगदीं साध्या घराऊ शब्दांची योजना केलेली असते; व त्याचे दृष्टांत आणि दाखले हे हि लोकांच्या नेहमींच्या प्रचारांतले च असतात. यामुळें याची

---

१ पुष्कळ वेळां हे मायने केवळ औपचारिक असतात. यांचा शब्दार्थ घेणें हें चूक असतें. परंतु कवेश्वर हा विरक्त, साधु, तशांत शाहू महाराजांचा राजगुरु, त्याच्या शाणिवशांत व सरदारांत देखील याचें शिष्यत्व, असें असतां बाळाजीपंत नानाला यानें अशा प्रकारें लिहावें, हें जरा विशेष दिसतें; व यावरून वरील अनुमान बांधणें साहजिक होतें.

रचना समजण्यास सर्वांस सोपी जाते. गजेंद्रमोक्ष व सुदामचरित्र या दोहींचीं कथानकें अत्यंत लोकप्रिय असल्यामुळें व कचेश्वरानें तीं साध्या शब्दांत सांगितलीं असल्यामुळें हीं फार प्रसिद्ध आहेत.

या दोहोंशिवाय 'द्रौपदीवस्त्रहरणा'वरील याचें एक कथानक छापिलेलें आहे, असा पुष्कळांचा समज आहे. द्रौपदीस्वयंवरावरील हें कथानक 'महाराष्ट्रकवि' व 'काव्यसंग्रह' या दोन्ही मासिकांत छापिलें आहे. काव्यसंग्रहकारांनीं हें विठ्ठलाच्या काव्यांत विठ्ठलाचें म्हणून छापिलें आहे; आणि यांतील श्लोकांच्या धाटणीवरून व शब्दांवरून हें आख्यान विठ्ठलाचें नसून या कचेश्वराचें असावें असा कांहीं चरित्रकारांचा समज झाला आहे. परंतु हें या दोघांपैकीं कोणाचें हि नसून तें अगदीं च एका निराळ्या कवीचें आहे. या 'द्रौपदीवस्त्रहरणा'च्या कर्त्याचें नांव 'रामसुतात्मज'. या 'रामसुतात्मज' कवीची रचना जवळ जवळ कचेश्वराच्या रचनेसारखी च आहे; आणि हे दोघे हि कवी कांहींसे समकालीन च होते. रामसुतात्मजानें आपल्या या प्रकरणाच्या रचनेचा काल

जैं तो शक 'वेदफणींद्रतिथी' ऋपि आत्मज तो 'परिधावि' असे।
वर्षा ऋतु श्रावण शुद्ध बिजे भृगुवार मघा उडु पूर्ण वसे ॥

असा म्हणजे शके १६९४ परिधावी संवत्सर श्रावण शुद्ध २ हा दिला आहे. या काव्यांत कवि आपणास 'रामसुतात्मज दास नवा' असें म्हणतो. यावरून हा या काळीं नवीन च देवी सरस्वतीची सेवा करूं लागला होता असें दिसतें. याचें गोपीचंदाख्यान या नांवाचें आणखी हि एक प्रकरण उपलब्ध असून यानें याशिवाय 'बहुविध रचना' केली असल्याचा उल्लेख आढळतो. द्रौपदीवस्त्रहरण हें प्रसिद्ध आहे. गोपीचंदाख्यान हें अनेक वृत्तात्मक आहे, इतकें च नव्हे, तर तें अनेक भाषात्मक आहे. याचे एकंदर सहा सर्ग आहेत. यांत प्रत्येक सर्गांत मराठी व व्रज अशी सळमिसळीची रचना आहे.

या दोन्ही ग्रंथांत कवीनें आपली थोडीशी माहिती सांगितलेली आहे. त्यावरून असें दिसतें कीं, या कवीचें नांव 'मुळाजी'[1] व याच्या मातापितरांची

---

१ 'ऋग्वेद वसुपुरि ग्राम तळीं अभिधान 'मुळाजी' नाम असे ॥' असें गोपीचंदाख्यानांत म्हटलें आहे. आपला पिता हि काव्यरचना करी असें हा म्हणतो. 'रामात्मज' या कवीची कांहीं कृति उपलब्ध आहे. याची 'कृष्णदानकथा' छापिलेली हि आहे. पण हा 'रामात्मज' या मुळाजीचा बाप असें म्हणण्यास कांहीं पुरावा नाहीं.

नांवें अनुक्रमें यशोदा व विनायक. याच्या आजाचें नांव 'रामचंद्र' हें उघड च आहे. हा नाथपंथी असून याच्या गुरूचें नांव विश्वंभरनाथ. हा ऋग्वेदी, त्रिप्रवरी, देशस्थ ब्राह्मण असावा.

या 'रामसुतात्मजा'प्रमाणें च मिश्र रचना 'बस्वलिंग' हि करितो. बस्वलिंगाचा काल हि शके १६०० च्या आसपास च असावा. याची भामाविलास, उमामहेशसंवाद, गजगौरीव्रत आख्यान वगैरे बरी च कविता उपलब्ध आहे. यांपैकीं गजगौरीव्रत काव्यसंग्रहांत छापिलें आहे[1]. बस्वलिंगाची माहिती महीपतीबुवांनीं आपल्या ग्रंथांत दिली आहे. याची कविता साधारण प्रतीची च आहे. स्वरूपनिर्णय वगैरे प्रकरणांचे लेखक अमृतानंद, 'कपिलगीते'वर टीका रचणारे 'अवधूतनिरंजन', तसे च नारायण, केशव वगैरे लहान लहान कवी या च काळीं विद्यमान होते. केशवाला च 'केशवस्वामी' असें म्हटलेलें आढळतें. याची बहुतेक सर्व रचना श्लोकबद्ध आहे. याचें साडेपांचशें श्लोकांचें गुरुस्तुतिपर एक प्रकरण आहे. यांत शेवटीं केशव म्हणतो

दया सद्गुरु स्वामिनें पूर्ण केली । मृषा कल्पना नाशिली भ्रांति गेली ।
अती पक्कता पावली वृत्ति धाली । अबाधीत हे केशवी प्राप्त झाली ॥

केशवस्वामी आपली गुरुपरंपरा सिद्धेश्वर-नारायण-केशव अशी देतो. केशवाचा गुरु नारायण हा हि काव्यरचना करी. याची एक दामाजीची रसद आहे. यांत शेवटीं यानें आपणास 'सिद्धेश्वरनंदन नारायण पंडित' असें म्हटलें आहे. केशवस्वामीचा काळ कोठें हि स्पष्टपणें दिलेला आढळत नाहीं. तरी तो या च सुमारास होऊन गेला असावा असा अदमास आहे.

या काळीं हयात असलेल्या मराठी मुत्सद्यांपैकीं अनेक पुरुषांना कविता करण्याचा नाद होता असें दिसतें. परशराम त्रिंबक प्रतिनिधी, कृष्णराव खटावकर वगैरे मंडळींचीं नांवें इतिहासांत प्रसिद्ध च आहेत. परशराम त्रिंबक हे आनंदमूर्ति ब्रह्मनाळकरांचे शिष्य. हे विजयदुर्गास कैदेंत असतांना यांनीं बरी च कविता केली आहे. कृष्णराव हे तर मुत्सद्दी असून शूर शिपाई हि

१ काव्यसंग्रहांत बस्वलिंगाचे नांवावर छापिलेलें गजगौरीव्रत एकट्या बस्वलिंगाचें नाहीं. त्यांतील सर्व साक्या 'राघव' कवीच्या आहेत. म्हणजे 'राघव' आणि बस्वलिंग या दोघांचें हें आख्यान एका ठिकाणीं करून हें एक आख्यान जमविलें आहे.

होते. यांनीं विष्णुसहस्रनामावर टीका केली आहे. राजकारणांत पडलेल्या मंडळींत कवि म्हणून निरंजनमाधवाची प्रसिद्धी विशेष आहे. निरंजनमाधव हा वर उल्लेखिलेल्या सर्व मंडळींपेक्षां बऱ्या च श्रेष्ठ दर्जाचा कवि होता यांत संशय नाहीं. याची हकीकत थोडी मनोरंजक आहे. बापुभट बर्वे उर्फ लक्ष्मीधर या नांवाचे एक कोंकणस्थ चित्पावन ब्राह्मण शाहूराजाच्या कारकीर्दींत सातारा येथें राहात असत. हे फार विद्वान्, नीतिमान् आणि आचारशुद्ध असून प्रेमळ व गुणी असत. गायनवादन विद्येंत देखील हे फार निपुण होते. हातीं रुद्रवीणा घेऊन गोड आलापानें हे नित्यनियमानें ज्ञानेश्वरीचें पुराण सांगत. यांची काव्यरचनाशैली अशी अलौकिक होती कीं, ती पाहून यांच्या गुरूनीं यांस 'लक्ष्मीधर कालिदास' असें नांव दिलें होतें. यांचे ठिकाणीं शाहू छत्रपतींची व इतर मराठे सरदारांची हि निष्ठा फार असे.

आचार महाऋषीप्रमाणें। नारद तैसें वीणावादन।
आलाप गंधर्वासमान। कवित्वीं प्रत्यक्ष कालिदास॥
ज्यांचे ग्रंथ गीतप्रबंध। सर्व गाताति गायक सुविद।
जैसे पूर्वी रामानंद। वरदराज तत्तुल्य॥

असें यांचें वर्णन 'सांप्रदायपरिमळ' ग्रंथांत केलेलें आहे. हा 'परिमळ' ग्रंथ निरंजनमाधव या कवीनें आपल्या स्त्रीस आपल्या गुरुपरंपरेची हकीकत सांगण्याकरितां रचिला आहे. निरंजनमाधव हा वर सांगितलेल्या बापुभट बर्वे ऊर्फ लक्ष्मीधर महाराजांचा शिष्य होय. पैठणचे पश्चिमेस दोन योजनें (सुमारें ८ कोस) व सिद्धेश्वराचे पूर्वेस दीड योजन (सुमारें ६ कोस) रामडोह नांवाच्या गांवीं याचे वाडवडील राहत असत. याच्या बापाचें नांव 'महादो बनाजी'. याची वृत्ति ग्रामलेखकाची असे. परंतु व्यापारासंबंधानें आपलें मूळचें रामडोह गांव सोडून महादो बनाजी हा विजापुरास जाऊन तेथील पादशहाचे पदरीं राहिला. महादो बनाजीस चार पुत्र व एक कन्या अशीं पांच अपत्यें होतीं. यांपैकीं निरंजनाचा जन्म कर्नाटकांत 'कंची प्रांतीं' झाला. असें दिसतें कीं, निरंजनाच्या जन्मानंतर लवकर च याचा पिता 'महादो' हा 'कंची प्रांतांत' च मृत्यु पावला. तेव्हां कर्नाटक देश सोडून निरंजन हा महाराष्ट्रांत आला. निरंजन महाराष्ट्रांत आला तो आपल्या वडील बंधूसह

---

१ बनाजी हें उपनांव असावें असें दिसतें. निरंजनमाधव आपल्या अनेक प्रकरणांचे शेवटीं आपणास '*बनाजी कवि*' असें म्हणतो.

श्रीमंत थोरले बाजीरावसाहेब पेशवे यांच्या पदरीं सातारा येथें राहिला. सातारा येथें असतांना निरंजनानें वरील लक्ष्मीधराची शिष्यवृत्ति करून त्याचे जवळ व्याकरण वगैरे शास्त्रांचा अभ्यास केला. निरंजन म्हणतो कीं, ' लक्ष्मीधराजवळ अनेक विद्यार्थी अनेक तऱ्हेचीं शास्त्रें शिकण्यास येत असत. परंतु त्या सर्वांपेक्षां गुरुजींची कृपा मजवर च विशेष असे;' आणि हें खरें दिसतें. लक्ष्मीधरानें या निरंजनाला अनेक विद्या पढवून विद्वान् व बहुश्रुत केलें, यांत संशय नाहीं. निरंजनाचे सांप्रदायपरिमळग्रंथावरून त्याची गुरुपरंपरा पुढीलप्रमाणें असावी असें दिसतें. दत्त—विमलानंद—ब्रह्मानंद—विमलानंद—सच्चिदानंद—ब्रह्मानंद—लक्ष्मीधर—निरंजनमाधव.

श्रीमंत थोरले बाजीरावसाहेब पेशवे यांच्या आश्रयानें निरंजनमाधव हा राहात असे, असें वर आलें च आहे. बाजीरावांच्या पश्चात त्यांचे वैभवशाली चिरंजीव बाळाजी बाजीराव उर्फ नानासाहेब यांनीं हि या निरंजनाचा चांगला परामर्ष घेऊन त्यास सेवा चाकरी सांगितली. परंतु निरंजनाचे हातून आपल्या अन्नदात्या धन्याच्या सेवेंत कांहीं अंतर पडलें. यामुळें निरंजनावर श्रीमंतांनीं थोडी गैरमर्जी दाखविली. परंतु पुन्हां कृपावंत होऊन त्यांनीं या आपल्या जुन्या आश्रितास पुनरपि आपल्या सावलींत घेऊन

शिबिकादि सकळ संपदा । देवोनि अर्पिलें महत्पदा ।
श्रीरंगपट्टणीं नियो (जू ?) न धंदा । कथिला तेणें ॥

निरंजनमाधव हा पेशव्यांचे नोकरीनिमित्त एके वेळीं तंजावर प्रांतीं असतांना तेथें याची व बापजी पंडित नांवाच्या एका गृहस्थाची गांठ पडली. हा बापजी पंडित सिद्धेश्वरसांप्रदायी असून वेदविद्येंत फार निपुण असे. याचे पाशीं ज्ञानमार्गाचा अभ्यास करण्यासाठीं निरंजनानें याची गुरुदीक्षा घेतली. म्हणजे निरंजनाचे हे दोन गुरु झाले. निरंजन म्हणतो

लक्ष्मीधरें महावाक्य उपदेश केला । बापदेवें तो अर्थ प्रकट दाविला ।
स्वानुभव आणोनि दिधला । हृदयीं लाविला ज्ञान दीप ॥

आणि या च भावनेनें निरंजनमाधवानें आपल्या ग्रंथांत या दोन्ही गुरूंस वंदन केलें आहे.

निरंजनमाधवानें मराठी भाषेंत अनेक विषयांवर ग्रंथ लिहिले आहेत. ' सांप्रदायपरिमळा ' वरून असें दिसतें कीं, ' कृष्णानंदसिंधु ' या नांवाचा

ग्रंथ त्यानें प्रथम रचिला असावा.[1] हा ग्रंथ समाप्त पावल्यावर यानें 'चिद्बोधरामायण' लिहिलें. याचें फक्त बालकांड (४२२ श्लोक) हल्लीं छापिलेलें आहे. हा ग्रंथ कवीनें लक्ष्मीधराच्या आज्ञेवरून रचिला; व लक्ष्मीधरास ही शिष्याची कृति पाहून समाधान वाटलें. श्रीरामचरित्रावर या कवीनें आणखी बरी च रचना केली आहे. रामकर्णामृत हें एकशें अकरा श्लोकांचें सुंदर स्तोत्र आहे. याला कवि 'रामकर्णपीयूषस्तोत्र' असें म्हणतो. यांत श्रीरामाच्या आंगच्या शौर्य, धैर्य, गांभीर्य, औदार्य, एकपत्नीत्व वगैरे अनेक गुणांचें निरनिराळें वर्णन कवीनें फार सुंदर केलें आहे. हल्लीं आपणास घरोघर दिसणाऱ्या रामपंचायतनाच्या चित्रांत दाखविलेलें ध्यान या स्तोत्रांत कवीनें पुढीलप्रमाणें वर्णिलें आहे:—

वामे वैदेहकन्या सकळशुभगुणा भूषणालंकृतांगी ।
बंधू सौमित्र शोभे धनुशरधर तो सर्वदा दक्षभागीं ।
कैकेयीपुत्र साजे अरिदमन सर्वे चामरछत्रधारी ।
तिष्ठे तो अग्रभागीं विनययुत महा मारुती ब्रह्मचारी ॥

या स्तोत्रांत कवित्व आणि भक्तिरस हा सर्वभर आहे च. पण केव्हां केव्हां कवि थोडा विनोद हि करितो—

रामा ! श्रीमंतगेहोद्भव तरि कथिजे वृत्त आम्ही कशाला ?।
तत्रापी राहवेना म्हणुनि विनवितों ऐक तूं सत्यशीला ।
तूझी ते कीर्तिकांता दिशि दिशि फिरते स्वर्ग-पाताळ-धात्री ।
देवा ! दैत्येंद्रराजेश्वरमुनिसदनीं राहते दीसरात्रीं ॥

आपल्या आराध्यदैवताशीं केलेला असल्या सलगीचा प्रकार थोडासा नवीन च दिसतो. हें स्तोत्र रचून झाल्यावर निरंजनमाधवाला वाटलें कीं,

'झाली मद्भाग्यसीमा तव गुणगणनीं योजिता बुद्धि साची ।'.

रामायणांपैकीं 'मंत्ररामचरित' व 'निरोष्ठ राघवचरित' हीं याचीं चित्रकाव्यें होत. पाहिल्यांत 'श्रीरामजयरामजयजयराम' हा मंत्र आद्याक्षरांनीं साधिला आहे; व दुसरें 'अवोष्ठवर्णें ग्रथित' असें आहे. म्हणजे यांत पवर्गांतलीं अक्षरें वगळिलीं आहेत. यांत व हें अक्षर व उकार हीं वर्ज्य

१ आधीं कृष्णानंदसिंधु । रचावया हा प्रबंधु । उल्हास घडला साचि- । स्वप्नश्लोक स्फुरण होतां ॥ पुण्य ग्रामीं ग्रंथोत्पात्ति । श्रीरंगपट्टणीं समाप्ति । कृष्णानंदसिंधु श्रेष्ठ अति । आनंददाता सर्वजना ॥ (सां० प० उ० ३)

केलीं नाहींत. याचे पंचेचाळीस श्लोक आहेत. पण छंदशास्त्रदृष्टीनें ही रचना नीट झाली नाहीं. ‘सुभद्राचंपू’ हा एका सप्तसर्गात्मक संस्कृत ग्रंथाच्या धर्तीवर रचिलेला आहे. यांतील कांहीं कांहीं पद्यें सरस उतरलीं आहेत. निरंजनमाधवानें ज्ञानेश्वरविजय नांवाचा एक चरित्रपर ग्रंथ लिहिला आहे. यांतील माहिती नामदेवाचे ‘प्रबंधा’ वरून घेतली असें कवि म्हणतो. हा ग्रंथ पुणें येथें शके १६८७ मध्यें पार्थिव संवत्सरीं पुरा केला. छंदशास्त्रावर या कवीचे ‘वृत्तावतंस’ व ‘वृत्तमुक्तावलि’ असे दोन सुंदर ग्रंथ आहेत. यांपैकीं ‘वृत्तमुक्तावलि’ ही प्रसिद्ध आहे. यांत प्रथमचरणांत वृत्ताचें लक्षण व नांव सांगितलेलें असून पुढील चरण उदाहरणार्थ दिले आहेत. अर्थात् प्रत्येक वृत्त सांगणारा श्लोक त्या त्या वृत्तांत च रचिला आहे. हल्लीं प्रचलित असलेल्या वृत्तदर्पणांतील कांहीं बाबी या व इतर जुन्या कवींनीं दिलेल्या बाबींशीं मिळत्या नाहींत. हें थोडें चमत्कारिक आहे. उदाहरणार्थ ‘दीर्घ’ व ‘लघु’ अक्षरें दाखविण्याचीं वृत्तदर्पणांतलीं चिन्हें अनुक्रमें – व ᵕ सरळ व वक्र रेषा अशीं आहेत. पण निरंजनमाधव म्हणतो—

> गुरुसंज्ञा वक्र रेखा ऋजु रेखा लघु स्थळीं ।
> प्रस्तार लेखनीं आहे रीती हे ऋषिनिर्मित ॥

या वृत्त मुक्तावलिग्रंथरचनेंत कवीचें विशेष कौशल्य किंवा विद्वत्ता प्रगट झालेली दिसून येत नाहीं. यांतील श्लोक मात्र या कवीच्या एकंदर रचनेप्रमाणें च गोड झाले आहेत. मराठींत नांवें न आढळणाऱ्या कामक्रीडा, सहदळा, प्रभद्रक, लोला वगैरे अनेक वृत्तांचीं नांवें व लक्षणें यांत आलीं आहेत. ‘वृत्तवनमाला’ या नांवाचा या कवीचा एक छंदशास्त्रावर ग्रंथ आहे, असा कांहीं लोकांचा समज आहे. पण हें त्याच्या अनेक स्तोत्रांपैकीं केवळ एक स्तोत्र आहे. यांत विष्णुपत्नी श्रीलक्ष्मी देवीची स्तुति सतरा पद्यांत गाइली आहे. पहिलीं चौदा पद्यें, उपजाति वृत्ताचे जे चौदा पोटभेद त्या त्या पोट–वृत्तांत त्यांचीं नांवें सार्थ योजून, रचिलीं आहेत.

---

१ पंध्रा वर्णीं गुर्वंगी ते कामक्रीडा योजावी ।
ईचा भोगीं इच्छा तूंतें तैं त्वां माध्वी पाजावी ।
नाना गोडा गोष्टी ईतें बोलोनीयां मोहावी ।
वेश्या नारी चित्ता चोरी माया ईची जाणावी ॥

२ पंधरावें पद्य असें:—

(पृष्ठ १२३ पहा)

या शिवाय निरंजनमाधवाचीं अनेक स्तोत्रें उपलब्ध आहेत. किंबहुना बहुतेक सर्व दैवतांच्या स्तुतिपर याचीं स्तोत्रें आहेत. यांपैकीं बरीं च स्तोत्रें यानें त्या त्या दैवतांच्या दर्शनसमयीं लिहिलीं असण्याचा संभव आहे. यानें सर्व हिंदुस्थानभर प्रवास व तीर्थयात्रा केल्या होत्या. याचा प्रवासवर्णनपर एक ग्रंथ आहे. यांत अनेक क्षेत्रांचे ठिकाणीं हा गेला तेव्हां जें जें याला दिसलें व वाटलें त्याचें यानें यथातथ्य व सुंदर वर्णन केलें आहे. श्रीप्रयाग क्षेत्रीं त्रिवेणीच्या ठिकाणीं असलेला सुवासिनींनीं वेणीदान करण्याचा प्रघात पाहून कवि म्हणतो—

छपन्न देशीहुन लोक येती । क्षौरादि कर्म पुरुषास होती ।
अपूर्वता येक असे त्रिवेणी । सुवासिनी देति असेति वेणी ॥

पण या प्रकारापेक्षां हि येथील प्रयागवळांची आणि त्या शहरांतल्या व्यापाऱ्यांची रीत पाहून कवीला फार च चमत्कार वाटला. प्रयागांत

शिवीवेगळा शब्द तोंडीं असेना । बुरा कीं भला लोक त्यातें कळेना ।
उणा देति सौदा खरा घेति पैका । ठकु लोक मोठा प्रयागांत देखा ॥

अशा अनेक गोष्टी कवीनें जशाच्या तशा च वर्णन केल्या आहेत.

प्रयागीं जसें पाहिलें म्यां विचित्र । तसें वानिलें वर्णिलें हें चरित्र ।
दयाळू नृसिंहें कृपा पूर्ण केली। निरंजनें रसज्ञा गुणि माधवें (?) गुंफवीली ॥

याप्रमाणें च उत्तरमानस, दक्षिणमानस वगैरे ठिकाणचें हि या ग्रंथांत वर्णन आहे. श्रीकाशी क्षेत्रांत असतांना नदींतल्या नावांचें, त्यांत बसून 'फिरणाऱ्या हौशी' लोकांचें आणि नावेंतून दिसणाऱ्या बाजूच्या घाटाचें वर्णन फार च सुंदर साधलें आहे.

किती घाट वानूं । किती थाट वानूं । ...समस्तांसि काशी असे कामधेनू ॥

असे उद्गार कवीनें हें स्थळ पाहून तेथील सृष्टिसौंदर्यासंबंधें काढिले आहेत. पण तेथले लोक पाहून कवि फार संतापलेला दिसतो. आलेल्या सात्त्विक व धार्मिक यात्रेकरूंना लुटून क्षेत्रस्थांनीं त्यांवर यथेच्छ चैन करावी हा प्रघात पूर्वापार आहे. क्षेत्रांतले भिक्षुक तर हें करतात च. कारण त्यांचा उदरनिर्वाह च त्याचेवर चालतो. पण त्यांच्यावर नजर ठेवणारे व यात्रे-

---

(पृष्ठ १२२ वरून)
चौदा परीच्या उपजाति वृत्तें । संप्रार्थिलें म्यां हरिवल्लभेतें ।
इंद्रादि साम्राज्यपदीं उपेक्षा । मानूनि तूझी धरिली अपेक्षा ॥ १५ ॥

करूंना मदत करणारे सरकारी अम्मलदार हि त्या च प्रमाणें वागूं लागतात तें पाहून कोणाला हि राग येईल. बारीक सारिक गोष्टी देखिल त्रासदायक करून त्यांपासून द्रव्योत्पादन करणारे हे सरकारी कामगार आणि त्यांचीं तीं हिडिस कृत्यें पाहून निरंजनाला मोठा च त्वेष आला आहे.

आर्धी नरांची गणती करावी। वेळीं अवेळीं रुजु तीं पहावी।
न्यूनाधिकें कैद दुतीं धरावी। तैं जेजयाची[1] भरती भरावी॥

आणि याप्रमाणें प्रत्येकाचें हासिल (कर) निराळें. तें भरतां भरतां पिशवीचा तळ उघडा पडतो.

निकाश बे मोइन दुःखकारी। घ्यावा दुजा हासिल फौजदारी।
द्यावा किती मोइन हें कळेना। नीतीस कांहीं जन आकळेना।
हासील देतां चुरडा[2] उडावा। कोटूनिया धर्म पुढें करावा!॥

... ...

खातां नये अन्न करोनि गोड। चोरूनि खाति लपवूनि आड।
गंगावळाचा बहु धाक मोटा। कंगाल बोले बहु मी करंटा॥
निःशंक कंगाल फिरों शकेना। येके स्थळीं येक घडी टिकेना।
नेती धरोनी दुत जेजयाचे। हे धाक मोठे हृदयीं भयाचे॥

गंगापुत्र गुमान फार धरिती घांटीं सदा हिंडती।
कंगालासि पिडा करूनि धरिती 'दे दक्षिणा' बोलती।
थोडी घेति न बोलती खलमती नानापरी पीडिती।
आंगासी झटती किचाट करिती हाणोनि घेती किती॥

इत्यादि वर्णन पुरें करून काशींतल्या दिनचर्येची एक बाजू दाखविल्यावर कवि आपल्या वाचकांस दुसरी बाजू हि दाखवितो.

आतां असो गोष्टि अशा रितीची। सांगो स्थिती ती इतरा रितीची।
भागीरथीचीं तिरें रम्य खाशीं। हिंडोनि म्यां पाहिलिं सावकाशीं॥
महाल नानापरिचे बसाया। केले झरोके नयनीं दिसाया।
त्यांतूनिया पाहत भोंवतालें। होशी नरांचे बहुसाल ताले॥
झरोक्यांतुनी पाहती रम्य नारी। जयांच्या चिरांच्या जरांच्या किनारी।
अलंकार त्याल्या विजांच्या झळाळी। तयां पाहतां भूक तीही पळाली॥

---

१ 'जेजया' हा शब्द या काव्यांत अनेक वेळां आला आहे. याचा अर्थ डोईपट्टी=प्रत्येक माणसावरील कर.

२ 'चरु का' (अन्य पाठ).

नारी करीती नव पेहरावे । हौशी नरांच्या नयनीं भरावे ।
पाहोनि दृष्टीं गमजे करावे । ऐशा भरीं ते तरणे भरावे ॥
जुना जाहला कोट गंगातटींचा । सराई पुढें रम्य बाजार साचा ।
तमाशा सदा होय नाना परोचा । पहातां भुले लोक या दक्षिणेचा ॥
फिरे जान्हवीचे तिरीं नारिमेळा । तयामाजि त्या सुंदरा प्रौढ बाला ॥
मुखीं गायनें पंचलापें करीती । तया काशिची चांगली भक्तिरीती ॥

या च प्रमाणें विष्णुपदाचें व इतर तीर्थांचें हि वर्णन आहे. हा ग्रंथ इतके उतारे देऊन येथें सांगण्याचें कारण असें कीं, यांत अलिकडील तऱ्हेनें प्रवासयात्रेची सांगितलेली हकीकत कौतुकास्पद आहे. हा निरंजनमाधव कवि सबरस दिसतो. अनेक विषयांवर याचे ग्रंथ आहेत. चरित्रपर, वेदांतपर, ईशस्तवनपर वगैरे अनेक प्रकारचे ग्रंथ यानें लिहिले आहेत. छंदशास्त्रावर हि याची रचना आहे च. प्रवासवर्णनें हि आहेत च. इतकें च नव्हे तर यानें शंकराचार्यांच्या कांहीं स्तोत्रांवर व इतर विषयांवर टीकारूपी गद्य ग्रंथ हि रचिलेले उपलब्ध आहेत. तेव्हां एका दृष्टीनें हा कवि विशेष महत्त्वाचा आहे.

निरंजनमाधवाप्रमाणें च कांहींशी नानाविध रचना करणारा दुसरा एक कवि या काळीं हयात होता असें दिसतें. याचें नांव सामराज. या सामराजासंबंधानें एक मोठी अडचण अशी आहे कीं, यानें आपली चरित्रात्मक अशी माहिती आपल्या ग्रंथांत फारशी दिलेली नाहीं. यामुळें 'सामराज' किंवा 'शामराज' या नांवाचा एक च ग्रंथकार असून त्या नांवावर उपलब्ध असलेले सर्व ग्रंथ त्या एकाचे च आहेत, किंवा हे भिन्न भिन्न ग्रंथकारांचे ग्रंथ आहेत हें कळण्यास मार्ग नाहीं. 'कोकशास्त्रा' पासून 'भागवतटीके' पर्यंतचे निरनिराळे दर्जाचे विषयावरील ग्रंथ सामराज कवींनें लिहिलेले आढळतात. एका संस्कृत ग्रंथाच्या आधारें 'मी ही कामशास्त्रटीका रचितों' असें कवि त्या ग्रंथाचे प्रारंभीं लिहितो. भागवताच्या दशम स्कंधावर हि एक टीका आहे. हींत कवि आपलें नांव 'शामराज', 'शाम' व 'सामराज' असें तीन तऱ्हेनें लिहितो. या टीकेचे ९० अध्याय असून हिची ग्रंथसंख्या जवळ जवळ साडेचार हजार आहे. हा ग्रंथ यानें एका वर्षांत लिहिला. हा ग्रंथ अगदीं साधारण आहे. यावरून ही रचना अगदीं

---

१ या भागवतटीकेचे प्रारंभीं—संवत सत्रारों साठीं (१७६०) भरितां।...
(पृष्ठ १२६ पहा)

प्रारंभींची असावी किंवा हा कवि पुढील 'रुक्मिणीहरण–' कर्त्या कवी-हून भिन्न असावा असें वाटतें.

'सामराजा' नें रचिलेलें एक 'मुद्गल आख्यान' हि उपलब्ध आहे. या प्रकरणावरून कवीचें कुलदैवत 'मुद्गल' हें होय असें दिसतें. या मुद्गल आख्यानांत कवीनें आपलें गोत्र, मातापिता व बहिण यांचा उल्लेख पुढील-प्रमाणें केला आहे:—

> शाकल्यान्वय सागरीं जनिं असे ज्याची मना शुद्धता ।
> आल्हादीं द्विजराज लक्ष्मण सुधी जाणा जयाचा पिता ।
> काशी हे विमळा जयास जननी मंदाकिनी सोदरी ।
> केली मुद्गलदैवतस्तुति पहा त्या सामराजें बरी ॥

हें मुद्गल क्षेत्र दौंडापासून चार कोसांवर भीमा नदीचे कांठीं आहे, व येथील जोशीपण सातारच्या राजोपाध्यांकडे आहे.[1] पण या वर सांगि-तलेल्या सर्व ग्रंथांपेक्षां सामराजविरचित रुक्मिणहिरण हा ग्रंथ जास्त सरस व मोठा आहे. याचे ८ सर्ग असून एकंदर श्लोक ११०० वर आहेत. यांतील कांहीं वर्णनें नागेशाप्रमाणें थोडीं पाल्हाळिक आहेत. पण नागे-शाच्या वर्णनाप्रमाणें तीं ग्राम्य नाहींत. पुष्कळ ठिकाणीं तीं वामनी रच-नेची आठवण करून देतात. कांहीं ठिकाणीं तर वामनापेक्षां हि स्वाभा-विकपणाच्या दृष्टीनें हीं कदाचित् जास्त बरीं ठरतील. यांत कोठें कोठें कथाभाग आपल्या सोयीसाठीं कवीनें बदलिला आहे. यामुळें याच्या काव्यांत थोडी जास्त गोडी आली आहे. याच्या सातव्या सर्गांत रुक्मि-णीला तिच्या आईनें सासरीं कसें वागावें हें सुमारें ९९ श्लोकांत सांगि-तलें आहे. हा उपदेश मुलींनीं अवश्य वाचावा असा उतरला आहे. असा हा योग्य उपदेश केल्यानंतर मुलीला देवीदर्शनासाठीं नेली. देवीची पूजा आल्यावर मुलगी परत येत असतां वाटेंत च कृष्णानें लगट करून जवळ येऊन तिच्या पदराला हात लाविला. तेव्हां---

---

(पृष्ठ १२५ वरून)
मी च शामराज कथा वदितां।... इ. (अ. १ ओं. ५) व शेवटीं संवत सत्राशें एकसष्टीत । श्रावण वद्य सप्तमी भरत । त्यांत हें पुराण पूर्ण होत । ... (अ. १० ओं. ५६) असे उल्लेख आहेत.

1 भा. इ. सं. मं. ग्रं. ११ पृ. ५०—या राजोपाध्यांकडे एक सोमराजाच्या रुक्मिणीस्वयंवराची पोथी मिळाली होती. यावरून हा रुक्मिणीस्वयंवरकर्ता व हे तरी भिन्न नसावेत असें वाटतें.

सुशीला तन्वंगी पदरिं धरितां ते दचकली ।
कृपाळें गोपाळें त्वरित चहुं हातीं उचलिली ॥
रथीं वाहे बाहे धरुन जगदाधार जिजला ।
तयेची ही लज्जा तदपि न विसंबे च तिजला ।
रथारूढें कृष्णें शिथिल भुजबंधें कवळिली ।
कृशांगी सत्कारें करूनि निज अंकीं बसविली ॥

यापुढें काय प्रकार झाला हें सर्वांना ठाऊक च आहे; आणि सामराजानें हि तें वर्णिलें आहे. हें सर्व आख्यान संपवितांना शेवटीं—इतकें च नव्हे तर यांतील प्रत्येक सर्गाच्या शेवटीं—सामराज आपल्या श्रोत्यांना म्हणतो—

कथा कृष्णाची हे सकल जगदानंदजननी ।
मनोभावें ईचें श्रवण करिजे नित्य सुजनीं ॥
प्रसंगें श्रोत्यांचे सकळ हि महादोष हरती ।
यदूत्तंसप्रेमें विषयरसगोडी विसरती ॥

---

१ सामराजाचें ' रुक्मिणीहरण ' महाराष्ट्रकवींत छापलें आहे. त्यावर शके १६६६ हा काल आहे; तो ग्रंथरचनेचा नसून प्रतीचा शक आहे. हें प्रारंभीं प्रस्तावनेंत पृ. १ वर त्या ग्रंथांत स्पष्ट म्हटलें आहे.

कृष्णदयार्णव व श्रीधर.

कृष्णा आणि कोयना या नद्यांच्या संगमाजवळ कराडक्षेत्राच्या उत्तरेस कोपारूढ (कोपरडें) नांवाच्या गांवीं शंभुमाणि या नांवाचा एक माध्यंदिन शाखी देशस्थ ब्राह्मण राहात असे. यास नारायण नांवाचा एक पुत्र होता. पुष्कळ दिवस नारायणास संतान नव्हतें. परंतु नारायणाची स्त्री बहिणा अथवा बहिणादेवी हिनें एक तपपर्यंत आराधना केल्यावर हिजला जनार्दन नांवाचा पुत्र झाला. थोडे दिवसांनीं जनार्दनाचे पाठीवर दुसरा मुलगा झाला. त्याचें नांव नरहरी असें ठेविलें. नरहरीचा जन्म शके १५९६ मध्यें आनंद संवत्सरीं अक्षय्य तृतीयेस[1] झाला; व नंतर दुसरे वर्षीं बहिणादेवी मृत्यु पावली. नरहरीची आई बाळपणीं च वारली. परंतु ईश्वरकृपेनें बापाचें छत्र कांहीं दिवस त्यास होतें. लहानपणीं च पांचवे वर्षीं मुंजे[2] झाल्यावर नरहरीस पित्यानें कालवर्तमानानुसार थोडेसें शिक्षण दिलें. आठव्या वर्षीं दुंदुभी संवत्सरीं[3] नरहरीचें लग्न करून त्यास संसारांत बसवून पिता नारायण यानें इहलोकचा त्याग केला. लहानपणीं आई वारली; बाप होता तो हि आतां गेला; व सर्व भार नरहरीवर पडला. शिवाजीमहाराज दिवंगत झाले होते व या वेळीं महाराष्ट्रांत अवरंगजेबाचे स्वारीमुळें सर्वभर धुमाकूळ माजला होता. या परचक्राच्या फेऱ्यांत नरहरीस गांव टाकून देशत्याग करावा लागला. फिरतां फिरतां नरहरी कुटुंबसुद्धां जोगाईच्या आंब्यास आश्रय धरून राहिला. येथें असतांना एका गोविंद नांवाच्या आनंदसांप्रदायांतलि पुरुषाची व त्याची गांठ पडली. हा गोविंद एकनाथाचा शिष्य जो चिदानंद त्याच्या स्वानंद नांवाच्या शिष्याचा शिष्य होता. स्वानंदाला शिवाजी महाराजांनीं रायगडीं ठेवलें होतें[4]. रायगडास हा असतांना तेथें शिवाजीमहाराजांचा

---

१ मृगनक्षत्र तृतीय चरण प्रथम प्रहर (हरिवरदा अ. १).

२ मुंज शके १६०१

३ लग्न शके १६०४

४ तया आपुलियां कल्याण कामें। शिवभूपतीनें प्रार्थूनि प्रेमें। रायदुर्गी स्थापिले नेमें। सेवानुक्रमे तोषविलें ॥

गोविंदराव नांवाचा कोणी सेवक होता. त्याला या स्वानंदाच्या सहवासानें ब्रह्मविद्येचा नाद लागला आणि तो आपला संसार सोडून भार्येसह स्वानंदाचा अनुग्रह घेता झाला. व राजकारणांत वावरणारा गोविंद हा परचक्राच्या फेऱ्याला त्रासून जाऊन भक्तिमार्गांत शिरला. व स्वदेश सोडून मोंगलाई मुलखांत गेला. येथें असतांना त्याच्या च प्रमाणें संसाराला त्रासलेला जो नरहरी त्याची व याची गांठ पडली. तेव्हां आपल्यावरील संकट-परंपरा त्या 'गोविंद' स्वामीस निवेदन करून मी 'कालचक्रें आचारहीन। जठरचिंतनें अभ्यासविहीन। एवं जड मूढ अज्ञान' आहे असें नरहरीनें सांगितलें. नरहरीचा निष्कपट भाव व सात्विक प्रेम पाहून गोविंदानें त्याजवर कृपा केली, व त्यास श्रावण वद्य ८ मीस म्हणजे गोकुळ अष्टमीचे दिवशीं (शके १६१८ युवा संवत्सरीं) उपदेशदीक्षा दिली आणि

करूनि निरपेक्ष कोरान्न। कृष्णदयार्णव नामस्मरण।
स्नानसंध्या गीता पठण। पारायण ज्ञानेश्वरी॥

अशी आज्ञा देऊन नित्य नेम करून दिला. यानंतर तोंडानें 'कृष्णदयार्णव' म्हणून गांवांत माधुकरी मागावी[२] व राहिल्या वेळांत ज्ञानेश्वर, एकनाथ इत्यादिकांच्या ग्रंथांचें पठण व चिंतन करावें असा यानें क्रम चालविला. पुढें आपल्या गुरूबरोबर नरहरीनें श्रीकाशी, उत्तरमानस, दक्षीण-मानस वगैरे तीर्थयात्रा केली व तपश्चर्या हि केली; तोंडानें नेहमीं कृष्ण-दयार्णवाचें नामस्मरण चालू असल्यामुळें व घरोघर भिक्षेस गेल्यावर तोंडानें हा 'कृष्णदयार्णव' म्हणून मोठ्यानें म्हणे, यामुळें लोक यास 'कृष्णदयार्णव' असेंच म्हणूं लागले. व 'नरहरी' नांव जाऊन हे स्वामी 'कृष्णदयार्णव' या नांवानें च प्रसिद्ध आले. आपल्या गोविंद गुरु बरोबर कोरान्न भिक्षा मागून तीर्थ यात्रा करीत असतां भागवत, गीता व ज्ञानेश्वरी यांचा पाठ ते सतत करीत व निरूपणें हि सांगत असत. श्रीगयेस असतांना

---

१ कृष्णादयार्णवाचा पुत्र मेघःशाम याचा मठ हरिद्वारीं आहे

२ 'गोविंद' राज गुरुवर्याचें एक अष्टक कृष्णदयार्णव म्हणत. त्यांतील शेवटला श्लोक असाः—

गोविंदराज गुरुवर्यपदारविंदा। चिंतावया त्यजुनि मन्मथसंग धंदा।
पावावया सुहृद भीष्म बळी ध्रुवाचे। भिक्षाप्रदान मज कृष्णदयार्णवाचे॥

यांनीं भागवतावर व्याख्यान केलें होतें. याप्रमाणें क्रम आचरून कांहीं वर्षांनीं तीर्थयात्रा संपवून हे परत स्वदेशीं आले. परत येऊन पाहतात तों इकडे अंबा नगरीचा विध्वंस झाला होता व धुमश्चक्री हि चालू होती च. तेव्हां कुटुंबासुद्धां नरहरी उर्फ कृष्णदयार्णव पिंपळनेर गांवीं जाऊन राहिले. असा कष्टाचा काळ जाऊन थोडीं वर्षे स्वस्थतेचीं होतात तों वयाचे ३७ वे वर्षीं कृष्णदयार्णव स्वामींची बायको वारली. पोटीं एक पुत्र व एक कन्या अशीं दोन अपत्यें होतीं; याशिवाय घरांत कोणी नाहीं; आणि अग्निहोत्राची तर मनांत इच्छा. म्हणून गुर्वाज्ञेनें स्वामींनीं द्वितीय संबंध केला. व थोडे च दिवसांत अग्निहोत्र घेतलें. पांच सात वर्षे बरावाईट संसार करितात तों अंगावर महारोगाची छाया दिसूं लागली. रक्तपित्तीचा प्रादुर्भाव झाला. यामुळें चित्तास अस्वस्थता आली; व सर्व काळ भजनांत घालवावा असें वाटूं लागलें. पूर्वीं आपल्या गुरूजवळ यानें श्रीमद्भागवतावर व्याख्यान केलें होतें; व आतां महारोग झाल्यावर गुरूंनीं व इतर संतांनीं यास भागवताच्या दशमस्कंधावर प्राकृत टीका लिहिण्यास आग्रहानें सांगितलें. महारोगासारख्या शरीराच्या व्याधीला एका परमेश्वराच्या नामसंकीर्तनासारखें दुसरें रसायन नाहीं असें समजून व सर्वांचा एक च मनोदय पाहून कृष्णदयार्णवानें ही टीका लिहिण्यास सुरवात केली.[1] या वेळीं त्याचें वय ५४ वर्षांचें होतें. ज्या वयांत मनाचे आणि शरीराचे सर्व व्यापार शिथिल व्हावे त्या वयांत यानें हा मोठा ग्रंथ लिहिण्यास सुरवात केली हें केवढें कर्तृत्व! आपले ग्रंथांत प्रथम संदर्भासाठीं पूर्वींचा सर्व कथाभाग थोडक्यांत सांगून पुढें दशमस्कंधावरलि विस्तृत टीकेस यानें सुरवात केली आहे. मूळ ग्रंथावरील श्रीधरी टीकेच्या आधारें यानें आपल्या ग्रंथाची उभारणी केली आहे. पूर्वार्धाचे ४९ अध्याय लिहिण्यास यास सात वर्षे लागलीं. शके १६५६ मध्यें आनंद संवत्सरीं गोकुळाष्टमीचे दिवशीं म्हणजे वयाला साठ वर्षे झालीं तेव्हां पूर्वार्ध पुरें झालें. पूर्वार्ध पुरें होण्यापूर्वीं च शरीरावर रोगाची व्यथा जडली होती ती नाहींशी झाली; व चित्तास एक प्रकारें समाधान वाटलें. परंतु वयाला साठी उलटली व गुरु गोविंद, ज्यांचे आग्र-

१ शके १६४९ प्लवंग संवत्सरीं.

हानें ग्रंथारंभ केला ते, आणि बरोबरीचे इतर संतसज्जन होते ते हि दिवंगत झाले. यामुळें सर्व जग शून्य वाटूं लागलें.[२] किंबहुना आपला हि अवतार आतां आटोपणार असें वाटून एक तऱ्हेची निराशा उत्पन्न झाली व शरीर तर क्षीण झालें. परंतु भगवंताच्या मनांत उत्तरार्धाचें व्याख्यान करविणें असेल तर तो च सामर्थ्य देऊन तें पुरें पाडील असें स्वामींच्या मनांत आलें; आणि गुरुपुत्र शिवदीक्षित यानें हि फार आग्रहानें आज्ञा केली यावरून स्वामींनीं उत्तरभागास सुरवात केली. पूर्वार्ध श्रावणांत संपलें व कार्तिकांत च उत्तरार्धास सुरवात केली. उत्तरार्धाचे ३७ अध्याय म्हणजे ग्रंथाचे ८६ अध्याय संपवून ८७ व्या अध्यायाचे सुमारें २३ श्लोक झाले तों च ईश्वरानें आयुष्य कमी केलें. शरीरास फार क्षीणता आली व शके १६६२ मध्यें रौद्रनाम संवत्सरीं मार्गशीर्ष शुद्ध ५ मसि गुरुवारीं श्रीक्षेत्र पैठण येथें स्वामी समाधिस्थ झाले. आपला मृत्यु अगदीं समीप आला,

१ कृष्णदयार्णवांनीं आपल्या एका अभंगांत गुरुनिधनानंतर मनाची स्थिति काय झाली याचें वर्णन केलें आहे दयार्णव म्हणतातः—

चाड नसे मज आणिक कोणाची । एका गोविंदाची आस पाहे ॥
तयावीण जीणें शून्य वाटे लोकीं । कोण माझे पोषी (खी) मनोरथ ॥
कोण जाणे माझे जीवींचा कळवळा । कोण वेळवेळां आळवील ॥
दाही दिशा शून्य तुजवीण झाल्या । चित्त कांहीं केल्या स्थीर नोहे ॥
दयार्णवा तुझ्या छायेशीं वाढलों । आजि वाटे झालों परदेशी ॥

२ परंतु जरेनें शरीर क्षीण । देशकालादि विपरीत चिन्ह । संतीं करविलें व्याख्यान । ते हि निर्वाण पावले ॥ प्राचीन सज्जन जिवलग सखे । ब्रह्मसायुज्यीं भजले तितुके । त्यांच्या वियोगें वाटे फिकें । जिणें वर्तणें भूभार ॥ त्यांच्या स्मरतां गोटी रहाटी । विरहावस्था उथळे पोटीं । सगुणसुखाची पडली तुटी । भासे सृष्टी अविराम॥

३ पैठणास कृष्णदयार्णव व त्याचा शिष्य या दोघांच्या हि समाधी आहेत. यांपैकीं कृष्णदयार्णवाच्या समाधीवर पुढील श्लोक आहेः—

रौद्रीं द्विषद् षट् शशि शाक्यवर्षी । सत्पंचमीं शुक्ल सुमार्गशीर्षी ॥
नैर्गुण्य श्रीकृष्णदयार्णवासी । तत्पादुका पूज्य सुखैकराशी ॥

यांच्या समाधीशेजारीं च यांचे शिष्य 'उत्तमश्लोक' यांची समाधी आहे. उत्तमश्लोकाचा समाधिकाल शके १७५८ हा दिलेला आढळतो. पण यावरून पाहतां उत्तमश्लोकाचें मृत्युसमयीं वय फार जास्त येतें. ग्रंथसमाप्तीनंतर ९३ वर्षे हा हयात होता, हें थोडें असंभवनीय दिसतें. कृष्णदयार्णवांस चार शिष्य होते. १ उत्तमश्लोक, २ सनातन, ३ कौस्तुभ, ४ श्रीवत्स. हे अनुक्रमें अंबरखेड, वऱ्हाड, मुंगी व बीड येथील राहणारे होत.

आतां आपल्याच्यानें ग्रंथ पुरा होत नाहीं, असें पाहून स्वामीनीं आपला शिष्य 'उत्तमश्लोक' यास ग्रंथ पुरा करण्याविषयीं आज्ञा केली. उत्तमश्लोकानें स्वामींच्या आज्ञेप्रमाणें हा हरिवरदा ग्रंथ, पुढील राहिलेले तीन साडेतीन अध्याय लिहून शके १६६९ मध्यें (रुधिरोद्गारी संवत्सरीं) मार्गशीर्ष शु॥ ९ सीस गुरुवारीं च पुरा केला. म्हणजे गुरुशिष्य मिळून ग्रंथरचनेचें काम सुमारें सोळा वर्षे अव्याहत करीत होते.

वयाच्या उत्तर भागांत लिहिलेला हा ग्रंथ चांगला उतरला आहे. ग्रंथ ओंवीबद्ध असून ओंवीची बांधणी एकनाथाच्या ओंवीप्रमाणें च म्हणजे साडेचार चरणी आहे. चरित्रनायक श्रीकृष्ण व मूळ ग्रंथ भागवत असल्यामुळें ग्रंथांत संसारी आणि ज्ञानी अशा दोघांना हि आनंददायक असे अनेक प्रसंग आले आहेत; व ते कवीनें फुकट जाऊं दिले नाहींत. ज्ञानेश्वरीची आणि नाथाच्या ग्रंथाची छाया या ग्रंथावर बरी च उमटलेली दिसते. समान अर्थाच्या व समान शब्दांच्या ओंव्या यांत अनेक आढळतात. ग्रंथकाराची विद्वत्ता व त्याचा बहुश्रुतपणा हीं या ग्रंथावरून स्पष्ट दिसतात. यानें यांत जरी एका श्रीधरी टीकेचा च उल्लेख केला आहे तरी, यांत अनेक इतर टीकांचें सार आणून व बाहेरचे हि अधिक विषय घेऊन हा ग्रंथपरिपाक फार स्वादिष्ट बनविला आहे. विद्वत्तेच्या दृष्टीनें तर या ग्रंथास फार मान आहे च; पण काव्य या दृष्टीनें हि ग्रंथ सरस आहे. कविकल्पनेच्या भराऱ्या यांत मुक्तेश्वराप्रमाणें जिकडे तिकडे आढळत नाहींत हें खरें. पण मधून मधून अनेक वर्णनें चित्तवेधक आहेत. कवीनें आपला हात थोडा आखडतां घेतला असता तर हीं वर्णनें याहीपेक्षां विशेष चटकदार लागलीं असतीं.

नभ आच्छादे निबिड घनीं । माजी गर्जना दीर्घ ध्वनी ।
विद्युल्लतांचिया स्फुरणीं । दृश्य दिसोनि हारपे ॥
चंद्रसूर्यतारांगणें । घेती अभ्रांचीं प्रावरणें ।
स्पष्टास्पष्ट प्रभाहीनें । तेणें गुणें भासती ॥
सजल मेघांच्या येती सरी । तेव्हां झांकोनि जाती गिरी ।
जळें वाहती पृथ्वीवरी । चिंता अंतरीं पांथिकां ॥
विद्युल्लता कडकडाटीं । महा मेघांचिया दाटी ।
चंडवायो झडझडाटीं । करी दिग्पटीं सकंप ॥

प्रदोषकाळीं निशामुखीं । प्रभा आगळी खद्योतकीं ।
मोडे ग्रहांची ओळखी । कोणा ठाउकीं नक्षत्रें ॥

हें शरत् ऋतूंतील पर्जन्यकाळचें वर्णन त्या वेळेची खरोखर च आठवण करून देण्यासारखें आहे. या च दिवसांत पुढें पर्जन्याचें उग्र रूप जरा शांत झाल्यानंतर गोकुळाष्टमीच्या वेळीं श्रीकृष्ण भगवानाच्या जन्मकाळीं सर्व सृष्टि कशी आनंदमय झाली होती याचें कृष्णदयार्णवानें केलेलें वर्णन चांगलें आहे:—

दिशा सुप्रसन्न सकळ । गगन निरभ्र निर्मळ ।
उदय पावला तारकमेळ । वर्षाकाळ असतां ही ॥
मंगलोत्साह घरोघरीं । शोभा आनंद नगरोनगरीं ।
दुःखशोकदोषदरिद्रीं । सुखसागरीं बुडाले ॥
हृदयशल्यें विरोनि गेलीं । ब्रह्मानंदें मनें निवालीं ।
सुहृद्भावें प्रेमाथिलीं । भूतें भूतळीं परस्परें ॥
नगरोनगरीं घरोघरीं । प्रतिशरीरीं सर्वांतरीं ।
ब्रह्मानंदाचिये गजरीं । गोष्टी दुसरी हारपली ॥
श्रीकृष्णाचा जन्मकाळ । तेणें आनंदभरित जळ ।
सर्वभूतात्मा गोपाळ । मुखसुकाळ सर्वांसी ॥
नद्या वाहति प्रसन्नजळें । शुद्ध सत्वात्मकें सुविमळें ।
त्यजिलीं रजतमाचीं डहुळें । शुद्ध मेळे ज्याचेनी ॥

कृष्णदयार्णवाचीं वर्णनें कांहीं ठिकाणीं बरीं च पाल्हाळात्मक झालीं आहेत; व कांहीं कांहीं ठिकाणीं शृंगाररसाचा हि थोडा जास्त शिरकाव झाला आहे. तरी हि अनेक ठिकाणचीं वर्णनें या दोन्ही दोषांपासून अलिप्त अशीं आहेत. कांहीं कांहीं ठिकाणीं तर काव्यांतली गोडी जाऊं न देतां आटोपसरपणानें कथानक सांगण्याचें कवीचें चातुर्य चांगलें नजरेस येतें. बलरामाचे वाड्यांत, त्रिदंडी संन्यासी अर्जुनाची व सुभद्रेची दृष्टादृष्ट झाली; व दोघांची हि मनें वेडावून गेलीं त्या वेळीं कवि म्हणतो—

कपटी यतिवर तये सदनीं । उपवर कन्या लावण्यखाणी ।
वीर मनोहरा देखोनि नयनीं । जाहला मनीं स्मरक्षुब्ध ॥
प्रीतिपूर्वक सप्रेमवक्त्रें । शरत्फुल्लारपंकजनेत्रें ।
सादर पाहतां सुंदर गात्रें । मन्मथशस्त्रें भेदियला ॥
तियेच्या ठायीं रुतलें मन । कामें कलुषी केले नयन ।
ऐसिया यतिवरा देखून । वेधले नयन कन्येचे ॥

तंव ते सुभद्रा तन्वंगी । त्यातें देखूनि भुलली वेगी ।
दाटली कामोर्मी सर्वांगी । व्रीडितापांगी स्मितवदना ॥
देखिलें यतीचें नवयौवन । आजानुबाहु सरळ सुपीन ।
ज्यातें देखतां स्त्रीजन । हृदयें द्रवोन वश होती ॥
ऐसा लावण्यरसपुतळा । सुभद्रेनें देखतां डोळा ।
सलज्जहास्यवदनकमळा । वेधिली अबळा स्मरबाणें ॥
परस्परें मिनले नयन । मनें आळंगिलें मन ।
हृदयीं कडतरले स्मरबाण । न थरे अवसान धैर्याचें ॥
भिक्षु भिक्षार्थ आणिला सदना । तेणें पाहोनि कन्यकावदना ।
वश्य जाला म्हणती मदना । यास्तव रदना खाऊनी ॥
बळें चि अवलंबूनि विरक्ति । सवेग गेला मठाप्रति ।
परंतु चटपट लागली चित्तीं । ते शुकोक्ति अवधारा ॥

या सर्व ओंव्या मराठी भाषेंतल्या उत्तम कवींच्या काव्यांत सहज शोभणाऱ्या आहेत. विस्ताराच्या मानानें हा ग्रंथ प्रचंड आहे. याची एकंदर ओंवीसंख्या ४२००० म्हणजे जवळ जवळ अर्धा लक्ष आहे. याशिवाय कृष्णदयार्णवाचा 'तन्मयानंदबोध'या नांवाचा एक ३२९ ओंव्यांचा ग्रंथ आहे. याचे कांहीं अभंग व सुमारें शेंदीडशें पदें इतकी कृति हल्लीं उपलब्ध आहे. कृष्णदयार्णवाची गुरुपरंपरा जनार्दन—एकनाथ—चिदानंद—स्वानंद—गोविंद अशी आढळते.[1]

१ उत्तम श्लोक-गुरुपरंपरा :—जनार्दन—एकनाथ—चिदानंद—स्वानंद—गोविंद—कृष्णदयार्णव—उत्तमश्लोक.

ग्रंथ :-प्रबोधसार (ओं. ३२१) मठ-उमरखेड (वऱ्हाड)

शके सोळा शते ब्यांशी । विक्रमाब्दि श्रावण मासीं ।
वद्य द्वादशीचे दिवशीं । 'प्रबोधसारासि' अलंकारिलें ॥

कृष्णदयार्णवाचे १६ सोळा शिष्य होते. कृष्णदयार्णवाचे नातु 'काशिनाथ' हे उत्तम श्लोकाचे शिष्य होत.

कृष्णदयार्णव-उत्तम-काशिनाथ यांच्या समाधी जवळ जवळ पैठणीं आहेत.

मृत्यु श. १७८० पराभव संवछर चैत्र शु. ४ कृष्णदयार्णवाचा पुत्र मेघःश्याम याचा मठ हरिद्वारीं आहे.

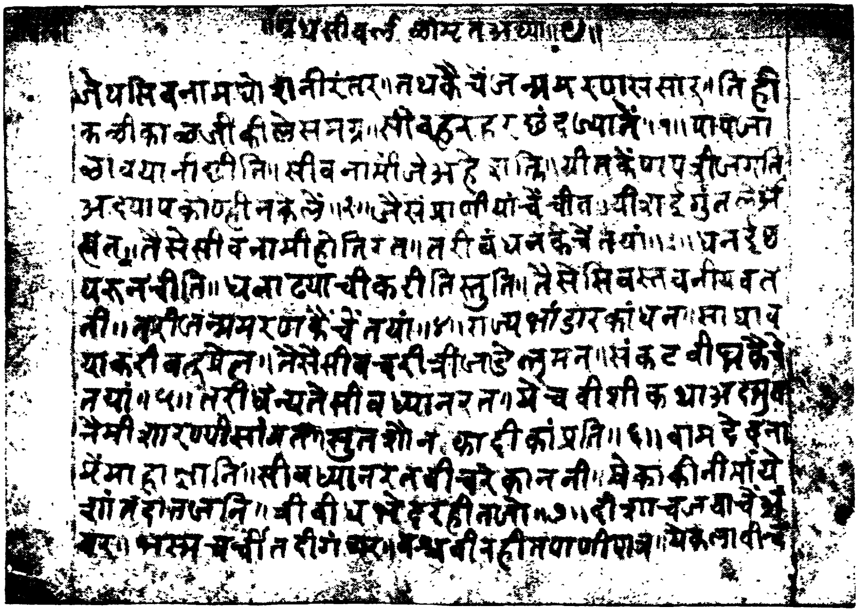
शिवभूपती पावला मुक्ती । दक्षिणे येवोनि ताम्रपती ।
केली विजयपुरां समाप्ती । थोर विपत्ती राष्ट्रातें ॥

या कृष्णदयार्णवाचे ग्रंथावर एक तऱ्हेची खिन्नतेची छाया पडलेली दिसते. आणि याचें कारण असें आहे कीं, दयार्णव स्वामींचा सर्व जन्म हाल-अपेष्टांत आणि कष्टांत गेलेला होता. आप्तेष्टांच्या अकालीं मृत्यूचे आघात, महारोगासारख्या मृत्युलाही बरा म्हणविणाऱ्या रोगाचा प्रादुर्भाव, संसारांतलि आपदा यांनीं स्वामींना छेडून टाकलें होतें. या सर्वांचा थोडा फार परिणाम तरी त्यांच्या लेखावर व्हावा हें सहाजिकच आहे. तशांत त्यांनीं भागवताच्या दशमावरच व्याख्यान केलें हेंही योग्यच केलें. महाभारतांत आपल्या आयुष्यांतील अनेक दुःसह प्रसंगांच्या आठवणी करून देणारे प्रसंग फार तेव्हां ते सोडून ज्यांत केवळ कृष्णाची सदानंददायिनी गोड कथा भरलेली आहे त्या भागवत दशमस्कंदावर आपल्या गोड वाणीनें कीर्तन करावें हें नीट आहे. कृष्णदयार्णवानें आपल्या व्याख्यानांत अनेक वेळां आपल्या वाङ्मोहिनीच्या गोड आलापांनीं श्रोत्यांना संसार दुःखाचा विसर पाडून केवळ कृष्णकथेच्या सुंदर जळांत पोहत ठेवलें आहे. भागवतांतून, संकृतांतून, मराठींत या कथांचें संक्रमण होत असतां मूळ-कथांना आपल्या गोड अलंकाराच्या शर्करेनें अवगुंठीत करून हे संक्रमणाचे 'तिळगूळ' स्वामी सर्वांना यथेच्छ देत आहेत. वाटेल त्यांनीं आपल्या कर्णसंपुटीं ते घालून आकंठ तृप्त व्हावें. आणि स्वतःच्या सर्व आयुष्यभर नानाप्रकारचे आघात व कष्ट सोशित असतां हें गोड रसायन स्वामींनीं निमार्ण केलें हा च त्यांच्या चरित्राचा थोरपणा आहे. ही त्यांची दैवी श्रीमंती आहे. दैवी आघातानें खचून जाणें हीच खरी विपत्ती आहे. या आघातांनीं जो कार्य-विन्मुख होतो तो खरा गरीब, खरा दरिद्री. पण पडलेल्या आघातांनीं जो जमिनीवर लोळण घेत नाहीं व त्या आपत्तींचा मनांतलि योजलेला हेतूच्या सिद्धीकडे च उपयोग करून घेतो तो खरा संपत्तीमान, खरा श्रीमंत होय. विपत्तीनीं मनाची शांति ढळून देऊं नये, हातून भलतेंच होऊं देऊं नये व चित्ताची समता जाऊं देऊं नये हेंच खरें श्रेष्ठत्व. हें ज्यांचे जवळ असतें ते द्रव्य नसतांही धनवान होत. किंबहुना द्रव्याचा अभाव हेंच त्यांचें द्रव्य व आपदा हीच त्यांची संपदा जाणावी. हेच कृष्णकथा—निरूपणाचे थोर अधिकारी. कारण यांनां त्या त्या कथेची जोड होऊन हे इतरांनां इंगळा प्रमाणें स्पर्श करण्यासही असह्य अशी

कठीण आपदा केवळ ' अमृत सोपान ' करतात व अत्यंत गोड आनंद साम्राज्यांत जाण्याला ती एक पायरीच योजतात. व या पायरीनें ते स्वत: जाऊन इतरांस तेथें सदैव जाण्याचा मार्ग तयार करून ठेवतात. स्वत: आजन्म आपदा सोसून त्यांनीं आपदा ही अमृतसोपानाची पायरी केली व दशमांतल्या गोड कथा श्रोत्यांनां ऐकविल्या हाच श्रीकृष्ण-दयार्णव स्वामींचा मोठेपणा महाराष्ट्राला अत्यंत कौतुकास्पद आहे. या कथा तेव्हां श्रोत्यांनीं ऐकल्या व अजूनही वाचक फार हांसेनें वाचतात. तोंडानें ज्या ग्रंथावर जमलेल्या श्रोत्यांपुढें नित्य व्याख्यान केलें त्याच ग्रंथावर पुढें स्वस्थपणानें टीका ग्रंथ लिहिला यामुळें हा ग्रंथ चांगला झाला आहे. याची भाषा कोणाचेंही रंजन करील अशी स्वादिष्ट आहे.

दयार्णव स्वामींनीं भागवतावर व्याख्यान करून ग्रंथ लिहिला. पण श्रीधर स्वामींनीं एकटी कृष्णकथा च काय पण अनेक कथा गाऊन आपल्या वाचकांसाठीं अनेक ग्रंथ निर्माण केले आहेत. दयार्णवांप्रमाणें संकटपरंपरेनें न पछाडल्यामुळें श्रीधर स्वामींना अवसर हि पुष्कळ च सांपडला. शिवाय असें कीं श्रीधर स्वामींच्या कुळांत अनेक पिढ्या ग्रंथरचनेचा क्रम चालू होता. व पिढ्यानुपिढ्या त्या व्यवसायांत त्यांचें कुटुंब रोळलेलें होतें. कृष्णदयार्णव स्वामींपेक्षां श्रीधर स्वामींचे ग्रंथ अधिक लोकप्रिय आहेत. त्यांच्या वाणीचा रसाळपणा हा कांहीं आणखी विशेष आहे.

याच्या च तोडीचा किंबहुना याच्याहून हि सरस असा याच्या हयातींत दुसरा एक विद्वान् व प्रतिभासंपन्न आणि रसाळ ग्रंथकार महाराष्ट्रांत होऊन गेला. याचें नांव **श्रीधरस्वामी.** याचे ग्रंथ लहानापासून थोरापर्यंत, सर्व महाराष्ट्रभर नेहमीं वाचिले जातात. श्रीधराच्या गोड वाणीची माधुरी ज्यानें मुळीं च चाखिली नाहीं असा अभागी देह-स्त्री किंवा पुरुष-महाराष्ट्रांत कोठें हि सांपडावयाचा नाहीं. आमच्या अठरापगड जातींत सर्वांचा आवडता, संसारतापानें तापलेल्या अनाथांचें मनरंजन करून त्यांचें चित्त परमेश्वराकडे लावणारा, सर्वांच्या संकटकाळांतला एक तऱ्हेनें आधार, असा श्रीधरस्वामी-शिवाय दुसरा ग्रंथकार नाहीं. नामदेवतुकारामाचे अभंग फार पसरलेले खरे; पण ते फक्त पुरुषांच्या च सहवासाचे. भजनाचा छंद बायकांना, पतितांना आणि विधवांना किंवा लहान मुलांना आढळत नाहीं. या सर्वांना सारखें अन्न-

श्रीधर स्वामींचें (म्हणून समजलें जाणारें) हस्ताक्षर.

छत्र श्रीधराचें च आढळतें. त्यांना श्रीधराच्या च ग्रंथांचा आधार फार. याचे बरे च ग्रंथ ओंवीबद्ध आहेत. हे संस्कृतांतील पौराणिक ग्रंथांस धरून लिहिले असल्यामुळें यांच्या ठायीं लोकांची भक्ति हि विशेष आहे. भाविक लोक श्रीधराचे ग्रंथ फार मनोभावेंकरून वाचतात. याच्या काव्यांत प्राय: सर्व रसांचा भरणा आहे; परंतु कठीण किंवा जाडे शब्द यांत फार च थोडे आढळतात. भाषा शुद्ध, सरणी सुबोध व विषयाची मांडण गोड, यांमुळें हे ग्रंथ वाचण्यास हि सोपे आहेत. खेरीज याचीं वर्णनें स्थलविशेषीं फार च उत्तम असून कोमल आहेत. याच्या लेखणींत एका तऱ्हेचें जें मार्दव दृष्टीस पडतें तें इतरांच्या लेखणींत आढळत नाहीं असें म्हटल्यास चालेल. याच्या ग्रंथांचा पाठ घरोघर नेहमीं होत असल्यानें व जात्या च याच्या शब्दांत माधुर्य असल्यानें याच्या वाणीचा परिणाम, श्रोत्यांच्या भाषेवर हि चांगला होतो. ग्रंथ वारंवार कानावरून गेल्यामुळें, घरांतील स्त्रिया व मुलें यांच्या तोंडांत हि चांगली भाषा येत जावी हा याच्या ग्रंथांचा सहज परिणाम दिसतो.

जें कथानक सांगणें तें परिस्थितीच्या आणि वयाच्या श्रोत्याला अनुरूप होईल व त्याच्या मनोविकाराला बरोबर पटेल असें करून सांगण्याची हातोटी श्रीधर उत्कृष्ट जाणतो.

मल्लयुद्धानें मल्लांस आनंद व्हावा, भीष्मद्रोणादि योद्ध्यांचें युद्धवर्णन वाचतांना योद्ध्यांस तेज यावें, नंदकिशोर गोपाळाच्या क्रीडा सांगतांना कामीजनांस कामभाव उत्पन्न व्हावा, सुदामजीचें चरित्र वाचून दरिद्यास आपल्या च स्थितीची त्यांत ओळख पटावी, रामलक्ष्मणाच्या हकीकतीनें प्रेमळपणाचा उमाळा यावा; फार काय पण कृष्णाच्या बाललीलांचीं चरित्रें ऐकतांनां खोडकर मुलांना हि हसूं च यावें व मोठ्यांनां हि मुलांच्या अनेक खोड्या आठवाव्या, हें वर्णनविशेषाचें रहस्य श्रीधराच्या ग्रंथांत आढळतें. कृष्णाच्या द्वाड खोड्या पाहून मुलाला सुबुद्धी देण्यासाठीं व्रजवधू यशोदेला त्या बुद्धिदात्या गणेशाला नवस करण्यास सांगतात.

> गणेश देईल उत्तम गुण । मानी आमुचें वचन प्रमाण ।
> यशोदा म्हणे अवश्य करीन । संकष्ट चतुर्थी व्रत आतां ॥
> गजवदनासी म्हणे यशोदा । गुण देईं माझिया मुकुंदा ।

संकष्ट चतुर्थी सर्वदा । न सोडी मी जाण पां ॥
वचन ऐकोनि कृष्णनाथें । सत्य कराया गणेशातें ।
खोडी नाहीं केली अनंतें । एक मासपर्यंत ॥
यशोदा म्हणे आली प्रचीती । धन्य धन्य देव गणपती ।
तों सवें चि आली चतुर्थी । संकट हर्त्री सर्वांचें ॥
इंदिराबंधूचा उदय होय । तववरी यशोदा उपवासी राहे ।
पूजासामग्री लवलाहे । करी माय सिद्ध तेव्हां ॥
थोर थोर लाडू एकवीस । शर्करामिश्रित केले सुरस ।
सिद्ध लाडू विशेष । आणि बहूवस मोदक ते ॥
ऐसा नैवेद्याचा भरून हारा । माता नेऊन ठेवी देव्हारां ।
तों उदय झाला निशाकरा । पडिला अंबरीं प्रकाश ॥
मातेसीं म्हणे हृषीकेशी । लाडू मज कधीं देशी ।
माता म्हणे गजवदनासी । नैवेद्य दावून देईन ॥
आणिक धूप दीप सामग्री । माता आणूं गेली बाहेरी ।
देव्हारिया जवळी श्रीहरी । एकला चि उभा होता ॥
एकांत देखोनि ते वेळा । श्रीकृष्णें हारा उचलिला ।
नैवेद्य सर्व हि स्वाहा केला । क्षण मात्र न लगतां ॥
मौनें चि करूनि सर्वग्रास । उगा च बैसला जगदीश ।
श्रीवैकुंठपुरविलास । लीला भक्तांस दावित ॥
धूप दीप घेऊनि त्वरित । माता आली सदनांत ।
तों रिता चि देखिला हारा तेथ । देव्हारियावरी पडियेला ॥
विस्मय मायेसीं वाटला । म्हणे रे घननीळा ।
नैवेद्य अवघा काय झाला । हारा पडिला रिता कां ॥
श्रीकृष्ण म्हणे वो माते । सत्य मानी वचनातें ।
एक सहस्र उंदीर येथें । आले होते आतां हो ॥
त्यांत एक थोरला मूषक । त्यावरी बैसला विनायक ।
सोंडेनें लाडू सकळीक । एकाएकीं आकर्षिले ॥
सर्वांगीं चर्चिला शेंदुर । सोंड हालवी भयंकर ।
उदर त्याचें भ्यासुर । देखोनि थोर भ्यालों मी ॥
बोबडी वळली वदनी । न बोलवे माझेनी जननी ।
क्षुधा लागली मज लागूनी । लाडू देई सत्वर ॥
जननी बोले क्रोधायमान । उघडूनि दावी तुझें वदन ।
जगन्निवास करी रुदन । दीनवदन करूनियां ॥

लाडू होते बहुत । कैसे जातील माझिया मुखांत ।
विचार करूनि निश्चित । मग मज शिक्षा करी वो ॥
गणेश गेला लाडू घेऊन । मजवरी आलें विहरण ।
माता म्हणे वदन उघडून । दावी मज मुकुंदा ॥
हरी म्हणे मारूं नको माते । उघडूनि दावितों वदनातें ।
माते पुढें वैकुंठनाथें । मुख पसरूनि दाविलें ॥

ही श्रीकृष्णाची लहानपणची हकीकत वाचून हसूं च येईल. अशीं स्थळें ‘ हरिविजयांत ’ अनेक आहेत. ‘ हरिविजय ’ हा श्रीधराच्या प्रसिद्ध ग्रंथां-पैकीं प्रथम रचिलेला दिसतो. हा ग्रंथ शके १६२४ मध्यें चित्रभानु संवत्सरीं मार्गशीर्ष शुद्ध २ येस पंढरपुरीं पुरा केला, असें त्याचे शेवटीं म्हटलें आहे. वयाचे ऐन उमेदींत रचिलेला हा ग्रंथ त्या वेळीं हि लोकांना फार पसंत पडला. व श्रीधराची आणि या ग्रंथाची कीर्ति सर्वभर पसरली. या ग्रंथांत भागवत दशमस्कंध, पद्मपुराण, जैमिनीकृत ग्रंथ वगैरे अनेक ग्रंथांतून गोड कथा निवडून घेऊन त्या कवीनें सांगितल्या आहेत. पैकीं हें श्रीकृष्णाचें चरित्र वर्णिल्यानंतर कवीस श्रीरामचरित्र वर्णन करण्याची इच्छा झाली; व पुढील सालीं म्हणजे १६२५ त श्रावण महिन्यांत त्यानें रामविजय ग्रंथ लिहून पुरा केला. हा हि पहिल्याप्रमाणें च फार चांगला उतरला आहे.

‘हरिविजय’ व ‘रामविजय’ हे दोन पौराणिक ग्रंथ लिहून झाल्यावर त्यानें आपली बुद्धि आध्यात्मिक विषयावर ग्रंथ रचण्याकडे लाविली असें दिसतें. कारण या च (१६२५) सालांत ‘ वेदांतसूर्य ’ या नांवाचा बारा अध्यायांचा एक ग्रंथ यानें पुरा केला. पौराणिक वर्णनात्मक ग्रंथांत कवीचें तेज पडलें तसें या विषयांत पडलें नाहीं. हा ग्रंथ फारसा नांवाजला गेला नाहीं व कवीला हि त्यापासून कांहीं विशेष समाधान झालेलें दिसत नाहीं. यापुढें श्रीधरानें पुन्हां पौराणिक आख्यानें टाकून दुसरे ग्रंथ लिहिण्याचें सोडून दिलें. किंबहुना पुढें कांहीं वर्षेपर्यंत कवीची रचना फार मंदावली असें दिसतें. पुढील आठ नऊ वर्षांतला एक हि ग्रंथ नाहीं. श्रीकृष्णाचें व श्रीरामाचें अशीं दोन्ही चरित्रें लिहिल्यावर सर्वांत श्रेष्ठ व प्रपंचाला आणि परमार्थाला—दोहींला हि उपयोगी असा जो महाभारत ग्रंथ तो

रचण्याचें कवीनें मनांत आणिलें; व शके १६३४ मध्यें विजय संवत्सरीं माघ शुद्ध १० मीस कवीनें 'पांडवप्रताप' हा ग्रंथ पुरा केला. या ग्रंथाला महाभारत असें न म्हणतां 'पांडवप्रताप' असें म्हणण्याचें कारण हें कीं, यांत पांडवांचा च प्रताप तेवढा वर्णन केला आहे. म्हणजे ते निजधामास गेल्याची हकीकत मुळांत ज्यांत आहे, तें भारताचें स्वर्गारोहण पर्व यांत सांगितलें नाहीं. कारण कवि म्हणतो—

' स्वर्गारोहण पर्व । निजधामा गेले पांडव ।
तें निरूपण अभिनव । पंढरिनाथ लिहों नेदी ॥ '

पूर्वीं हि श्रीकृष्णाचें निजधामवृत्त व 'श्रीराम रघुनंदन' निजधामास गेल्याचें 'अनुसंधान' यानें सांगितलें नाहीं.

हरिविजय रामविजय ग्रंथ । तिसरा हा पांडवप्रताप अद्भुत ।
तिहींत निजधाम यथार्थ । वर्णूं देत नाहीं मी ॥

असें पांडुरंगानें कवीस सांगितलें.[१]

श्रीधराच्या पूर्वीं दोन तीन व श्रीधरा नंतर पांच सात असे सबंध महाभारताचे मराठींत झालेले अवतार हल्लीं उपलब्ध आहेत. या पेक्षां आणखीही कांहीं अधिक असतीलच. पण इतकीं सगळीं महाभारतें मागें पडून एकट्या श्रीधराच्याच महाभारताचा—पांडव प्रतापाचा—घोष महाराष्ट्रांत आज दिवस पर्यंत कां सारखा चालू राहिला ही एक विचार करण्या सारखी बाब आहे. मोरोपंतांचें महाभारत हें आर्याबद्ध असल्या-मुळें तें समजण्यास सुलभ नसून नित्य पाठास तर अगदींच गैर सोयीचें आहे असें त्या संबंधें म्हणतां येईल. नामाविष्णुदासाचें किंवा हरिदास कान्हयाचें, ते ते ग्रंथकार पुढें कदाचित महानुभाव पंथांत गेल्यामुळें जनतेनें त्यांचा अव्हेर केला असावा असें आपण मानूं शकूं. पण इतरांची वाट काय? मुक्तेश्वराचें भारत भाषेच्या दृष्टीनें व काव्य म्हणून अद्वितीय खरें

---

१ इतकें च नव्हे तर

" तथापि करिशी अतिशय । तरी लिहीतां वाचितां होईल प्रलय ।
तुझी स्फूर्ति पावेल लय । ग्रीष्मकालींचें तोय जैसें ॥ "

असें हि सांगितलें. तेव्हां

" ऐशी आज्ञा होतां सत्वर । श्रीधरें घातला नमस्कार ।
करोनियां जयजयकार । पांडवप्रताप ग्रंथ संपविला ॥

पण तें साग्र नाहीं. व ज्या पर्वावर सहाजिकपणेंच उड्या पडावयाच्या तीं पर्वें त्यांत नाहींत. हें एक कारण त्याचा सार्वत्रिक प्रसार न होण्यास आहे यांत संशय नाहीं. पण मुक्तेश्वरी पर्वांत अनेक ठिकाणीं अत्यंत अश्लील शृंगार आहे हें कारण या संबंधांत पुढें मांडतां येणार नाहीं. कारण श्रीधराच्या पांडव प्रतापांत व शिवलीलामृत वगैरे इतर ग्रंथांत हीं उत्तान शृंगार काय कमी आहे! गुरुचरित्र, भागवत दशम वगैरे अनेक ग्रंथांतही असाच बीभत्स शृंगार पुष्कळ ठिकाणीं आहे. म्हणून महाराष्ट्रानें ते ग्रंथ कोठें वर्ज केले आहेत? तेव्हां हें कारण मुक्तेश्वरी ग्रंथास लागू पडत नाहीं. त्रुटितपणा हेंच कारण मानावें तर इतर जीं महाभारतें त्रुटित नाहींत त्यांची वाट काय! माधवस्वामी, गोपाळ, नरहरी वगैरेंचे ग्रंथ पूर्ण आहेत. हे सर्व पुरुष संत म्हणून गणले जात. तरीही यांचे ग्रंथांची पारायणें घरोघर ऐकूं येत नाहींत. यांचे ग्रंथांचा प्रसारहि फारसा झालेला दिसत नाहीं. यांचे ग्रंथ संशोधकांनां प्रयासानें सोधावे लागतात. पण श्रीधराचे ग्रंथ गांवोगांव पसरलेले आढळतात. व त्याच्या ग्रंथांचीं पारायणें घरोघर ऐकूं येतात.

श्रीधराच्या ग्रंथावरील महाराष्ट्राच्या प्रीतीचें एक कारण असें दिसतें कीं श्रीधराच्या मागें त्याच्या अनेक पूर्वजांची पुण्याई आहे. आठ दहा शिष्यांच्या तपोबलाचा त्याला पाठिंबा आहे. " शुद्ध बीजापोटीं। फळें रसाळ गोमटीं " अशी त्याची पूर्व परंपरा आहे. आणि हें असून त्याचें स्वतःचें बळही त्यास कमी नाहीं. निर्मळ आयुष्यक्रम, सच्छील वर्तन, शुद्ध अंतःकरण, दृढ आत्मविश्वास हीं सर्व त्याचे ठिकाणीं असल्यामुळें त्याचे ग्रंथ साहजीकपणेंच लोकांच्या आदरास पात्र झाले. ज्याचें वर्तन किंवा आयुष्यक्रम चार चौघांत उजळपणानें सांगण्याची सोय नाहीं, ज्याच्या आईचें चारित्र दिवसा भर सभेंत सांगतां येण्याजोगें नाहीं व जिची माहिती हि फारशी नीट नाहीं, बरें आईची कांहीं तरी माहिती झाली तर बापाचा तितका हि पत्ता नाहीं, अशांचे ग्रंथ महाराष्ट्र केव्हांही पूज्य मानणार नाहीं. भाविक आदरानें ते हातीं धरणार नाहीं. महाराष्ट्रांत जातीची चाड नाहीं पण नीतीची चाड फार जबर आहे. जनाबाई सारख्या दासीचे, बाका सारख्या कुंभारणीचे, चोखा

मेळाच्या बायको मारख्या महारणींचें हि कवित्व महाराष्ट्र फार आदरानें व प्रेमानें डोक्यावर घेईल. पण कोणा नवरा टाकलेल्या बाईचें किंवा पापबुद्धी विदुषीचें कवित्य कितीहि विद्वत्ताप्रचुर असलें तरी अस्सल महाराष्ट्रीयाला तें वंदनीय होणार नाहीं. अशी महाराष्ट्राची मनोरचना आहे. व महाराष्ट्रांतील लोक खऱ्या खुऱ्या शुद्ध वर्तनाचे असे चहाते आहेत. तेव्हां हें हि एक कारण थोडें फार श्रीधरस्वामीच्या ग्रंथांवरील प्रेमभावाचें असूं शकेल. पण या हि पेक्षां दुसरें बलवत्तर कारण असें आहे कीं श्रीधर जें लिहिणें तें स्वच्छ साध्या भाषेंत लिहितो. तो विद्वत्तेच्या भानगडींत न पडतां बहुजन समाजाची नेहमींचीच भाषा प्रायः वापरतो. त्याचे शब्द, त्याचीं प्रमेयें व त्याच्या कथा अबालवृद्धांनां, स्त्रियांनां, मुलांनां व शूद्रांनांहीं सहज समजतील अशा रीतीनें तो सांगतो. त्याचे ग्रंथ म्हणजे एक अविट पक्वान्न आहे. चातुर्मासांत श्रावण महिन्यांत रोज संध्याकाळीं सभोंवार बसलेल्या शेतकऱ्यांनां मध्यें पाटावर बसून पोथी लावणारा (वाचणारा) वक्ता श्रीधरी ग्रंथ वाचतांना पाहून मनाला मोठें समाधान वाटतें. ती सर्व संकटांचा विसर पाडणारी, श्रमभाग हरणारी, अरसिकांनांहि गुंगवणारी. अनंत रस—वाहिनी, दुःख—दारिद्र्य—परिहारिणी अशी श्रोत्यांच्या कर्णसागराला भेटण्याकरतां प्रेमभरानें उचंबळून वाहत जाणारी गोड वाणी यथेच्छ कथापान करीत वाहत आहे हा देखावा पाहून मन प्रसन्न होतें. व त्या देवादिकांच्या आणि भारती युद्धाच्या नितींत रम्य कथा ऐकून ते श्रोते डोलूं लागले म्हणजे खरोखर या कवीबद्दल धन्यता वाटते.

असो; पांडवप्रताप ग्रंथ रचितांनां कोणत्या ग्रंथांचा आधार घेतला हें शेवटीं कवीनें सांगितलें नाहीं. पण असें दिसतें कीं मूळ संस्कृत ग्रंथांशिवाय इतर प्राकृत महाराष्ट्र भारतग्रंथांचा हि कवीनें पुष्कळ उपयोग करून घेतला आहे. मुक्तेश्वराच्या भारती टीकेचा तर श्रीधरानें फार उपयोग केला आहे. मुक्तेश्वराचीं आदि, सभा, वन, विराट अशीं चार पर्वें प्रसिद्ध आहेत. या चार पर्वांतील कथानकानें पांडवप्रतापाचे सुमारें पसतीस अध्याय व्यापिले आहेत; व हे सर्व अध्याय श्रीधरानें मुक्तेश्वरी पर्वांच्या च आधारानें रचिले आहेत. यांत मुक्तेश्वराच्या सर्व चांगल्या कल्पना व अशा

कल्पनेच्या सर्व भराऱ्या यांचा श्रीधरानें समावेश केला आहे. अनेक ठिकाणीं शब्द हि ते च ठेविले आहेत. किंबहुना मूळ व्यासग्रंथाचें जसें मुक्तेश्वरी ग्रंथ हें सार, तसें च मुक्तेश्वरी पर्वांचे पांडवप्रतापांतील ३९ अध्याय हे सार होत. अर्थात् हे सर्व अध्याय फार च सरस आहेत. या पुढील २९ अध्यायांत हि श्रीधराची वाणी निर्मळ सुवर्णाप्रमाणें सतेज व अनेक रस स्रवणारी अशी च आहे. द्रोणपर्वांतील अभिमन्युवधाची व स्त्रीपर्वांतील अनेक वीर रणसमरांगणीं पडलेले पाहून आक्रोश करणाऱ्या राजस्त्रियांची हकीकत अत्यंत चित्तवेधक आहे.

देखोनि अभिमन्यूनें पाडिलें रण । आश्चर्य करिती कृष्णार्जुन ।
बहूत केलें रणशोधन । परि बाळ न कोठें सांपडे ॥
तों मंजूळ श्रीहरीचें स्मरण । ऐकतां होय अर्जुन ।
हे जगनिवास मनमोहन । मधुसूदन श्रीहरी ॥
अभिमन्यूचे शब्द कोमळ । अर्जुनें ओळखिले तत्काळ ।
रथारूढ पार्थघननीळ । आले जवळ धांवोनी ॥
सौभद्रें नेत्र उघडिले । पार्थें अंग धरणीस टाकिलें ।
अभिमन्यूस पोटा धरिलें । पार्थें मांडिलें शोकातें ॥
" अरे माझिया सुकुमारा । बाळा अभिमन्या सुंदरा ।
मजवांचून राजकुमारा । कां आलासि रणभूमी " ॥
अभिमन्यु स्मरत नामावळी । जवळी आले कृष्ण वनमाळी ।
उकसाबुकसी ते वेळीं । पार्थवीर स्फुंदत ॥
पार्थाचिया कानीं । हळू च अभिमन्यू बोले वाणी ।
' मी पडिलों घोर रणीं । याचा खेद मज वाटेना ॥
मी निश्चेष्टित पडिलों एथें । मज लत्ताप्रहार केला जयद्रथें ।
तेणें सर्वांग तिडकतें । हें मज दुःख अतिभारी ' ॥
ऐसें ऐकून वचन । संबोखूनि बोले अर्जुन ।
तुझें उसने मी घेईन । कांहीं खेद न करावा ॥

---

१ मुक्तेश्वरी ग्रंथांवर श्रीधराची अतीशय प्रीति होती. कदाचित् ते श्रीधराला मुखोद्गत हि येत असतील असें दिसतें. हरिविजयादि ग्रंथांत हि मुक्तेश्वरी काव्याची प्रतिमा ठिकठिकाणीं स्पष्ट आहे. अर्थात् अनाठायीं शृंगार हा मुक्तेश्वराचा दोष हि यांत आला आहे हें निराळें सांगणें नको. श्रीपांडुरंगानें ' निजधामवृत्त लिहूं नको ' हें सांगितलें त्यापेक्षां, ' मुक्तेश्वरी काव्य तूं वाचूं नको ' असें श्रीधरास सांगितलें असतें तर बरें होतें.

या प्रमाणें च वीरांच्या प्रेतांनीं रणभूमि आच्छादिली होती तेव्हां

आपुल्या पतींचीं प्रेतें पाहुनी । शोक करिती नितंबिनी ॥
सुभद्रा उत्तरा शोधुनी । अभिमन्यूसी आलिंगिती ॥
अभिमन्यूचें स्वरूप जाण । प्रत्यक्ष केवळ श्रीकृष्ण ।
असो देशोदेशींच्या स्त्रिया येऊन । आपुले पति शोधिती ॥
अभिमन्यूलागीं गांधारी । बहुत शोक करी ते अवसरीं ।
' हे बाळा नरवीर केसरी । कोमलांगा कमलनेत्रा ॥
हे महाराज गुरु द्रोण । हे धीर वीर उदार कर्ण ।
कर्णस्त्रिया सर्व मिळोन । रणांगणीं आरडती ॥
हा शकुनि वीर पडिला एथ । हा दुःशीलापती जयद्रथ ।
बहुतीं रक्षिला, परी मृत्य । न सोडी च तयातें ॥
हा पडिला माद्रीचा बंधु शल्य । हा भगदत्त पडिला विशाल ।
हा भीष्म सूर्य केवळ । शरपंजरीं पहुडला ॥
नारायण हरि गोविंद । ऐशा नामांचा दिव्य प्रबंध ।
सहस्रनामावळी प्रसिद्ध । भीष्मदेव स्मरण करी ॥
कोणाशीं ही न बोले वचन । निज रूपीं सावधान ।
सकल स्त्रिया करूनि नमन । प्रदक्षिणा करून जाती ॥
देहावरी नाहीं भीष्म । स्वरूपीं पावला विश्राम ।
नारी नर आप्त परम । कोणास हि नेणें तो ॥
तो पिंडब्रह्मांडावेगळा । जैसें कमलपत्र नातळे जळा ।
तैसा तो ज्ञानी जाहला । त्याची लीला कोण जाणे ॥
असो गांधारी म्हणे ते वेळां । श्रीकृष्णा पाहे रे डोळां ।
स्नुषा तळमळती सकळा । जीवनाविण मीनापरी ॥
सात्यकीनें मारिला । हा भूरिश्रवा एथें पडिला ।
हा सोमदत्त रणीं मृत्यु पावला । बाल्हीक वृद्ध तैसा ची ॥
छपन्न देशींचे नृपती । धांवोनि आल्या त्यांच्या युवती ।
दीर्घ स्वरें हांका देती । नाहीं मिती शोकातें ॥
द्रुपद विराट द्रोणें मारिलें । ते हे दोघे एथें पडिले ।
असो शाण्णव कुळींचे पहुडले । राजे सर्व समरांगणीं ॥
ऐके कृष्णा श्यामसुंदरा । तूं उपलव्यासि गेलास माघारा ।
दळासह माझ्या कुमारां । पाणी तेव्हां च सोडिलें ॥

या हृदयद्रावक वर्णनाला महाराष्ट्र काव्यांत दुसरी जोड क्वचित् सांपडेल. याला एक जोड शिवलीलामृतांतील श्रीयाळचरित्राची आहे;

आणि 'शिवलीलामृत' हा ग्रंथ श्रीधर स्वामींचा च आहे. पांडवप्रतापानंतर सहा वर्षांनीं श्रीधरानें 'शिवलीलामृत' लिहिलें[1]. हा ग्रंथ कवीनें शके १६४० विलंबी संवत्सरीं फाल्गुनी पौर्णिमेस 'ब्रह्मकमंडलूच्या तीरीं। द्वादशमती नाम नगरी' स म्हणजे बारामतीस साद्यंत लिहिला, असें त्यांत शेवटीं म्हटलें आहे. शिवलीलामृतापूर्वी दोन तीन वर्षे श्रीधरस्वामी 'पाथरी' येथें असतां त्यांनीं १६३७ त जैमिनी अश्वमेध लिहिला. 'पांडवप्रताप' लिहितांनां च या ग्रंथाची कल्पना श्रीधरस्वामींच्या मनांत आली असावी; व लागला च तो प्रतापानंतर लिहून टाकून मग लीलामृताकडे स्वामी वळले हें ओघानें च झालें.

वर लिहिलेल्या ग्रंथांखेरीज श्रीधराचें वसतिस्थान श्रीक्षेत्र पंढरपूर, तेथील श्रीविठ्ठलस्तुतिपर 'श्रीपंढरीमाहात्म्य' आणि याचें कुलदैवत श्रीमार्तंड मल्हारी, याच्या स्तुतिपर 'मल्हारीविजय' असे दोन ग्रंथ श्रीधराचे प्रसिद्ध आहेत. यांशिवाय अप्रसिद्ध अशी विपुल ग्रंथरचना श्रीधरानें केली असून तपैकीं पुष्कळ च त्याच्या वंशजाकडे व शिष्यवर्गाकडे अजून आढळते.

---

१ शिवलीलामृत जुने बारामतींत काशिराजाचे ऊर्फ काशिविश्वेराचे देवळांत बसून लिहिला.

२ या च सुमारास म्हणजे शके १६४० मध्यें राघो अप्पाजी कुळकर्णी उर्फ रघु कवि यानें 'ब्रह्मोत्तरखंड' नांवाचा एक ग्रंथ लिहिला आहे. यांत शिवलीलामृताचा च थोड्या फरकानें विस्तार केला आहे. यावरून शिवलीलामृताचा प्रसार व त्याची लोकप्रियता यांची कल्पना करतां येईल.

३ याचीं लहान मोठीं सुमारें पाऊणशें (७५) प्रकरणें मीं पाहिलीं आहेत. यांपैकीं गोकुळलीला (३ भाग) व हरिश्चंद्र आख्यान (३ भाग) हीं साधारण मोठीं असून बाकी लहान लहान आहेत. कांहीं श्लोकबद्ध आहेत व कांहीं संस्कृत ग्रंथ हि आहेत. राधाविलास, तत्त्वगीता हे ग्रंथ संस्कृत आहेत. तत्त्वगीतेच्या शेवटीं म्हटलें आहेः—

ब्रह्मानंदप्रसादेन तत्त्वगीता प्रकाशिता ।
श्रीधरानंदनाम्ना वै सर्वलोकहिताय च ॥

इति श्रीआनंदसंप्रदायभूषणश्रीब्रह्मानंदपुत्रश्रीधरानन्देन विरचिता तत्त्वगीता समाप्ता ॥

महाराष्ट्र कवींत छापलेलें दासोपंत चरित्र या श्रीधराचें नाहीं. तो कोणी निराळा श्रीधर असावा.

श्रीधर स्वामीची ओंवीबद्ध रचना बरीच प्रसिद्ध आहे, पण त्याची श्लोकबद्ध रचना प्रसिद्ध नाहीं. याकरतां त्याच्या ध्रुव चरित्रांतून कांहीं श्लोक येथें देतों:—

येके दिनीं भूपति ये सहित । येकासनीं खेळत जाण द्यूत ॥
तों बाळ आला ध्रुवराज तेथें । प्रणाम केला नृपराणियेतें ॥
परम निर्दय पापिणी ते खरी । ढकलिला चरणें धरणीवरी ॥
पडत तो ताळिं, बालक रूदना । करित, आठवितो मधुसूदना ॥
सुशिल गेला त्वरें मंदिरासी । स्फुंदे, रडे, सांगत मायपासीं ॥
बारे सख्या सुंदर पुत्रराया । गेलास कां तूं मजपासुनीयां ॥
बोलेन ऐसें निज बाळकाला । अश्रू आले सद्गद कंठ जाला ॥
तयीं निघे बाळ जाई वनासी । हिंडे वनीं चिंतित माधवासी ॥
जगज्जीवना अंतरीं जो पहातो । वनीं बाळ तो प्रेमभावें बहातो ॥
अती सद्गदें दाटला कंठ तेव्हां । त्वरें धांवला प्रेमळांचा विसांवा ॥
देखोनियां त्या कमलानिवासा । वदे स्तुती बालक गोड कैसा ॥
धरी हृदीं बाळक श्रीहरी तो । म्हणे ‘ तुझें संकट मी हरीतो ’ ॥
बोले हरी ‘ काय तुझी अपेक्षा ?’ । तेव्हां म्हणे , ‘ दे तवदास्यदीक्षा ॥
देई मला अक्षय दास्य देवा । सदा मुखीं कीर्तन नामसेवा ॥
दत्तात्रया श्री गुरुदेव देवा । श्री ब्रह्ममूर्ती तव पाद सेवा ॥
अभंग हे तूं मजलागिं देई । ठेवीं तुझ्या श्रीधर राज (नित्य) पाईं ॥

श्रीधरानें आपल्या बहुतेक सर्व ग्रंथांत आपली गुरुपरंपरा दिली आहे. ती अशीः रामानंद—अमलानंद—सहजानंद—पूर्णानंद—दत्तानंद—ब्रह्मानंद. श्रीधराच्या बायकोचें नांव पार्वती. पूर्ववयांत च पितृऋण फेडून श्रीधरानें संन्यासदीक्षा धारण केली असावी. श्रीधराच्या आईचें नांव सावित्री व बापाचें नांव ब्रह्मानंद. आपल्या पित्याचें पूर्वाश्रमींचें नांव श्रीधर कोठें देत नाहीं व त्याच्या विद्यमान वंशजांस हि तें माहीत नाहीं. श्रीधराला त्याच्या पित्यापासून च, व त्याच्या पित्याला त्याचा पिता म्हणजे श्रीधराचा पितामह जो दत्तानंद त्याजपासून च उपदेश मिळाला. पित्यानें पुत्रास गुरूपदेश देऊन मंत्र सांगावा हा संप्रदाय या कुटुंबांत अजून हि आहे. श्रीधराचें कुटुंब महाराष्ट्रांतील एक अत्यंत भाग्यशाली व फार विद्वान असें होतें. प्रसिद्ध रंगनाथ स्वामी निगडीकर हे या च कुटुंबांतले. ते व आत्यास्वामी हे श्रीधराचे

चुलतं चुलते. म्हणजे श्रीधराचा आजा व या दोघांचा बाप हे सखे भाऊ. या तिघांची रचना प्रसिद्ध आहे. श्रीधराचा आजा 'दत्तानंद' व पिता 'ब्रह्मानंद' या दोघांचे हि ग्रंथ त्याच्या वंशजांकडे आहेत. विठ्ठल ऊर्फ आत्या स्वामीचा पुत्र 'काशीराज' याचीं पदें पसिद्ध च आहेत. पदांत हा आपणास 'रंगानुजतनुज' असें म्हणवितो. श्रीधराचा पिता ब्रह्मानंद याचा 'आत्मप्रकाश' या नांवाचा ग्रंथ आहे. हा यानें शके १६०३ मध्यें पुरा केला आहे. याचे अभंग व पदें हि आढळतात. याचें एक पद असें—

ब्रह्मपुरी पेठ तेथें, चला जाऊं हाटा ।
अभंड गांवें तिन्हीं द्वारा, वाहताति वाटा ॥
चारि बिदी, आठ कोण, केणें असे तेथें ।
सौदा सुत्त करा वेगिं सद्गुरुचे हातें ॥
कौल करार पूर्ण दिल्हा, असे सहजानंद ।
दान जकाती माफ केलि, ब्रह्मीं ब्रह्मानंद ॥
ब्रह्मानन्द म्हणे आतां, हाणा हातोफळी ।
नेघे त्याच्या तोंडावरि ती वाटे चि धूळी ॥

ब्रह्मानंद हा शके १६१९ मध्यें श्रीमुख संवत्सरीं मार्गशीर्ष शु॥ २ रविवारीं समाधिस्थ झाला. यासंबंधाचा श्रीधराचा पुढील श्लोक याच्या वंशजांच्या दप्तरांत आढळला.

श्रीमुख संवत्सर नाम ज्याचें । मार्गेश्वरीं शुद्ध बिजेसि साचें ।
श्रीपंढरी क्षेत्र अबाध कीर्ति । निवास झाला यतिराज मूर्ती ॥
श्रीचंद्रभागातिर जेथ आहे । भीमा पुढें वाहत पूर्ण पाहे ।
समाधि तेथें यतिराजयाची । अनाथबंधू गुरु माझियाची ॥

श्रीधराचा पुत्र दत्तात्रय हा हि कांहीं रचना करी. यानें रचिलेल्या आरत्या, पदें वगैरे श्रीधराच्या वंशजांकडे आहेत. दत्तात्रयाची रचना साधारण प्रतीची च आहे व ती विपुल हि नाहीं. असो.

श्रीधराच्या कुटुंबांतील व वंशांतील आणखी हि अनेक पुरुषांनीं ग्रंथरचनेचा उद्योग केला आहे. यावरून हें सर्व कुटुंब फार विद्याचारसंपन्न व धर्मशील असून महाराष्ट्र—सारस्वताचा आखाडा याच्या कुळांत पिढीजाद होता असें स्पष्ट दिसतें. श्रीधरस्वामी हे शके १६९१ मध्यें माघ वद्य ३

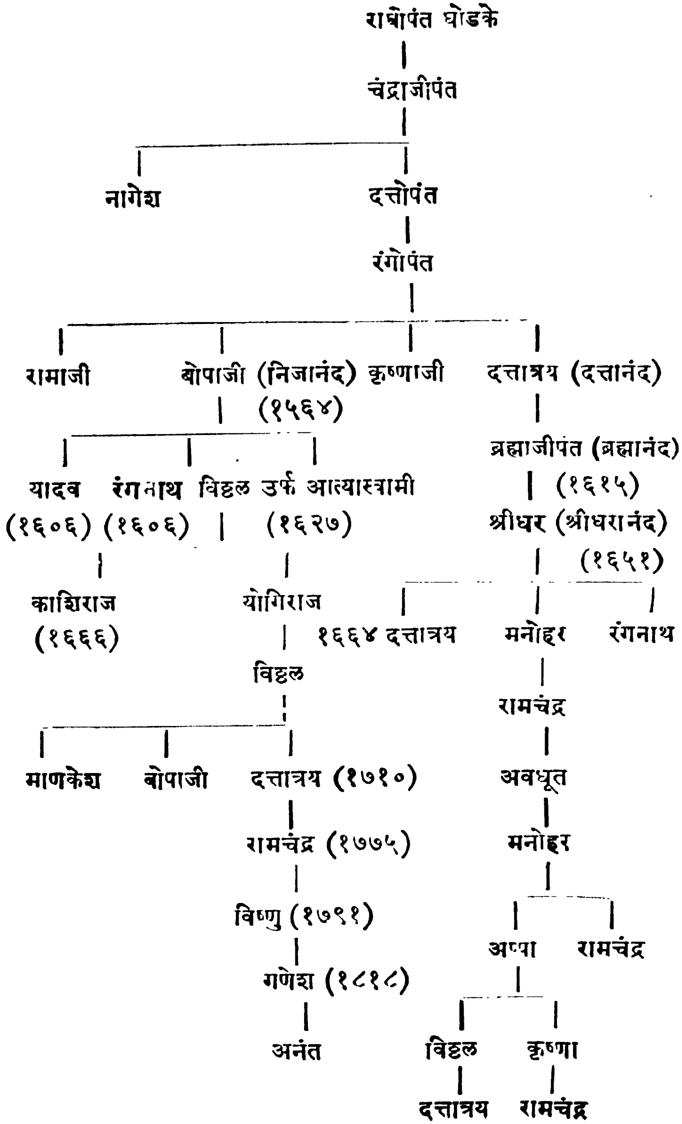
येस सोमवारीं समाधिस्थ झाले. यांची समाधी श्रीक्षेत्र पंढरपूर येथें कुंभारघाटावर श्री ब्रम्हानंदांच्या समाधी शेजारींच आहे. श्रीधराच्या वंशजांस, श्रीछत्रपती शाहूमहाराज व नंतर श्रीमंत बाजीराव बल्लाळ व बाळाजी बाजीराव उर्फ नानासाहेब यांनीं दिलेल्या सनदा त्यांचे जवळ आहेत.

१ श्रीधराचा जन्मशक शके १६०० असा आधुनिक ग्रंथकार देतात. पण यास आधार काय तें कळत नाहीं. श्रीधराचे विद्यमान वंशज आपल्या या महाप्रसिद्ध पूर्वजाचा जन्मकाल किंवा जन्मशक देखील आपणास माहीत नाहीं असें सांगतात. श्रीधराचा वडील मुलगा दत्तात्रेय यानें एक आरती रचिलेली त्याच्या वंशजांकडे आहे. तींत " सुमाघ वद्य तृतिया शशिवासर उदयीं । सुसौम्य वत्सरीं सौम्यायनीं विठ्ठलपायीं ॥ सोळा शत एकावन अर्यमउडुसमयीं । पंढरपुर सत्क्षेत्रीं समाधि ते ठायीं ॥" असा एक श्लोक आहे. वर लिहिलेली श्रीधराची माहिती व वंशावळ याच्या वंशजांचें दप्तर, श्रीधराचें वंशज रा. रा. कृष्णाजी आप्पाजी नाझरेकर, देशपांडे यांनीं १९०४ व १९०५ सालीं मला वेळोवेळीं लिहिलेलीं पत्रें आणि रंगनाथ स्वामींचे वंशज रा. रा. अनंत गणेश घोडके निगडीकर यांचीं पत्रें यांच्या आधारें दिली आहे. पुढील वंशावळ हि श्रीधराच्या वंशजांकडून मिळाली तशी च दिली आहे. हिजवरून दत्तोपंतास ब्रह्माजीपंत हा एक च मुलगा होता असें होतें. पण श्रीधराच्या मल्हारीमहात्म्यांत 'ज्ञानानंद ब्रह्मानंद । उभय बंधु जगप्रसिद्ध । त्यांचे चरणाब्जीं मिलिंद । श्रीधर स्वानंद अभंग ॥' अशी ओंवी आहे. तसें च श्रीधराच्या संतमालिकेंत—

> ' ज्ञानाब्धीचा चंद्र तो पूर्ण साजे । ब्रह्मानंदा ज्येष्ठ बंधू विराजे ।
> ज्ञानानंदा वर्णु मी जाण काय । बोले ज्याच्या कल्पना शांत होय ॥'

असा एक श्लोक आहे. श्रीधर स्वामींनीं १४ व्या वर्षी संन्यास दीक्षा घेतली हा समज अगदीं खोटा दिसतो. त्यांचे चिरंजीव दत्तात्रय व मनोहर यांनां अनुक्रमें श्रीमंत बाजीरावसाहेब व नानासाहेब पेशवे यांनीं जमिनी इनाम दिल्याच्या सनदा आहेत, त्यांत ' दत्तात्रय गोसावी बिन श्रीधर गोसावी ' व ' मनोहर गोसावी बिन श्रीधर गोसावी ' असे उल्लेख आहेत. यावरून व यांचे येथील एका वाटणीपत्रावरून स्पष्ट दिसतें.

श्रीधरस्वामींचा वंशवृक्ष-रंगनाथ स्वामींच्या शाखेसह.

मागें पृ. ३२ वर रंगनाथस्वामी निगडीकरांच्या आख्यानांत त्यांची परंपरा दिली आहे. त्यावरून श्रीधरस्वामींची हि गुरुपरंपरा लक्षांत येईल च. येथें या परंपरेंतलि पुरुषांच्या समाधी कोठें कोठें आहेत त्याचें टाचण देतों:–

नांव	समाधीस्थान	नांव	समाधीस्थान
सदानंद........	निंब (कृष्णातीरीं)	सहजानंद........	कल्याणी
रामानंद........	काशी	पूर्णानंद	गोलवण
अमलानंद........	पेंबर	दत्तानंद	नाझरें
गंभीरानंद........	रामेश्वर	ब्रह्मानंद	पंढरपूर
ब्रह्मानंद........	पंढरपूर (?)	श्रीधर	पंढरपूर

वर सांगितलेल्या माहितीवरून श्रीधर स्वामींची परंपरा केवढी दांडगी होती व या परंपरेंत केवढी ग्रंथसंपत्ति निर्माण झाली आहे याची कल्पना सहज होण्यासारखी आहे. श्रीधराच्या च प्रसिद्ध ग्रंथांची ग्रंथ-संख्या अर्ध लक्षापेक्षां जास्त आहे. असे ग्रंथ निर्माण करणाऱ्या परंपरा या काळीं महाराष्ट्रांत अनेक होत्या. यांपैकीं च रामदासी परंपरा ही एक होय. या परंपरेपैकीं श्रीधर स्वामींशीं समकालीन असे गिरिधर स्वामी हे चांगले ग्रंथकार होते. हे कधीं जन्मले हें माहीत नाहीं; पण हे शके १६९१ मध्यें म्हणजे श्रीधर स्वामी ज्या सालीं समाधिस्त झाले, त्या च सालीं वैशाख शुद्ध ८ स समाधिस्त झाले. हे मूळ मिरजतासगांवाकडचे राहणारे. पण पुढें बडिप्रांतीं मौजे 'इट' या गांवीं ते राहावयास गेले. हल्लीं यांचा तेथें एक मठ आहे.

रामदासांच्या नंतर 'कांहीं कवयित्रीं' ची हकीकत सांगितली. त्यांत 'सीतास्वयंवर' रचणाऱ्या वेणूबाईची हकीकत आली आहे. या वेणूबाईची शिष्यिणि बाइयाबाई आणि बाइयाबाईचा शिष्य गिरिधर. यास लोकांत 'गिरमाजी' असें म्हणत. या गिरिधराच्या समर्थप्रताप ग्रंथाचा उल्लेख पूर्वीं च आला आहे. या समर्थप्रताप ग्रंथासुद्धां चाळीस ग्रंथ व श्लोक वगैरे हजार पंधराशें आणखी पद्यें इतकी याची रचना हल्लीं उपलब्ध आहे.[1] समर्थप्रतापांत समर्थांच्या म्हणजे रामदासांच्या चरित्रांतील हकीकती आल्या आहेत. यांतून कांहीं प्रत्यक्ष पाहून व कांहीं चांगल्या आधारानें

१ ही व पुढील बरी च माहिती समर्थप्रतापाच्या प्रस्तावनेवरून घेतली आहे.

माहिती मिळवून सांगितल्यामुळें या ग्रंथास एक विशेष महत्व आलें आहे. गिरिधरानें आपल्या परंपरेच्या उपास्य दैवताचे—रामचंद्राचे—चरित्रपर पांच रामायणें लिहिलीं आहेत. १ अब्दरामायण, २ मंगलरामायण, ३ छंदोरामायण, ४ सुंदर रामायण व ५ संकेतरामायण. हीं सर्व रामायणें चांगलीं कल्पून रचिलेलीं दिसतात. अब्दरामायणांत रामचंद्राचे जन्मापासून निरनिराळ्या गोष्टी, त्याचें वयमान व महिना, तिथी वगैरे सांगून दिल्या आहेत. राम सिंहासनावर बसले ते वेळीं त्यांचें वय ४२ व सीतेचें वय ३३ होतें, असें यांत म्हटलें आहे. हें याच्या रामायणांपैकीं सर्वांत लहान रामायण आहे. याचे अवघे १८३ श्लोक आहेत. याचें सर्वांत मोठें रामायण संकेतरामायण हें होय. हें गिरिधरानें शके १६४४ मध्यें गोदातीरीं संपूर्ण केलें, असें याचे शेवटील कांडांत म्हटलें आहे. या रामायणाचे १८८ सर्ग असून ओंवीसंख्या साडेसहा हजारांपेक्षां जास्त आहे. सुंदर रामायण हें लवांकुशांनीं आपल्या अपूर्व गायनानें गायिलेलें रामचरित्र आहे. यांत दोधकवृत्ताचे ७४९ श्लोक आहेत. याशिवाय ज्यांत रामाची करुणा मोठ्या प्रेमळपणानें भाकिली आहे असें ' श्रीकरुणाराम ' नांवाचें याचें एक प्रकरण आहे. श्रीरामाची करुणा भाकिली, म्हणजे त्याचा नितान्त भक्त जो मारुती आणि मग मारुतीचा भक्त किंवा अवतार जो रामदास त्या दोघांची हि करुणा भाकणें ओघानें च आलें. या दोघांचे संबंधाचीं हीं अशीं दोन प्रकरणें आहेत. एक ' करुणारुद्र ' व दुसरें ' समर्थक-

---

१ या अब्द रामायणांत गिरिधर स्वामींनीं रामचरित्रांतील निरनिराळ्या प्रसंगांच्या मित्या व त्या त्या वेळीं असलेलें रामाचें वय दिलें आहे हें खरें; पण मूळ वाल्मिक रामायणांत वाल्मिकीनें अशा मित्या दिलेल्या नाहींत किंवा अशा मित्या कळणेचें साधन हि त्यांत नाहीं. तसें च यांत दिलेल्या प्रसंगांच्या वेळीं रामाचें वय काय होतें हें हि वाल्मिकी रामायणांत या सर्व प्रसंगांसंबंधें दिलेलें नाहीं. राम वनवासास जातेप्रसंगीं सीतेच्या तोंडीं एक वाक्य आहे कीं, वनवासाच्या आरंभीं रामाचें वय २७ वर्षांचें होतें व माझें वय १८ वर्षांचें होतें; असा उल्लेख वाल्मिकी रामायणांत आहे.

२ रामकथा हे लवकुश गाती । सुरमुनि चकित ते पाहताती ॥
रामरुपें स्वरुपें दिसताती । कोण कुमार प्रभू म्हणताती ॥
काय अपूर्व हें गायन यांचें । रामरुपें चि स्वरूप जयांचें ॥
कोण जनक निजस्थान तयांचें । उत्कट तप वाल्मिकसखयाचें ॥

रुणा.' करुणारुद्रांत मारुतिरायाचें चरित्र क्रमशः वर्णिलें आहे. याचे (११×११) १२१ श्लोक आहेत हीं तिन्हीं प्रकरणें ११ अक्षरांच्या स्वागता वृत्तांत रचिलीं आहेत. रामदासी सांप्रदायांत अकरा हा आंकडा विशेष प्रिय आहे, हें प्रसिद्ध च आहे. या सर्व प्रकरणांच्या शेवटीं मात्र एकएक श्लोक शार्दूलविक्रीडिताचा घातला आहे. जसें—

> इत्यादी करुणा करूनि बहुसा प्रार्थूनि प्राणाधिपू
> नाना गूणरुपें यथामतिरुपें गाऊनि वज्रीवपू ।
> रुद्रा रुद्ररुपें चि श्लोक जाहले रुद्राक्षरीं मंत्र हा
> रामोपासक वीनवी भिमरुपी आनंद हा कंद हा ॥ (श्रीकरुणारुद्र).

या रामदासी परंपरेंतील गिरिधरानें इतर दैवतांच्या स्तुतिपर हि ग्रंथ लिहिले आहेत. 'कृष्णकथातरंग' या ग्रंथांत यानें कालियामर्दन, रासक्रीडा, वगैरे अनेक कथांचें वर्णन केलें आहे. तसें च 'हरिलीला' या ग्रंथांत हि कृष्णलीलांचें च वर्णन केलें आहे. या 'हरिलीले'चे अकरा समास असून त्यांत ४९४ श्लोक आहेत. यांत

> रघुविरभजनाची मुख्य आजन्मदीक्षा । यदुविरभजनाची रामरूपें अपेक्षा ॥
> यदुपतिरघुराजीं ऐक्यरूपें मिळाला । श्रवण करुत आतां संत श्रोते तयाला ॥

असें यदुवीराच्या लीला गाण्याचें स्पष्टीकरण दिलें आहे. या कवीनें रचिलेल्या सर्व ग्रंथांत 'निवृत्तिराम' हा फार सुंदर ग्रंथ आहे. यांत आपणास अनुभव येत जाऊन निवृत्ति कशी कशी होत गेली हें 'समर्थ देवें आज्ञा केली' त्यावरून या ग्रंथांत लिहिलें आहे. तसें च आपल्या आयुष्यांतल्या स्मरणीय गोष्टींचीं प्रकरणें गिरिधरानें आस्थापूर्वक व प्रेमानें लिहून ठेविलीं आहेत. गिरिधराला श्रीसमर्थांचें प्रत्यक्ष दर्शन झालें, व त्या वेळीं गिरिधराच्या मनानें व शरीरानें त्या महापुरुषाच्या चरणीं लोटांगण घालून घट्ट मिठी मारिली तो रोमांचव्यासकाय करणारा प्रसंग गिरिधरानें 'श्रीस्वामिदर्शन' या प्रकरणांत वर्णन केला आहे. कांहीं दिवस रामदासांच्या सन्निध राहिल्यावर शेवटीं 'एकांतांत बुद्धिवाद सांगून' यास जाण्याची आज्ञा मिळाली तेव्हां गिरिधराच्या डोळ्याला पाणी आलें

> 'असू आलें मग पल्लवें पुसिलें । आश्वासन दिल्हें काय देवें ॥

समर्थांनीं त्यास सांगितलें—

विचाराचा अर्थ नित्य बोलतोसी। खंति करितोसी नवल मोठें॥
नवल मोठें वाटे भक्तीची आवडी। राहों द्यावी जोडी भक्ति प्रेम॥
सर्वकाळ आहों वचनप्रमाण। प्रसंग जाणून भेटी आणूं॥
भेटी आणूं कांहीं खंति न करावी। नौमी आठवावी रात्रिदिवस॥

याप्रमाणें सांगून श्रीसमर्थांनीं गिरिधरास अनेक तऱ्हेचा बोध केला व एक श्रीदासबोधाची पोथी त्यास देऊन जाण्यास निरोप दिला; आणि आशीर्वाद दिला कीं,

'लोकामध्यें आहे राम साभिमानी। जनीं जनार्दनीं सुखें असा॥'

तेव्हां गिरिधर म्हणतोः—

उभा ठेलों रूप न्याहाळिलें दृष्टीं। साष्टांगीं हे सृष्टी स्पर्शलीसे॥
स्पर्शिलीं पाउलें मस्तक ठेविला। मग धीर केला निघावया॥

आणि मग गिरिधर तेथून निघून देवदर्शन घेऊन पुढें निघाले. हा प्रेमळ प्रसंग 'देवदर्शन' या प्रकरणांत वर्णन केला आहे. गिरिधर एके वेळीं काशीयात्रेस गेले होते. त्याचे वर्णनपर हि त्यांनीं एक अभंगात्मक प्रकरण लिहिलें आहे.

सारांश, मागें उल्लेखिलेल्या निरंजनमाधवाप्रमाणें च या गिरिधराची हि रचना नानाप्रकारची आहे. हे शके १६९१ मध्यें समाधिस्थ झाले, हें वर आलें च आहे. यांची समाधी मोंगलाईत बीड येथें नदीच्या कांठीं आहे. यांचे मागें यांची साळूबाई नांवाची एक मुलगी होती तिनें यांची परंपरा चालविली.

या गिरिधराला आणखी तीन धाकटे भाऊ होते. त्यांचीं नांवें त्रिंबक, यशवंत व भीम. हे तिघे हि जण रामदासी सांप्रदायांत असून बाइयाबाईचे च शिष्य होते. यांपैकीं सर्वांत धाकटा जो भीम याचा मठ व शिष्यपरंपरा अजून बीड येथें आहे. मराठींत महाभारताच्या कांहीं पर्वांवर टीका लिहिणारा कवि नरहरि मोरेश्वर हा या भीमस्वामींचा शिष्य होय. याचें सबंध नांव नरहर मोरेश्वर देशपांडे असें होतें. पण लौकिकांत लोक याला ' बचाजी ' असें म्हणत. यानें आपणासंबंधींची बरी च माहिती आपल्या ग्रंथांत दिली आहे. ती त्याच्या च शब्दांनीं येथें देतों—

कवीचें वसतिस्थान- बीड परडे मध्य भागीं । बालाघाट विख्यात जगीं ।
विट परगणा शोभे भांगीं । शेंदुर जेवीं स्त्रियांच्या ॥
बालाघाटीं ईट नगरी । महा सुरवाड रम्य पुरी ।
,, आईबाप- नामें मोरोजी नरहरी । देशपांडा तेथिंचा ॥
त्याची भार्या गुणेकराशी । नाम भवानी भवानीतोषी ।
,, ६ नांव- हरिभक्त जन्मला पुत्र कुशीं । नरहरी, दास संतांचा ॥
पाळणा नांव नरहरी । ठेविलें केलें लालन परी ।
कवीचें लौकिक नांव-बच्या म्हणतां निज वैखरी । लोकविहारी बच्याजी ॥
,, उपासना- श्रीनृसिंह उपासना परंपरा । ....
,, कुळगोत्र- भृगुकुळवंशाभरण । जमदग्निगोत्र उद्भव जाण ।
,, कुलस्वामीनी-माता सह्याद्रिनिवासिनी । भवानी तुळजापुरवासिनी ।
देवी भगवती कुलस्वामिनी । साह्य ग्रंथीं सर्वथा ॥
,, गुरु- समर्थ श्रीगुरु भीमराज । अवताररूपें रघुराज ।
,, संप्रदाय- समर्थसंप्रदायी कीर्तिध्वज । रामदास लौकिकी ॥

याप्रमाणें कवीनें आपली माहिती दिलेली आहे. याचीं उद्योग, भीष्म, द्रोण व कर्ण अशीं चार पर्वें उपलब्ध आहेत. याचें उद्योगपर्व शके १६८१ त व द्रोणपर्व १६९० मध्यें पुरें झालें असें त्या त्या पर्वांचे शेवटीं म्हटलें आहे. तसें च याचें कर्णपर्व शके १६९१ च्या ज्येष्ठांत पुरें झालें. म्हणजे द्रोणपर्वानंतर आठ महिन्यांच्या आंत च कवीनें कर्णपर्व पुरें केलें. या कवीनें सबंध भारत लिहिलें नसावें असें त्याच्या कर्णपर्वांतलि

उद्योग भीष्म द्रोण कर्ण । चत्वारि पर्वें गुणेकरत्नें ॥
नरहरीमुखें सिंहाननें । प्रकट केलीं श्रवणार्थ्यां ॥

या उल्लेखावरून दिसतें. नरहरीची भाषा चांगली आहे व त्याचा रचनेचा झोंकनोक हि बरा साधला आहे. इतर अनेक मराठी कवींप्रमाणें मुक्तेश्वरी थाट उठविण्याचा यानें वारंवार यत्न केला आहे. वास्तविक पाहतां भाषेची रामदासी लकब याच्या लिहिण्यांत यावी, पण ती येत नाहीं. ' गोवा ' वगैरे सारखे कांहीं शब्द क्वचित् स्थळीं आढळतात. नरहरी ऊर्फ बच्याजी हा चांगला बहुश्रुत व वाचनप्रिय मनुष्य दिसतो. आपल्या पूर्वींचे व आपल्या वेळचे पुष्कळ मराठी ग्रंथ यानें वाचिलेले असावेत. महीपती, मुद्गल वगैरेंच्या उपमा व कल्पना याचे ग्रंथांत आपणास भेटतात. तसें च आपलें भारत लिहितांना मूळ व्यासकृत पोथी पुढें ठेवून हा लिहितो असें दिसतें; व

आपल्या पूर्वींच्या मराठी ग्रंथकारांनीं मूळ पोथीला सोडून जेथें एखादी गोष्ट लिहिली असेल, तेथें हा तसा उल्लेख करितो. जयद्रथवधाचे वेळीं सुदर्शन सूर्याआड धरिल्याची गोष्ट किंवा अश्वत्थामा मारिला त्या वेळीं द्रोण धर्माकडे चौकशी करण्यास गेला त्याची हकीकत, मूळ व्यासकृतीपेक्षां दुसरे ग्रंथकार निराळी देतात, याबद्दल तो त्यांस खोड ठेवितो[१]. अश्वत्थामा मारिला, असें ऐकतां च, मारिला तो आपुला मुलगा, असें समजून द्रोण हतवीर्य झाला; आणि मग खरें कळण्याकरितां तो भोळा ब्राह्मण शत्रुपक्षाकडील धर्माकडे गेला आणि तेथें तो मारिला गेला, ही हकीकत नरहरि पुढीलप्रमाणें सांगतो-

द्रोणाचार्य समरांगणीं । प्रज्वळला जैसा सहस्रकिरणी ।
बाणीं निवटिल्या सैन्यश्रेणी । पांचाळ सृंजय अमित ॥
गजाश्व रथी पदाती । मर्दोनी शवें भरिली क्षिती ।
विन्मुख वीर न चले शक्ति । उद्विग्न वीर सर्व हि ॥
तेव्हां नाटकी श्रीकृष्णनाथें । मत बोधोनी भीमसेनातें ।
मारोनी अश्वत्थामा गजातें । शब्द तव नामें फोडिला ॥
मारिला मारिला अश्वत्थामा । चहूंकडे हा चि हमामा ।
ऐकोनि द्रोण ब्राह्मणोत्तमा । कासावीस तव मोहें ॥
सत्य मिथ्या पुसतां धर्मा । येरू वदे अश्वत्थामा ।
मारिला म्हणतो वीरगरिमा । गज कीं नर नेणवे ॥
असत्येंसी वर्तला धर्मराज । तेणें उद्विग्न भारद्वाज ।
पुत्रशोकें निस्तेजतेज । धनुष्यबाण विसर्जी ॥
योगयुक्त प्रायोपवेशनीं । ऊर्ध्ववायु हरिचिंतनीं ।
प्राण सोडितां विचित्र करणी । दुष्ट पार्षतें केली पां ॥
खड्ग पुसोनि धांवला त्वरा । वीरीं निषेध केला सैरा ।
अमान्य करुनी शिखा निकरा । वाम हस्तें कार्पिली ॥
घाव घालोनी कंठनाळीं । प्रदीप्त शिर पाडिलें तळीं ।
आहाकार वीरमंडळी । पार्थ दुःखें दुखावला ॥
ऐकतां क्षणीं क्रोधभरणी । द्रौणी प्रज्वळला युगांतवन्ही ।

---

१ अभिमन्यु पडल्यावर त्याला जयद्रथानें लत्ताप्रहार केला या हकीकतीसंबंधें हि नरहरी असा च प्राकृत ग्रंथकारांस दोष ठेवितो. तो म्हणतो :—

प्राकृत कवींची वाग्वल्लरी । सौभद्र पडल्या भूमीवरी ।
लत्ताप्रहार मस्तकावरी । केला सैंधवें संतोषें ॥

जेवीं दाक्षायणी देह हवनीं । दाहतां शंभु ज्यापरी ॥
खदिरांगार ज्वलितनयन । तप्त शरीर जैसा ज्वलन ।
स्फुरण रोम थरकती त्राणें । स्फुरित वोष्ठ सरोषें ॥
क्रोधें प्रदीप्त श्राद्धदेवो । तैसा सर्वां गमला भावो ।
फोडिता जाहला मुखीं टाहो । काळमेघासारिखा ॥
म्हणे अपांडवी धरित्री । करीन आजी पहा नेत्रीं ।
नारायणास्त्र विधियुक्त मंत्री । जपोनि आतां सोडितों ॥
यया अस्त्रासी निवारण । ब्रह्मांडगेहीं नाहीं जाण ।
पार्था देखतां धृष्टद्युम्न । काळधामा वोपणें ॥
मम विक्रम बाहुवीर्य । अस्त्रप्रयोग वर्यवर्य ।
पाहोनि कृतांत मानी भय । पाय न घाली पुढारा ॥
निर्वाण युद्ध रणधुमाळी । सेना सर्व मेळवीन धुळी ।
रक्तनदीच्या खळाळी । सागरातें डहूळीन ॥

यापुढें अश्वत्थाम्यानें घनघोर युद्ध करून समरभूमि मेलेल्या आणि मृतप्राय योद्ध्यांनीं भरून टाकिली. त्या वेळचें त्या रणक्षेत्राचें नरहरीनें काढिलेलें चित्र हि फार सरस उतरलें आहे. या द्रोणपर्वांत जिकडे तिकडे वीररसाची बूज चांगली राहिलेली दिसते; व मग

जाहलीया द्रोणनिधन । वीररसासी उतार पूर्ण ।
जैसी प्रसूत प्रमदारत्न । सरे यौवन मागुतें ॥
कीं शरत्काळ आक्रमितां जाण । नदीपूराचें उतरे मान ।
कीं वसंतांतीं पंचमस्वरगान । वोहटे जैंवी त्यापरी ॥

नरहरि मोरेश्वरानें भारताशिवाय दुसरी कांहीं रचना केलेली सध्यां उपलब्ध नाहीं. पण यानें शतमुखरावणवध, रामजन्म व कांहीं अभंग वगैरे लिहिले असावेत असा पुष्कळांचा समज आहे. असो.

वर सांगितलेली श्रीधरस्वामींची आनंद परंपरा व ही गिरिधर, नरहरी वगैरेंची रामदासी परंपरा पाहून या परंपरांतील पुरुषांनीं महाराष्ट्र सारस्वताची कशी निःसीम सेवा केली आहे हें कळतें; व याबद्दल साभिमान कौतुक वाटतें. अशा परंपरा इतर कोणत्या हि देशांत क्वचित च पाहण्यास सांपडतील. या दोहोंशिवाय आणखी हि इतर अनेक परंपरा महाराष्ट्रांत अशा च चालू होत्या. कांहीं तर अजून हि विद्यमान आहेत. यांपैकीं आणखी अशा च एका परंपरेची हकीकत आतां पुढील भागांत पाहूं.

महाराष्ट्रांतील एक मोठी परंपरा.

महाराष्ट्रांत ज्या परंपरा बऱ्या च प्रसिद्ध आहेत व ज्यांतील पुरुषांचीं नांवें वारंवार ऐकूं येतात त्यांत 'शिवदिन केसरी' ची परंपरा बरी च महशूर आहे. या परंपरेच्या दोन शाखा दोन ठिकाणीं चांगल्या नांदत आहेत. एक राशिन येथें व दुसरी पैठण येथें. या दोन्ही शाखांची परंपरा आदिनाथापासून केसरीनाथापर्यंत एक च आहे. यापुढें मात्र दोन फांटे वरीलप्रमाणें झाले. मूलपरंपरा पुढीलप्रमाणें आढळते :—आदिनाथ—मच्छेंद्रनाथ—गोरखनाथ—गैनीनाथ—निवृत्तिनाथ—ज्ञाननाथ (उर्फ ज्ञानेश्वर) —सत्यामलनाथ—गैबीनाथ—गुप्तनाथ—उद्बोधनाथ—केसरीनाथ—शिवदिननाथ.[1]

यांपैकीं शके १२१२ शांतल्या ज्ञाननाथ किंवा ज्ञानेश्वरापर्यंतच्या पुरुषांचीं नांवें आपणास माहीत आहेत च. यापुढील शिष्यांचा थोडा फार परिचय आतां करून घेऊं. ज्ञानेश्वरानंतर यांत सत्यामलनाथ येतो. या सत्यामलनाथाचा 'सिद्धांतरहस्य उर्फ ललितप्रबंध' या नांवाचा एक ग्रंथ हल्लीं उपलब्ध आहे. ग्रंथाला या पोथींत कोठें कोठें 'ललितप्रबंध' म्हटलें आहे. पण शेवटीं याचें नांव सिद्धांतरहस्य असें दिलें आहे. या ग्रंथांत कवीचा किंवा ग्रंथरचनेचा काल दिलेला नाहीं. ज्या अनेक कवींस प्रारंभीं च नमन केलें आहे त्यांत तुकारामरामदासांचा उल्लेख आहे. यावरून हा सत्यामलनाथ शके १६०० च्या नंतर हयात असावा असें उघड होतें. परंतु ग्रंथांत कवि आपणास श्रीज्ञानेश्वरानें अनुग्रह दिल्याचें सांगतो. यावरून सत्यामलनाथास ज्ञानेश्वर महाराजांनीं स्वप्नांत येऊन अनुग्रह दिला

---

१ शिवदिन केसरीचा शिष्य नरहरी, आणि नरहरीचा महीपती. या महीपतीचें-ताहराबादकर महीपतीबावाचें नव्हे—एक पद आहे. त्यांत ही परंपरा किंचित् निराळी आहे. महीपती म्हणतो—'निवृत्तीचा ज्ञानी त्याचा सोपान। चौथी मुक्ताबाई ब्रह्म चि परिपूर्ण। सत्यामळा तारीं सांगे गुरुखूण ॥ इ. इ.

२ हा ग्रंथ कल्याण येथील कापडाचे व्यापारी रा. सदाशिवराव दिवेकर यांचे संग्रहीं आहे.

असावा असें मानणें अवश्य आहे. ग्रंथांत कांहीं थोडे ज्ञानेश्वरस्तुतिपर श्लोक आहेत; तेवढे वगळले म्हणजे बाकी सर्व ग्रंथ येथून तेथून अभंग वृत्तांत लिहिला आहे; आणि ग्रंथ हि कांहीं लहान महान नाहीं. एकंदर ग्रंथसंख्या सुमारें बारा हजार आहे. ग्रंथांत वेदान्त विषय आला असून तो उत्तम रीतीनें प्रतिपादिला आहे. तत्कालीन साधुपुरुषांच्या विचारसरणीवर ज्यापासून उत्तम प्रकाश पडेल असा हा ग्रंथ आहे. हा ग्रंथ कोणत्या दुसऱ्या एखाद्या संस्कृत किंवा अन्य ग्रंथावर रचिलेली टीका नसून अगदीं च स्वतंत्र आहे. यांत कवि म्हणतो—

संस्कृत असोनी। वरी टीका केली। तैसी नव्हे झाली। ग्रंथोत्पत्ती ॥
वेदांतवनींचीं। वेंचोनीयां फूलें। दहा हार केले। प्रकरणाचे ॥
प्रेमाचिया सूत्रीं। गुंफोनिया माळा। बुका तो योजिला। सद्भावाचा ॥
एवं हार बुका। घेवोनी श्रीकंठीं। करतया भेटी। पातलों मी ॥.

वरील मजकूर शेवटल्या म्हणजे दहाव्या प्रकरणांत—प्रबंधांत—आहे. एकंदर ग्रंथाचे दहा भाग किंवा प्रबंध आहेत.

या सत्यामलनाथाचा शिष्य गैबीनाथ. याचे कांहीं अभंग, पदें व एक लहानसा ग्रंथ आहे. गैबीनाथाचा शिष्य गुप्तनाथ. गुप्तनाथ हें नांव कोणा पुरुषाचें नसून एका स्त्रीचें आहे. हिचें खरें नांव गंगाबाई. ही बाई राशिन येथील एका ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मणाची मुलगी. वयाच्या सोळाव्या वर्षीं च हिला वैधव्य आलें. तेव्हांपासून ही बाई, म्हणजे गंगाबाई (ऊर्फ गुप्तनाथ), सारा वेळ भजनकीर्तन करी; व रात्रीं श्रीज्ञानेश्वरांच्या ग्रंथावर व्याख्यान सांगे.

ज्ञानेश्वरीचा पाठ करावा। संतसमुच्चय भोंवता मिळावा।
क्षणक्षणा देहभावा। विसर पाडावा अर्थ करितां ॥

अशी तिची व्याख्यानशैली असे. हिच्या व्याख्यानाला अनेक मंडळी येत. त्यांत च राशिन येथील राहणारे मल्हार नाईक ठिपसे यांचा मुलगा उद्धव हा हि येई. बाईच्या प्रासादिक वाणीनें उद्धवाच्या मनास उपरती झाली आणि तो हि ईश्वरभजनांत रंगूं लागला. पुढें ही बाई काशियात्रेस जाण्यास निघाली. तेव्हां तिच्या बरोबर उद्धव ठिपसे हा हि यात्रेस निघाला. वाटेंत बाईची व गैबीनाथाची भेट झाली; व बाईस गैबीनाथानें उपदेशदीक्षा देऊन

नांव 'गुप्तनाथ' असें ठेविलें. हिनें अभंगरचना केली आहे. हिचे दोन अभंग पुढें देतों[१]—

१ सर्व करी देवाधिदेव । त्यासी नेणती मानव ॥ १ ॥
वाहती देहअभिमान । देव सर्व कांहीं जाणें ॥ २ ॥
अहंपणें आतां । देव न दिसे सर्वथा ॥ ३ ॥
अहंकर्ता जो मी म्हणे । तेणे केली आपुली हानी ॥ ४ ॥
चाले देवासी मिळून । गुप्त म्हणे तो चि धन्य ॥ ५ ॥

२ माता पिता त्राता अरि पुत्र भ्राता । गुरूवीण आतां नाहीं दुजा ॥ १ ॥
पशुपक्षीयातीं गुरुरूप भासती । ऐसी ज्यासी स्थिती तो चि जाणें ॥ २ ॥
वृक्षवल्ली पाहीं अणुरेणू ते ही । गुरूविण नाहीं रितें कोठें ॥ ३ ॥
ऐसा गुरुराज भज पूर्ण व्यापक । गुप्त बोले रंक राजसम ॥ ४ ॥

या बाईनें म्हणजे गुप्तनाथानें पुढें आपल्या बरोबर काशियात्रेस आलेल्या उद्धव नाईकास उपदेशमंत्र दिला; व तेव्हांपासून 'उद्धव नाईकां'चे 'उद्बोधनाथ' झाले. या उद्बोधनाथाचीं पदें, अभंग वगैरे रचना आहे. याचे पदांत योगमार्गाचीं पदें बरीं च आढळतात. उद्बोधनाथानें ज्यांत आपल्या गुरूचा उल्लेख केला आहे असें एक पद येथें देतों—

कां मज लखलख दिसतें । किंवा नयनीं बसतें ।
सांगा स्वामी अरतें । कीं तें आहे परतें ॥
काय झालें डोळिया । न दिसे रूप ना छाया ।
उलका परतवि ज्योती । दाहि दिशा दाटलियां ॥
ब्रह्मतेजाचे भडके । उठति नादाचे तडके ।
तारा अदळति सिके । दिव्य तेजाचे सडके ॥
कैंस हास्य नाडळे । फिरति उफराटे डोळे ।
कांहीं केल्या ना कळे । बळि च दिठी आदळे ॥

---

१ हे अभंग सुबोधपत्रिका व म. कविचरित्र यांत दिलेले आहेत. गुप्तनाथाच्या अभंगांची एक वही डॉ. वुइल्सन यानीं मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या पुस्तकालयास नजर केली होती, असें पत्रिकाकार (७-७-१९०१) लिहितात. परंतु शोधा अंतीं असें कळतें कीं, वही मुंबई यु० पुस्तकालयांत हल्लीं नाहीं. ही वही नाहीं इतकें च नव्हे तर या 'बॉम्बे युनिव्हर्सिटी लायब्ररी'तल्या सर्व मराठी हस्तलेखांच्या पोथ्या कसरीनें खाऊन टाकिल्या! हल्लीं तेथें औषधाला एक हि मराठी जुनें लेखाचें चिटोरें नाहीं !!

गुप्तगंगा नर कपटि । दैवत लाविलें दिठी ।
सहजानंदाचे दाटी । पहिले उद्बोध तुटी ॥

उद्बोधनाथांनीं शके १६०९ मध्यें वैशाख वद्य ९ मीस समाधी घेतली. यांची समाधी यांचा गुरु जो गुप्तनाथ त्याचे समाधीजवळ च राशिन येथें आहे.

उद्बोधनाथांनीं अनेक शिष्य केले. पण त्यांचे गादीवर त्यांचे मागें केसरीनाथ हे बसले. हे केसरीनाथ राशिन येथें मामलतीचे हुद्यावर असत. सरकारचाकरीवर असतांना, गांवांत उद्बोधनाथ कीर्तन करीत व ज्ञानेश्वरीचें पुराण सांगत तेथें हे जात असत. पुढें उद्बोधनाथांच्या उपदेशानें यांस ईश्वरभक्तीचा व्यासंग फार जडला; व आपली नोकरी सोडून देऊन यांनीं उद्बोधनाथांचा गुरुमंत्र घेतला. केसरीनाथांची हि रचना पुष्कळ आहे. यांनीं 'सिद्धांतसार' या नांवाचा ग्रंथ शके १६३८ मध्यें रचिला आहे. यांचीं पदें हि पुष्कळ आहेत. यांनीं शके १६४६ मध्यें मार्गशीर्ष शुद्ध २ स समाधी घेतली. यांची समाधी आळंदीस आहे.

ह्या केसरीनाथांचे शिष्य 'मल्हारिनाथ' व 'शिवदिननाथ'. यांपैकीं पहिला म्हणजे मल्लारिनाथ हा केसरीनाथांचा गुरु जो उद्बोधनाथ त्याचा पुत्र होय. याचा मठ व याची शिष्यपरंपरा राशिन येथें आहे व दुसरा शिष्य जो शिवदिननाथ याचा मठ व याची शिष्यपरंपरा पैठण येथें आहे. म्हणजे केसरीनाथानंतर या परंपरेच्या दोन शाखा झाल्या. एक राशिन येथें च राहिली व दुसरी पैठण येथें गेली. पैठण येथें गंगेच्या कांठीं शिवदिननाथांचा भव्य मठ अजून हि आहे. या शिवदिननाथांच्या सर्व परंपरेंत आजपर्यंत जे पुरुष झाले त्या सर्वांत विशेष प्रख्यात पुरुष (ज्ञानेश्वरानंतर) 'शिवदिननाथ' ऊर्फ शिवदिन केसरी हा च होय. शिवनाथ हा यजुर्वेदी कौशिकगोत्री ब्राह्मण. याच्या बापाचें नांव कृष्णाजीपंत. हा पैठण येथील राहणारा असून ज्योतिषपणाची वृत्ति करी या कृष्णाजीपंताचा

... ... पुत्र छांदसी जाण । द्वादश पूर्ण वर्षे तया ॥
पदार्थ पडेल जो दृष्टीसी । नेऊनि द्यावा तेणें हलवेकऱ्यासी ।
आणुनी शर्करा मिठाईसी ॥ वाटुनी सर्वांसी भक्षावा ॥

अशा याच्या खोड्या असत. या छांदिष्ट व खोडकर मुलाचे हे चाळे

पाहून याच्या आईनें यास केसरीनाथाचे स्वाधीन केला. केसरीनाथांनीं हि त्यास आपल्या मठांत ठेवून घेतलें; आणि स्नान झाल्यावर पुढें खडावा आणून ठेवण्याची कामगिरी यास सांगितली. एके दिवशीं केसरीनाथांनीं पहांटेस स्नान केलें. परंतु त्यांचे पुढें खडावा ठेविलेल्या नव्हत्या; या चुकी-बद्दल त्या दिवशीं त्यांनीं

' खडाव मारिली त्या मुलाला । खोच पडली कपाळाला । रक्त भळभळा वाहतसे ॥

कपाळावरच्या खोकेंतून अशुद्ध वाहून गेलें आणि त्याबरोबर च या शिष्याची अशुद्धता निघून त्याचें चित्त त्या दिवसापासून शुद्धीवर आलें; व आपल्या सर्व खोड्या टाकून तो निर्मळ आचरणानें राहूं लागला. पुढें केसरीनाथांनीं याच्याकडून चांगला विद्याभ्यास करवून शके १६२८ सालीं त्यास गुरुमंत्र सांगून उपदेशदीक्षा दिली. हा च पुढें 'शिवदिन-केसरी' उर्फ 'शिवदिननाथ' या नांवानें प्रसिद्ध झाला. यानें कथाकीर्तनें करून शिष्यसांप्रदाय हि वाढविला. यानें 'विवेकदर्पण', 'ज्ञानप्रदीप' वगैरे ग्रंथ रचिले आहेत. यांशिवाय याचे श्लोक, अष्टकें असून पदें वगैरे हि पुष्कळ रचना आहे. याचा जन्म शके १६२० मध्यें वैशाख कृ. ७ मी भृगुवासरीं सकाळीं झाला; व हा शके १६९६ मध्यें माघ वद्य १३ स शिवरात्रीं समाधिस्थ झाला. म्हणजे यानें मराठेशाहीचे बरे दिवस पाहिले असून तीस पानपत येथें बसलेला जबर धक्का हि पाहिला होता. या पानपतचे प्रसंगानंतर महा-राष्ट्राची कशी काय हालहवाल होती याचें वर्णन शिवदिनकेसरींनी एके

१ असें सांगतात कीं, यास प्रथम शिवनाथ असें म्हणत. परंतु एके वेळीं याचें कीर्तन ऐकण्यास कोणी 'जर्जरी बक्ष' नांवाचा एक फकीर आला होता. त्यानें याचा भक्तिप्रेमा पाहून आपल्या डोईची टोपी काढून याचे डोईवर ठेविली; व यास 'पगडीबंधू' केलें. तेव्हांपासून या गोष्टीचे स्मरणार्थ हे आपल्या नांवा-पुढें 'दीन' अशीं अक्षरें लावून आपणास 'शिवदिननाथ' असें म्हणवूं लागले. या जर्जरीबक्षाची कबर रोझ्यास आहे. तेथें दरसाल मेळा भरतो. या जर्जरीबक्षा-प्रमाणेंच कोणी 'शहा दावल' या नांवाचा एक मुसलमान फकीर शिवदिन-नाथाचा मोठा स्नेही होता. यावर शिवदिननाथानें 'वाहवा शाह दावल, शाह-दावल पीर जागते अवल' असें एक पद केलेलें आहे.

पदांत केलें आहे. तें पद असें¹—

सोळा शतें चौऱ्याशित झाली धुलधानी ।
द्वैतराज्य दुष्टबुद्धी नासिले प्रधानी ॥ ध्रु० ॥

ज्यांशी त्यांशी गेले भाऊ नाना दोनी । तैसी कोणि कोणांची मानीना निदानी ॥ सारा दाणा जमी पट्टी द्रव्य गृह खाणी । पंचाशित लुटालुट मांडिली तापत्रय दुःखांनीं ॥ देशग्रामवस्ती ओस पाडिल्या पेंढाऱ्यांनीं । तस्कर पुस्कर पापी उदधी आणिले खिडाऱ्यांनीं ॥ हाहाःकार तो फार चि केला राघोबा वाघांनीं । .... उरली सुरली ग्रामअहंता बुडविली द्वेषांनीं । तीर्थं क्षेत्रें गाई ब्राह्मण फार कष्टलीं क्लेशांनीं ॥ भक्त विरक्त साधु संत त्राही बोलति वाणी । शिवदिनकेसरी भगवंता तूं यासी पाव निर्वाणी ॥ सोळा० ॥ १ ॥

शिवदिनकेसरींनीं आपल्या पदांत आपल्या कुलस्वामीवर- तुळजा-पुरच्या भवानीवर-एक सुंदर पद केलें आहे. 'हे जगदंबे विश्वकदंबे । निरावलंबे तूं शिवसांबे । मज अविलंबें । धांव पाव निर्वाणी ॥ हें यांचें पद चमत्कृतिजनक आहे. याचें विठ्ठलस्तुतिपर एक पद येथें देतों :—

विठ्ठल गायिलाचि गाऊं । विठ्ठल पाहिलाचि पाहूं ॥ ध्रु० ॥
सत्रावी भिवरेच्या तीरीं । पंढरपुरासि जाऊं । चंद्रभागे
स्नान करुनी । मुक्ति पताका लावूं ॥ विठ्ठल गायिला. ॥ १ ॥
मृदंगवीणा टाळ घोळ संत संगती वाहूं । प्रदक्षिणेसी नाचत
कीर्तनीं नेमनिष्ठ राहूं ॥ विठ्ठल गायिलाचि गाऊं ॥ २ ॥
जीवजंतू पंढरिचे वतनी । त्यांस विठ्ठलरूप भासूं । स्वहित
शिक्षित त्यांचीं वचनें । अन्न क्रोश साहूं ॥ विठ्ठल ॥ ३ ॥
वेणूनादीं संतत काला । केसरि गुरुचा खाऊं । शिवदिन
गारुडपारीं । प्रसाद हरिदासांचा लाहूं ॥ विठ्ठल गायि-
लाचि गाऊं । विठ्ठल पाहिलाचि पाहूं ॥ ४ ॥

या परंपरेंतील सर्व पुरुषांत शिवदिननाथांचें नांव फार प्रसिद्ध असण्याचें एक कारण असें दिसतें कीं, यांनीं आपल्या मठाची नीट व्यवस्था करून देऊन त्यास चांगला स्थायिकपणा आणिला; व उत्सव—नैवेद्याची उत्तम प्रकारची तरतूद करून ठेविली. तसें च यांची पद्यरचना हि बऱ्या प्रकारची असून विपुल आहे, हें हि एक कारण आहे. शिवदिननाथाचा नर-

१ सरदार आबासाहेब मुजुमदार यांचा संग्रह.

हरीनाथ या नांवाचा एक शिष्य होता. नरहरीनाथ हा शिवदिनाचा पुत्र होय. या नरहरीचीं हि अनेक पदें आढळतात.[1] याचें एक पद असें—

गुरुरायें बरवें केलें। माझें मीपण हरूनि नेलें॥
काय सांगू आतां बाई। सांगायाची सोय च नाहीं॥
ठेवितां च माथां हात। षड्रिपूंचा झाला घात॥
दृष्टी मुरडोनी दावितां। जाली मनासि उन्मनता॥
द्विज करतां अवलोकन। गेलें तुटोनी बंधन॥
शिवनाथें धरितां करीं। तेव्हां जहाला नर हरी॥

या नरहरीनाथाचे दोन शिष्य बरे च प्रसिद्ध आहेत. एक लक्ष्मण व दुसरा महीपती. यांपैकीं लक्ष्मण हा नरहरीनाथाचा पुत्र होय. आपला आजा जो शिवदिननाथ त्याच्या च प्रमाणें लक्ष्मण लहानपणीं फार छांदिष्ट होता. भक्तमंजरीकार राजाराम प्रासादी लिहितात कीं, हा लक्ष्मण बावा 'लोलिंबराज साधु सारिखा। अत्यंत विषयी' होता. याचा थाटमाट अगदीं चैनीचा असे.

शिपाई ढाल मस्तकीं फेटा। पायांत तोडा वेष मराठा।

असें याचें त्यांनीं वर्णन दिलें आहे. एके वेळीं हा नरहरिनाथांच्या पुण्यतिथीला पैठणास आला. तेव्हां हि आपल्या बरोबर कलावंतिणी स्त्रिया यानें आणिल्या होत्या; आणि हा रक्तासारखे डोळे लाल झालेल्या व तोंडांत विडा खाल्लेल्या अशा त्या गणिकांस घेऊन, त्यांच्या आंगावर हात टाकून खुशालपणें रस्त्यांतून फिरे. हें पाहून त्या क्षेत्रांतल्या लोकांस नरहरिनाथाची आठवण येई व वाईट वाटे. या च वेळीं लक्ष्मणाची आत म्हणजे शिवदिननाथांची मुलगी हि तेथें आली होती. तिनें हा प्रकार पाहून एक दिवस लक्ष्मण आपल्या गणिकेचा हात धरून सैंपाकघरामधून च माडीवर जात असतां त्यास वाटेंत

---

१ मागें पृष्ठ ६४ वर वामनपंडिताची हकीकत सांगतांना भर्तृहरीच्या श्लोकांचें भाषान्तर करणाऱ्या 'नरहरी' चा उल्लेख आला आहे. तो नरहरि व हा नरहरि हे दोन भिन्न पुरुष होत. त्या नरहरीनें आपल्या भर्तृहरीच्या श्लोकांच्या भाषांतराच्या प्रारंभीं आपली माहिती पुढीलप्रमाणें दिली आहे.

अंबा नाम पुरी असे महिवरी प्रख्यात योगेश्वरी।
सिद्धांचे हृदयांतरीं गमतसे अज्ञा जसी शांकरी॥
तेथें 'व्यास' कुळावतंस निवसे श्रीशंकराख्या जया।
त्याचा आत्मज बाल तो नरहरी व्याख्यार्थ ग्रंथास या॥ १॥

अडविलें व त्याची अतिशय निर्भर्त्सना केली. आत्याबाईचे हे अत्यंत क्रोधाचे पण पराकाष्ठेच्या कळवळ्याचे शब्द ऐकून लक्ष्मणानें आपलें वर्तन सुधारण्याचा निश्चय केला; व या च वेळीं आपलीं तीं चैनीचीं वस्त्रें आंगावरून काढून मैंपाकघरांतून विस्तव आणवून जाळून टाकिलीं. यापुढें हा ईश्वरभजनाकडे वळला. याचीं कांहीं पदें असून याचा 'प्रीतिभूषण' या नांवाचा एक ग्रंथ हि आहे असें सांगतात.

नरहरिनाथांचा दुसरा शिष्य महीपती या नांवाचा होता हें वर सांगितलें आहे. महीपतीची प्रसिद्धि उत्तरहिंदुस्थानांत फार आहे. या महीपतीची उर्फ महीपतीनाथाची पुष्कळ रचना आहे; व पदें, अभंग, कडाका छंदांतले कटाव, लावण्या अशी ती नानाविध प्रकारची आहे; आपले पद्यांत हा नरहरी-महीपती असें स्वतःस म्हणवितो. वास्तविक पाहतां नरहरि हें गुरूचें नांव व महीपती हें शिष्याचें नांव आहे. तेव्हां एकाजनार्दन, उद्धवचिद्धन, शिवदिनकेसरी वगैरे नांवांप्रमाणें पहिलें नांव शिष्याचें व गुरूचें असें असावयाचें. परंतु येथें तसें नसून पहिलें गुरूचें व दुसरें शिष्याचें असा प्रकार आहे. या महीपतीच्या आयुष्याचा बराच काळ ग्वालेर--उज्जनीकडे गेला असल्यामुळें त्याची कीर्ति व शिष्यपरंपरा त्या च प्रांतांत जास्त आहे. उज्जनीस नाथसांप्रदायी दत्तबुवा नांवाचे साधु पुरुष असत. त्यांचे मठांत हे महीपतीनाथ कांहीं वर्षे राहात असत. पण हे मूळचे पैठण येथील राहणारे आणि प्रसिद्ध संत व कवि जे जनार्दनस्वामी त्यांचे वंशज होत. येथून ते प्रथम बडोद्यास गेले. तेथून मग पुढें ते इंदुरास जाऊन राहिले. इंदूर येथें असतांना त्यांचा तेथें चांगला प्रपंच वाढला. असें म्हणतात कीं, यशवंतराव होळकरानीं या महीपतीनाथांचा अनुग्रह घेतला होता. इंदुराहून पुढें हे उज्जनीस जाऊन राहिले. उज्जनीहून दौलतराव शिंद्यांच्या विनंतीवरून ते ग्वाल्हेरीस गेले; व ग्वाल्हेरीस

---

१ 'उज्जनीस महीपती हा दत्तनाथ नावांच्या एका स्वामीच्या मठांत राहात असे. या दत्तनाथाची परंपरा व मठ हीं अजून हि उज्जनीस आहेत. या दत्तनाथाची पुष्कळ कविता त्या प्रांतांत आहे. हा १३६ वर्षांचा पूर्ण वयस्क होऊन वारला' असें रा. भालेराव लिहितात. 'या महिपतीचें नांव महिपत भारती, यांची समाधी शिंगणापुराजवळ फडतरी या गांवीं गुप्तलिंगाजवळ आहे. यांचे गुरुचें नांव नरहर भारती. हल्लीं या शाखेच्या गादीवर जे पुरुष आहेत, त्यांचें नांव गंगाभारती, मठ पानभोशी' इ० मोगलाई. (दासगणू यांच्या सांगण्यावरून)

बरे च दिवस राहून तेथून च कैलासवासास गेले. यांचा मठ व गादी अजून हि ग्वाल्हेरीस आहे. यांनीं शके १७४४ मध्यें पौष शुद्ध १३ स समाधी घेतली.

वर लिहिलेल्या मजकुरावरून हें सहज ध्यानांत येईल कीं, या नाथ-सांप्रदायी गुरुशिष्यांची परंपरा श्रीनिवृत्तिज्ञानेश्वरांपासून तो नरहरीमहीपती-पर्यंत म्हणजे शके १२०० पासून १७४४ पर्यंत पांचशें साडेपांचशें वर्षे मराठी भाषेंत एक सारखी ग्रंथरचना करीत असून महाराष्ट्राची अव्याहत सेवा करीत आहे. ज्यांत या परंपरेंतलि बहुतेक पुरुषांचा उल्लेख आहे असें नरहरीचें एक पद येथें देतों:--

सकळा आदिनाथ शिवशंकर भोळा। विष्णूचा अवतार मछींद्र जाला।
गोरक्षाचे पोटीं गोरखनाथ उद्भवला। गुरुभक्तिनें गेणीनाथ उद्धारला॥ १॥
जयजय स्वामी नाथा सद्गुरु मूर्ती। अखंड चरणांगुष्ठीं वोवाळूं आरती॥धृ०॥
निवृत्तीचा ज्ञाननाथ त्याचा सोपान। चौथी मुक्ताबाई ब्रह्मचि परिपूर्ण।
सत्यमळा तारी सांगे गुरुखूण। गैबी त्रैलोक्य मध्यें जाहला पावन॥ २॥
गुप्त उद्बोधासी सांपडला ठेवा। केशरी जाला न कळे मोक्षाचा हेवा।
शिवदिनसुत हा नरहरी मज पावेल केव्हां। अक्षयी महिपति होईन राजा मी तेव्हां॥३॥

या पुस्तकाच्या मर्यादेला जो काळ ठरविला आहे त्या सर्व काळ-भर ही परंपरा ग्रंथरचनेंत सारखी निमग्न आहे. अशा या कौतुकास्पद परंपरेंतलि या पुरुषाचीं एक दोन पदें येथें देतों--

गुरूनें नवल केलें ग। माझें मीपण नेलें ग॥
गुरुरूप माझ्या नयनीं भरलें। ब्रह्म चि होउनि गेलें ग॥ धृ० ॥
नयन सांठउन नयनांत। उभें मज केलें अंगणांत।
हळू च सांगे कानीं दुरुनी। बोट दाखवी गगनांत॥
निळी चांदणी लखलखली। प्रभा लोचनीं झकझकली।
पहातां दृष्टी न पुरे माझी। पुढें ज्योती चकचकली॥
सुंदर सुनीळ नार ग। स्वरूप तीचें अरुवार ग।
मस्तकीं येक फूल फुललें। तें हि सदा गरुवार ग॥
फुलोन फुलली पूर्ण कला। चिन्मय उगवे चंद्रकला।
मुद्रा तंद्री लागुन गेली। अलक्ष रूप झाला सगळा॥
नरहरिनाथा श्रीगुरुराया। महिपति लागे तव पाया।
कर्ता हर्ता तूं चि स्वामी। अर्पण केली तुज काया॥

या पदांत एकाग्र चित्त केल्यावर गुरुकृपेनें दिसणाऱ्या दिव्य तेजाचें वर्णन केलें आहे. अशा अनुभविक वर्णनाचीं या महीपतीनाथाचीं अनेक पद्यें आहेत. साधारणपणें इतर बाबींच्या वर्णनात्मक पद्यांत हा महीपतीनाथ अनेक वेळां असले प्रकार मांगतो. मुलांच्या खेळाचीं याचीं कांहीं वर्णनपर पद्यें आहेत. त्यांत 'शिमगा' हें याचें पद पुढीलप्रमाणें आहे—

सावध व्हा गडे हो नीट उमगा। शिमगा निघून जाईल कीं ॥
बसुन तमाशा पाहुं चला रे पहातां पहाट होईल कीं।
पांच पंचविस पोरें यांची संगत सोडुन द्यावी कीं।
त्रिगुण मोळी बांधुन होळी ऐट पिटावर न्यावी कीं।
सत्रावीचा लोट घोटुन लक्ष सुनीळा लावी कीं।
फटफटित चांदणें ज्योतिज्वाळा त्यांत भासा येइल कीं।
नवरंगाचा येक च गोळा बहु बाभाळा भासेल कीं।
चंद्रसूर्य दखणें गेलें पाहतां पाहणें नासेल कीं।
लपेल ढवळें दिसेल पिंवळें यांत कांहीं बाही असेल कीं।
त्यांत मिळावें तन्मय व्हावें साधनिं मन हें भावेल कीं।
गुरुची सेवा घडेल जेव्हां समाधि लागुन जाइल कीं।
नरहरिनाथा स्वामि समर्था कधिं हे घडोन येइल कीं।
जन्ममरण या दुःखापासुनि सुटका कशि तरी होइल कीं।
महिपति किंकर अखंड भोगी स्वरुपसमाधित राहिल कीं।
हा सुखसोहळा आपुल्या डोळा आपण चि आपणा पाहिल कीं।
जनासि हंसतो मनासि पुसतो कधिं सण शिमगा येइल कीं।
सद्गुरुनाथें कृपा करुनि मज माहेराप्रति नेइल कीं ॥ सावध० ॥ १ ॥

हें पद साधारण ऐकणाराच्या कानाला संतोष देईल व यांतलें वर्णन अनुभविकांच्या अनुभवाला चांगलें च पटेल, असा भरंवसा वाटतो. आतां, सर्वांच्या अनुभवाला पटेल अशा एका कवनांतला कांहीं भाग नमुन्यासाठीं देऊन हें प्रकरण पुरें करूं. यांत कवीनें आपल्या काळच्या लोकस्थितीवर फटका उडविला आहे.

पाहतां पाहतां धर्म बुडाला, अधर्म झाला चहूंकडे ।
जिकडे तिकडे कली मातला, कठिण काळ हा अला पुढें ॥ ध्रु० ॥
दात्यांचे घरीं दरिद्र आलें, कृपण धनाढ्य झाले कीं ।
पापि चिरायू पुण्यशील ते, अल्पायुष्या गेले कीं ।

सत्कर्माचा लोप जाहला, दुष्कर्मी जन भुलले कीं ।
स्वधर्म सांडुनि अधर्म वाटे, कैसें कलियुग आलें कीं ।
पुत्र पित्याचा द्वेष करीतो, कांता पतिशीं मानीना ।
मायलेंकिचें भांडण होतें, जीव सासुवर देति सुना ।
शिष्य गुरूचा प्राण घेतो, गुरु शिष्याकडे पाहीना ।
बंधुबंधुशीं वैर चाललें, भाऊ बहिणीशीं बोलेना ।
सेवक स्वामिसीं मारूं पाहता, स्वामिसेवका वैर पडे ॥ जिकडे० ॥
कीर्तनसमयीं निद्रा येई, नाचामधिं जन दंग पडे ।
साधुसंतासी दृष्टी पाहतां, कवाळासि तें पित्त चढे ।
नामस्मरणीं वाचा बसली, विषयी गाणें चित्तिं जडे ।
नरहरि सद्गुरु-भजनीं महिपति जडला हा मज समज पडे ।
हरिनामाचा गजर करतां, कळीकाळ तो पायां पडे ।
कडकड कडकड वाजवि टाळी उगा च पाहतो तोंडाकडे ॥ जिकडे ०॥

मध्वमुनि–अमृतराय वगैरे.

———:०:———

असें दिसतें कीं, मराठेशाहीच्या ऐन अमदानींत स्वतंत्र अशी काव्यरचना करण्याकडे मराठी कवींची प्रवृत्ती होत चालली होती. वेदान्त वगैरे शास्त्रीय विषयांवर स्वतंत्र, म्हणजे भाषांतर नाहींत असे, ग्रंथ तर फार पूर्वींपासून तयार होत होते. परंतु ज्यांना काव्य म्हणतां येईल असे प्रबंध अजून फारसे होत नव्हते. पण, पेशवाईच्या अबादानीमुळें लोकांच्या मनाला स्वास्थ्य वाटून चित्तरंजक रचना करण्याकडे ग्रंथकारांची लेखणी वळूं लागली. यापूर्वीं आलेल्या लोलिंबराजाच्या 'रत्नकलाचरित्रा' चा उल्लेख मागें आला च आहे. पण हें कवीनें स्वतःच्या कल्पनेनें कल्पिलेलें स्वतंत्र कथानक नसून प्रत्यक्ष घडलेलें असें चरित्र आहे. भक्तीच्या दृष्टीनें साधूंचीं चरित्रें आख्यायिकांचा आणि चमत्कारांचा पालापाला लावून ज्याप्रमाणें सजवून सांगतात त्याप्रमाणें च हें हि चरित्र फार तर शृंगाराचें रूपुस्त लावून सांगितलेलें असेल. पण अगदीं नवीन असें स्वतंत्र कथानक कल्पून तें पद्यरूपानें कथन केलेलें असें हें रत्नकला-चरित्र नाहीं. हल्लीं उपलब्ध असलेलें अगदीं स्वतंत्र असें सर्वांत मोठें कथानक म्हटलें म्हणजे 'शशिसेनाकाव्य' हें होय. हें काव्य जगन्नाथ या कवीनें रचिलें आहे. याचें कथानक कोणत्या हि प्राचीन ग्रंथांतून घेतलेलें नसून तें कवीनें स्वतःच्या कल्पनेनें रचिलें आहे.

कोणा एका देशांतलि अमरावती नामक नगरींत एक राजा राज्य करीत होता. या राजाचा फार च बुद्धिमान् व सुगुणी असा एक प्रधान होता. हा प्रधान सर्व ऐश्वर्यानें संपन्न होता. पण पुत्रोत्सवाचें सुख त्याला लाभलेलें नव्हतें. याकरितां त्याच्या स्त्रीनें अंबाभवानीची पूजाअर्चा करून तीस प्रसन्न करून घेतलें व तिजजवळ पुत्र मागितला. पण 'तुझ्या कपाळीं पुत्र लिहिलेला नाहीं.यामुळें तुला पुत्रप्राप्ति अशक्य आहे. तरी माझा एक पुत्र आहे तो मी तुला देईन' असें देवीनें तिला सांगितलें. पुढें देवीनें माळिणीच्या रूपानें येऊन त्या प्रधानस्त्रीस फुलांचा एक हार दिला. या हाराचा लौकर च एक मुलगा झाला. हें पाहून प्रधानास व त्याच्या स्त्रीस परमानंद झाला आणि

पुत्रवात्सल्यानें त्या बाईस दुधाचा पान्हा हि फुटला. पुढें या मुलाचें त्यांनीं उत्तम प्रकारें पालनपोषण केलें आणि नांव अहिमाणिक असें ठेविलें.

हा मुलगा थोडासा मोठा होतो तों च त्या देशाच्या राजाला एक कन्या झाली. ती फार सुंदर असल्यामुळें राजानें तिचें नांव 'शशिसेना' असें ठेविलें. हीं दोन्ही मुलें थोडीं मोठीं झाल्यावर दोघांचें हि शिक्षण एका च गुरूपाशीं व एका च ठिकाणीं होऊं लागलें. अनेक तऱ्हेच्या कला व विद्या हीं दोघें हि पढलीं. शस्त्रविद्येंत आणि शरसंधानांत हि तीं दोघें निपुण झालीं; आणि दोघें हि फिरावयाला व शिकारीला बरोबर च रानावनांत जाऊं लागलीं. असा क्रम चालत असतां एके दिवशीं शशिसेनेची लिहावयाची लेखणी कोठें हरवली होती ती कांहीं केल्या सांपडेना. तिची ती लेखणी तिचा बाळपणचा मित्र व सहाध्यायी अहिमणी यास सांपडली. अहिमणीनें लेखणी देण्याचें कबूल केलें; पण अशी अट घातली कीं,

> म्हणेन जें मी तुज लागिं बाळे । तें मानिशी तूं जरि चंद्रभाळे ॥
> जरी मला तूं निज भाक देशी । ही लेखणी देईन गे सुकेशी ॥

ही अट शशिसेनेनें कबूल केल्यावर अहिमणीनें तिची लेखणी दिली; व त्या प्रधानपुत्राची स्त्री होण्यास ती मुलगी वचनबद्ध झाली. आधीं च दोघांचीं हि मनें एकमेकांवर आसक्त होतीं; व प्रेमरज्जूनें आणि वचनप्रमाणानें तीं आतां बांधलीं गेलीं तेव्हां,

> तूं प्राण माझा सगुणे तुझा मीं । तूं चंद्रमा कौमुदिनी तुझी मी ॥
> सुगंध तूं मी वनपुष्पवल्ली । जशी सुरंगी सम युक्त लाली ॥

असें त्यांस होऊन गेलें. परंतु त्यांची लग्नाची गांठ पडली नव्हती. यामुळें तीं दोघें हि चिंताक्रांत होती. अशा प्रसंगांत त्या दोघांनीं हि आपलें मन व संकट आपल्या गुरुजीस सांगितलें; आणि त्यास सहाय करून घेऊन त्याच्या मदतीनें त्या दोघांचें लग्न लागलें. धर्मशास्त्रदृष्ट्या यथासांग लग्न लागलें तरी लौकिकदृष्ट्या त्यांची अडचण दूर झाली नाहीं. याकरितां त्यानें नदींत बुडून व तिनें शिकारींत वाघाच्या तडाख्यांत सांपडून, असा दोघांनीं हि आपण मेल्याचा बहाणा करून तीं दोघें दूर देशास चोरून निघून गेलीं. निघून जातांना शशिसेनेनें पुरुषवेश धारण केला. त्या दूरच्या गांवास गेल्यावर मोठ्या चमत्कारानें त्या दोघांची तुटातूट झाली; व शेवटीं त्या पुरुषवेशधारी शशिसेनेला त्या गांवच्या राजाच्या पदरीं नोकरीस राहणें भाग पडलें. या

ठिकाणीं असतां त्या प्रांतांत एक वाघ फार मातला होता व कोणाच्यानें हि तो मारवेना. तेव्हां एके दिवशीं त्या राजानें पण लाविला कीं, जो कोणी या वाघाला मारील त्याला मी आपली कन्या देईन. कांहीं तरी 'स्वामिकार्य' करावें या भावनेनें वेशधारी शशिसेनेनें तो मातलेला वाघ ठार केला व राजाचें संकट निवारिलें. परंतु त्यामुळें हिच्यावर एक नवें च संकट अकल्पित येऊन पडलें. राजानें आपल्या कन्येशीं—ती खराखुरा पुरुष आहे असें समजून--शशिसेनेचा विवाह केला. अखेर फलशोभनाचा प्रसंग आला. तेव्हां युक्तिप्रयुक्तीनें तो शशिसेनेनें लांबणीवर टाकिला. शेवटीं अहिमणीची व शशिसेनेची मोठ्या चमत्कारानें गांठ पडली; व त्या दोघांनीं हि झालेला सर्व वृत्तान्त त्या राजकन्येमार्फत राणीस व राजास निवेदन केला. वृत्तान्ताच्या खरेपणाबद्दल खात्री पटल्यावर राजाला एक प्रकारचें कौतुक वाटलें; व त्या राजानें

सन्मानना करुनियां अहिमाणिकाला । वेगें समर्पिलि तया निज राजबाला ॥

आणि मग

राज्यांत त्या नृपतिस्नेहवशात्सुखानें । दोघां स्त्रियांसहित गे अहिमाणिकानें ॥
नाना विलास सुखसंभ्रम राजलीला । भोगूनियां कितिक वासर वास केला ॥

असा आनंदाचा काळ क्रमीत असतां या जोडप्यावर पुन्हां दुसरें एक संकट ओढवलें. अहिमाणिक हा प्रथम नागलोकचा राहणारा होता व तेथें त्याची पूर्वींची एक वधू हि होती. तिनें येऊन या आपल्या प्रियास फुसलावून पाताळांत नागलोकीं नेलें; व आपण सुखांत पडून तिनें शशिसेनेस दुःखसागरांत लोटून दिलें; आणि यामुळें शशिसेना भ्रमिष्ट होऊन भ्रांतिवटासारखी भटकूं लागली. तिची ती दीनावस्था पाहून, वनदेवतांनीं कृपावंत होऊन तिला तिचा प्राणाहून हि प्रिय असा अहिमाणिक परत आणून दिला; व पुन्हां दोघें हि सुखानें नांदूं लागलीं. थोडे दिवसांनीं हीं दोघें आपल्या पहिल्या देशास आपल्या मातापित्यांकडे परत गेलीं; व मग तेथें अक्षय आनंदांत व सुखांत राहिलीं.

पुरातन कथा अशी अति अपूर्वशी ऐकिली ।
विशेष कविता प्रबंधित करूनि म्या वर्णिली ॥
यथार्थ नवधारसें स्तुति पतिव्रतेची बरी ।
समग्र कथितां अशी सगुण सारशी शाजरी ॥

असें कवि ९७१ व्या पद्यांत म्हणतो. आणि हें शशिसेनाव्रत भाद्रपदांत आचरून ही काहणी ऐकली असतां कोणी ही वधू 'न होय पण ती

कधीं प्रियवियोगिनी सर्वथा ' असें फळ सांगतो.

असें हें जरासें लांब कथानक जगन्नाथ कवीनें पांचशें एक्याऐंशीं पद्यांत सांगितलें आहे. या काव्याची रचना साधारणप्रतीची च आहे; व शब्दांची ओढाताण आणि थोडेसें उत्तानशृंगारात्मक चारगट वर्णन या काव्यांत आल्यामुळें हें अगदीं विशोभित झालें आहे. पण या बाबी अशा असल्या तरी हि स्वतंत्र संविधानक कल्पून हें ' शशिसेना काव्य ' रचणारा हा जगन्नाथ पंडित कवि महाराष्ट्रीयांच्या आदरास व कौतुकास विशेष पात्र आहे.

या शशिसेना काव्याशिवाय पौराणिक आख्यानांवर व वेदान्त विषयावर या कवीची आणखी हि बरी च रचना आहे. बोधवैभव, ज्ञानबत्तिशी वगैरे प्रकरणें असून याची एक वाक्यसुधेवर व एक भगवद्गीतेवर, अशा टीका उपलब्ध आहेत. हा कवि सतराव्या शतकाच्या शेवटीं होऊन गेला. यानें आपल्या बोधवैभवाचे शेवटीं त्याचा रचनाकाल शके १६६९ असा दिला आहे; याचे गुरूचें नांव ऋपीश्वर असें होतें[2]; व यानें संन्यासदीक्षा धारण केली असावी असें कळतें.

जगन्नाथाप्रमाणें आणखी हि कवींनीं लहान मोठीं स्वतंत्र रचना या काळीं केली असावी असें मानण्यास बरा च पुरावा आढळतो. या वेळीं महाराष्ट्रांतील लोकांच्या डोळ्यासमोर अनेक तऱ्हेचे प्रसंग व अद्भुत घडामोडी होत होत्या. सुखदु:खाचे अनेक प्रसंग ते पहात होते व ऐकत होते; आणि असें होत असतां या सर्वांची लेखणी त्यांसंबंधें अगदीं मूकव्रत धारण करून राहिली असेल व कोणा हि कवीच्या काव्यरचनेचा सूर या घडामोडीच्या दिवसांत त्यांचें वर्णन करण्यास लागला नसेल हें फारसें संभवत नाहीं.

या च सुमारच्या ' जीवन ' नांवाच्या एका कवीनें लिहिलेला ' अनुभवलहरी ' या नांवाचा एक प्रबंध आहे[3]. याचे चार प्रसंग आहेत. एक

---

१ ही गीतेवरील टीका समश्लोकी आहे. हिचा समाप्तिकाल शके १६७३ श्रावण शु. ३ असा दिला आहे.

२ ऐसें दुर्लभ अखंडानंद । जें दर्शनें करी निर्द्वंद्व ।
जो जगन्नाथाचा गुरु विशद । ऋषीश्वर नाम ज्याचें (अखंड सहजावस्था).

३ जीवन नांवाच्या कवीचीं अष्टकें व स्तोत्रें हि आहेत. पण हे दोन्ही जीवनकवी एक च किंवा काय हें कळण्यास मार्ग नाहीं. एक नसावेत असें वाटतें. स्तोत्रकर्त्या जीवनानें आपला गुरु मुकुंद व गांव नांदेड दिलें आहे. लहरीकर्त्यानें अशी कांहीं च माहिती सांगितली नाहीं.

गृहस्थ बेरोजगारी असा घरांत बसून असे, हें पाहून त्याच्या कुटुंबांतलीं माणसें त्याला फार टाकून बोललीं व पदोपदीं त्याचा अपमान आणि पाणउतारा करूं लागलीं.

धनावेगळें सौख्य संतोष नाहीं। धनावेगळा मान सन्मान नाहीं ॥
धनावेगळा तो जनां आवडेना। धनावीण जो तो मृतासाम्य जाणा ॥

ही जगाची राहटी च आहे. एक दिवस त्याला त्याचीं घरचीं माणसें फार च दुरुत्तरें बोललीं; तीं ऐकून त्याच्या बायकोस अतिशय खंती उत्पन्न झाली.

सतिस हें बहु वाइट वाटलें। नयनिं किंचित बाष्प हि दाटलें।
विषम मानस दुश्चित बैसली। विघुरली वसुधातळ न्याहळी ॥

अशा स्थितींत सारा दिवस घालविल्यावर रात्र पडली आणि तिची आणि नवऱ्याची गांठ पडली. तेव्हां तिनें नवऱ्यास कांहीं तरी रोजगारधंदा पाहण्याविषयीं फार आग्रहानें सांगितलें. घरांत जावा, नणदा कशा टोंचून बोलतात व त्याचा कसा संताप येतो हें त्यास सांगतांना ती थोडीं दुरुत्तरें हि बोलली. एकांतांतले बायकोचे हे शब्द ऐकून 'मातापिता भगिनि आणि समस्त लोकां' चा निरोप घेऊन तो दुसरे च दिवशीं रोजगारासाठीं घर सोडून बाहेर पडला. थोडे च दिवसांत त्यानें सैन्यांत नोकरी पत्करिली व तो सैन्याबरोबर दूर देशीं गेला. आपल्या यजमानांना रोजगार लागला हें पाहून स्त्रीला प्रथम फार बरें वाटलें. परंतु सैन्याचे मुक्काम दूर देशांत गेल्यावर तिकडील हकीकती ऐकून तिला वाईट वाटूं लागलें; व तिकडील कष्ट मनांत आणून ती दुःख करूं लागली.

कळकळित उन्हाळा काळ कर्मेल कैसा। तळमळि मन जैसें जाळियांतील मासा

असें मनांत येऊन तिला घरांतल्या घरांत फार हुरहुर वाटे.

चालोनि गेल्या श्रमल्या दुपारा। नेत्र क्षुधेनें फिरती गरारा ॥
तंबूमधें उष्ण बहू उबारा। तेव्हां तयीं घालिल कोण वारा! ॥

एकादे वेळीं पाऊस पडला तर मग

वारा पाउस सोसितां तंव बहू रानामधें राहती
रात्रीं चाचड झोंबती क्षिति किती सांगूं जळो ही स्थिती।
झालें कूच म्हणोनि गुल्ल (?) करितां रात्रीं च पैं ऊठती
हा हा कष्ट किती म्हणोनि श्रमती कोणासि ना सांगती ॥

इकडे स्त्रीची अशी स्थिति होई; व तिकडे नवऱ्याला हि घरच्या आठवणी येत—

मुकामास येतां च निद्रेस जेव्हां । मुलें लेकरें आठऊ होय तेव्हां ॥

कोणी आल्या गेल्या वार्तिकाबरोबर घरून 'पापड लोणचीं' वगैरे जिन्नस व वाळविलेलें दहीं, आंबेंत भिजवून वाळविलेला शालूचा फडका, वगैरे उपयोगी पदार्थ आणि स्वहस्तें लिहिलेलें पत्र हि बायको पाठवी. तें पाहून त्या दूर रानावनांत नवऱ्याला फार आनंद वाटे. इत्यादि सर्व बारिकसारिक गोष्टी हि यांत लिहिल्या आहेत. एकादे वेळीं सैन्यांतून नवरा हि कांहीं वस्तू घरीं पाठवी.

चोळी सुंदर राजहंस लिहिले भूजांवरी साजिरे ।
तूंतें पाठविली अपूर्व बरवी हे आपुले आदरें ॥

अशा प्रकारचा या प्रबंधाचा विषय आहे. या लहानशा काव्याचा इतका खुलासा करण्याचें कारण असें कीं, हें एक त्या वेळची समाजस्थिती दाखविणारें व घरगुती मनोविकार सरळ भाषेंत सांगणारें गोड प्रकरण आहे. हा एक नमुना झाला. पण असलीं प्रकरणें स्वानुभवावरून किंवा प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं स्थिति पाहून कवी लिहूं लागले होते[1], हें यावरून स्पष्ट होतें. या च प्रकारचें 'शिवराम' नांवाच्या कवीचें हि एक लहानसें प्रकरण आहे. यांत पतिराज दूर देशास गेले असतां घरीं बायकोनें निरनिराळे सणावाराचे दिवस कसे घालविले याचें वर्णन आहे. याप्रमाणें सुमारें एक वर्ष गेल्यानंतर एक दिवस सेवकानें येऊन यजमान आल्याची खबर सांगितली.

ऐकुनी असा शब्द भामिनी । वस्त्र सांवरी तुष्टली मनीं ।
येउनी गृहद्वारिं पातली । पावली म्हणे देवमाउली ॥
तों उभा असे आंगणी पती । देखुनी तिला अश्रु लोटती ।
हर्ष अंतरीं फार वाटला । विरहशोक तो सर्व सांडला ॥

आणि मग ते दिवशीं तिनें 'रुचकर व गोड' पदार्थांची पाकसिद्धी करून मोठ्या आनंदानें पतीस वाढून भोजन केलें. त्या दिवशीं 'वाटे तिला दिवस का अति थोर झाला' पण तो लांब आणि कंटाळवाणा दिवस सरून रात्र हि आली; व प्रवासांतल्या सुखदु:खांच्या गोष्टी बोलण्यास आणि

---

१ 'अनुभवलहरी' हें जीवन कवीनें स्वतःच्यासंबंधानें लिहिलें असावें, असें आंतील भाषेवरून वाटतें. पण

साष्टांगीं प्रणिपात त्या गजमुखा घालीतसे किंकरू ।
कांहीं येक विनोदसार रचना आज्ञा तुझी; दे वरू ॥

या गणेशाच्या नमनावरून हें प्रकरण काल्पनिक असण्याचा हि संभव आहे.

त्यजूनीयां मातें बहु दिवस गेलेत रमणा ।
मनामध्यें कांहीं कधि तरि तुम्हां येत करुणा ॥

असें रागावून सांगण्यास फुरसत सांपडली.

साधारणपणें 'बारा मास' म्हणून विठ्ठल, त्र्यंबक वगैरेंचीं जीं प्रकरणें आहेत तीं असल्या च धर्तीवर रचिलेलीं आहेत. कोणीं कोणीं त्यांत अनुभवसिद्ध गोष्टी सांगून त्यांना विशेष गोडी आणिली आहे; व कोणीं अगदीं च ठरीव वर्णनें केलीं आहेत, इतका च यांत भेद आहे.

कवींच्या कल्पनेच्या भराऱ्यांत एक तऱ्हेची मौज वाटते हें खरें, पण तितकी च मौज अगदीं साधेपणाचे वर्णनांत हि अनुभविण्यास येते. ज्यांत स्वत:चें निरीक्षण तंतोतंत उतरिलें आहे; व ज्यांत डोळ्यांनीं जें पाहिलें, कानांनीं जें ऐकिलें व मनानें जें अनुभविलें तें च जसेंच्या तसें हातांनीं लिहिलेलें आहे अशी रचना प्रत्येकाच्या स्वानुभवास पटते व त्यांत च सहृदय काव्याची ओळख दिसून येते; आणि असें वर्णन करण्याचा अवसर नीट सांपडण्यासाठीं नेहमींच्या प्रचारांतलें असें साधें संविधानक कल्पून हे विचार त्यास जोडून दिले तर तो कवि एक सर्वमान्य काव्य निर्माण करूं शकतो. मात्र असें करतांना जुन्या कवींनीं पुरातन काळीं पाडिलेल्या कविकल्पनांचे कायम ठशांचा त्यांत उपयोग करण्याचा मोह दूर ठेविला पाहिजे. वर्णनांतले ठरीव शब्द त्यांत मुद्दाम आणून योजितां कामा नयेत. त्या वर्णनांत प्रत्यक्ष पाहिल्याचा खरेपणा खणाणला पाहिजे. केवळ गोड वाटेल असें वर्णन, किंवा उसने शब्द यांचा बेसूर आवाज यांत येतां कामा नये. म्हणजे तें काव्य विशेष च मोहक होईल.

१ आपलीं वर्णनें, प्रत्यक्ष पाहून अथवा डोळ्यांसमोरच्या गोष्टींचीं टिपणें न करितां, केवळ कल्पनेवर विश्वासून केलीं असतां त्यांत अनेक तऱ्हेचे हास्यास्पद प्रकार दिसून येतात. असले प्रकार उत्तम नांवाजलेल्या अशा अलीकडील विद्वान कवींत तर केवळ अक्षम्य वाटतात.

तो चंद्रमा उगवला गगनप्रदीप । आहेत शुक्र गुरु मंगल ज्यासमीप ॥

हें पौर्णिमेच्या चंद्रोदयाचें वर्णन व

वैशाखमास वासंतिक समय शोभला । जाइ जुई मोगरिला बहर तो अला ॥

हें वैशाखाचें वर्णन, हीं दोन्हीं नाणावलेलीं व प्रसिद्ध पद्यें आहेत. पण यांत सत्यपणा किती आहे ? पौर्णिमेच्या चंद्राजवळ शुक्र आणि तसेंच वैशाखांत जाईला आलेला भर कधीं तरी कोणीं पाहिला आहे काय ?

असो. केवळ मनानें कल्पून लिहिलेलें असें अनाम कवीचें एक 'सावकार आख्यान' म्हणून जरा गमतीचें प्रकरण आहे तसें च कोणा 'दत्त' नांवाच्या कवीनें हि अशी च एक कल्पित गोष्ट लिहिलेली आहे, असें त्यांतील कांहीं भाग प्रसिद्ध आहे त्यावरून दिसतें. 'दत्त' कवीनें आपली कथा वसंततिलका वृत्ताच्या श्लोकांत सांगितलेली दिसते. असलीं कथानकें लिहिणाऱ्या कवींच्या कथानकांमध्यें मध्वनाथाचें 'धनेश्वरचरित्र' उर्फ 'चौल राजाची कथा' हें प्रकरण फार प्रचारांतलें आहे.

मध्वमुनी हे आपल्या मराठी भाषेंतील एक फार नामांकित कवि व साधुपुरुष होऊन गेले. यांच्या नांवाप्रमाणें यांची वाणी खरोखरीच मधुस्त्रविणी आहे. यांची पुष्कळ कविता पैठण व औरंगाबाद येथें आहे. मध्वमुनी हे नाशिकचे राहणारे होते व पुढें उत्तर वयांत हे सेंदुरवाडें येथें राहात असत अशी माहिती महीपतीबुवा आपल्या ग्रंथांत सांगतात. पण राजाराम प्रासादी म्हणतात 'निरा नदीचिये तिरीं। 'कळबोली' ग्राम उत्तम नगरी।' या ठिकाणीं मध्वमुनींचा जन्म झाला. मध्वमुनींचा जन्म कधीं झाला हें नक्की माहीत नाहीं. पण यांचा समाधिकाल शके १६९६ विरोधी संवत्सर मार्गशीर्ष शु॥ १ हा होय. मध्वमुनींनीं 'धनेश्वरा' ची गोष्ट अभंगवृत्तांत गायिली आहे; व यांतील सुमारें नव्वद चौक किंवा चरण आहेत.

तशी च दुसरी चोळ राजाची कथा ओंवी वृत्तांत लिहिलेली एका बाडांत आढळली. बाड जुनें आहे पण किती जुनें आहे हें कळत नाहीं यांत पानें फाटलीं असल्यामुळें ओंव्या त्रुटित आहेत. दोनच पृष्ठें साधारण बरीं आहेत त्यांतील उतारा.

"कथा चोळरायाची"

नारद म्हणे नवल वितलें (वर्तलें ?) चोळरायासी संकट पडलें। तेथें जगनिवासें रक्षिलें। तें ऐका सावधान॥ गावीं असतां चोळ राजा .... । कोन्ह येक आला ब्राम्हण। .... सांगातें घेऊन। शिशु येक धाकटा॥ देखूनि दिव्य... णं। राजा उठोनि आपणे। करूनिया वंदनें। पूजा करून वर्तमान पुसें॥ ३॥ राजा

१ राजाराम प्रासादी 'मध्वनाथाचें जनन। सोळाशें येकुणहत्तर। शुक्ल नाम संवत्सर जाण। माघ कृष्ण चतुर्दशी॥' असें सांगतात. पण १६६९ त शुक्ल संवत्सर येत नाहीं. शिवाय, अमृतरायाचे हे गुरु होते ही हि गोष्ट मान्य आहे. तेव्हां हा शक बरोबर नाहीं हें उघड आहे.

म्हणे ब्रम्हद्विजवरा । कोठूनि येणें जाहलें या नगरा । कांहीं अज्ञामज किंकरा । सांगावें इच्छित ॥ ४ ॥ विप्र म्हणे राया अवधारी । दक्षिण समुद्राचिया तिरीं । इंदुपूर नाम नगरी । तेथें वास्तव्य आमुचें ॥ ५ ॥ ते ठायीं परम धर्मिष्ट । कूर्म नाम द्विज श्रेष्ठ । तो माझा पिता सुभट । माझें नाम कृष्ण शर्मा ॥ ६ भार्या नाम सुद्यमीणी । येक पुत्र मज लागुनी । त्रिमासाचा राजेंद्र ॥ ७ ॥ ...री राया अवधारी । येक इच्छा आहे अंतरी । पाहावी वाराणसी नगरी । जे मुक्त करी प्राणियां ॥ ८ ॥ भार्या सकुमार । त्रिमासाचा श......सुंदर । प्रवासा योग्य नव्हेसा....र । मज थोर चि...॥ ९ ॥ तरी इछी माझें मन अस्त्री आणि बाळ तुजपाशीं ठेवून । मी येतों वाराणसी करून । तुझें नि धर्म राजेंद्रा ॥ १० ॥ करूनी गयावर्जन । संवछरांत येतो परतोन । तरी माझी स्त्रीं करी जतन । वस्त्रें अन्न देऊनी ॥ ११ ॥ राजा म्हणे स्वामी । अवश्य ठेवा .... धामी । ते ... कन्या माझी मी । अवश्य जतन करीन ॥ १२ ॥ अैकोनी रायाचें वचन । संतोपला ब्राम्हण । अस्रीलागी पुसोन । पुत्रवदन अवलोकी ॥ १३ ॥

इंद्रायणीचे तीरीं जसें 'सिद्धेश्वराचें' देऊळ आहे तसें च एक 'धनेश्वराचें' देऊळ होतें. हें देऊळ पुरातन काळीं कुबेरानें स्थापिलें असून त्यांत शाळुंकेखालीं अपार द्रव्य पुरून ठेविलें होतें; आणि 'देवालयापुढें । होता नंदिकेश्वर । कुबेरें त्यावर । लिहिलें होतें ।' कीं सिंहस्थांत माघमासीं सोमवारीं शिवरात्र आली असतां ते रात्रीं

विप्रकुमाराचा बळी दीजे । त्याचे रक्तें कीजे । अभिषेक ॥
पांचा वरुषांचें बाळक असावें । आणिक नसावें वय त्याचें ॥
बापानें धरावें आईनें आवरावें । राजानें करावें । छेदन त्याचें ॥
मध्यरात्रीं देवा । देईल ऐसा बळी । त्यासी चंद्रमौळी । देई धन ॥

याप्रमाणें एक दिवस योग आला असतां, चाकणचा राजा त्या अपार धनाच्या लोभांत गुंतून या प्रयत्नास लागला; व त्यानें एका गरिबाचें असें मूल बळी देण्यास तयार केलें. राजाच्या आग्रहानें व धनाच्या लालचीनें आईबापें हि कबूल झालीं व माघमासीं शिवरात्रीचे रात्रीं

मायबाप राजा आले देउळासी । कडेवरी बाळासी घेऊनीयां ॥
रायें पूजियेला देव मध्यरात्रीं । तांदुळ बिल्वपत्रीं वाहीयेली ॥
बाळ देवावरी धरिला मायबापें । आतां म्हणे कांपे मान याची ॥
रायें उपसली आपुली तलवार । पुसियेली धार रुमालानें ॥
तये वेळीं बाळ काकुळती रडे । पाहे मुखाकडे माउलीच्या ॥

म्हणे माई मज घेई कडेवरी । चल घडिभरी दूर जाऊं ॥
रडेना मी कदा मागे ना मी आमा । काढीन अन्नामा पाटीवरी ॥
कंठ हा सोकला लागलीसे तहान । लोटी भरुन आण पाणी पाजी
पशुपक्षी म्हणती मायबापें वेडावलीं । रडती वृक्षवल्ली पाषाण ते ॥
कांहीं केल्या त्यांचें द्रवेना तें मन । बाळापरिस धन प्रिय झालें ॥
बाळ म्हणे देवा आतां करूं काय । कैशी बापमाय उबगलीं ॥
माय मारी तेव्हां बाप लळा पाळी । तो मारितां सांभाळी माय तेव्हां ॥
मायबापाविण आहे जें लेंकरूं । त्याचा अंगिकारू राजा करी ॥
मायबापें माझे धरियेले पाय । राजा सिद्ध होय वधावया ॥
अनाथाचा नाथ पुराणीं वर्णिला । तो माझ्या तान्हेला रक्तासाठीं ॥
देह देवाच्या हा कारणीं कीं पडो । मनोभावें घडो सेवा त्याची ॥
हरहर महादेव वदत वदनीं । देह नैवेद्य अर्पुनी सिद्ध झाला ॥
राया शस्त्र उचलोनी लावी कंठनाळीं । तेव्हां चंद्रमौळी गजबजला ॥
मध्वनाथ म्हणे ऐकुनिया कींव । घामें सदाशीव डवडवला ॥

इतकें झाल्यावर शंकर तेथें प्रत्यक्ष अवतरला. त्याचा आवेश पाहून मायबाप आणि राजा तिघें हि मूर्च्छित होऊन पडलीं; आणि श्रीशंकरानें तें बाळ उचलून आपल्या मांडीवर घेतलें.

देव म्हणे बाळा, झालों मी प्रसन्न । माग वरदान मज कांहीं ॥
बाळ म्हणे देवा, तुझें नांव काय ? कोठें बापमाय ? महाराजा ? ॥
देव म्हणे तुझीं, मायबापें मेलीं । राजासहित गेलीं, नर्कवासा ॥
बाळानें ऐकोनी निराशवचन । दाटले लोचन अश्रुपातीं ॥
बाळानें घेतली गडबडां लोळण । म्हणे माझी कोण मुंज करी ? ॥
देव म्हणे आतां, रडूं किंवा हांसूं । मोठें आलें हांसूं सदाशीवा ॥

असो. ही मध्वमुनींची 'धनलोभ्याची' गोड गोष्ट वर सांगितली. या च प्रमाणें यांचीं पदें हि फार गोड आहेत. किंबहुना यांचें एक हि पद असें सांपडत नाहीं कीं ज्यांत विशेष गोडी नाहीं. यामुळें यांचे पदांचा मासला देण्याला निवड करण्याची गरज नाहीं. कोणतें हि पद दिलें तरी चालेल. याकरितां एक लहानसें च पद येथें देतों----

हरि तुझि मुरली ऐकुनि गोड ॥ नीरस तरुवर फुटती । निघती पल्लव मोड ॥ सखिये सजीव होते । ते स्थळि निर्जिव खोड ॥ १ ॥ प्रसवति वांझा गाई । त्या पुरविति सर्व हि कोड ॥ सखया चुरुचुरु थानें प्राशिति । वत्सें न दीसति रोड ॥२॥ मध्वमुनेश्वर स्वामी तूं माझें बंधन तोड ॥ सखया निजपद आपुलें दावि । तूं पुरवी सर्व हि कोड ॥ ३

मध्वमुनींचें मूळ नांव 'महादेव' होतें असें भक्तमंजरीकार म्हणतात. पण इतरत्र त्यांचें नांव त्र्यंबक होतें असा हि उल्लेख आढळतो. नाशिक ऊर्फ 'जनस्थान' येथील राहणाऱ्या त्र्यंबक कवीची कांहीं कविता उपलब्ध आहे. यापैकीं याचें 'प्रल्हाद चरित्र' हें प्रसिद्ध आहे. यांत

जनस्थानीं नांदे द्विजवर सदा त्र्यंबक कवी।
तयानें हे केली सरस कविता पद्धति नवी॥

असें प्रारंभीं सांगून शेवटीं

दयाळा स्यां तूझा अमल मनिं धावा विनविला।
धनी त्रैलोक्याचा अभयवरदानीं शिणविला॥
तया प्रल्हादानें हृदयकमळीं देव नमिला।
म्हणे 'स्वामी स्थापीं चरण कमळीं मध्वमुनिला'॥

असा श्लोक घातला आहे. हें प्रकरण मध्वमुनींचें असल्यास त्यांचें नांव त्र्यंबक होतें असें उघड ठरतें. पण तें मध्वमुनींचें नसेल तर त्र्यंबक हा त्यांचा च शिष्य होता असें होतें. या प्रल्हाद चरित्राच्या गोड भाषेवरून त्याचा व मध्वमुनींचा कांहीं विशेष संबंध असावा हें मात्र खरें वाटतें. प्रल्हाद चरित्राची कथा महाराष्ट्राच्या मनाला नेहमींची च फार आवडती आहे. या कथेचें गोड अमृत महाराष्ट्र पूर्ण भक्तिप्रेमानें आपल्या कर्णद्वारांतून ओतून त्याचा अभिषेक आपल्या हृदयलिंगावर आज अनेक शतकें करीत आहे. माता वसुंधरेला त्राहि त्राहि करून टाकणाऱ्या राक्षसाला मारण्यासाठीं व तिच्या मुलांचें संरक्षण करण्यासाठीं त्या दीनवत्सल प्रभूनें अचेतन स्तंभामध्यें च अवतार धारण करावा, त्या अचेतनाला हि चेतना आणावी, व दुष्टांचा संहार उडवावा हा चमत्कार कोणाला हि संतोष देईल. मग दुःखानें वारंवार गांजलेल्या महाराष्ट्राला त्यापासून आनंद होईल यांत काय नवल! हें गोड आख्यान एकनाथ, तुकारामापासून तों आजपर्यंत दहाबारा निरनिराळ्या कवींनीं गायिलें आहे. पंतांचा तर यावर 'प्रल्हादविजय' नांवाचा स्वतंत्र च ग्रंथ आहे हें महशूर आहे.

वर उल्लेखिलेलें 'प्रल्हादचरित्र' हें प्रत्यक्ष मध्वमुनींचें नसलें तर त्याचा कर्ता 'त्र्यंबक' हा मध्वमुनींचा एक शिष्य होय हें उघड आहे. पण यासंबंधें निश्चयात्मक माहिती सांगण्यासारखा आधार आज उपलब्ध नाहीं, तेव्हां तूर्त तरी हें संशयास्पद च समजलें पाहिजे.

मध्वमुनींचा दुसरा प्रसिद्ध शिष्य अमृतराय. हें गुरुशिष्यांचें नातें महाराष्ट्रांत आज अनेक वर्षें प्रसिद्ध व संमत आहे. अमृतरायानें हि एका पदांत 'गुरु मध्वनाथ' असें म्हटलें आहे. परंतु, कांहीं ठिकाणीं अमृतरायानें आपल्या गुरूचें नांव 'अंबिका सरस्वती' असें हि दिलेलें आढळतें. तसेंच अमृतरायाच्या 'अविनाश संदेहहरणा'चे शेवटीं त्यानें 'माधवसरस्वती---विठ्ठलसरस्वती---अंबिकासरस्वती' अशी आपली गुरुपरंपरा दिली आहे[1]. अमृतरायाचा जन्म शके १६२० बहुधान्य संवत्सरीं झाला; याच्या बापाचें नांव शंकर व आईचें उमा, असें यानें आपल्या ध्रुवाख्यानांत सांगितलें आहे. हे मूळचे बुलढाणा जिल्ह्यांत मेहकर तालुक्यांतील फेत्तेखेरडा येथील राहणारे. या गांवीं अजून हि यांच्या घराचा चौत्रा आहे. हें गांव बुलढाण्यापासून ३०-३५ मैल आहे. परंतु पुढें हे औरंगाबाद येथील विसामोरो नांवाच्या एका श्रीमंत गृहस्थाच्या पदरीं कारकून होते. परंतु यांच्या सारख्या रंगेलाचें तेथें कसें पटणार? अखेरीस 'विसामोरोला जाऊन सांगा पुरे तुझी नोकरी' असें म्हणून यांनीं नोकरीला रामराम ठोकला व भिक्षावृत्ति पत्करिली. यांच्या कवितेंत ठिकठिकाणीं आलेल्या उल्लेखांवरून यांच्या स्त्रीची वृत्ति हि यांना संसाराम वैतागून जाण्यास कारणीभूत झाली असावी असें दिसतें.[2] यांनीं नोकरीचा पेशा

---

१ 'मध्वमुनीश्वर सद्गुरुनाथजी आवडला मजला' (पद) अमृतरायाचे शिष्य सिद्धेश्वर यांनीं आपली परंपरा पूर्णानंद—ज्ञानानंद—अमृतराय अशी दिली आहे. यावरून रायजींनीं चार वेळां चार गुरूंचा उपदेश घेतला असावा असें होतें.

२ मागे ती लुगडीं सकाम बुगडी आठां दिसा बांगडी
घाली ते फुगडी कधीं न रगडी, फाडीतसे आंगडी।
खैराची झगडी तशी धडधडी तोंडाळ मोठी खुडी
सोन्याच्या लगडीस देखुनि रमे ऐशी महा धांगडी ॥
दारा देत कडी, सदा बडबडी बोले महा वांकडी
दाणे चोरुन फांकडी न कळतां घेते मुळे कांकडी।
खाते ती जशि माकडी वसवसी दांती दिसे खोकडी
यालागीं अमृतेश्वरासि रुचली गंगातिरीं झोपडी ॥

तसें च

बाइल पैशाची पैशाची। कधीं नव्हे पुरुषाची ॥
जोंवरि धनसुत जोडी। तोंवरि लावी लाडीगोडी ॥ इ. इ.

सोडून दिला व संसाराची उठाठेव हि टाकिली. पण यांचा मूळ स्वभाव यांनीं टाकिला नाहीं. असें सांगतात कीं, आपल्या स्वभावाप्रमाणें यांनीं एके वेळीं मध्वमुनींची थट्टा केली. तेव्हां मध्वमुनि रागास बिलकुल थारा न देतां शांतपणानें म्हणाले "बापा! तुला परमेश्वरानें अमृततुल्य वाणी दिली आहे. तिचा उपयोग त्वां असा करूं नये. ईश्वरभजनाकडे करून परमेश्वराचे पायाची जोड करावी!" या उपदेशानें रायजींच्या वृत्तींत फेर पडला व ते आणि त्यांची वाणी ईश्वरभजनाकडे वळली. हा च मध्वमुनींचा उपदेश

प्राण्या बोलावें बहुगोड ॥ ध्रु० ॥ दुष्ट दुरुक्ती दुर्वचनाची । टाकुनि द्यावी खोड ॥ अंतर बाहिर नबादि साखर । सेवि सुखाची कोड ॥ अमृत म्हणे नरदेहा येऊनि । संतसमागम जोड ॥ प्राण्या० ॥

या पदांत रायजींनीं सर्व जगास केला आहे.

तसेंच

माझं अचड बचड छकड ग । माझं अचड बचड छकड ग ।
त्रिभुवनपालक बालक त्याला । पांघरविलें घोंगड ग ।
माझं अचड बचड छकड ग ।

आंगणीं रांगत मंजुळ बोलत । माझं सोन्याचं ठिगडं ग ।
विकसत पंकज लोचन ज्याचे । जननि म्हणे हे चिपडं ग ।
माझं अचड बचड छकडं ग ।

मध्वमुनीश्वर खेळवि अंकीं । ब्रह्मसनातन उघड ग ॥

अमृतरायांची वाणी फार सरस होती. अमृतराय हें नांव त्यांस सार्थ होतें. प्रसिद्ध व अप्रसिद्ध अशी यांची बरी च कवित्वरचना आहे. यांची बहुतेक कविता कटावात्मक आहे. रचनेंत प्रौढता असून आपल्या काव्यांत हिंदी व संस्कृत शब्दांची योजना मोठ्या चतुराईनें करून आपल्या काव्यांस यांनीं वैचित्र्य आणिलें आहे. यांच्या कटावांत प्रसाद तर ओतप्रोत भरलेला आढळतो. चांगल्या कुशल चिताऱ्यानें सहज कुंचला फिरविला तरी जसा रंग सफाईनें खुलतो, तसें च यांच्या कटावाचें आहे. कटावांत कथानकाच्या गोडीपेक्षां कवीच्या करामतीनें च वाचकाचें

मन दंग होऊन जातें. नुसतें कपड्यांचें, जेवणापक्वान्नांचें किंवा अलंकारांचें वर्णन म्हणजे त्या त्या वस्तूंची नुसती एक लांबलचक याद च म्हणावयाची; पण ही याद करितांना देखील कवीनें आपलें अमोल चातुर्य प्रकट केलें आहे. यांची सर्व कविता 'कडाका' छंदांत आहे; यांत प्रासानुप्रासांची जुळणी अशी मोहक रीतीनें केली आहे कीं, एखादे वेळीं अर्थ न कळला तरी देखील त्या शब्दांच्या नुसत्या नादावर च चित्त डोलूं लागतें; श्रवणमात्रें करून आनंद उत्पन्न व्हावा व शब्दालंकारांनीं मनुष्याचें मन तन्मय होऊन जावें अशी यांची रचना गोड, खुबीदार व प्रलोभक आहे. शब्दांची ठसकेदार ठेवण, वाक्यांची डौलदार घाटणी, आणि वस्तुस्थितीचें हुबेहूब वर्णन यांमुळें व अक्षरांच्या ठेक्यानें ऐकणाराचें मन तल्लिन होतें. यांच्या त्या यमक छंदांच्या शब्दांचा खणखणाट एकदां सुरू झाला म्हणजे श्रोता कसाही अरसिक असला तरी हि त्याचें लय तेव्हांच लागून जातें व तें समरस होतें. यांच्या कटावांतले ते एकसारखे शब्द पाहिले म्हणजे मोत्यांच्या ओंवलेल्या सरांची आठवण येते. 'मी एकेक अक्षरें रसिकें मेळवीन' असें म्हणून यांच्या पूर्वींच्या कवींनीं तीं तशीं मिळविलीं. पण रायजींनां तीं येऊन सहज मिळालीं इतका फरक आहे. आज इतके वर्षांनीं हि ही स्थिती; मग कवीच्या हयातींत च त्याच्या कीर्तनाचा काय रंग असेल? नानासाहेब पेशवे हि यांच्या कीर्तनानें फार खूष होत अशी प्रसिद्धी आहे. शनिवारवाड्यांत श्रीमंतांच्या समोर अमृतरायाचें कीर्तन झाल्याची आख्यायिका प्रसिद्धच आहे. अमृतरायांस रामयोगी व शिवयोगी या नांवाचे दोन पुत्र होते. ते रायजींप्रमाणें छंदिष्ट नसून ईश्वरपरायण होते व दोघेही योगाभ्यास करून आजन्म ब्रह्मचारी राहिले. या दोघांच्याही समाधी सायखेडें येथें आहेत. अर्थात यांचे पश्चात् अमृतरायजी महाराजांची अवलाद संतती नाहीं. अफलाद वंश अजून आहे. रायजींस एक कृष्णाबाई नांवाची कन्या होती. तिचा वंश अजून पैठणांत आहे. रायजींस पेशवाईंत मिळालेलें वर्षासन अजून यांचेकडे चालतें. शेवटच्या बाजीराव साहेबांचे वेळीं कोणत्या कोणत्या गुणीजनांस बक्षिसें दिलीं जात याची एक सुमारें तीनशें नांवांची याद आहे. हींत 'नारायण गोसावी अमृतरायाचे नातू' असें नांव आहे. हे अर्थात मुलीचे पुत्र असावे.

अमृतराय हे शके १६७५ मध्यें श्रीमुख नाम संवत्सरीं चैत्र शु. १ देस म्हणजे वयाची पन्नाशी उलटली नाहीं तों च समाधिस्थ झाले. 'गुणगण लिहितां अमृतकविचे केश झाले भोरे' असें एका पद्यांत ते म्हणतात. यांच्या शिष्यमंडळींत प्रसिद्ध कोल्हापूरकर सिद्धेश्वरमहाराज[१], माधव कवि वगैरे पुरुष होते. मराठी भाषेंत कटाव करण्याची चाल अमृतरायापूर्वीं नव्हती. किंबहुना 'कटाव' हें वृत्त रायजींनीं मराठी भाषेंत नवीन च सुरू केलें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. मराठीप्रमाणें हिंदी भाषा हि अमृतराय चांगली जाणीत असत. त्या भाषेंत हि त्यांचीं पदें वगैरे रचना आहे. त्यांचें एक आशीर्वादात्मक हिंदी पद आहे. त्यावरून ते ती भाषा कशी लिहीत हें कळेल व त्यांची सुखाची कल्पना काय होती हें हि कळेल. ते म्हणतात—

तुम चिरंजीव कल्याण रहो । हरिकथा सुरस पिवो ॥
हरिकीर्तनके साथी सज्जन । बहुत बरस जीवो ॥तुम चिरंजीव०॥ध्रु०॥
उंचा मंदिर मेहल सुनेरी । महल मुलुख बस्ती ।
पुत्र पौत्र धन, सुंदर कामिनि । सुगुण रूप हस्ती ॥ १ ॥
सस्ता दाना पाणी निर्मल । गंगाजल गेहरा ।
रंगराग घर बाग बगीचे । रुपये होन मोहरा ॥ २ ॥
अमृतरायके अमृतवचन । तुम सदा सुखी रहियो ॥
सबल पुष्ट अरोग्य अनामय । आनंदमो रहियो ॥ ३ ॥

तसें च नारदाच्या मनांत एक वेळ संसारसुख अनुभवावें असें आलें असतां तो सोळा सहस्र कामिनींचा पती जो श्रीकृष्ण त्याचेजवळ त्यांपैकीं एक मागण्यास गेला. त्या वेळीं मी जिच्या येथें नसेन ती तुम्ही घेऊन संसारसुख अनुभवावें असें कृष्णानें सांगितलें. त्यासंबंधाच्या कटावांतला एक उतारा देतों.—

१ सिद्धेश्वर महाराजांनीं आपली गुरुपरंपरा पूर्णानंद—ज्ञानानंद—अमृतराय—सिद्धेश्वर अशी दिली आहे. वर मध्वनाथ व अंबिकासरस्वती अशीं रायजींच्या गुरूंचीं दोन नांवें दिलीं आहेत. यांपैकीं खरा गुरु कोण हें एक अमृतरायांस च ठाऊक. कदाचित् तिघांचा हि अनुग्रह घेतला असेल. एकापेक्षां अधिक गुरु केल्याचीं उदाहरणें महाराष्ट्रांत आढळतात. तथापि ही आनंदसांप्रदायाची परंपरा त्यांचे शिष्य सिद्धेश्वर महाराज यांनीं स्वतः व सिद्धेश्वरांचे शिष्य राजाराम बुवा यांनीं भक्तमंजरींत दिली आहे.

म्लानवदन अतिअस्वस्थ होउनि, सलज्ज मतिनें जवळ जाउनी, गृहांत आमुच्या नसे कामिनी, चैन पडेना दिवस यामिनी, अग्निहोत्र मज अवश्य घेणें, अनुभवोनियां पुनरपि देणें, अभिलाषाची वृत्ति नेणें, रमाकांत एकांत पाहुनी, कांता तुमच्या समीची न घरीं, कमी चि नसतां शुद्ध बुद्ध तो मुनिवर वदला, 'विषयसर्प कंदर्प झोंबला.' भ्रमला जाणुनि अबला मागे; कमलापतिचे करकमलानें, कमलोद्भवसुत धरि करकमला, कमलनाभ तो प्रसन्न वदला, 'जयीं स्थळीं मी नसेन स्वामी, तया स्त्रियेशीं निजसुखधामीं, हेतू पुरवा, नुरवा कांहीं; बरवा प्रपंच, नीट करावा; वाहवा तुमची जनांत होइल, मनांत कांहीं विकल्प न धरा, अधरामृत तें पान करावें, अविलंबानें शीघ्र उठावें', ऐसें पाहुनि त्वरित निघाला; पाहत चालिला, त्या श्रीहरीला, भामे मंदिरीं कृष्ण निजेला; कालिंदीला घेत कडेला; लक्षुमणेचा निजकर धरिला, जांबुवंतीनें विडा अर्पिला, मयूरभद्रा चुरि चरणाला, मूळ धाडितो त्वरित सुनेला, स्वयें घेउनी कडे मुलाला, मंडप बांधी व्रतबंधाला, ऐसा झाला भरोनि उरला, ठायीं ठायीं सर्व व्यापिला ॥ भवभ्रम हा नारदाचा श्रीकृष्णें सर्व ही हरिला ॥

अमृतरायांच्या कटावांचा रंग पाहून महाराष्ट्रांत इतर कवी हि कटाव करूं लागले. हरिदासांना कथाकीर्तनांत श्रोत्यांना खुलविण्याच्या कामीं यांचा उपयोग हि जिकडे तिकडे होऊं लागला; व लोकांना हि या नव्या वृत्ताचा बराच चटका लागला. व अमृतरायाचे माधव, शंकर[1] वगैरे शिष्य चांगले कटाव करीत. यांच्या शिष्यांपैकीं 'ब्रम्हगिरी' ची दामाजीची रसद तर विशेष च प्रसिद्ध आहे. या शिष्यां खेरजि इतर मंडळी हि अमृतरायांच्या

---

१ शंकराचे कटाव असून पदें, अभंग, श्लोक वगैरे रचना हि आहे. यानें रचिलेलीं कांहीं आख्यानें व प्रकरणें हि आहेत. याचें एक पद येथें देतों. हें रामवनवास या आख्यानांतील आहे. आख्यान अनेकवृत्तात्मक आहे.

पद.

सांडुनियां सोनियाची अंगी। सुंदर विभूत चर्चिली अंगीं। जैसा भव्य पुरातन शरयुतिरीं बैसला। राम गोसावी कीं झाला ॥ अवघे मिळोन पाहुं चला ॥ १ ॥ फेंकुनि दिला बादिला, बांधला चिरा। काढिला मोतियांचा तुरा। फेडुनि पिंवळ्या पितांबरा ॥ वनीं वल्कलें नेसला ॥ २ ॥ घरांत होऊनियां बेजार। काढी किनखापी विजार। जैसी तुटकी पैजार। तैसे राज्य झुगारीलें ॥ ३ ॥ उदास होऊनी सुवर्ण नगी। संन्निध सीता बैसली उगी। भेटीस नलगे परवानगी। उघडें दर्शन चांगलें ॥ ४ ॥ शंकर अमृतेश्वर भगवान। त्याचें आवडतें ध्यान। आपुल्या जातीचें महिमान। ज्याला त्याला आवडे ॥ ५ ॥

घाटणीची नक्कल चांगली करीत. विनायक नांवाच्या एका कवीचे कांहीं कटाव आहेत. त्यांची रचना कर्णमधुर आहे यांत संशय नाहीं. याचा नऊ कडव्यांचा एक 'नवरस' आहे. या नवरसाच्या नऊ कडव्यांपैकीं शेवटलें कडवें असें:—

मंजुळवेणूनादितवदना। निजजनघातक षड्रिपुदमना ॥ शरणांगत जन कलिमलदहना। ऐसा गोपिनि श्रीकृष्णाला ॥ स्तवनें सुमनें भावें पुजिला। ... ... बहु अभिमानी ऐशा रामा। पाहुनि त्यांचा अद्भुत प्रेमा। कृपा उपजली मंगलधामा। दर्शन देऊनि पाठि थापटी। सावध व्हा गे सकल गोरटी। ह्मणुनि कवळुनि धरिल्या पोटीं। हरिची पाहुनि मूर्ति गोमटी। ठेविति मस्तक हरिचे चरणीं। आनंदानें भरल्या तरणी। भरमद डुलति जैशा करिणी। विकसित नलिनी पाहुनि तरणी। तैशा सुस्मित वदना रमणी। पुन्हा आणिल्या रासमंडळा। अद्भुत क्रीडारंग मांडिला। पराग परिमळ बुका उधळिला ॥ भरमुठ फेंकिती गुलालाच्या। रंगे भरुनी पिचकाऱ्यांच्या। उडविती धारा कारंज्यांच्या। रंग खेळता रंगे भिजल्या। बहु जळक्रीडेमधिं रत झाल्या। मग सुखशय्येवर त्या रमल्या। श्रीकृष्णानें अपूर्व केली। षण्मासाची रात्र चांगली। हरिरतिसंगें तृप्ती मुरली। गोपवधूची आशा पुरली। अज्ञानाची निशि मावळली। ज्ञानभास्करा प्रभा उदेली। प्रपंच-गोपी-मुखें लाजलीं। व्यस्तकुंतलांबर व्रजांत नारी। प्रवेश करिती निज मंदीरीं। सुरास क्रीडा येथुनि सरली ॥ महादेवात्मज विनायकाचें। मुखवल्लीला कलिका आली। रासक्रीडा परिमळ फुलली। श्रीरंगाचे पदीं अर्पिली। श्रीकृष्णाचे दासिं घेतली। प्रसाद ह्मणुनि मस्तकिं धरिली। त्यांचे हृदयीं तोप वाटला। ब्रह्मानंदे डोल डोरला। सुगोपिकांचे महोदयाला। श्रीकृष्णें नवरस केला। गाती नित्य महोदयाला ॥ ९ ॥

या 'विनायक कवि' संबंधें इतर माहिती फारशी उपलब्ध नाहीं, पण यानें आपल्या दुसऱ्या एका कवनांत आपणास ' सत्छिल गुणसंपन्न अत्रि गोत्रोत्पन्न श्री महादेवसुत' असें म्हटलें आहे. यावरून हा अत्रि गोत्रि ब्राह्मण होता व याच्या बापाचें नाव महादेव होतें असें दिसतें.

महीपती व इतर चरित्रकार.

प्रसिद्ध संतांचीं चरित्रें लिहिण्याचा प्रघात महाराष्ट्रांत फार पूर्वीपासून आहे. ज्ञानेश्वराचें चरित्र त्याच्या च वेळच्या सच्चिदानंदबावानें व त्याच्या नंतरच्या अनेक लेखकांनीं लिहिलें आहे. तसें च नामदेवादि संतमंडळ, एकनाथ, दासोपंत, जनीजनार्दन, रामदास, तुकाराममहाराज वगैरेंचीं चरित्रें हि निरनिराळ्या लेखकांनीं लिहिलेलीं आहेत. निरंजनमाधव, कचेश्वर वगैरेंनीं तर 'आत्मचरित्रें' हि वर्णन केलेलीं आहेत. साधारणपणें आपल्या ग्रंथांसंबंधीं व परंपरेसंबंधाची व स्वतासंबंधाची कांहीं कांहीं माहिती ग्रंथकार प्रायः आपल्या ग्रंथारंभीं किंवा शेवटीं देतो. पण ही हि माहिती त्या कवीच्या एकट्या पुरती च ह्मणजे आत्मचरित्रात्मक च असते. अशी एकएकट्याची माहिती दिलेले ग्रंथ व चरित्रें सोडिलीं तर ज्यांत अनेक कवींचीं किंवा साधूंचीं चरित्रें सांगितलीं आहेत असे चार पांच च ग्रंथ मराठींत हल्लीं उपलब्ध आहेत. संतांचीं नुसतीं यादीवजा नांवें व क्वचित् चार दोन शब्दांत कांहीं माहिती सांगणाऱ्या 'संतमालिका' पांचपंचवीस आहेत. काळ ठरविण्यास मात्र यांचा थोडासा उपयोग होतो. याशिवाय त्यांचा फारसा उपयोग दिसत नाहीं. संतांसंबंधीं इतिहासकुतूहल पुरें करण्यास वर सांगितलेल्या चारपांच ग्रंथांचा मात्र उपयोग आहे. हे चार पांच ग्रंथ देखील मोठ्या चौकसपणानें सर्व चरित्रात्मक माहिती मिळवून लिहिले आहेत असें मुळींच नाहीं. चौकसपणापेक्षां भाविकपणानें च साधुसंतांचीं चरित्रें लिहावीं असा रोख नेहमीं लेखकांचा दिसतो. आपण ज्याचें चरित्र गाणार तो अत्यंत थोर साधुपुरुष होता, किंबहुना तो परमेश्वराचा प्रत्यक्ष अवतार होता, अद्भुत गोष्टी तो सहज करी हें मुख्यत्वेंकरून वाचकांच्या मनांवर बिंबवणें हें च आपलें मुख्य कार्य बहुतेक चरित्रकार समजतात. ह्मणून या ग्रंथांची व ग्रंथकर्त्यांची थोडीशी माहिती येथें सांगणें अवश्य आहे.

या सर्व चरित्रात्मक ग्रंथांत नाभाजीची भक्तमाला, हा ग्रंथ फार महत्वाचा आहे. एक तर तो सर्वांत आधींचा आहे व दुसरें, महाराष्ट्रांतल्या चरित्रात्मक ग्रंथकारांनीं त्या ग्रंथाचा बराच उपयोग करून

घेतला आहे. या दोन कारणांसाठीं या भक्तमाला ग्रंथाची व नाभाजीची हकीकत प्रथम सांगणें योग्य आहे. नाभाजी हा जातीचा नागर ब्राह्मण, मूळ रामचंद्राचल पर्वताजवळील राहाणारा. लहानपणीं च याला घेऊन याचे आईबाप व्यवहारधंद्यानिमित्त ग्वाल्हेर प्रांतीं गेले. थोडे च दिवसांत त्याचा बाप वारला; आणि संसाराचा व या मुलाचा सर्व भार याचे आईवर पडला. आधीं च गरिबी होती. पण त्यांत हि ती माउली दोन धंदे करून दिवस लोटी; व समाधानानें असे. परंतु पुढें मोठा दुष्काळ पडला. तेव्हां नाभाजीला घेऊन त्याची आई ग्वाल्हेर सोडून जयपुराकडे गेली. यावेळीं नाभाजीचें वय अवघें पांच वर्षांचें होतें. काळ कठीण येत चालला व दिवस निघतना. पोटचें पोर पण तें हि नकोसें झालें; त्याला एकट्याला च टाकून वाट चुकवून आई कोठें निघून गेली. मूल रस्त्यांत एकटें च राहिलें. पण दैवयोग कांहीं विचित्र आहे. त्या वेळीं 'कील्हदास 'व 'अग्रदास' या नांवाचे दोघे साधुपुरुष त्या च वाटेनें चालले होते. त्यांनीं जवळ येऊन, त्या मुलाला कमंडलूंतील पाणी पाजिलें व उचलून आपल्या मठांत नेलें. तेथें या साधुपुरुषांनीं त्याचें पालनपोषण करून त्याजकडून विद्याभ्यास करविला. नाभाजी हा दोन्ही डोळ्यांनीं आंधळा होता. पुढें त्याला अग्रदासांनीं उपदेश दिला व नांव 'नारायण-दास' ठेविलें; परंतु हा नाभाजी या च नांवानें हल्लीं मशहूर आहे. नाभाजीनें 'भक्तमाला' या नांवाचा संतचरित्रवर्णनात्मक एक ग्रंथ मूळ ग्वाल्हेर भाषेंत रचिला. या ग्रंथास संतचरित्र (वर्णनात्मक) म्हणणें नीट नाहीं. कारण, या मूळ ग्रंथांत संतनामांच्या उल्लेखापलीकडे फारशी हकीकत नाहीं. मूळ भक्तमाला ग्रंथांतल्या १९७ छप्पा आहेत व या छप्प्यांवर म्हणजे मूळ 'भक्तमाला' ग्रंथावर नाभाजीच्या प्रियादास नामक शिष्यानें 'भक्तिरस-बोधिनी' नांवाची टीका लिहिली आहे. ही टीका

१ नाभाजी हा शके १६०० च्या सुमारास होऊन गेला असावा. 'भक्त-मालें'त त्याचा काल दिलेला नाहीं.

२ श्रीनारायणदासजु किनी ' भक्तमाल ' । पुनिताकी टीका करी प्रियादास सुरलाल ॥ (मराठी टीका) नाभाजी हे चि नारायणदास । भक्तमाल येही केली सुरस । पुन्हां त्यावरी प्रियादास । परम रसाळ टीका करी ॥

'संवत प्रसिद्ध दससातसतउन हत्तर फाल्गुनमास वदि सप्तमी बिताइके' म्हणजे संवत १७६९ त लिहिली. संवत १७६९ मध्यें शक १६३९ येतो. या टीकेसंबंधें प्रियादास म्हणतो—

रचि कविताई सखदाई लगे निपट सुहाई आ सचाई पुनरुक्ति ले मिठाई हैं ॥ अक्षर मधुरताई जनुप्रास चमकाई अति छबि छाई मोदझरीसी लगाई हैं ॥ काव्यकि बढाई निजमुख न भलाई होती नाभाजू कहाई याते प्रौढके सुनाई हैं ॥ हृदय सरसाई जोये सुनिये सदाई यह 'भक्तरसबोधिनी' सोनाम टीका गाई हैं॥

(मराठी टीका) प्रियादास म्हणे ते समयीं । मी जें कवित्व करी पाहीं । ते सर्वांसी बहुसुखदाई । अतिशयेंसी आवडे ॥ जें सत्यत्वें शोभे पाहीं । पुन्हा पुन्हा भाषण ज्यांत नाहीं । अक्षरांत बहु मधुरताई । अनुप्रास चमकें उत्तम ॥ यापरी कविता विस्तारली । आनंदामृतातें वर्षली । जैसे मेघ वर्षाकालीं । संतत वर्षती जळधारा ॥ आपुल्या काव्याचें आपण । न वर्णीं मी श्रेष्ठपण । हृदयीं नाभाजी प्रगटोन । तें चि कवन करीतसे ॥ ज्यांचें कां हृदय अतिसरस । तो चि योग्य तेथें श्रवणास । इतर जे कां अभक्त वायस । ग्राम्यगीत परिसात कीं ॥ असो 'भक्तिरसबोधिनी'। या टीकेसी नाम ठेवोनि । गातसे मी ऐका श्रवणीं । शृंगारसहित भक्तिरूपा ॥

या प्रियादासाचे टीकेवर मराठींत श्रीमार्तंडबुवांनीं 'भक्तिप्रेमामृत' नामें टीका केली आहे. या च ग्रंथाला हल्लीं सामान्यत्वें 'भक्तमाला' म्हणतात. नाभाजी हा शके १६०० च्या सुमारास होऊन गेला व त्या पूर्वींच्या च संतांचा त्याच्या ग्रंथांत उल्लेख आला आहे. त्यानें दिलेल्या शेंकडों संतांपैकीं ज्ञानदेव किंवा ज्ञानेश्वर, नामदेव व आणखी एकदोन संत खेरीज करून बाकी सर्व संत महाराष्ट्राबाहेरचे आहेत. असें असून हि मराठी ग्रंथकारांनीं नाभाजीच्या भक्तमालेंतून शेंकडों संतांचा उल्लेख—नांवें व चरित्रें मिळून—केला आहे. नाभाजीनें वर्णन केलेले महाराष्ट्रांत जे ज्ञानेश्वर, नामदेव वगैरे संत आहेत त्यांच्या हि कथा आपल्या इकडे प्रचलित असलेल्या कथांपेक्षां नाभाजीनें म्हणजे त्याचा टीकाकार जो प्रियादास यानें—अगदीं निराळ्या च वर्णन केल्या आहेत. किंबहुना या संतांची माहिती नाभाजीस अगदीं च थोडी व ती हि फारशी बरोबर मिळालेली

१ एकनाथ, रामदास, तुकारामासारख्या महाराष्ट्रांतल्या अत्यंत प्रसिद्ध संतांचा हि उल्लेख किंवा निर्देश नाभाजीचे ग्रंथांत नाहीं.

दिसत नाहीं. नाभाजी हा मथुरा प्रांतांत राहणारा असल्यामुळें व मराठी भाषेशीं हि परिचय नसल्यामुळें महाराष्ट्रसंतांची माहिती केवळ दंतकथां-वरून किंवा इकडील एखाद्या प्रवाशाच्या सांगण्यावरून च लिहिली असली पाहिजे, असें वाटतें. म्हणजे भक्तचरित्रें या दृष्टीनें नाभाजीच्या ग्रंथाचा उपयोग महाराष्ट्रास किती हि असला तरी महाराष्ट्रांतील कवीं-संबंधीं ऐतिहासिक माहिती मिळविण्याच्या कामीं नाभाजीच्या भक्त-मालेचा फारसा उपयोग होण्यासारखा नाहीं. किंबहुना त्याच्या ग्रंथाचा उपयोग महाराष्ट्रीय भक्तचरित्रकारांनीं मुळीं च केला नसता तरी हि चालण्यासारखें होतें.

नाभाजीनंतरचा चरित्रग्रंथकार एक 'उद्धवचिद्घन' किंवा 'दासो-दिगंबर' या दोहोंपैकीं एक होय. दोहोंपैकीं एक म्हणण्याचें कारण या दोघांचा हि बरोबर काल आपणास माहित नाहीं. पण ह्या दोहोंत उद्ध-वचिद्घन विशेष प्रसिद्ध असल्यामुळें त्याचा उल्लेख अगोदर करून दासो-दिगंबराचा नंतर करावा हें बरें.

उद्धवचिद्घन या जोडशब्दापैकीं 'उद्धव' हें कवीचें व 'चिद्घन' हें उद्धवाच्या गुरूचें नांव आहे. तथापि या कवीचा 'उद्धवचिद्घन' या च नावानें उल्लेख करण्याचा संप्रदाय आहे. उद्धवचिद्घनाचें उपनांव 'कोकिळ' व हा धारूरचा राहणारा. हा चैतन्यसंप्रदायांतील एका परंपरेंत येतो. ह्मणजे प्रसिद्ध साधुपुरुष तुकाराम महाराज व उद्धवचिद्-घन हे एका च चैतन्यसंप्रदायापैकीं होत. आत्माराम चैतन्यापासून दोघांची परंपरा निराळी झाली. हें पुढील गुरुपरंपरेच्या दिलेल्या वृक्षा-वरून दिसून येईल.

१ नाभाजी, नामदेव हा वामदेवाच्या विधवा मुलीस विठोबापासून झालेला मुलगा म्हणतो. तसें च ज्ञानेश्वराच्या शिष्यांचीं नांवें त्यानें त्रिलोचन व नामदेव अशीं दिलीं आहेत.

- श्रीदत्त
  - शिव चैतन्य
    - गोपाळ चैतन्य
      - आत्माराम चैतन्य
        - तुळशी चै०
          - कृष्ण चै०
            - अद्वय चै०
              - चिद्घन चैतन्य
                - राघव स्वामी
                - उद्धव चैतन्य
                  - आत्माराम
                    - शंकर
                      - माधवदास
                  - उल्हास चैतन्य
                    - कविकाळ चैतन्य
                      - वाघो चैतन्य
        - राघव चै०
          - केशव चै०
            - बाबाजी चै०
              - तुकाराम.

उद्धवचिद्घनानें आपल्या अनुभवशतकाचे शेवटीं आपली परंपरा ज्या श्लोकांत दिली आहे ते श्लोक असे—

श्रीदत्त जो तो शिवरूप झाला । गोपाळ, आत्मा, तुळसी ही बोला ।
श्रीकृष्ण अद्वयपदासि ध्यातां । चैतन्यता पूर्ण प्रकाश आतां ॥
श्री चिद्घनीं स्नेहसुधा प्रसादें । वळोनियां वर्षत पूर्ण बोधें ।
आब्रह्म प्रेमोदधि पूर्ण झाला । पूर्णोदकीं उद्धव ही विराला ॥

या परंपरेपैकीं अनेक पुरुषांनीं मराठींत ग्रंथरचना केली आहे. त्यांपैकीं उद्धवचिद्घनाचा गुरुबंधु राघवस्वामी यानें शके १६११ मध्यें

संदेहहरण नांवाचा एक ओंवीबद्ध ग्रंथ केला आहे; व या ग्रंथसमाप्ती नंतर उद्धवास चिद्घनाचा अनुग्रह झाला असें या च परंपरेंतल्या माधवदास कवीनें आपल्या 'अलक्षनिधान' ग्रंथांत सांगितलें आहे. ह्मणजे शके १६११ नंतर उद्धवाचिद्घनास गुरूपदेश झाला असें होतें व हा उद्धव-चिद्घनाचा काळ ठरतो.

या अलक्षनिधानांत च उद्धवचिद्घनासंबंधीं लिहितांनां माधवदास ह्मणतो -

जयाच्या कीर्तनाचा डंका । चोहों देशीं विराजे भजन शिक्का । उभी शंकर देवता देखा । कीर्तनामाजी ॥ व बहुत केला वाग्विलास । 'भक्तमालिका' वर्णिली विशेष ।

उद्धवचिद्घनाची कांहीं कविता काव्यसंग्रहांत छापिली आहे. याची छापिलेली कविता निरनिराळ्या वृत्तांत आहे. वर उल्लेखिलेलें 'अनुभवशतक' हें अनेक वृत्तांत श्लोकबद्ध रचिलेलें आहे. याचा 'गीतार्थ-मंजरी' हा गीतेचा छायारूपीं ग्रंथ सवाई वृत्तांत आहे. याचा 'शुकरंभासं-वाद' दिंडी वृत्तांत आहे; व 'नागनाथ' आणि त्याचे शिष्य 'हेमराज व बहिरंभट. किंवा 'बहिरापिसा' यांचीं चरित्रें, तसें च 'मृत्युंजय' 'गोरा-कुंभार' वगैरेंचीं चरित्रें यानें साकी वृत्तांत गाइलीं आहेत; अशी याची विविध रचना आहे. परंतु उद्धवचिद्घनाचें नांव आपणास नेहमीं ऐकूं येतें तें याच्या यांपैकीं कोणत्या हि प्रकरणावरून नसून याच्या अप्रसिद्ध व अनुपलब्ध अशा 'भक्तकथामृतसार' किंवा अशा च नांवाच्या, संत-चरित्रात्मक ग्रंथावरून होय. हा ग्रंथ कोठें हि आढळत नाहीं. यामुळें या ग्रंथासंबंधें कांहीं च लिहितां येत नाहीं. स्वतंत्र चरित्रात्मक ग्रंथ असतां वर सांगितलेलीं सुटीं चरित्रें कवीनें कां लिहिलीं, याचा उलगडा नीटसा होत नाहीं. इतकें च नाहीं तर या साकीबद्ध

'बरवीं संतचरित्रें हो । पावन परम पवित्रें हो ।'

या ध्रुवपदानें प्रायः प्रारंभ होणाऱ्या लहान लहान चरित्रांखेरीज दुसरा याचा चरित्रात्मक ग्रंथ असण्याचा संभव कमी वाटतो. तथापि, असा ग्रंथ

असल्याचें अनेक जण लिहितात. उद्धवचिद्घनानें रचिलेली एक 'संतमाला' मात्र प्रसिद्ध आहे. हींत पुष्कळ संतांचा उल्लेख असून, कांहींच्या संबंधीं मुख्य अशी एखाद दुसरी गोष्ट सांगितलेली आहे. या संतमालेची नक्कल महीपतीबुवांनीं उतरून घेतली होती. पण हीस च ते 'संतचरित्र' म्हणत असल्यास कोण जाणे ? नाभाजीच्या 'भक्तमाला' या मूळ ग्रंथांत जितपत संतांची माहिती आहे, तितपत च माहिती या 'संतमाले'तून असते. यांच्या आधारें कवीचें अगर संताचें चरित्र देणें नीट जुळणार नाहीं. पण दुसरी एक गोष्ट अशी आहे कीं, आज उद्धवचिद्घनानें साकीवृत्तांत लिहिलेलीं कांहीं चरित्रें जशीं उपलब्ध आहेत तशीं च अनुपलब्ध अशीं हि आणखी असूं शकतील. कांहीं व्रज भाषेंतील अशीं च लिहिलेलीं आढळतात. तेव्हां हीं सगळीं एके ठिकाणीं केलीं. व त्या ग्रंथास मग 'संतचरित्र' म्हटलें तर फारसें गैर होणार नाहीं; आणि नंतर असें म्हणतां येईल कीं, हल्लीं जीं सुटीं चरित्रें आपण पाहतों, तीं सुटीं व स्वतंत्र नसून त्या 'संतचरित्र' ग्रंथाचे ते अध्याय किंवा भाग होत. महीपतीबावांनीं लिहिलेल्या उद्धवचिद्घनाच्या चरित्रांत त्याच्या या ग्रंथाचा उल्लेख नाहीं. पण त्यांच्या ग्रंथांत इतर ठिकाणीं तो उल्लेख आहे. उद्धवचिद्घन याची समाधी मौजे 'धारूर' येथें आहे.

या उद्धवचिद्घनासंबंधें कांहीं थोडीशी तरी माहिती आपणास उपलब्ध आहे, पण दासोदिगंबरासंबंधें ती हि नाहीं. उद्धवचिद्घनाचा भक्तचरित्रपर ग्रंथ उपलब्ध नाहीं. पण दासोदिगंबराचा भक्तचरित्रपर 'संतविजय' नांवाचा ग्रंथ उपलब्ध आहे. या ग्रंथाचीं ३४ प्रकरणें असून यांत अनेक संतांची माहिती सांगितली आहे. यांत कवीनें नाभाजीच्या ग्रंथाचा उल्लेख केला असून त्याच्या ग्रंथाचा उपयोग हि पुष्कळ करून घेतला आहे. दासोदिगंबर आपल्या संतविजयांत अनेक नवीन गोष्टी व

१ असा ग्रंथ कै. ह. प. भिंगारकर बुवांनीं प्रत्यक्ष पाहिल्याचें लिहिलें आहे व त्यांतील उतारा हि दिला आहे. हा ग्रंथ पाहण्यासाठीं मीं फार यत्न केले. परंतु द्रव्य, काळ आणि मेहनत हीं सर्व फुकट जाऊन अखेर या ग्रंथाचा व भिंगारकर बुवांचा नाद सोडिला. या व 'भक्तकथातत्व' या ग्रंथापायीं अनेक ठिकाणें हिंडून झाल्यावर आतां या ग्रंथांच्या अस्तित्वांविषयीं हि माझें मन साशंक होऊं लागलें आहे.

आख्यायिका सांगतात. पण त्या फारशा चौकसपणानें मिळवून लिहिलेल्या दिसत नाहींत. महीपतीबावांनीं हा चरित्रग्रंथ पाहिला असावा असा माझा तर्क आहे. दासोदिगंबर हे जुन्नर प्रांतांतले राहणारे. दासोदिगंबरांनीं आपली कोणती हि माहिती किंवा आपल्या ग्रंथरचनेचा काल हि आपले ग्रंथांत दिला नाहीं.

महीपतीबोवा ताहराबादकर हे महाराष्ट्र भाषेंतील एक फार प्रसिद्ध कवि व साधुपुरुष होत. हे नगर जिल्ह्यांत राहुरी तालुक्यांत ताहराबाद म्हणून एक गांव आहे तेथले राहणारे. हे ऋग्वेदी वासिष्ठ गोत्री देशस्थ ब्राह्मण. उपनांव कांबळे. यांच्या वडिलांचें नांव दादोपंत व आईचें गंगाबाई.[१] दादोपंत व गंगाबाई हीं दोघें हि भक्तिपरायण असून पंढरीची वारी नियमानें करीत. दादोपंतांस फार दिवस पुत्रसंतान नव्हतें. पुढें वयाची साठी उलटल्यावर त्यांस ईश्वरकृपेनें शके १६३७ मध्यें एक पुत्र झाला. त्याचें नांव त्यांनीं महीपती असें ठेविलें. महीपती हा रूपानें फार सुरेख असून याचा बांधा हि सुदृढ होता. याची वृत्ति लहानपणीं जरा खोड्याळ होती. परंतु लवकर च म्हणजे याचे वयाचे सोळाव्या वर्षीं वडील निवर्तल्यामुळें संसाराचा भार याचे च अंगावर पडला. यामुळें व्रात्यपणा टाकून महीपतीस संसारवृत्ति चालविणें भाग पडलें. वडील हयात असतां च हा पंढरीची वारी करूं लागला होता. लहानपणापासून धर्माचे व विद्येचे बाबतींत यास शिक्षा मोरोबा तांभेरकर[२] नांवाच्या एका गृहस्थाश्रमी सत्पुरुषाची असे; व यास च महीपतीबुवांनीं गुरु म्हटलें होतें. ताहराबादची तेव्हांची कुग्राम वस्ती व गांव हि जरा एकीकडे, यामुळें महीपतीबुवांचें शिक्षण जितक्यास तितकें च झालें होतें. 'मी विद्वान् नाहीं, मला संस्कृत हि येत नाहीं, फार काय पण

म्यां नाहीं पाहिला अमर कोश । गीर्वाण भाषा ती हि निःशेष ।
नाना पुराणें विशेष । श्रवण सायासें न केलीं कीं ॥

अशासारखे उद्गार यांनीं अनेक ठिकाणीं काढिले आहेत. यांत कदाचित्

---

१ गंगाबाई हें महीपतीच्या बायकोचें नांव होय. आईचें नाहीं. (ताहराबादकरबुवा).

२ तांभेर हें गांव ताहराबादपासून सहा मैलांवर आहे.

कांहीं भाग विनयाचा असेल पण यांत सत्य हि बरें च आहे. महीपतीबावांचें हस्ताक्षर अगदीं साधारण प्रतीचें, पण घटलेलें असें आहे. मोडीपेक्षां बालबोध अक्षर जास्त चांगलें आहे. पण भाषा मात्र अगदीं कुणबाऊ उच्चारांचीं दिसते. याचें जरा नवल वाटतें.

दादोपंत वारल्यानंतर गांवची कुळकर्णपणाची वृत्ति करून महिपतीबुवा संसार संभाळून असत. बावांसंबंधीं पुढील आख्यायिका वारंवार ऐकूं येते. पुढें एके दिवशीं सकाळीं बावा स्नानसंध्या व पुजाअर्चा करीत असतां यांस सरकारचे शिपाई बोलावूं आले. तेव्हां बावांनीं सांगून पाठविलें कीं, देवपूजा करीत आहे, झाल्यावर येईन. या सबबीनें समाधान न होतां सरकारकडून त्यास फिरून बोलावणें आलें व अधिकाऱ्याचा बोल लागला. त्या वेळीं बावा सरकारांत जाऊन काम करून आले. पण बावांनीं मनांत विचार केला कीं दोन धन्यांची नोकरी आपले हातून होणार नाहीं. यापेक्षां एक विठ्ठलाची च नोकरी नीट करावी, हें उत्तम. असें ह्मणून घरीं दादोपंतानीं स्थापिलेली विठ्ठलाची मूर्ती होती तिच्या पायांवर त्यांनीं कानांतील लेखणी ठेविली; व अत:पर आजन्मपर्यंत गांवकृत्याचें लिहिणें लिहिणार नाहीं अशी शपथ वाहिली; एव्हांपासून पुढें बावा भजन कीर्तन करून देहाचें सार्थक करूं लागले. ही बावांची प्रतिज्ञा आज तीनचार पिढ्या त्यांचे वंशजांनीं पाळिली. परंतु आतां काळानुसार सेवावृत्ति पत्करणें त्यांपैकीं कांहींस भाग पडलें आहे.[1]

१ महिपतीबावांस श्रीमंत पंतप्रधान बाजीराव साहेब पेशवे यांजकडून व त्यांचे सरदारांकडून कांहीं जमीन व वतनें वगैरे इनामें मिळालीं होतीं. यांच्या सनदा त्यांच्या वंशजांजवळ मीं (शके १८१६ त) पाहिल्या आहेत. सनदा शके १७१० पासून पुढल्या ह्मणजे बावांची ख्याती सर्वभर पसरल्यानंतरच्या आहेत. सनदेंत 'हरिभक्तपरायण महिपत गोसावी बीन दादाजी गोसावी कांबळे वास्तव्य ताहराबाद पा। पारनेर हे श्रीहरीसेवा करुन निरपेक्ष वृत्तीनें आहेत. परंतु पदरीं कुटुंब त्याचें ही संरक्षण होउन चाललें पाहिजे याजकरितां ... यासी धर्मादाय वर्षासन करून देउन हें पत्र तुह्मास सादर केलें असे' इ. इ. मजकूर आहे. यापेक्षा त्यांत विशेष मुद्याचें कांहीं नसल्यामुळें विस्तारभयास्तव येथें सनदांचे उतारे देत नाहीं. हल्लीं इनाम कांहीं नसून भिक्षुक वृत्तीवर च कुटुंबाचा निर्वाह चालतो. महीपतीबावांनीं आपलें घर लुटल्याची दतकथा प्रसिद्ध आहे. पण महीपतीबावा, हे तुमच्या आमच्याप्रमाणें च पूर्णपणें संसारदक्ष असावेत असें त्यांचीं पुष्कळ पत्रें व कागद वगैरे पाहून मला वाटतें.

ईश्वराचे भजनकीर्तनांत व कुटुंबकार्यांत निमग्न असतां, कांहीं ग्रंथ-रचना करण्याचें बुवांच्या मनांत आलें; व तुकोबांनीं हि स्वप्नांत येऊन सांगितलें कीं 'नामदेवाची शतकोटी अभंग करण्याची प्रतिज्ञा राहिली ती मीं पुरी केली. आतां संतचरित्रें वर्णन करण्याचें काम त्वां करावें', असा दृष्टांत झाल्यावर, तो तुकोबाचा गुरूपदेश मानून बुवा संतवर्णनाचे कार्यास लागले. या वेळीं बुवा पन्नाशीच्या घरांत गेले होते.

संतचरित्रें वर्णन करावयाचीं तीं आपले पूर्वीं होऊन गेलेल्या नाभाजी व उद्धवचिद्घन यांच्या ग्रंथाधारें च वर्णन करावीं. असा संकल्प करून महिपतीबुवा ग्रंथरचनेस लागले, असें दिसतें. कारण, आपल्या चार चरित्रात्मक ग्रंथांपैकीं प्रथम रचिलेला जो 'भक्तविजय' त्याच्या प्रारंभीं च

> ह्मणाल निजबुद्धीनें त्वरित । आपुले मतिनें रचिला ग्रंथ । तरी तैसें नव्हे निश्चित । विकल्प मनीं न धरावा ॥ उत्तर देशीं साचार । नाभाजी विरंची अवतार तेणे 'संतचरित्र' ग्रंथ थोर । ग्वालेरी भाषेंत लिहिला असे ॥ आणि मानदेशीं 'उद्धवचिद्घन' । त्यानीं भक्तचरित्रें वर्णिलीं जाण । दोहींचें संमत एक करून भक्तविजय आरंभिला ॥

असें कवीनें सांगितलें आहे. चरित्रग्रंथ लिहितांना नाभाजीच्या ग्रंथाबरहुकूम आपला ग्रंथ लिहावा असें प्रथमारंभीं कवीच्या मनांत होतें असें दिसतें; व प्रारंभींचीं चरित्रें हि तशीं च लिहिलीं आहेत. परंतु नामदेवज्ञानेश्वरादि कवींच्या चरित्रापर्यंत आल्यावर, नाभाजीपेक्षां या पुरुषांसंबंधें या प्रांतांत जास्त व भिन्न माहिती प्रचलित आहे असें पाहून, महिपतीनें नाभाजींचा ग्रंथ सोडून इकडील ग्रंथांच्या आधारें हीं चरित्रें लिहिण्याचें योजिलें; आणि कांहीं अध्याय नामदेवाचे तीर्थावळीवरून रचिले[१]. हे असे लिहित असतां महीपतीचें मन नाभाजीच्या ग्रंथावरून इकडील साधुसंतांकडे वळलें व पुढें कांहीं अध्यायांत (२०।२२) इकडील संतांचीं च चरित्रें सांगितलीं. तीर्था-वळीवरून रचना करूं लागल्यावर हें ओघानें च आलें. हे तीर्थावळींतले संत संपल्यावर कवि पुन्हां नाभाजीच्या ग्रंथाकडे वळला व पुढील १६।१७ अध्याय त्यानें भक्तमालेच्या आधारें रचिले; आणि एकोणतिसाव्या अध्याया-

१ १२ ते १५. २ सच्चिदानंद बावांच्या 'ज्ञानेश्वरविजया' चा उल्लेख मही-पतीच्या ग्रंथांत कोठें हि नाहीं. महिपतीस या ग्रंथाची माहिती नव्हती असें वाटतें.

नंतर दामाजीचें, भानुदासाचें चरित्र सांगतांना, महीपतीसारख्या वारकऱ्यास, पैठणच्या भानुदासांच्या—नाथांच्या—वंशजांकडून साहाजिक च जास्त व विश्वसनीय माहिती मिळाली व तिचा त्यानें ग्रंथांत उपयोग करून घेतला. पुढें बहिरंभटाचें चरित्र आटोपून महीपतीनें तुकारामाचें चरित्र लाविलें. तुकारामाच्या चरित्राची माहिती कोणाच्याहि ग्रंथाधारें न लिहितां ती महीपतीनें प्रत्यक्ष त्याच्या वंशजांकडून मिळवून लिहिली. हे तुकारामचरित्राचे अध्याय सर्व भक्तविजयांत, किंबहुना महीपतीच्या सर्व ग्रंथांत फार सरस उतरले आहेत. यांत तुकारामास सद्गुरु[1] म्हटलें आहे. तुकारामाची माहिती मिळवितांना व ती सांगतांना त्या वेळच्या इतर संतांची माहिती हि ग्रंथकारास सहजासहजीं मिळाली व मनांत घोळून राहिली. अर्थात् तुकारामानंतर बोधलेबुवा, गणेश नाथ, संतोबा पवार वगैरेंच्या चरित्राचें संकीर्तन यापुढील अध्यायांत आलें; व पुढें ज्याच्या ग्रंथाचा भक्तविजयास आधार झाला त्या उद्धवचिद्घनाचें व नंतर विसोबा सराफाचें आख्यान सांगून महीपतीनें भक्तविजय ग्रंथ पुरा केला. ग्रंथ समाप्ति शके १६८४ चित्रभानु संवत्सरीं वैशाख वद्य २ येस झाली.

या ग्रंथांत भक्तांचा व भक्तचरित्रांचा जयजयकार केल्यानंतर ईश्वरप्राप्तीस साधनीभूत अशीं कांहीं व्रतें सांगण्याच्या उद्देशानें कवीनें 'कथासारामृत' नांवाचा एक ग्रंथ रचिला. या कथासारामृताचे छत्तीस अध्याय असून त्याची ग्रंथसंख्या सुमारें सात हजार आहे. प्रारंभीं तुकाराम वगैरे इतर साधुवृंदाबरोबर कृष्ण-याज्ञवल्कीस नमस्कार करून त्याचे ग्रंथाचा हि उल्लेख केला आहे; व

पंढरीनाथें। स्वयें आज्ञापिलें मातें।
कीं निवडूनिया विष्णूव्रतें। ग्रंथ प्राकृत निर्मावा॥

असा रचनेचा उद्देश कळविला आहे. उद्देशाप्रमाणें कवीनें निरनिराळीं चार व्रतें निवडून तीं आपल्या ग्रंथांत विस्तारानें सांगितलीं आहेत. पहिल्या अध्यायापासून नवव्या अध्यायापर्यंत कार्तिक व्रताचें आख्यान लाविलें आहे. हें पद्मपुराणाच्या आधारानें लिहिलें असल्याचें कवीनें

1 स्वप्नांतला गुरूपदेश मनांत आणून असें दिसतें.

सांगितलें आहे. पुढें एकविसाव्यापर्यंत वायुपुराणाच्या आधारें माघ माहात्म्य वर्णन केलें आहे. यानंतर वैशाखव्रताची कथा स्कंदपुराणाच्या आधारानें तिसाव्या अध्यायापर्यंत सांगून पुढें सहा अध्यायांत अनेक पुराणांच्या आधारें एकादशी महात्म्य सांगून छत्तिसाव्या अध्यायांत ग्रंथ पुरा केला आहे. या ग्रंथांत पुष्कळ पौराणिक कथा आल्या आहेत. हा ग्रंथ कवीनें शके १६८७ मध्यें पार्थिव संवत्सरी श्रावण शु० ९ स ताहराबाद येथेंच पुरा केला. याच्या पूर्वी तीन वर्षे 'भक्तविजय' ग्रंथ पुरा झाला होता. पण त्याचा किंवा तत्कृत इतर कोणत्या हि ग्रंथाचा यांत उल्लेख आढळत नाहीं. तसेच या ग्रंथाचा हि इतर ग्रंथांत कोठे फारसा उल्लेख आलेला नाहीं. भाषेच्या व सौरस्याच्या मानानें हा ग्रंथ अगदीं साधारण आहे. कदाचित् स्वतः महीपतीबावानां देखील हा ग्रंथ फारसा आवडला नसेल. ग्रंथांतील गोड कथांच्या मिषानें लोकांचें चित्त परमेश्वराकडे वळावें, संकटांत पडलेल्या मनाला धीर वाटावा, व देवाच्या चरणाचा आधार त्याचा धांवा केला असतां कोणाला हि सहज मिळूं शकतो, हा च महीपतीच्या ग्रंथांचा मुख्य हेतु दिसतो; आणि तो त्यानें, अनेक साधे दृष्टान्त व सोपी भाषा यांच्या साह्यानें चांगला साधिला हि आहे. अनेक दृष्टान्त देऊन आपलें ह्मणणें वाचकाच्या मनांत बिंबेल अशा तऱ्हेनें सांगण्याची हातोटी महीपतीचे ग्रंथांत विशेष नजरेस येते.

भक्तांचीं चरित्रें व व्रतें गाइल्यानंतर त्या सर्वांचें ध्येय जो श्रीपांडुरंग त्याचें चरित्र व त्याच्या कथा वर्णन करण्याचें महीपतीबावांच्या मनांत आलें; आणि हें मनांत आणून त्यांनीं 'पांडुरंग महात्म्य' हा ग्रंथ रचिण्यास सुरवात केली. पांडुरंगाचा सर्वांत जुना व प्रिय भक्त, ज्यानें विठ्ठलाची पंढरीस स्थापना केली त्या पुंडलिकाचें चरित्र भक्तविजयांत आलें नाहीं हें जाणून कवीनें या पांडुरंगमाहात्म्य ग्रंथांत पुंडलिकाचें हि चरित्र सांगितलें आहे. भक्तविजयादि ग्रंथांप्रमाणें या ग्रंथांत सरळ कथानकें सांगितलीं नसून हा ग्रंथ शंकरपार्वतीसंवादरूपानें निरूपण केला आहे.

एके वेळीं कैलासनाथ ध्यानस्थ बसले असतां गिरिजेनें त्यांस विचारिलें कीं, "नाथ, तुम्ही सर्व देवांचे देव. सर्वांनीं ध्यान तुमचें करावें. असें असतां

तुम्ही ध्यान करतां तें कोणाचें ?' तेव्हां किंचित् हास्य करून शंकरानीं श्रीकृष्णाचें नांव सांगितलें; व एके वेळीं पट्टराणी रुक्मिणी ही कृष्णावर रुसून दिंडिर वनांत लोहदंडक्षेत्रीं जाऊन तेथें तपश्चर्या करित बसल्याची हकीकत सांगितली. हें ऐकतां च गिरिजेनें त्या वनाला दिंडिर वन कां म्हणतात व त्या क्षेत्राला लोहदंडक्षेत्र हें नांव कशामुळें पडलें तें विचारिलें. हें सांगतांना शंकरानीं मल्लिकार्जुनाच्या वगैरे कथा प्रसन्न मनानें सांगितल्या. शंकराचें मन प्रसन्न पाहून स्त्रीस्वभावानुसार 'श्रीकृष्णाचा तुम्ही कोणत्या नांवानें जप करतां' असा प्रश्न पार्वतीनें शंकराला पुन्हां केला. तेव्हां, मी 'विठ्ठल' नामानें जप करितो असें कैलासपतीनें तीस सांगितलें. याबरोबर विष्णूला विठ्ठल हें नांव कधीं पडलें, अशी शंका मनांत येऊन ती दूर करण्याविषयीं गिरिजेनें आपल्या रमणाची प्रार्थना केली. हें सांगण्याकरितां शंकरांना पुंडलिकाची हकीकत, त्याचा जीवनवृत्तांत व पुंडलिकाच्या भेटीला श्रीविष्णु आले असतां जवळ वीट होती ती च पुंडलिकानें पुढें केल्याचा आणि तेव्हांपासून विठ्ठल नांव धारण करून विटेवर विठ्ठल तेथें अक्षय उभे राहिल्याचा इतिहास ओघानेंच सांगावा लागला. या च अनुसंधानांत वृत्रासुराची कथा व भागीरथीला या ठिकाणीं चंद्रभागा हें नांव कशानें प्राप्त झालें ही हि कथा अपर्णेनें ऐकून घेतली. पुढें सभोंवतालच्या क्षेत्रांचीं नांवें व त्यांच्या चित्तवेधक कथा सांगत सांगत कवीनें द्वादश अध्यायात्मक असा हा आपला ग्रंथ पुरा केला. हें कीर्तन शके १६८८ मध्यें भाद्रपदमासीं संपलें.

यापूर्वीं च एक चरित्रात्मक व एक पौराणिक असे दोन ग्रंथ कवीनें लिहिले होते. परंतु त्या ग्रंथांचे धाटणीचे मानानें पाहतां या ग्रंथाची उभारणी नीटशी झालेली दिसत नाहीं. एकंदरींत पौराणिक कथाभागापेक्षां चरित्रात्मक ग्रंथ सांगतांना च महीपतीबावांच्या वाणीला विशेष भरतें येतें असें दिसतें. भक्तचरित्रें हा त्यांचा आवडता विषय दिसतो; आणि म्हणून च इतकीं चरित्रें त्यांचे हातून लिहून झालीं.

या वेळीं बोवांची पन्नासी उलटून गेली होती. पण ग्रंथरचनेची हौस बिलकूल कमी झाली नव्हती; आणि भक्तविजय ग्रंथ रचिला तेव्हांपासून च 'भक्तस्तवनीं रमलें चित्त । यालागीं 'संतलीलामृत । दुसरा ग्रंथ आरंभिला । व

' भक्तविजयांत राहिलीं चरित्रें । तीं येथें ऐकावीं सविस्तर । बुद्धीचा दाता रुक्मिणीवर । सर्व भार तयावरी ॥' असें सांगून ग्रंथास सुरवात केली. संत-लीलामृतांतील चरित्रें कोणत्या हि एका ग्रंथाच्या आधारें न लिहितां, निर-निराळे ग्रंथ व अनेक पुरुषांकडून कळलेली माहिती यांच्या आधारें हा ग्रंथ रचिला आहे. कांहीं आधार असल्याशिवाय उगा च मनास मानेल तशी भाकडकथा ग्रंथांत सांगितली नाहीं. असें बावा म्हणतात. ' विकल्प झणीं आणाल चित्ती । तरी आधार टाकोनि आपुले मतीं । बोलिलों नाहीं सर्वथा'॥ अशाप्रकारचीं आश्वासनें अनेक ठिकाणीं ग्रंथांत लिहिलीं आहेत. ग्रंथास सौरस्य येण्यासाठीं व विषय वाचकांचे मनांत नीट उतरण्यासाठीं ' दृष्टांत मात्र दिधले चार । तेणें चि ग्रंथ वाढला थोर ।' असें कवि म्हणतो. आणि हें ठीक च आहे. हा ग्रंथ कवीनें १६८९ मध्यें पुरा केला.

यानंतर ' तुळसीमाहात्म्य ', ' गणेश पुराण ' ' दत्तात्रयचरित्र ' यासारखीं लहान लहान प्रकरणें व ' मुक्ताभरण ' ' ऋषिपंचमी ' ' अनंतचतुर्दशी ' यासारख्या व्रतांच्या बारिकसारिक कथा कवीनें लिहिल्या. परंतु पूर्वीं रचिलेल्या भक्तचरित्रांकडे महीपतीबावांचें मन पुन्हां वळलें; व आणखी एक चरित्रग्रंथ लिहावा अशी वासना महीपतीबुवांस उत्पन्न झाली.

पहिल्याप्रथम भक्तविजय लिहिला च होता. त्यावर फिरून दुसरा ' संतलीलामृत सार । त्यांत हीं चरित्रें वर्णिलीं फार । परि आणिक कथा राहिल्या अपार । मग रुक्मिणीवर आज्ञापी मातें ॥' म्हणोन 'भक्तलीलामृत जाण । ग्रंथ आरंभिला दुसऱ्यानें'॥ असें हा नवा ग्रंथ रचिण्याचें कारण सांगितलें

१ संतलीलामृताचे कांहीं छापील पोथ्यांत ' शके सोळाशें एकोणऐंशी ' असें छापिलें असल्यामुळें कांहीं आधुनिक चरित्रकारांना थोडें घोटाळ्यांत पाडिलें आहे. परंतु महीपतीबुवांच्या स्वदस्तुरच्या हस्तलिखित प्रतींत ग्रंथसमाप्तीचा काळ ' शके सोळाशें नव्यायशीं । सर्वजीत नाम संवत्सरासी । फाल्गुन वद्य चतुर्थीसी । ग्रंथ सिद्धी पावला ॥ ' असा दिला आहे.

आहे. या भक्तलीलामृतांत पहिल्या दहा अध्यायांत, चांगदेवाच्या[1] अवतार-कृत्यांचें कीर्तन करून पुढें एक दोन अध्यायांत नानक व रोहिदास यांचीं चरित्रें सांगितलीं आहेत. तेराव्यानंतर अकरा अध्यायांत महासाधु एकनाथ महाराजांचें व त्यापुढें सोळा अध्यायांत सद्गुरु तुकारामबुवांचें अशीं दोन चरित्रें वर्णन करून ग्रंथ चाळिसाव्या अध्यायापर्यंत आणिला आहे. हे अकरा व सोळा मिळून सत्तावीस अध्याय शोधकपणानें माहिती मिळवून फार काळजीनें लिहिलेले दिसतात. भाषेच्या दृष्टीनें हि हे फारच सुरस व चित्तवेधक उतरले आहेत. आपला ग्रंथविस्तार बरा च झाला, परंतु चरित्रें मात्र अवघीं सहा च आलीं असें पाहून कवीनें पुढील भागांत चरित्रांची गर्दी उडवून दिली आहे. पुढील दहा अध्यायांत सुमारें पन्नास चरित्रें कोंबिलीं आहेत. यामुळें या शेवटील भागांत ग्रंथाची प्रथमची गोडी राहिली नाहीं; व या चरित्रांची माहिती हि पहिल्याप्रमाणें काळजीपूर्वक मिळविली गेली नाहीं. यांत महाराष्ट्रा-बाहेरील व भक्तमालेंतलीं बरींच चरित्रें आलीं आहेत. याप्रमाणें एकावन अध्याय पुरे करून हा ग्रंथ संपविला आहे.

भक्तलीलामृत ग्रंथ १६९६ च्या फाल्गुनांत पुरा केला. ह्मणजे या वेळीं महीपतीबावा साठ वर्षांचे वृद्ध झाले होते. तरी त्यानीं राहि-लेल्या आयुष्यांत पुन्हां आणखी नवा ग्रंथ रचिण्याची जमवाजमव चालविली होती च असें दिसतें. रचिलेला भाग हल्लीं 'संतविजय' या नांवानें प्रसिद्ध आहे. पण हा पुरा ग्रंथ नसून यांत एक रामदासस्वामींचें व दुसरें बाबाजी गोसाव्याचें अशीं दोन च चरित्रें आहेत. बावांच्या मृत्यु पूर्वीं हीं दोन च सुटीं चरित्रें लिहून झालीं होतीं. असें दिसतें कीं, महीपतीबावा एकेका संताची माहिती मिळवून मिळविलेल्या माहितीनें एक चरित्र पुरें करीत.

१ चांगदेवाचें चरित्र त्याचा वंशज शामजी याच्या ग्रंथाधारें लिहिलें आहे. मागें माणकोजी बोधल्याचें हि चरित्र असें च त्याच्या वंशजानीं लिहिलेल्या लेखा-धारें लिहिल्याचा उल्लेख महीपतीनें केला आहे. यावरून महीपतीबोवा माहिती किती काळजीनें मिळवीत तें स्पष्ट दिसतें. एके ठिकाणीं महीपतीबुवा म्हणतात, स्वदेशामाजी निश्चित। प्रख्यात जाहले जे महासंत। त्यांच्या वंशीं सज्ञान महंत। त्यांचे वचनार्थ पाहिले॥ आपल्याच मतें वदलों जर। तरी सर्वज्ञ न मानिति उत्तर। यासी साक्ष रुक्मिणीवर। जाणे अंतर सकळांचें ॥

'संतांचीं चरित्रे संपूर्ण । एकदां चि नाकळती जाण । तेव्हां जी झाली आठवण । तीं चरित्रें लिहून ठेविलीं ॥' असें महीपतीबुवा स्वतः च सांगतात; व अशीं बरीं च चरित्रें झालीं ह्मणजे आदिअंतीं चे अध्याय व मधील दुव्याच्या ओंव्या वगैरे घालून ग्रंथ पुरा करीत. संतविजय हा असा पुरा केलेला ग्रंथ नाहीं. यांत नेहमींप्रमाणें नमन किंवा ग्रंथसमाप्तीचा काल नाहीं; याचें हि कारण हें च आहे. ग्रंथ पुरा होण्यापूर्वीं च बोवांचे आयुष्याचे दिवस सरले. यामुळें ग्रंथ अपुरा राहिला. हा ग्रंथ चालू असतां वृद्धापकाळांत कवीनें इतर हि लहानलहान कथा व स्तोत्रें रचिलेलीं दिसतात. यांपैकीं च 'अपराधनिवेदनस्तोत्र' या नांवाचें स्तोत्र आहे. 'आंगासि आलें वृद्धपण । क्षुधा न सोसे शीत उष्ण ।' अशा आयुष्याचे काळीं, वयाच्या उमेदींत घडलेले अपराध आठवून ते पांडुरंगाच्या चरणीं निवेदन करण्याकरितां लिहिलेलें हें स्तोत्र एका दृष्टीनें चित्तवेधक आहे. पण यांत माहितीपेक्षां भक्तिरस च विशेष भरलेला आढळतो. या स्तोत्रापेक्षां महीपतीचें 'पांडुरंगस्तोत्र' हें एका दृष्टीनें विशेष महत्त्वाचें आहे. यांत पंतांच्या संशयरत्नावलीचें बीज आपल्या नजरेस पडेल. यांतून शेवटल्या थोड्या ओंव्या पुढें देतों—

हें संतांचें मुखें करुनि । कीर्तनीं ऐकलें चक्रपाणी ।
त्याचा विश्वास धरूनि मनीं । तुझें भजनीं लागलों ॥
आतां समर्थासी असेल उचित । तैसें करावें माझें हित ।
उपेक्षा करशील निश्चित । तरी हसवील संत तुजलागीं ॥
देवा तूं ब्रह्मांडनायक । तुझे रोमरंध्रीं सकळ लोक ।
तो तूं पुंडलिकासी देवोनि भाक । उभा सन्मुख तिष्ठशी ॥

१ भक्तविजय, भक्तलीलामृत वगैरे ग्रंथ प्रथम लिहिले, तेव्हां त्यांत दरएक अध्यायांत एकएक च चरित्र घातलें होतें. पण मग पुढें या अध्यायांना आणखी इतर चरित्रांचे नवे कप्पे जोडण्यांत आले. कांहीं ठिकाणीं तर या गोधडीच्या शिवणी अगदीं बोजड झाल्या आहेत.

२ आत्मचरित्र या दृष्टीनें पाहतां हा लेख वाटतो तितका महत्वाचा नाहीं. यांत कांहीं गोष्टींचा उल्लेख आहे पण एकंदर लेख विशेष महत्वाचा नाहीं.

तैं रूप धरूनिया चित्तीं । तुज आठवितो रुक्मिणीपती ।
ऐसी ऐकुनिया विनंती । करुणा चित्तीं कां न ये ॥
मज वाटतें रूप सगूण । टाकूनि आतां झालासि निर्गूण ।
म्हणून ब्रिदाचा अभिमान । सोडिला संपूर्ण ये काळीं ॥
कां माझे दोष दारुण । भस्म न होती तुझिया स्मरणें ।
म्हणूनि निष्ठूर करुनि मन । दिधलें टाकून मजलागी ॥
कां निजभक्त लाविती प्रीती । ध्यानांत गोविलें श्रीपती ।
म्हणून न ऐकसी माझी विनंती । ऐसें चित्तीं वाटतसे ॥
कीं एसें वाटतें माझिया मनांत । तुज लेंकुरें झालीं बहूत ।
म्हणूनि निष्ठूर करुनि चित्त । मज निश्चित उपेक्षिलें ॥
यात्रा मिळाली अधोक्षजा । कीं राउळीं मांडली महापूजा ।
तेथें च प्रेमा लागला तुझा । विसर माझा पडला कीं ।
कीं संचित माझें ओखटें । जाणुनि तुजला भय वाटे ।
मग निष्ठुर करूनि मन मोठें । येत येत वाटे परतलासी ॥
कीं डोळे झांकून कठिणपण । सांडुनि देवपणाचा अभिमान ।
म्हणून विनती ऐकून । दिधले टाकून मजलागीं ॥
कीं कलीचें बळ दुर्धर जाण । म्हणुनी न करिसी माझें धावणें ।
कीं प्रेमळ भक्त चें ऐकुनि कीर्तन । तेथें बैसून श्रवण करिसी ॥
तुझी कीर्ति अद्भुत झाली देवा । म्हणुनि न ऐकसी माझा धांवा ।
कीं घडोनीं आला नाहीं सेवा । म्हणुनी केशवा मोकलीलें ॥
कीं हा समय अमंगल जाण । म्हणुनी न करिसी माझें धावणें ।
कीं आडवी येऊनी माता रुक्मिण । तूतें धरूनी बैसवीलें ॥
कीं मी पतीत साचार । घडला सकळ दुराचार ।
सांगता अपराधाचे विस्तार । शिणेल फणिवर ठायींचा ॥
अंतरसाक्ष तूं चैतन्यघन । माझिया कर्मांची जाणसील खुण ।
आतां निर्गुणदोष निवारुन । भवबंधन निरसावें ॥
तुझिया नामावाचूनि जर । अन्य उपाय केले फार ।
तरी हंसतील सकळ वैष्णववीर । म्हणतील निर्धार यासी नाहीं ॥
कल्पतरूतळीं बैसलो जाण । तेथें क्षुधित अन्नाविण ।
तरी हा शब्दसुरतरू कारण । जाण संपूर्ण पावती ॥
कीं कामधेनूचें पाडस पय । अजा पावशी चारवू जाय ।
तरी तीस म्हणतीं बुरठ गाय । पंढरीराय जाणसी तूं ॥

तृषा लागतां चातकास । त्यानें मेघाची करावी आस ।
तेवीं संकट पडतां आम्हांस । तुज सायास आळवावें ॥
बाळकासीं क्षुधा लागतां नेटें । त्यानें मातेच्या स्तनीं ध्यावें झटें ।
तेवीं आम्हांस पडतां संकटें । तेव्हां तुझी वाट पहावी ॥
ना तरी पाडस क्षुधित जालें वनीं । तेणें सायासें धुंडावें हरणी ।
तैसें संकटीं चक्रपाणी । तुजलागुनी आळवावें ॥
कीं पतिव्रता इच्छी परमार्थ । तिनें आपलें पतीचें ध्यावें तीर्थ ।
तेवीं कामक्रोधासी पीडितां बहुत । भजन निश्चित करावें ॥
गगनीं नक्षत्रें आहेत बहुत । परी चकोरासी तोषवी रोहिणीकांत ।
तेवीं आम्हां पतिताचें हित । तुजवीण निश्चित कोण करी ॥
बाळकासी क्षुधा लागतां पोटीं । तेव्हां कासव पाहे कृपादृष्टी ।
तैशापरी जगजेठी । मज ही शेवटीं रक्षावें ॥
जरी मी वायां गेलों येणें । तरी हास्य-होईल पिशुनांत ।
आतां आपणांस असेल उचित । तैसें निश्चित करावें ॥
ब्रिदासी बोल लागेल तत्वतां । ऐसें न करीं पंढरीनाथा ।
महिपती चरणीं ठेवोनी माथां । विनंती अनंता करीतसे ॥
स्वस्ति श्रीपांडुरंगस्तोत्र । नित्य पठती भाविक नर ।
निश्चय देखोनि रुक्मिणीवर । पुरवी मनोरथ तयांचे ॥

॥ इति श्री-पांडुरंग-स्तोत्र संपूर्ण ॥

तसें च श्रीपांडुरंगास बोवानीं भाविक बुद्धीनें लिहिलेलें पत्र प्रसिद्ध आहे, तें असें—

जयजय क्षीराब्धिवासा अनंता । अनंतशायी मायातीता । भक्तवत्सल पंढरीनाथा । रुक्मिणीकांता श्रीविठ्ठला ॥ १ ॥ सेवेसी विज्ञापना ऐसी । येत होतो पंढरीशी । पांच कोस प्रथम दिवशीं । नांदुरग्रामीं पातलों ॥ २ ॥ एक रात्र करमोनी तेथ । प्रातःकाळीं उठलों त्वरित । तो अश्वावरोनि अकस्मात । ग्रामद्वारांत पडियेलों ॥ ३ ॥ तेणें देहदुःखें करून । विकळ मूर्च्छित पडिलों जाण । तों नामधारक यात्रेंतून । आला धांवून सन्निध ॥ ४ ॥ त्यांनीं संबुखितां मजकारणें । यास्तव देहीं परतले प्राण । चित्तासी प्रतीती आली गहन । अगाध महिमान संताचे ॥ ५ ॥ मग इष्टमित्रआप्तविषयाहीं । डोली करोनी आणिले गांवीं । परी चित्तवृत्ती विठाबाई । तुझे पायीं लागली ॥ ६ ॥ त्रितापाचे विस्तार किती । पत्रीं लिहावें तुजप्रती । तरी शरीरीं नाहीं शक्ति । लेखणी

हातीं धरवेना ॥ ७ ॥ अंतरसाक्ष चैतन्यघन । जाणशीं जिवाची निजखूण । परी मी आर्ष म्हणवोन । तुजकारणें लिहीलें ॥ ८ ॥ आतां शेवटील हेत आहे साचा । संबंध तोडी या देहाचा । ठाव इच्छितसे पायाचा । आणीक वाचा न बोले ॥ ९ ॥ मागें भक्तासि पावलासि अंती । तें यथार्थ करी रुक्मिणीपती । दासानुदास महिपती । सेवेसी विनंती करीत ॥ १० ॥

महीपतीबुवा आपल्या वयाचे ७९ वे वर्षी ह्मणजे शके १७१२ मध्यें श्रावण वद्य १२ स मरण पावले. यांचे मागें 'विठोबा' व 'नारायण' असे यांचे दोन पुत्र होते. यांपैकीं विठोबास पदें वगैरे रचिण्याचा नाद असे. यांना पंतकाव्यांचा नाद फार होता. महीपतीबावानीं मिळविलेल्या सामुग्रीचा उपयोग करून घेऊन व आणखी सामुग्री मिळवून विठोबादादानीं, आपल्या पित्यानें-महिपतीनें-आरंभिलेला संतविजय ग्रंथ पुरा केला असता तर बरें होतें. पण तसें झालेलें दिसत नाहीं.

असो. आतां महिपतीबावानंतर झालेल्या दोन भक्तचरित्रवर्णनात्मक ग्रंथांचा थोडा निर्देश करतों. वास्तविक पाहतां कालानुरोधानें ते यानंतर बरे च पुढें यावयास पाहिजेत. परंतु त्यांचा निर्देश येथें च थोडक्यांत आटोपणें थोडें सोयीचें पडेल, असें वाटल्यावरून तो येथें च करण्यास हरकत नाहीं. हे दोन ग्रंथ म्हणजे एक भीमस्वामीकृत 'भक्तलीलामृत' व दुसरा राजाराम प्रासादीकृत 'भक्तमंजिरि' हे होत.

'भक्तलीलामृत' ग्रंथाचे कर्ते भीमस्वामी किंवा भिमाजीबुवा हे श्रीरामदासस्वामींच्या शिष्यपरंपरेपैकीं एक असून शिरगांव मठाचे अधिपती होते. शिरगांव हें चांफळापासून दोन कोसांवर असून या ठिकाणीं समर्थांचे शिष्य कल्याणस्वामी यांचे बंधु दत्तात्रयस्वामी यांचा वंश नांदला. दत्तात्रय स्वामी-

---

१ ताहराबाद गांवाबाहेर महीपतीबुवानीं च केलेला एक चांगला बाग आहे. येथें च विठोबा, महीपती, नारायण अशा दोहींकडे दोन मुलांच्या व मध्यें महीपतीबावांची अशा तीन समाधी आहेत. कीर्तनारंभी पुढील अभंग महीपतीबुवा ह्मणत. बुवांचे वंशज हि हा अभंग अजून प्रारंभीं ह्मणतात—

चित्तीं धारिली वासना । सिद्धी न्यावी नारायणा ॥
मी तो अपंग अनाथ । तुह्मी अनाथाचे नाथ ॥
केला पण सिद्धी न्यावा । मज सांभाळावें देवा ॥
महीपती निढळवाणा । याची येऊं द्या करुणा ॥

पासून पुत्रपरंपरेनें [१] दत्तात्रय [२] राघव [३] यशवंत व [४] भिमाजी अशी प्रस्तुत भक्तलीलामृतकार भिमाजीबोवा यांची चौथी पिढी येते. भिमाजी बुवानीं हा आपला ग्रंथ शके १७१९ त लिहिला. प्रथम यांत श्रीसमर्थांचें चरित्र सांगितलें असून पुढें निरनिराळीं सदतीस भक्तांचीं चरित्रें सांगितली आहेत. भक्तांची निवड कांहीं विशेष धोरणानें केली नसून साधारण जीं मनांत आलीं तीं चरित्रें सांगितलीं आहेत. रामदास पंचायतनांतले प्रमुख साधुपुरुष किंवा रामदासी पंथांतील मुख्य मुख्य शिष्य यांचा हि समावेश या ग्रंथात नाहीं. कथा सांगितल्या आहेत त्या हि नीट चौकसपणानें सांगितल्या नसून यथातथा च आहेत. भिमाजीबावानीं मनांत आणिले असतें तर एक अद्वितीय व बहुमोल ग्रंथ निर्माण करण्यासारखी सामुग्री त्यांस सहज स्वाधीन करून घेतां आली असती असें वाटतें. भिमाजीबोवांचा हा भक्तलीलामृत ग्रंथ ओंवीबद्ध नसून अभंगमय आहे.

'भक्तमंजरी' हा ग्रंथ भक्तलीलामृतापेक्षां विस्तारानें फार मोठा असून ज्यास्त व्यवस्थित आहे. हा हि रामदासी पंथांतील श्रीसिद्धेश्वरमहाराजांचा शिष्य राजाराम प्रासादी यानीं रचिला आहे. याचे एकंदर १०९ अध्याय

राजारामप्रासादचीं पुष्कळ पदें प्रसिद्ध आहेत त्या पैकीं पुष्कळ चांगलीं व चमत्कृतिजनक आहेत. पैकीं एक पद देतों—

देवा कोण आतां तारी। धुंदी झाली दरबारीं ॥ ध्रु० ॥
पांडव तुज म्हणती खासा। दवडिसि त्यांतें वनवासा।
छळि निशि येऊनि दुर्वासा। परि तो पावे सुग्रासा।
गोपी अनुसरल्या रासा। विरहें देसि तया त्रासा॥
आवडे तुज कुब्जा नारी। धुंदी झाली दरबारीं ॥ देवा० ॥ १ ॥
स्वमुखिं बकि कुचविष घोंटी। मानिसि देवकिसम पोटीं।
ज्याचीं आचरणें खोटीं। वदविसि तेथुनि शतकोटी।
कीर्तनिं नारदरति मोठी। घड त्या न मिळे लंगोटी।
असि काय चाल तुझी भारी। धुंदी झाली दरबारीं ॥ देवा० ॥ २ ॥
त्वां जे भक्त विभो केले। ते विचित्र करिते झाले।
कोणीं पशूतें बोलविलें। अमृत मृतांतें सेवविलें।
कन्ये पुंस्त्वचि लेवविलें। मृत पितरांते जेवविलें।
मारुनि कां उठवा धारी। धुंदी झाली दरबारीं ॥ देवा० ॥ ३ ॥

(पृष्ठ २०५ पहा.)

आहेत. अष्टोत्तरशत अध्यायांची मणिमाला कल्पून १०९ वा अध्याय मेरुमणि म्हटला आहे. अर्थात् या १०९ व्या मेरु अध्यायांत रामदासी सांप्रदायाचे मेरुमणि श्रीसमर्थ रामदासस्वामी यांचें च चारित्र सांगितलें आहे. ग्रंथारंभींच्या पहिल्या अकरा अध्यायांत हि रामदासचरित्रवर्णन च आहे. बाकी राहिलेल्या सत्याण्णव अध्यायांत कवीनें जवळ जवळ शेंसव्वाशें साधूंची हकीकत सांगितली आहे. साधारणपणें महीपतीबावानीं वर्णिल्या नाहीं अशा साधुपुरुषांचीं चरित्रें गाण्याचा कवीचा अभिप्राय दिसतो.

या ग्रंथांतील माहिती राजारामप्रासादीनीं कशी कशी मिळविली हें नीटसें कळत नाहीं. पण ती बरी च प्रयासानें मिळविलेली दिसते. ग्रंथांत परंपरा, समकालीन संत व जन्ममृत्यु वगैरेचे शक राजारामबुवानीं अनेक ठिकाणीं सांगितले आहेत. यामुळें या ग्रंथास एक तऱ्हेनें विशेष महत्व आलें आहें. तथापि राजारामबुवानीं दिलेली माहिती थोडी जपून व चौकसीनें च घेतली पाहिजे, असें मदरहू ग्रंथाची तपासणी थोड्या बारकाईनें केली म्हणजे वाटूं लागतें. मात्र समजूनउमजून मनास मानेल ती खोटी माहिती राजारामबुवानीं आपल्या ग्रंथांत दिली नाहीं. माहिती त्यानीं आपल्या समजुतीप्रमाणें चौकसपणानें दिली आहे. राजारामबुवांचा ग्रंथ अनेक कारणांनीं हल्लीं उपलब्ध अशा चरित्रग्रंथांत वरच्या दर्जाचा आहे. हा ग्रंथ कवीनें शके १७९६ मध्यें पुरा केला असें शेवटीं त्यांत सांगितलें आहे.

(पृ. २०४ वरून)

अघटितघटनापटु देवा। न कळत लीलाचा ठेवा।
इच्छि मन निज धनहिन ठेवा। यातें पदिं कां न च ठेवा।
वदु या राजाराम सेवा। पुरवीं प्रासादिक हेवा।
घेउनि दाद भवा वारी। धुंदी झाली दरबारीं॥ देवा०॥ ४॥

यांची समाधी जांवेजवळ मौजे गुंज येथें नदीचे कांठीं आहे.

नरहरी धुंडिराज मालु हा एक मोठा ग्रंथकार आहे. याचे कांहीं अभंग व पदें असून 'मालुतारण' व 'भक्तिकथामृत' या नांवाचे दोन मोठाले ग्रंथ आहेत. यांपैकीं 'भक्तिकथामृत' हा ग्रंथ भक्तचरित्रकथा सांगण्याच्या इराद्यानें लिहिला आहे. याचे एकंदर ६४ अध्याय असून यांत अनेक साधुपुरुषांचीं चरित्रें सांगितलीं आहेत. हा नरहरी धुंडिराज मालूचा ग्रंथ केवळ अलौकिक आहे. महाराष्ट्रभाषेंतल्या अफाट ग्रंथसागरांत या ग्रंथास दुसरी जोड नाहीं. यांतलीं सर्व चरित्रें पूर्ण आहेत. म्हणजे कवीची मातापिता, गुरु, स्थळ वगैरे माहिती यांत सूक्ष्म रीतीनें दिली आहे; व अशी ही माहिती एखाद्दुसऱ्या कवीसंबंधीं सांगितली नसून ती बहुतेक सर्व कवींसंबंधीं सांगितली आहे! मात्र यांत एक च जरा व्यंग आहे. आणि तें असें कीं, नरहरी धुंडिराज मालूनें आपल्या 'भक्तिकथामृत' ग्रंथांत दिलेली माहिती त्याच्या काळीं सर्वतो-मुखीं असलेल्या गोष्टी खेरीजकरून इतर बाबतींत बहुतेक सर्व येथून तेथून खोटी आहे म्हणजे चुकीची आहे; व कवीनें नीट चौकशी केल्याशिवाय ती घेतली आहे असें नाहीं. तर ती समजूनउमजून खोटी दिली आहे. या बापुड्यास माहितीची अडचण म्हणून पडली च नाहीं. प्रत्येक गोष्ट यानें आपल्या कल्पनेनें सिद्ध करून वाचकांच्या व श्रोत्यांच्या तोंडावर टाकिली आहे. चुकूनमाकून एखाद्दुसरी गोष्ट खरी आली असेल, पण तिची खोट्या पासून निवड करणें अवांतर माहितीच्या व प्रमाणांच्या अभावीं दुरापास्त आहे. ग्रंथास आधार नाभाजीचा व उद्धवचिद्घनाचा म्हणून कवीनें सांगितलें आहे. वरील हकीकत सांगितल्यावर हें हि थोतांड आहे आणि उद्धवचिद्घनाची स्वतःची हि हकिकत यानें दिलेली खरी नाहीं हें फिरून निराळें सांगण्याची गरज नाहीं.

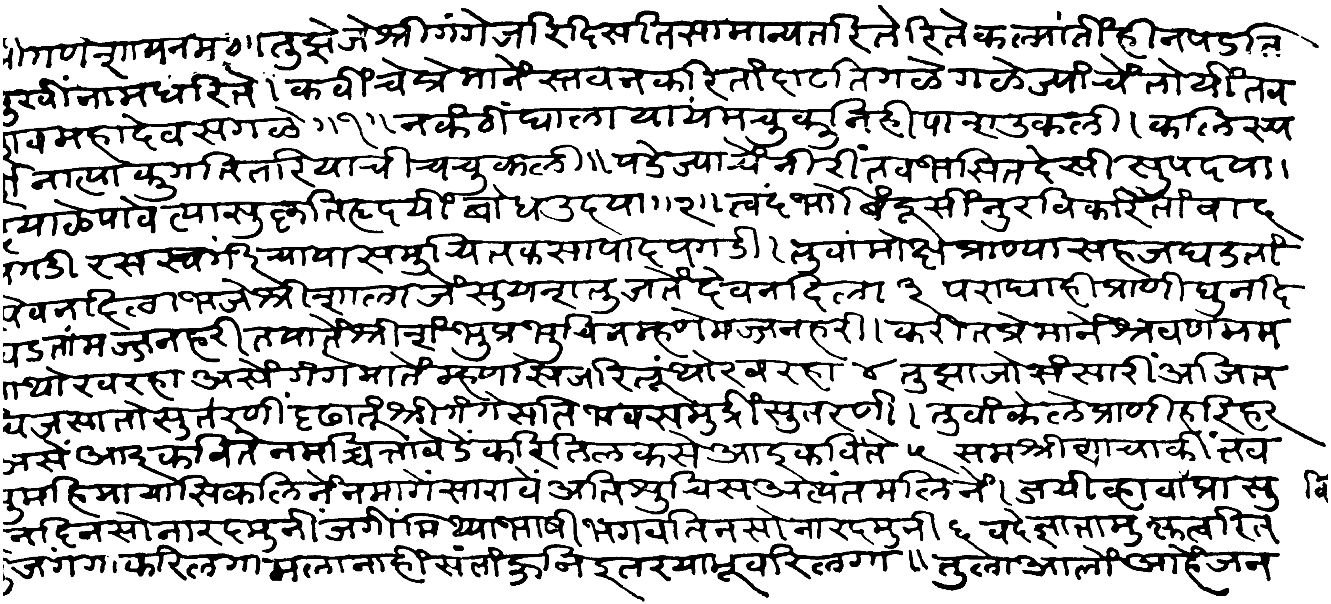
'मालुतारण' ग्रंथ हि भक्तिकथामृत ग्रंथाप्रमाणें च अनेक तऱ्हेच्या खेळखंडोबांनीं भरलेला आहे. तेव्हां यासंबंधें उगा च ज्यास्त चर्चा करण्याचें कांहीं कारण नाहीं.

मयूर पंडित.

मोरोपंतांची काव्यरचना कोणत्या प्रकारची होती. मोरोपंत हे केवळ भाषांतरकार होते, किंवा स्वतंत्र रचना हि ते करीत. त्यांस विस्तार करून सांगण्याची हौस होती, किंवा ते संक्षेपप्रिय होते. यांविषयीं जाणत्यांचीं आणि अजाणत्यांचीं निरनिराळीं मतें आढळतात. कोणी त्यांस महाराष्ट्र–कविवर, किंवा प्राकृतकाव्याचार्य म्हणून अत्यंत उच्च अशा सिंहासनावर बसवितात, तर कोणी त्यांस केवळ 'भाषांतरकार' म्हणून अगदीं च सामान्य लेखतात. वास्तविक पाहतां मोरोपंतांच्या काव्यरचनेचा हेतु काय होता हें लक्ष्यांत आणिलें असतां या सर्व मतांचा उलगडा सहज होणार आहे. मोरोपंतानीं अध्यात्मपर सिद्धांत सप्रमाण मांडण्याकरितां आपल्या ग्रंथांची रचना मुळीं च केली नाहीं. संसाराला तिलांजली देऊन केवळ परमार्थचिंतनांत लोकांनीं काळ घालवावा यासाठीं त्यांचे ग्रंथ रचिले गेले नाहींत. केवळ नीतितत्त्वें पटविण्याकरितां हि त्यानीं लेखणी चालविली नाहीं. तसें च पंतानीं जगन्नाथाप्रमाणें आपलें भाषाप्रभुत्व स्थापन करण्याकरितां व 'वाचामाचार्यतायाः पदमनुभवितुं कोऽस्ति धन्यो मदन्यः' ही साक्ष सर्वांना पटविण्याकरितां च 'पांडित्य' केलें, असें प्रायः कोणी हि म्हणणार नाहीं; तसें च, केवळ जडजीव तारण्याकरितां व सर्वांना वैकुंठपेठेचा रस्ता सुलभ करण्याकरितां च रचनेचा श्रम केला असें हि नाहीं; किंवा देहभान विसरून प्रेमानंदानें पांडुरंगचरणीं नाचत असतां ही काव्यगंगा त्यांच्या तोंडावाटे सहज बाहेर पडली असें हि नाहीं; एकटे च सृष्टिसौंदर्यांत तल्लीन होऊन गुंगत असतां मनोवृत्तींच्या अनावर उचंबळ्यासरसी ही त्यांची काव्यनदी एकदम सैरावैरा धांवूं लागली व त्यांत च ते हि वाहूं लागले असें हि नाहीं; किंवा रंगेलपणाच्या बहारींत हा रंग उडविला असें तर नाहीं च नाहीं; संसारत्रासानें त्रस्त होऊन आणि वैतागून जाऊन देवाच्या चरणीं लोळण घेतांना ते काकुळतीनें काव्य म्हणूं लागले, हें हि नाहीं; तर मोरोपंत हे संसारी स्त्रीपुरुषांच्यासाठीं, कुटुंबवत्सलासाठीं, देवांच्या कथा कानीं पडाव्या असें इच्छिणाऱ्या सुखवस्तू लोकासाठीं, ग्रंथरचना करीत होते असें दिसतें. देवादिकांच्या कथा

आपण गाव्या व त्या लोकांना ऐकवाव्या आणि पुढल्या पिढ्यांना आपलें कवित्व वाचावें हाच त्यांचा हेतु दिसतो. यांचा नेहमींचा व्यवसाय पुराण सांगण्याचा. व्यासपीठावर बसल्यावर पुढें पुराणश्रवणार्थ सायंकाळीं आलेल्या मंडळींमध्यें लहान थोर सर्व असणार; आपल्या नाती, सुना, बरोबर घेऊन आलेल्या स्त्रिया, वयानें मोठीं मुलें, विद्वान अविद्वान पुरुष, आपले अन्नदाते धनी, तसें च त्यांचे आश्रित, नोकर, चाकर, हे हि सर्व असणार. या सर्वांना काय आवडेल, काय समजेल, यांच्या पुढें काय बोललेलें शोभेल हें नीट ध्यानांत आणून पंतांनीं आपलें सर्व व्याख्यान केलें आहे. भारत, भागवत, रामायण आदिकरून पौराणिक ग्रंथांतील कथाभाग सर्वांना सहज सुगम व्हावा, व त्यांत च आपलें व्याख्यान कंटाळवाणें न होईल, त्याची गोडी कमी न पडेल अशा बेतानें सनातनधर्माचीं तत्वें व्यवहारिक दृष्टांत घालून, कथेच्या मिषानें तीं हि सहजासहजीं पढवावीं, अशा नजरेनें यानीं आपली सर्व रचना केलेली दिसते. पंतांच्या ग्रंथांत अनेक ठिकाणीं मुळांतली केलेली छाटाछाट, कोठें कोठें मुळापेक्षां केलेला विस्तार. आणि मूळ प्रकरणांचे पाडिलेले सोयीचे भाग हें सर्व या दृष्टीनें एकदां पाहिलें असतां पंतांच्या रचनेची किल्ली कोणाच्या हि लक्ष्यांत येईल.

आपल्या व्याख्यानाला मोहकपणा तर यावा, परंतु त्याला शिष्टांनीं हि नांव ठेवूं नये, अशा बेतानें योजिलेला किंचित् हास्यरस, मोठ्यांना समजून पटावा व केवळ मनांतल्यामनांत त्यांना गुदगुल्या व्हाव्या—फार तर डोळा जरा वांकडा करून कोणाकडे पाहून त्यांनी थोडें हंसावे—पण लहानांना त्याचें कांहीं च वारें लागूं नये, अशा बेतानें हळू च योजिलेला मुग्ध शृंगार, वत्सलतेनें डोळे भरून येउन लेंकुरवाळ्यांना जरा डोळ्याला पदर लावावासा वाटेल इतक्या च बेताचा करुणरस, आणि पुराणांतल्या योद्ध्यांचे संगर पराक्रम ऐकून आपल्या नित्यांतल्या लढाईच्या प्रसंगाची खूण पटेल व लहानांना थोडी गंमत वाटेल येवढ्या च धोरणानें केलेलीं वीररसभरित आटोपसर वर्णनें; या च प्रमाणानें सर्वभर योजिलेले इतर रस, यांनीं त्यांच्या ग्रंथाला एक तऱ्हेचा विशेष स्वाद आणि शिष्टपणा आला आहे. अंगीं जाडी विद्वता व बहुश्रुतपणा हीं भरपूर असून, समोरच्या आपल्या श्रोत्यांना समजेल इतपत च व त्यांना कंटाळवाणें न होईल अशा

मोरोपंतांचें–हस्ताक्षर (रा. द. पराडकर यांच्या ब्लाकवरून)

च बेतानें, त्यांचा उपयोग केल्यामुळें, आणि पुराणिकाची दृष्टि सारा वेळ कायम ठेविल्यामुळें पंतांचे ग्रन्थ नीट मनन करून हि, विष्णु शास्त्र्यां-सारख्या चिकित्सकाला रघुकिरातादि पंडितमान्य काव्यांची मोरोपंतास बिलकुल ओळख होतीशी सुद्धां दिसत नाहीं, असा अभिप्राय द्यावासा वाटला; आणि असल्या चिकित्सक विद्वान टीकाकाराचा पंतांच्या ग्रंथांचें अध्ययन, अध्यापन व मनन करून करून अखेर वर दिलेला च अभिप्राय पडावा व वर लिहिल्याप्रमाणें च त्याला वाटावें ही च मोरोपंतांच्या ग्रंथांची एक थोरवी आहे. यांत च त्यांचे ग्रंथ 'उपजतां च काशिरामेश्व-राला कां गेले' याचें रहस्य आहे, नाहीं पेक्षां सगळे च चांगले कवी शब्दसृष्टीचे ईश्वर असतात; ते शब्दचातुर्यानें नव्या नव्या सृष्टी निर्माण करितात, व त्यांत विद्वत्ताबलानें कल्पनेच्या झाडांवर हव्या तशा उड्या मारितात; पण अशा उड्या मारितांना लहानलहान मुलांना हि बरोबर पोटाशीं चिकटून न्यावें, त्यांना पेलतील इतक्या च बेतानें तोल सांवरून उडी झोंकावी, हें एक त्या जगत्प्रभु श्री रामचंद्रजीच्या सेवकांना च साधतें आणि हें श्रीरामचंद्राच्या या निःसीम भक्तानें हि उत्तम साधिलें आहे. यांत च त्यांचें मोठेपणाचें बीज आहे.

आतां, रघुकिरातादि काव्यें पंताना नुसतीं माहित होतीं इतकें च नाहीं तर त्या सर्वांशीं त्यांचा उत्तम परिचय होता. आपल्या पूर्व वयांत किंवहुना सर्व आयुष्यभर त्यांचा उत्तमोत्तम प्राचीन ग्रंथांचा व्यासंग व अभ्यास कायम होता. यांपैकीं अनेक ग्रंथ त्यानीं स्वहस्तानें लिहून काढिले होते. ग्रंथांच्या वाचनानें त्या ग्रंथांशीं केवळ परिचय मात्र होतो, पण वाचून नीट समजून, लिहून काढिल्यानें तो ग्रंथ अगदीं आपलासा होतो; आणि असे अनेक ग्रंथ पंतानीं लिहून काढिलेले अजून हि पाहण्यास सांपडतात. पंतांचें ग्रंथलेखनाचें हें काम अखेरपर्यंत चालू च होतें यामुळें त्यांच्या विद्वत्तेचें तेज विलक्षण पडे. छंदःसाहित्यादि शास्त्रांत तर ते अगदीं निपुण होते च. पण व्यवहारांतील गोष्टींत हि ते कांहीं कमी नव्हते. एका वाक्यांत सांगावयाचें म्हणजे मोरोपंत हे विशाल बुद्धीचे, दांडग्या व्यवसायाचे, सकलशास्त्रपारंगत असे चतुर व चौरस राष्ट्रीय पुराणिक होते.

यांचा जन्म शके १६५१ सौम्य नाम संवत्सरीं पन्हाळगडावर झाला. त्यांच्या बापाचें नांव रामाजीपंत व आईचें लक्ष्मीबाई. यांचा वंशवृक्ष पुढीलप्रमाणें आहे[1]–

नरसोपंत
|
रामाजीपंत
|
कृष्णाजीपंत
|
रामाजीपंत ऊर्फ बापूजीपंत × लक्ष्मीबाई
|
आबाजी | मोरोपंत | सोनोपंत

मोरोपंत
|
काशिनाथ | रामकृष्ण | रघुनाथ

मोरोपंतांच्या पूर्वजांचें मूळ गांव मौदळ. पण त्यांच्या जन्मापूर्वीं च त्यांचे वडिल मौदळ सोडून पन्हाळगडावर येऊन राहिले होते. पंतांचें बाळपण पन्हाळगडावर च गेलें. तेथें च पाध्ये या नांवाचें एक विद्वान घराणें होतें. या पाध्यांच्या घराण्यांत केशव पाध्ये व गणेश पाध्ये हे दोघे हि पंतांना संथा देत. या दोघांचा हि 'गुरु' म्हणून पंतानीं आपल्या काव्यांत उल्लेख केला आहे. ही पाध्ये मंडळी जरा कडकडीत वृत्तीची च होती. यांच्यापैकीं काशिनाथ बाबा पाध्ये नांवाच्या एका इसमानें तर बनावट ताम्रपट आणि खोटे शिक्के केल्याचा हि लेख आहे. परंतु यांचा कोणता हि असला गुण न उचलतां मोरोपंत अगदीं सालस व प्रेमळ असे च राहिले, हें पाहून मोठें कौतुक वाटतें. पन्हाळगड सोडिल्यावर मोरोपंत हे पेशव्यांचे व्याही जे बारामतीकर त्यांच्या आश्रयानें त्यांचे घरीं असत. बारामतीकरांकडे पुराण सांगावें येवढी च कामगिरी पंतांकडे होती. राजकारणाच्या भानगडींत पंत कधीं हि पडले नाहींत.

---

१ पंतांची बहुतेक माहिती रा. पांगारकरांच्या पंतचरित्रावरून घेतली आहे. हें सुंदर चरित्र पंतभक्तांनीं अवश्य वाचण्यासारखें आहे.

मोरोपंतानीं काव्यरचनेला सुरवात अगदीं पंचविसींत म्हणजे पन्हाळगड सोडून बारामतींत आल्याबरोबर च केली. रेवडीकर हरिदासांच्या कीर्तनसमयीं जागा मिळेना म्हणून रचिलेली

> नित्य तुम्ही प्रभुपाशीं पेढेबरफी नवा खवा खावा ।
> तरी म्यां एके दिवशीं रेवडिचा स्वाद कां न चाखावा ॥

ही आर्या पंतांची पहिली आर्या म्हणून प्रसिद्ध आहे. याला पुरावा काय हें माहीत नाहीं. पण आमचे गुरु जनार्दनपंत मोडक यानीं आम्हांला अगदीं लहानपणीं ही सांगितली व ती आम्ही तेव्हांपासून पंतांची पहिली आर्या म्हणत आलों आहों. बारामतींत तर एक फार जुने शंकराचें–विश्वेश्वराचें–देवालय आहे. तेथें पंत नित्य दर्शनास जात, पंतांचें कुलपरंपरागत दैवत शंकर च होय; आणि या च दैवताच्या स्तवार्थ पंतांनी आपला 'ब्रह्मोत्तरखंड' हा तेथें च रचिला. हा पंतांचा पहिला ग्रंथ. याच्या उपसंहारांत पंतानीं आपणास 'कवि नवीन' असें म्हटलें आहे. हा ग्रंथ आर्यावृत्तांत आहे, पण या नंतरचा दुसरा 'भस्मासुर-आख्यान' हा श्लोकबद्ध आहे. या दोन्ही 'शिवकीर्तिग्रंथां'पेक्षां पंतांच्या आवडत्या रामचरित्रांतले 'सीतागीत' व 'लवांकुशआख्यान' हे पहिल्या भरांत रचिलेले ग्रंथ विशेष चांगले आहेत. पहिला तर घरच्या मुलींना गाण्याकरितां च रचिलेला. तेव्हां तो

> 'पहिली माझी ओंवी । पहिला माझा नेम । तुळशीखालीं राम । पोथी वाची'॥

या लहानपणच्या छंदांत च आहे; आणि तसा च तो कोमल आणि गोड आहे. 'लवांकुशआख्यान' वामनाचें आपण वाचिल्यामुळें आपल्याला हें तितकें गोड वाटत नाहीं. पण स्वत: पंताना तें फार च नामी वाटलें. त्यानीं पुढें मोठेपणीं देखील त्यासंबंधीं लिहितांना 'मज तो वाटे सुधा नदी वाहे' असें म्हटलें आहे. सीतागीताप्रमाणें च 'रुक्मिणीगीत' हि मुलींना म्हणण्यासाठीं च रचिलें होतें. या प्रथम लिहिलेल्या गोष्टी मागाहून कृष्णविजयांत पंताना फिरून सांगण्याची पाळी आली. तेव्हां

---

१ पंतांना एका ब्राह्मणानें आपल्या पूजेच्या श्रीरामाच्या मूर्ती सोंवळयानें आणून दिल्या व हा च ईश्वरप्रसाद समजून पंत रामोपासना करूं लागले. पुढें आजन्म ते रामचंद्राची च सेवा व भजन करीत.

हि त्यानीं ते पहिले च शब्द वृत्तसुखाकरितां थोडे बदलून पुन्हां तसे च सांगितले. रुक्मिणीगीतांतलीं

न आलें त्या दिशीं। मध्यें रात्र मात्र। चिंताज्वरें गात्र। तापविलें ॥
त्या रात्री लागला। नाहीं माझा डोळा। प्राण कंठीं गोळा। झाले होते ॥

इत्यादि पद्यें त्या च प्रसंगाच्या कृष्णविजयांतल्या आर्यांशीं ताडून पाहिलीं असतां हें सहज लक्ष्यांत येईल. वरच्याप्रमाणें च लवांकुशाख्यान हरिश्चंद्राख्यान, देवीमाहात्म्य, प्रल्हादविजय, अंबरीषचरित्र हीं सर्व लहान लहान व स्वतंत्र आख्यानें पंतानीं पहिल्या भरांत च रचिलीं असावींत. लवांकुश आख्यान हें वामनाच्या लवांकुशापेक्षां नीरस आहे हें खरें पण पंतांच्या श्लोकबद्ध काव्यांत त्याची जागा बरीच वर लागेल. यांत वर्णिलेल्या बालवीरांचे पराक्रम वाचून याच सुमारास उदगीरच्या लढाईचे वेळीं गाजवलेले सदाशिवराव भाऊंचे पराक्रमांची आठवण सहज होते. व एकमत असेंही वाटतें कीं सदाशिवराव भाऊच्या पराक्रमाची कानावर आलेली हकीगत हातानें या काव्यांत उतरली असेल. कदाचित या भट-बाल-वीराच्या पराक्रमाचें प्रतिबिंब प्रल्हाद विजयांतही नजरेस पडेल. यांपैकीं प्रल्हादविजयावर मात्र पंतानीं शके १६८० बहुधान्य संवत्सर पौष शु० ८ मी असा रचनाकाल दिला आहे, म्हणजे या वेळीं अजून त्यांच्या वयाची तिशी उलटली नव्हती. याशिवाय इतर कोठें पंतानीं रचनाकाल दिलेला नाहीं. प्रल्हादविजय ग्रंथांत पंतानीं अवजड आर्या वृत्त योजिलें

१ ज्या वृत्ताला प्रायः आपण आर्यावृत्त म्हणतों तें खरें गीतावृत्त आहे. आर्यावृत्तांत प्रत्येक चरणांत दोन यमकें असतात; व दोन्हीं चरण शेवटीं सयमक नसतात. पंतभक्त परशुरामतात्यानीं या वृत्तानें लक्षण दिलें आहे तें असें:—

'पहिल्या चरणीं बारा मात्रा दुसऱ्यांत सात आणि तेरा।
उभय दलीं हे रीती जीस तिला म्हणति सुज्ञ 'आर्यागीती' ॥

या वृत्ताच्या नांवासंबंधानें फार घोंटाळा होतो. छंदःशास्त्रगुरु सांगतात कीं जें म्हणण्याला अवजड व ज्यांत दर चरणांत दोन यमकें येतात त्याला 'आर्या' म्हणा; व जें सुलभ वृत्त त्याला आर्यागीती म्हणा. पण व्यवहारांत सर्व लोक या दुसऱ्या च वृत्ताला आर्या म्हणतात. प्रत्यक्ष मोरोपंत देखील या आवडत्या सुलभ वृत्ताला आर्या असें च म्हणतात असें दिसतें.

व्यासकृत महाभारत लक्ष ग्रंथ प्रसिद्ध हा भारी।
आर्यावृत्तें रचितों स्वल्पांत चि आणितों कथा सारी ॥ इ. इ.

आहे. यामुळें या काव्याची सर्व मजा फुकट गेली आहे. हें वृत्त मोठें अवजड आणि कर्णकटु आहे. यामुळें ही पाकनिष्पत्ति नीट उतरली नाहीं. पुढें कृष्णविजयाचा हि हा च प्रकार झाला आहे. उत्तम स्वयंपाक करणारानें कडू काल्यांची भाजी किती हि चांगली केली तरी अखेर कालें तें कालें च. तसें च किती गोड बनविलें तरी अवजड आर्यावृत्त कटू तें कटू च. पण इतकें हि असून काल्यांची भाजी प्रेमानें खाणारे हि रसिक आढळतात. तद्वत् च हा प्रल्हादविजय व नंतरचा कृष्णविजय (५४ अध्याय) हे आर्यावृत्तांतले ग्रंथ वाचून मिटक्या मारणारे हि रसिक आढळतात. स्वतः पंत देखील 'हा प्रल्हादविजय ग्रंथ पहा, मग चि मणीगणीं खचिला' असें म्हणतात. जनकाला आपलें शेंबडें पोर देखील मनापासून आवडतें म्हणतात तें खरें; पण पुष्कळानां या 'विजया'पेक्षां देवीमाहात्म्य देखील ज्यास्त गोड वाटेल. यांतली

विश्व प्रसन्न झालें होय जसें भास्करोदयीं कमळ।
उत्पातमेघ शमले सर्व व्योम प्रकाशलें अमळ ॥

ही एक च आर्या त्या आख्यानाच्या सुंदरतेची साक्ष पटविण्यास पुरे आहे. पंतांच्या इतर लहान लहान प्रकरणांपैकीं मदालसा आख्यान व हरिश्चंद्राख्यान हीं विशेष गोड आहेत. हरिश्चंद्राची कथा मूळची च करुणरसानें इतकी थबथबलेली आहे कीं, ती कोणीं हि कशी हि सांगितली तरी डोळ्यांना पाणी आणते च. मग पंतानीं सांगितल्यावर ती आणखी हृदयद्रावक होईल यांत नवल नाहीं. पण मदालसाचरित्र तसें नाहीं. तें कथानक गोड आहे, पण त्याची गोडी टिकविणें रचनाकारावर अवलंबून राहतें. मदालसा नांवाची एक गंधर्वकन्या लावण्यलतिका एका राक्षसानें पळवून आपल्या क्रीडामंदिरांत नेऊन ठेविली. पुढें गालवाच्या आज्ञेवरून ऋतुध्वज हा तरुण राजपुत्र मखरक्षणार्थ चालला असतां त्यानें त्या दुष्ट राक्षसाचा वध केला. तेव्हां ही मन्मथपुतळी ऋतुध्वजाच्या नजरेस पडली. एकमेकांला पाहतां च दोघें हि पंचशरानें विंधून गेलीं. पण मग पुढें तिनें विचारल्यावरून राजपुत्रानें निजवृत्त सांगतांना आपला नुकता च केलेला राक्षसवधाचा पराक्रम सांगितला. शूरांचे पराक्रमवृत्तांत

ही तरुण कामिनींना केवळ मोहिनी आहे. त्यांनीं त्यांचें मन लटपटून जातें. ऋतुध्वजाचा तो पराक्रम

श्रवण असें होतां ती हर्षे लाजे मदालसा कन्या।
वदनीं सुस्मित राहे पाहे स्वसखीमुखाकडे धन्या ॥

इतकें झाल्यावर पुढचा प्रकार काय सांगायला पाहिजे? त्या जगद्गुरुच्या च शिकवणीवरून त्या दोघांचा गांधर्व विवाह झाला. त्या उत्सवप्रसंगीं मदालसेच्या सखीनें आशीर्वाद देऊन म्हटलें

दोघें चिरकाल तुम्ही सतत सुखें पुत्रपौत्रसह नांदा।
तुमच्या यशासि सज्जन सेवृत चकोर ते जसे चांदा ॥

विवाहानंतर तीं दोघें ऋतुध्वजाच्या नगरांत परत आलीं; पुढें कांहीं दिवसांनीं एका कपटी चांडाळानें ऋतुध्वज नगराबाहेर गेला असतां तो मेल्याची खोटी बातमी उठविल्यामुळें ती ऐकून मदालसेनें शोकाच्या भरांत प्राणत्याग केला. ऋतुध्वज परत आला तेव्हां त्याला हें सर्व कपट कळलें; आणि त्यानें आपल्या स्नेह्यांच्या मदतीनें शिवसदनास गेलेली भार्या मदालसा परत आणिली आणि पुढें त्याला तिजपासून चार पुत्र झाले. पैकीं पहिल्या तिघांस मदालसेनें बाळपणीं च ब्रह्मज्ञान पढवून वैराग्यसंपन्न केले. हें ऋतुध्वजाला न आवडून चवथ्या पुत्राच्या जन्माचे वेळीं मदालसेला तसें न करण्याबद्दल आज्ञा केली. ती मानून मदालसेनें या चवथ्या म्हणजे अलर्क नांवाच्या पुत्रास

स्तन पाजितां निजवितां हालवितां बालकासि खेळवितां।
दे बोध जो सुदुर्लभ थोरांसि सहस्रकल्प मेळवितां ॥

आणि तिनें त्यास व्यवहारदक्ष केलें; व पुढें तो राज्यारूढ झाला. अशी ही मार्कंडेय पुराणांत व्यासानीं सांगितलेली गोड कथा आहे. हिचें पंतांनीं काढिलेलें शब्दचित्र इतकें सुंदर रंगलें आहे कीं, त्याच्या पुढें रविवर्म्यानें रंगविलेलें 'ऋतुध्वज आणि मदालसेचें' चित्र अगदीं बोजड वाटतें.

या लहानसाहान आख्यानांपेक्षां मोठमोठाल्या ग्रंथांत च पंतांची करामत ज्यास्त दिसून येते. मोठ्या ग्रंथांपैकीं 'कृष्णविजय' हा प्रथम रचिलेला दिसतो; आणि म्हणून च याची रचना क्लिष्ट झाली आहे. हा

बाबा पाध्ये यांच्या विनंतीवरून रचिला; आणि बाबा पाध्ये म्हणजे संकृताभिमानी जाडे पंडित; तेव्हां या प्रस्थाच्या डोळ्यांत भरेल अशा तोलाची शब्दरचना त्यांत दिसेल अशा धोरणानें हा ग्रंथ रचिला असावा. याला पंत कृष्णविजय म्हणतात. पण याच्या प्रशस्त रचनेवरून लोक याला बृहद्दशम म्हणतात. मूळ भागवताप्रमाणें च याचे ९० अध्याय आहेत. पैकीं पूर्वार्धांत ४९ व उत्तरार्धांत ४१. यांतला पूर्वार्ध आणि उत्तरार्धांतलें पहिले पांच मिळून ५४ अध्याय अवजड आर्यावृत्तांत आहेत. पण हें वृत्त वाचावयाला जड म्हणून च कीं काय कोण जाणें यापुढील पंचवीस अध्यायांत पंतांनीं अनेक वृत्तात्मक श्लोक योजिलें आहेत; आणि पुढें हे हि सोडून पंत आपल्या व महाराष्ट्राच्या आवडत्या सुलभ आर्या-वृत्तावर म्हणजे गीतीवर येऊन पडले आहेत. या च क्रमानें ग्रंथांत रसाचा हि परिपाक उतरला आहे. पूर्वार्ध केवळ नारिकेलपाक आहे. बाबा पाध्यानां देखिल तो पचायला जरा जड च वाटला. पण याची सगळी उणीव उत्तरार्धाच्या शेवटल्या दहा अकरा अध्यायांनीं पुरापूर भरून काढिली आहे. तें म्हणजे कपिला गाईचें दूध आहे. लहानापासून थोरांपर्यंत, सशक्त असो कीं अशक्त असो, वाटेल त्यानें तें यथेच्छ प्राशन करावें. सर्वांना च तें सहज मानवेल.

या अकरा अध्यायांत पहिली च कथा सुदामदेवाची आहे. हा लहानपणचा कृष्णाचा गुरुबंधू. हा अठरा विश्वे दारिद्र्यांत संसार कंठीत असतां आपल्या बायकोच्या मागण्यावरून सर्वसंपन्न वैभवशाली मित्राच्या भेटीला निघाला. निघतांना रिक्त हस्तांनीं जाऊं नये म्हणून घरांत काय चार दोन मुठी पोहे होते ते फाटक्या तुटक्या वस्त्रांत बांधून त्याला दोन तीन गांठी देऊन, ते घेऊन निघाला. वाटेंत 'कोठें दरिद्र हो मी ! कोठें लक्ष्मीनिवास तो स्वामी' असे विचार मनांत आले च. पण तसा च तो हळुहळु द्वारकेंत श्रीकृष्णाकडे गेला. तो राजवाड्यांत गेला 'तेव्हां होता अमलाकमलाशयनीं मुकुंद, तीसहित' पण दुरून आंगणांत आपला लहान-पणाचा मित्र आलेला पाहून तो तसा च उठून धांवत पुढें आला.

त्या शुद्धसत्व तनुला भेटे गुरुबंधु ज्यांत तो वार ।
फार प्रियकर जैसा हंसाला मानसाख्य कासार ॥

आणि प्रथम भेटीनंतर थोड्या गोष्टी झाल्यावर तो लबाड

…. … … चित्तज्ञ प्रभु म्हणे "धरादेवा ।
दे वाट पाहिली बहु काय मला आणिला असे मेवा ॥

असें म्हणून मग तो स्वतः च शोधूं लागला.

तों जीर्ण मलिन वस्त्रीं सांपडली श्रीकरांसि गांठोडी ।
जोडी द्रव्याची जसि चुकली कृपणास हे तुला थोडी ॥
'हें काय सख्या'! ऐसें बोले डोले हळू च मग सोडी ।
गोडी याची मज बहु भेटि उदारा तुला गमे थोडी ॥

असें म्हणून लोकांच्या भवबंधनाची गांठ सोडणारा तो कृष्ण, ती सुदाम्याच्या बायकोनें बांधिलेली पुरचुंडीची गांठ स्वहस्तानें सोडून ते पोहे मिष्टान्नापेक्षां हि अधिक प्रेमानें खाऊं लागला. तें पाहून लक्ष्मीनें हि थोडे उरले ते खाउन टाकिले. गुरुच्या घरच्या जुन्या गोष्टी बोलत चालत जुन्या आठवणींचा आनंदानुभव घेत घेत, दिवस निघून गेल्यावर

ब्राह्मण त्या रात्रींत प्रभुनें मणिकनकमंडिता पाटीं ।
बैसविला सन्मानें जेवविला कांचनाचिया ताटीं ॥
स्वकरें साक्षात् लक्ष्मी या भावोजीस आग्रहें वाढी
काढी प्रभु गुरुगोष्टी मुखकर्णयुगां हि तृप्ति दे गाढी ॥

पुढील हकीकत तर महाराष्ट्रांत आबालवृद्धांच्या चांगल्या च परिचयाची आहे आणि ती गोड कथा पंतांनीं आणखी गोडीनें सांगितली आहे.

सुदामाख्यानानंतर एक चाळीस आर्यांचा लहानसा अध्याय टाकिल्यावर, मोरोपंतांच्या काव्योदधींतलें एक अप्रतिम सुंदर रत्न आहे. येथें यदुकुरुभार्या कुशल प्रश्नालिंगन करून बसल्या आहेत व एकमेकींजवळ गुजगोष्टी सांगण्याच्या भरांत आल्या असतां द्रौपदी कृष्णसख्यांना म्हणजे आपल्या भावजयांना त्यांच्या लग्नाच्या जुन्या हकीकती विचारीत आहे.

हे वैदर्भि! स्वमुखें स्वविवाहोत्सवकथा मला सांगें ।
कैसें वरिलें तुजला श्रीकृष्णें दीनवत्सलें आंगें ॥
भामे! या मेघानें कैसें सौदामिनीस तुज वरिलें? ।
हे जांबवंति! त्वत्कर-सरसिज कैसें रमाधवें धरिलें?
कालिंदि! मित्रविंदे! सत्ये! भद्रे वदा सदाधारा ।
या राकानाथासी योग कशा पावला तुम्ही तारा? ॥
वद, लक्ष्मणे! स्वयंवरवृत्त मज स्वजनकल्पवृक्षातें ।
वरिलें कैसें लतिके? सति! केतकवर्णि! या सदक्षातें? ॥

तेव्हां नणंदेचा आग्रह पाहून, तेथें असलेल्या सात आठ जणींनीं आपापलीं पृथक् पृथक् वृत्तें सांगितलीं. पहिली पट्टराणी रुक्मिणी. तेव्हां पहिली पाळी रुक्मिणीवर आली; आणि पहिल्याप्रथम मोठी दिवाळी तिची झाली. स्वतःच्या स्वयंवराची कथा, मोठेपणीं नणदेस चार चौघींच्या देखत सांगावयाची; यामुळें लाजत लाजत तिनें सांगितलेल्या या भागाला विशेष च गोडी आली आहे. याचा मुळांत एक च श्लोक आहे. तरी याचे ऐवजीं पंतानीं ९२ आर्या घातल्या आहेत. पण हा विस्तार वाचल्यावर वाचकाला वाटतें कीं, याच्या बदली १९२ कां घातल्या नाहींत ? ९२०० आर्या पंत या च सुरांत लिहिते तरी फार चांगलें झालें असतें. रुक्मिणीनें सुदेव ब्राह्मणाबरोबर कृष्णाला दिलेली पत्रिका जशी

> स्वकरें वसंततिलका वृत्तें पत्रांत सात मोजूनी ।
> लिहिली होतीं तीं ही लिहितां लिहितां क्षणांत योजूनी ॥.

तशा च या सगळ्या आर्या एका झटक्यासरशा लिहितां लिहितां योजून लिहिल्या आहेत. यांत कृष्णाबद्दल झालेली रुक्मिणीच्या मनाची उच्छृंखल वृत्ति,

> चिंताज्वरांत रात्रौ माझा नाहीं च लागला डोळा ।
> जायासाठीं कंठीं शतवार प्राण जाहले गोळा ॥

अशी मनाची अवस्था आणि यांत च तिनें दुःखाचे भरांत ब्राह्मणास व शेवटीं ईश्वरास लाविलेला बोल, कृष्ण आला किंवा नाहीं, हें पहाण्याकरितां तिनें तीनतीनदां उंच गच्चीवर जाणें व मन अगदीं निराशेनें उदास झालें —

> तों प्रियकंठीं आपण पडोन हे ही सुखांत पाडावी ।
> या भावें चि स्फुरली करि माझी भुजलता कृपा डावी ॥

असा झालेला आनंद व धीर देणारा शकून, ब्राह्मण आलेला पाहून मनांत न मावणारा आनंद, देवीदर्शनाचे वेळची तिची स्थिति, 'तुज कृष्ण चि योग्य होय जामाता' अशी तिनें खुबीनें केलेली देवीची प्रार्थना, हीं सर्व फार च बहारीचीं उतरलीं आहेत. प्रथम मन सलज्ज होतें. पण ती

आपली गोड आठवण सांगण्याच्या भरांत, लज्जेचा शेला जरा दूर सरला, आणि मग रुक्मिणी ह्मणाली

> हरि रवि, मी नलिनि, स्त्री कैरविणी, वीर वायसाराती ।
> आनंदाची वेळा, सांगो तुज साध्वि ! काय सारा ती ॥

थोड्यांत च 'माझा मूर्त मनोरथ, तो रथ आला; प्रियास घेऊन' आणि मग रथ जवळ आल्यावर श्रीकृष्णाच्या गळ्यांत घालण्यासाठीं आपली सुमनांची

> माळा उंचलितां प्रिय आपण हि रथावरूनियां लवला ।
> लव लागेना तों घे अंकीं, करुणासमुद्र कालवला ॥

आणि हा उत्सव होऊन रथ हाकलून दूर नेल्यावर इकडे

> हंसें मुक्ता नेली मग केला कलकलाट काकांनीं ।
> हाकांनीं नभ भरिलें जाय सुरांच्या हि नाद हा कानीं ॥.

असे हे सगळे प्रसंग, हीं सगळीं शब्दचित्रें फार च हृद्यंगम आहेत. रुक्मिणीनंतर इतरांनीं हि आपापल्या विवाहोत्सवकथा सांगितल्या आहेत. त्यांच्या कथांना उत्तरोत्तर कमी कमी आर्या योजिल्या आहेत. भद्रेची कथा तर अवघीं आठ आर्यांत च संपविली आहे. पण तिच्यांत हि गोडी कांहीं कमी नाहीं. भद्रेनंतर लक्ष्मणेवर पाळी आली; व तिच्या नंतर बाकी राहिलेल्या सर्वजणींतर्फे त्यांपैकीं एकीनें च थोडक्यांत त्या सगळ्यांची कथा निवेदन केली आहे. ती म्हणते:—

> द्वारावतींत प्रभुवर आम्हां नवपद्मिनींसि हा मित्र ।
> एका लग्नीं च वरी नाना रूपें धरूनि हें चित्र ॥

हा गोड अध्याय असा संपल्यावर सुभद्राहरणादि गोड आख्यानें सांगत सांगत आणखी हि सहा सात अध्याय सांगून हा कृष्णविजय ग्रंथ पुरा केला आहे.

पूर्वार्ध क्लिष्ट झाला आहे हें खरें. पण त्याच्या उपसंहारांत 'अभय दिधलें आहे, वाहे शुचि प्रतिभा झरा' असें सांगितल्याप्रमाणें उत्तरार्धांत वाक्सुधेचे झरे खरोखरी च वाहूं लागले आहेत. वर म्हटल्याप्रमाणें अखेरीस तर अमृत आहे च; पण प्रारंभीं हि कांहीं कांहीं ठिकाणें सरस

आहेत. 'आंबरीष आख्याना' प्रमाणें च तीं गोड व ठसकेदार वाटतात. त्यांत च प्रद्युम्नविवाहाची कथा आली आहे. ती इथल्यापेक्षां हरिवंशांत गोड साधली आहे. पण तेथें आर्या आहेत. येथें श्लोक आहेत. यांत कांहीं श्लोक वामनाच्या तोंडीचे आहेत. मायावतीनें कृष्णपुत्र प्रद्युम्नाला द्वारकेंत आणिल्यावर कृष्णस्त्रियांना तो ओळखला नाहीं. पण दुष्यंत-भरताचे भेटीप्रमाणें च जडदेहांची ओळख न पटली तरी सहज क्रियेनें त्यांच्या मनाची स्थिति अगदीं उल्हसित होऊन गेली. पंत सांगतात—

वैदर्भि यास पाहे द्रव हृदरि धरी तत्क्षणीं स्तन्य वाहे
कीं तें आनंद लाहे जरि तनुज असें ज्ञात होणें चि आहे ।
बाष्पानें कंठ दाटे सकळ तनुवरी क्षिप्र रोमांच थाटे
शोकाचा सिंधु आटे त्वरित परम तद्दर्शनीं लाभ वाटे ॥

आणि मग ती रुक्मिणी

म्हणे ' हा कोण श्रीयदुपतिसम श्रीनरमणी ?
गमे या पुत्रास प्रसवलि नराची न रमणी ॥
अशा रत्नाची जी खनि जनिं तिचा धन्य कुसवा
स्वयें याचें वृत्त प्रियसखि पुसा गे न पुसवा ॥

यांत कृष्णचरित्रांतल्या अनेक सुंदर कथा आहेत. कोठें भक्ति, कोठें शौर्य, कोठें क्रोध असे अनेक मनोविकार या कथानुषंगानें रेखाटले आहेत. कृष्णाच्या लीला, त्याचे कलह, त्याचे विनोद हे हि यांत आहेत. हे सर्वांच्या रोजच्या आयुष्यक्रमांतले च थोडे फार प्रकार आहेत. यांचा कमीज्यास्त अनुभव सर्वांना च आहे.—

विनोदरससागरीं रमति मीनसे दंपती ।
असा कलहसांत्वनीं दिवसयामिनी संपती ॥

हा कृष्णविजय ग्रंथ पंतानीं भागवताच्या दशमस्कंधाच्या आधारानें रचिला. यांत लांब लांब यमकें, अनुप्रासादि शब्दचमत्कार वगैरेंच्या नादीं लागल्यामुळें व बऱ्या च भागांत वृत्त हि अवजड योजिल्यामुळें हा

परिपाक नीट उतरला नाहीं. याकरितां पंतानीं पुढील वयांत भागवताच्या दशमस्कंधाच्या आधारें पुन्हां नवी रचना केली. या वेळीं सर्व रचना गोड व सुलभ अशा आर्यागीती वृत्तांत केली असल्यामुळें व कवीची हि बुद्धि प्रगल्भ होऊन सराव चांगला वाढल्यामुळें ही रचना चांगली च उतरली आहे. यांत प्रत्येक गीतीच्या आरंभींच्या अक्षरांनीं **'नमो भगवते वासुदेवाय'** हा मंत्र अव्वलपासून अखेरपर्यंत साधिला आहे. या अकरा अक्षरी मंत्राचा एक एक सर असे ११८८ गीतींचें एकशें आठ सर करून व प्रारंभाला **श्रीमानुरुगाथो मुकुंदो जयति** या मत्रांकित द्वादश आर्यांचा गोंडा लावून आणि शेवटीं उपसंहारात्मक श्लोकांची गांठ मारून ही माळ पंतानीं प्रभुचरणीं अर्पण केली आहे; आणि उपसंहाराच्या श्लोकांत म्हटल्याप्रमाणें ही 'साष्टशत' मंत्रमण्यांची माळ माधवजीला देखील इतकी आवडली कीं ती

श्रीकृष्णें स्वगळां स्वयें चि धरिली वक्षस्थळीं शोभली ।
वर्णावी बहु काय? पाहुनि इला श्रीदृष्टि ही लोभली ॥

जी माळ पायांवर वाहिलेली श्रीकृष्णानें स्वत: उचलून गळ्यांत घातली. आणि जी पाहून प्रत्यक्ष रमेला देखिल ती आपल्या गळ्यांत असावी असा लोभ सुटला, ती तितकी आल्हादकारक व शोभायमान असली च पाहिजे, यांत संशय नाहीं आणि ती तशी आहे हें हि खेरें. आपण रचिलेला हा नवा ग्रंथ सर्वांना पसंत पडला हें पाहून व यांत नुसता च दशमस्कंध आला. हें बरें न वाटून मोरोपंतानीं भागवतांतील याच्या आधींच्या नऊ स्कंधांचा एक व पुढील दोन स्कंधांचा एक, असे याला मागें पुढें आणखी जोड दिले. या दोन्ही जोडांत पहिल्याप्रमाणें

---

१ हा ग्रंथ त्या काळीं हि पुष्कळ लोकांना आवडला नाहीं असें दिसतें. याचें पंतलिखित पोथींत पूर्वार्धाचे शेवटीं निंदकांसंबंधीचे लिहिलेले पांच श्लोक हें लोकांच्या नापसंतीचें फळ असावें

२ हा नवीन रचिलेला ग्रंथ संख्येनें पहिल्यापेक्षां लहान आहे. तेव्हां याला नुसता 'दशम' व पहिल्याला 'बृहद्दशम असें लोक म्हणूं लागले.

३ या दशमस्कंधावरील रचिलेल्या भागाला पंतांनीं 'भागवतमंत्रमुक्तामणिमाला' असें स्वतंत्र नांव दिलें आहे.

च **नमो भगवते वासुदेवाय** हा मंत्र आद्याक्षरांनीं सर्वभर साधिला; आणि या सर्वांमिळून ३३३ मंत्रांच्या तीन माळा करून त्यांत सर्व भागवत पुरें केलें. यांत सर्व मंत्र साधिले असल्यामुळें याला 'मंत्रभागवत' हें नांव कवीनें दिलें आहे. या मंत्रभागवतांत मोरोपंतांची लेखणी अस्खलित चाललेली दिसते. यांत मंत्राच्या अक्षरांचें जरी बंधन आहे तरी, ज्या दामोदराला लहानपणीं देखील दाव्याचें बंधन कांहीं च जड झालें नाहीं, त्याच्या या चरित्रगुणवर्णन करणाऱ्या चरित्रकाराला हि त्या बंधनानें फारसें अडविलेलें दिसत नाहीं.[1] प्रारंभीं च पंत हे जन्मसिद्ध पुराणिक होते, व काव्यरचनेंत त्यांची ती पुराणिकाची दृष्टि जागृत होती असा जो ध्वनि आम्हीं काढिला आहे त्याचा प्रत्यय हें मंत्रभागवत व असले च इतर ग्रंथ निरखून पाहणारांस सहज दिसून येईल.

या ग्रंथांत, वेदान्त, ब्रह्मज्ञान, उपदेश वगैरेसारखे प्रसंग जेथें जेथें आले तेथें तेथें पंतानीं आपली लेखणी अगदीं आटोपती घेतली आहे. परंतु मूळ भागवतांतल्या गोड कथा मात्र पंतानीं मुळीं च सोडिल्या नाहींत. इतकें च नव्हे तर अशा ठिकाणीं, आपल्या लेखणीला चांगली मुभा देऊन पाल्हाळ हि केला आहे. चतुर आणि रसिक माळ्यानें सरसकट हातीं येईल तें फूल खुडण्याचा सपाटा न लावतां, ज्याच्या करतां आपण माळा गुंफणार त्याची वृत्ति मनांत आणून फुलें निवडावीं, त्याप्रमाणें च पंतानीं हि आपल्या श्रोत्यांना व वाचकांना आवडतील अशीं च स्थळें निवडून त्यांचें सार काढून त्यांनीं च या मंत्रभागवतांतील माळा गुंफिल्या आहेत. यामुळें सौरस्य इतकें भरलें आहे कीं, त्यांच्या शोभेनें कोणी हि सहृदय

---

१ पण दामोदराची स्वैरगति देखील त्या दाव्याला बांधिलेल्या उखळानें, झाडामुळें जशी थोडीसी अडखळली, तशी मंत्रांनीं पंतांच्या काव्यगतीला हि थोडासा प्रतिबंध केला च. पंत म्हणतातः—

वानावीं पातळें सप्त बळि श्री अनंत वानावे ।
परि मंत्रवर्ण अडविति आदरिले गुरु कसे न मानावे ॥

वाचक अगदीं तल्लीन होऊन जाईल; आणि त्याला पंतांप्रमाणें च कांहींसा अनुभव येईल. मंत्रभागवताच्या रचनेच्या शेवटीं पंतांना वाटलें कीं,

देउनि उत्साह मला श्रीभागवतार्थ वदविला साच ।
आनंद यापुढें तो तुच्छ ब्रह्मादि पदविलासाचा ॥

हें मंत्रभागवत पूर्ण झाल्यानंतर कांहीं दिवसांनीं पंतांची लेखणी पुन्हां एकदां कृष्णचरित्राकडे वळली; व त्यानीं हरिवंश हा ग्रंथ लिहिला. पण या वेळीं हा ग्रंथ लिहिण्याची स्फूर्ति त्यांच्या मनानें झाली नसून हरिवंशांत प्रारंभीं पंत म्हणतात—

श्रीपांडुरंगरायें असकृत् प्रेमेंकरूनि सांगावें ।
भगवन्निदेश जाणूनि सुयश यथाबुद्धि मग न कां गावें ? ॥

त्याप्रमाणें त्यांच्या यजमानाचे चिरंजिव व श्रीमंत बाजीराव साहेब पेशव्यांचे मेहुणे, पांडुरंगराव नाईक यांनीं केली; या ग्रंथाचे एकंदर ९४ अध्याय असून याची ग्रंथसंख्या जवळजवळ साडेपांच हजार आहे. अनेक तऱ्हेचीं आख्यानें व भारतभागवतासारखे उत्कृष्ट ग्रंथ रचण्याचें काम ज्यांच्या लेखणीनें मौजेनें केलें. त्याला हा हरिवंश ग्रंथ उत्तम खुलवितां यावा असें साहजीकपणें वाटतें. पण ग्रंथ पाहिला असतां अनुमानावा तसा उत्तमपणा यांत आलेला दिसत नाहीं. यजमानांनीं सांगितलें आणि पुराणिकांनीं लिहिलें, असें च हें काम झालें आहे. हा ग्रंथ पंतानीं शके १७०८ चे सुमारास लिहिला असावा. म्हणजे या वेळीं त्यांचे वयाला पंचावन्न वर्षे होऊन गेलीं होतीं. त्यांची बुद्धि चांगली मुरली होती, व ग्रंथरचनेचा सराव हि उत्कृष्ट झाला होता. यामुळें या साडेपांच हजार आर्यांच्या ग्रंथांत कांहीं कांहीं उत्तम स्थळें आलीं च आहेत. किंबहुना उत्तरार्ध एकंदरीनें बरा च चांगला झाला आहे. उत्तरार्धांत हि तेहतिसावा व त्या पुढले अध्याय सरस उतरले आहेत. तेहतिसाव्यांत, एकदां

१ मंत्रमयभागवत असें एक प्रकरण पंतांचें आहे. यांत दशम स्कंधाची च तेवढी कथा असून प्रत्येक आर्येंत 'नमो भगवते वासुदेवाय' हीं मंत्राक्षरें आणिलेली आहेत. जसें—

संतत नव परमोत्सव भरले नगरींत वसति ते करिती ।
वाद्यें सुस्वर गीतें देवालयगर्व सर्व ही हरिती ॥

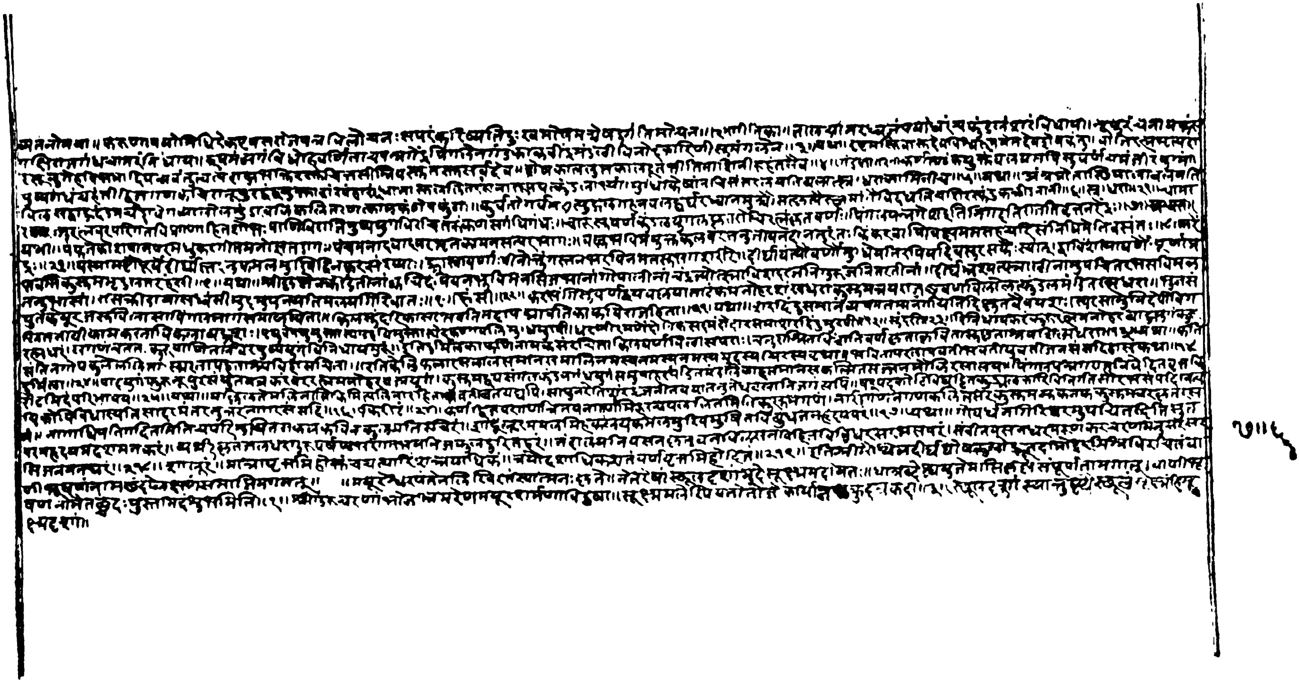
एका महापर्वाचे वेळीं सर्व यादव पिंडारकास गेले व तेथें त्या सर्वांनीं मिळून यथेच्छ जलक्रीडा व गायननृत्योत्सव केला ही कथा आलेली आहे.

... .

पिंडारकासि यादव गेले स्नानार्थ सिंधुच्या सर्व ॥
वसुदेव, उग्रसेन, द्वारावतिमाजि राहिले अवना ।
वरकड सर्व हि गेले कीं यात्रोत्सव भजों न दे भवना ॥
प्रभुच्या इच्छामात्रें धरि सिंधु सुगंध अमृतसें तोय ।
जानुप्रमाण कोठें, कोठें वक्षःप्रमाण तो होय ॥
बळदेव रेवतीसीं मधुरसमुद्रोदकीं करी केली ।
बहुदयितांसीं क्रीडा बहुरूपें केशवें बरी केली ॥
जी ती चित्तांत म्हणे ' मी च बहु श्रीधरास आवडती ' ।
संसारग्रीष्मपथीं पांथ अतिश्रांत कृष्ण हा, वड ती ॥
कृष्ण जसा स्ववधूंसीं यादव यादवकुमार ही व्रीडा ।
सोडुनि, कृष्णाज्ञेनें करिती मधुरोदकार्णवीं क्रीडा ॥
कोणी स्त्री जळ सिंचि कोणी मज्जनभयें गळां पडली ।
कोणी 'अबळांपासुनि परिभूति' म्हणे गळां भली जडली ॥
त्या सर्व यादवांसीं क्रीडाया अप्सरा हि आठविल्या ।
आल्या प्रभुनें त्या त्या सांत्वुनि त्यां त्यां समीप पाठविल्या ॥
तो सिंधु अप्सरांहीं चपळांहीं मेघ तेंवि शोभविला ।
वृष्णिजन नभीं नाकीं नेला भोगार्थ सर्व लोभविला ।
वंदूनि रेवतीतें देववधूंनीं करून सलगीतें ।
आराधिला सुवाद्यें नृत्यें तो राम पानफल गीतें ॥
प्रभु सत्येसह आला हरिण जसा ये भुलोनि नादानें ।
गाय स्वयें हि सुस्वर शिवचरितांचीं जयांत आदानें ॥
बळभद्र रेवतिसह सत्येसह कृष्ण लागला गाया ।
कवि हो! सुपथा श्रुतिचा लागाया शीघ्र लाग लागा या ॥
आला होता यात्रेकरितां नरलोकवीर तो पार्थ ।
गाय सुभद्राकृष्णांसह यश परपापगर्वलोपार्थ ॥
प्रद्युम्न सांब सात्यकि उद्धव अक्रूर हे हि गानाचा ।
करिति प्रसंग सादर कवि हो तैसें तुम्ही हि गा नाचा ॥
प्रभुगानामृत पुष्कळ नारद सज्जन सुराग आलापी ।
मग आपण हि तयांत श्रीहरीहर यश सुराग आला पी ॥

गानरसीं हास्यरस प्रकट करी हा नयज्ञ समयज्ञ ।
वदले श्रीबळकृष्ण प्रभु हि नसे गानयज्ञसम यज्ञ ॥
सर्व स्त्रिया पुरुष ते वाहविले गानहास्यरसपूरें ।
सूरें भव तिमिराच्या प्रभुभक्तिज्ञानदानबहुशूरें ॥
दक्षिणकरीं मुनीतें भामेसह धरूनि पार्थ सव्यकरीं ।
टाकी उडी समुद्रीं प्रभु ज्यातें म्हणति साधु भव्य करीं ॥
तों राम रेवतीतें धरुनि करीं सागरीं उडी घाली ।
झाली यादवसंहति तिकडे मग अर्ध हरीकडे आली ॥
जळवाद्यें वाजविति उडविती जळयंत्रहस्त नीरातें ।
गाती भाषागीतें ताडिति सिंधूंत वीर वीरांतें ॥
जरि चंद्र सहस्रांतें निर्मळ आकाश एकदां धरिल ।
तरि वृष्णिसुरवधूमुखरम्य जलधिची बरोबरी करिल ॥
नानाविधें सदन्नें मांसें सेविति तसे च आसव ते ।
वासव तेज न साहे अजिताचे जन जनांत वा सवतें ॥
रात्रौ सभेंत बैसुनि सांगे छालिक्य गेय योजाया ।
ज्यातें भजति म्हणति जे ' स्वर्गादि पदार्थ हेय यो जाया' ॥
छालिक्यें अव्यद्भुतगांधर्वें सर्व पाप ताप सरे ।
चंद्रासि चकोराचा, रसिकाचा या रसासि ' आ ' पसरे ॥

या यादवांच्या जलक्रीडोत्सवानंतरच्या पुढल्या दोन तीन अध्यायांतल्या आर्या बऱ्याच चांगल्या उतरल्या आहेत. या संबंध हरिवंशकथाहारांत त्यांचा च परिमळ विशेष आहे. यांत कृष्णपुत्र प्रद्युम्नाचें चरित्र आलें आहे. यादवांनीं एक नाटक मंडळी काढून असुरांच्या राजधानींत 'रंभाभिसार' नामक नाटकाचा प्रयोग करून त्यांस वेडावून टाकिलें. वज्रनाभानें हा खेळ आपल्या राणिवशाला दिसावा म्हणून मोत्यांच्या माळांचे केलेले चिकाचे पडदे सोडवून त्याच्या आड स्त्रियांस बसण्यास जागा केली. आणि मग खेळास सुरुवात झाली. हा खेळ पाहून अनेक प्रेक्षकांनीं आंगावरचीं वस्त्रें व दागिनें ही त्या नटांस दिले. व त्यांतलें प्रद्युम्नानें घेतलेलें 'नलकुबेरा'चें सोंग पाहून, राजकन्या प्रभावती ही अगदीं मोहून गेली; आणि तिला त्याचा च चटका लागून राहिला. व अखेर तिनें आपल्या हंसी नामक दासीकरवीं त्या प्रद्युम्नास गुप्तरूपानें आपल्या मंदिरांत बोलावून आणविलें; आणि अशा रीतीनें रात्रीच्या समयीं तिच्या मंदिरांत प्रद्युम्न आला असतां

मोरोपंतांचे बारीक हस्ताक्षर (रा. द. पराडकर यांच्या ब्लॉकवरून)

राजात्मजा सलज्जा होवूनि उभी अधोमुखी राहे ।
साहे तेज न बाळा मदनानन तिर्यगीक्षणें पाहे ॥

यापुढलें चित्र पंतानीं फार चेतोहर रंगविलें आहे. पंतांच्या सर्व काव्यांत शृंगाररसाचा रंग या चित्रांत ज्यास्त उडविलेला दिसतो.

वर सांगितलेल्या 'हरिवंश' ग्रंथाची रचना मोरोपंतानीं शके १७०४ ते ०९ याचे दरम्यान केव्हां तरी केली असावी. म्हणजे वयाची पन्नाशी उलटून गेल्यावर त्यानीं ही रचना केली असावी. याचे पूर्वीं च त्यानीं 'महाभारत' हा ग्रंथ पुरा केला होता. 'महाभारत' किंवा 'आर्याभारत' हा ग्रंथ मोरोपंतांच्या सर्व ग्रंथांत मोठा व फार महत्त्वाचा आहे. याची रचना ते (शके १६९४ ते १७०४) सुमारें दहा वर्षें करीत होते. वयाच्या ४३ पासून ५३ व्या वर्षापर्यंत म्हणजे बुद्धि, मन आणि शरीर पूर्ण दशेस येऊन वृद्धापकाळाला सुरवात होण्यापूर्वी लिहिलेला हा ग्रंथ सर्वांगसुंदर उतरला असून मोरोपंतांच्या कीर्तिमंदिराचा हा मुख्य स्तंभ आहे. हा ग्रंथ रचण्यापूर्वीं च पंतांची कीर्ति इतकी पसरली होती व आतां हा ग्रंथ लोकांस इतका पसंत पडला, कीं तो रचण्याचें काम चालू असतां च त्याच्या नकला करून घेण्यासाठीं लोकांच्या उड्या पडत; आणि अजून हि तो च लोकप्रिय आहे. एखादें कमळ नुकतें उमलूं लागावें व तें पुरें उमललेलें हि नाहीं तों तसाच त्यांत भ्रमरांची गर्दी व्हावी, व त्यांतलि रसानें ते इतके गुंगून जावे कीं, सायंकाळ झाल्याचें त्यांना भान हि राहूं नये व तेथून बाहेर येऊन दुसऱ्या व्यवसायास लागण्याचें ते विसरून च जावे, तशांतला प्रकार या ग्रंथपुष्पाचा आणि वाचकांचा झा-

१ भारतरचनाकालचें पंतांचें वयोमान लक्ष्यांत आणून हें लिहिलें आहे. पण पंत स्वतः या वयांत च आपणास वृद्ध समजत असत. विठोबादादाना पाठविलेल्या एका पत्रांत ते लिहितात, 'शांतिपर्व राजधर्मपर्व प्रारंभ झाला आहे. सांप्रत वर्षाकाळीं बुद्धीस आळस आला आहे; राहिलें खोकला झाला आहे. आपण ही चार दिवस धीर धरावा. वर्षाकाळीं असें बुद्धिमांद्य किंचित् होतें. वृद्धपणीं शक्त्युत्साह उणा पडतो. श्रीज्ञानदेवाचे चरितांचें कीर्तन झालें. पुढें ही चालेल...'

या पत्रावरून असें हि दिसून येतें कीं, पंत एकेच वेळीं एकापेक्षां ज्यास्त ग्रंथरचना करीत असत.

लेला दिसतो. हातांत ज्ञानेश्वरीचें पुस्तक घेतलेल्या महाराष्ट्रसरस्वती देवीच्या चरणांवर अठरा पाकळ्यांचें हें सुंदर कमळ फार च उत्तम शोभतें. तिच्या भव्य मंदिरांत याच्या वासाचा दरवळ इतका पसरून भरून गेला आहे कीं त्यांत प्रवेश करणाऱ्या कोणा हि मनुष्याचें मन तो प्रसन्न करून टाकतो. आधीं च महाभारत हा ग्रंथ जगांतील सर्व ग्रंथांत उत्तम असा आहे; आणि त्याचा हा गोड निष्कर्ष पंतासारख्या उत्कृष्ट कारागिरानें काढिल्यामुळें त्यांत विशेष गोडी आली आहे. मूळ भारतांतल्या यक्षप्रश्न, कृष्णगीता, भीष्मगीता, वगैरे अनेक नीतिकथांना पंतानीं अजीबात फांटा देऊन त्यांतील नवलकथा मात्र आर्याभारतांत घेतल्या आहेत. यामुळें हा पंतांचा ग्रंथ कोठें हि कंटाळवाणा न वाटतां यापासून मनोरंजन होऊन शिवाय व्यवहारी आणि संसारी मनुष्याला उत्तम दाखले व उपदेश पदोपदीं आढळतात. मनुष्यानें दैवावर किंवा देवावर नुसतें अवलंबून न राहतां सतत उद्योग केला पाहिजे, व इष्ट कार्यसिद्ध्यर्थ अनेक उपाय योजीत राहिलें पाहिजे हें यांतलें सार आहे. धर्मासारखा नीतिमान् पुरुष केवळ वेळीं अवेळीं नादांत दिलेलें वचन पाळण्यासाठीं आपलें सर्वस्व घालवून बंधूसह संकटांत पडतो; आणि तीं हि सोसून झाल्यावर त्याचा योग्य भाग त्याला मिळत नाहीं. पांडवांच्यासारख्या सर्वांना मान्य अशांना सर्वांना मान्य असा हक्क आणि तो मिळवून देण्यासाठीं प्रत्यक्ष भगवान् श्रीकृष्णासारखा मध्यस्थी आणि शिष्टाई करणारा वकील; तरी देखील त्यांना तो प्राप्त होत नाहीं. त्याचेसाठीं त्यांना अठरा अक्षौहिणी मानवी देहांचे बळी द्यावे लागतात, अनेक योद्धे आणि अभिमन्यूसारखीं लहान मुलें रणांगणावर खर्ची घालावीं लागतात, आणि असें हि करून केवळ धर्मयुद्धानें न भागतां बऱ्यावाईट युक्त्या योजाव्या लागतात, व शेवटीं कृष्णाला हि आपली प्रतिज्ञा मोडून देणें भाग पडतें; तेव्हां पांडवांचे रास्त हक्क त्यांना मिळतात. हें पाहून मोठें नवल वाटतें. स्वतःच्या कर्तृत्वाशिवाय परमेश्वराचा पाठिंबा हि फुकट वाटतो.

अनुकूळ काळ होतो तेव्हां, बळ बुद्धि तेज यश देतो।
प्रतिकूळ तो चि होऊनि माघारें दत्त सर्व ही घेतो ॥

हें जरी खरें असलें तरी केव्हां हि यत्न सोडतां कामा नये, हा महाभारतांतला धडा आहे.

नेहमींप्रमाणें या हि ग्रंथांत संभाषणाचे व बोलण्याचे प्रसंग आले म्हणजे पंतांची लेखणी अस्खलित चालूं लागते. याचे मासले अनेक दिसतील. पण त्या सर्वांत कर्णपर्वांतला कर्णशल्याचा संवाद हा तर फार च मासलेवाईक आहे. कर्ण जेव्हां आत्मविक्रमाची वाचाळता करूं लागला तेव्हां

कर्णा! उगा, उगा रे! किती कत्थन? हें न ऐकवे कानें।

असें म्हणून शल्यानें निर्भर्त्सनेची सुरवात केली. व

नरवर अर्जुन कोठें! पुरुषाधम सूतपुत्र तूं कोठें?
वाचाळा! नाचावे सत्स्तवनीं न स्ववर्णनीं ओठें॥

असें हि त्यास सांगितलें. येथपासून या दोघांचीं उत्तरें प्रत्युत्तरें फार च बहारीचीं उतरलीं आहेत. शल्यानें अर्जुनास कृष्णाचें साह्य आहे हें सुचविलें तेव्हां

दोघांची काय कथा! जरि कृष्णार्जुन सहस्र येतील।
तरि माझे शर त्यांच्या प्राणधनातें हरूनि घेतील॥

हें च उत्तर त्याला कर्णानें दिलें. तसें च पुढें कर्णरथाचें चाक भूमीनें गिळिलें त्या वेळचीं कृष्ण-कर्णांचीं भाषणें हि अशीं च आहेत. अशीं भाषणें सर्व ग्रंथभर आहेत. या ग्रंथांत चोहोंकडे उपमा व अलंकार हे इतके भरले आहेत कीं, ते पाहतां मन वेडावून जातें. हें सर्व भारत म्हणजे अलंकारांचीं एक पेटी च, नव्हे प्रदर्शन च मांडिलें आहे असें दिसतें. त्यांतल्या उपमा तर अत्यंत सरस असून अगदीं नेहमींच्या प्रचारांतल्या अशा आहेत.

उत्तर म्हणे 'नको गे! पायां पडतों; बृहन्नडे सोड।
जोड दिली, दुखवुं नको केवळ पितृकरतळस्थ हा फोड॥

यांतली उपमा किती प्रचारांतली आहे. भीष्म रणांगणावर पडला त्या वेळची

पक्कार्कबीजसा न क्षितिस शिवे, वरि च राहिला काय ।

ही आर्या किती समर्पक आहे ? रुईचें बीं–मुलांची म्हातारी–ज्यानें उडतांना पाहिलें असेल व ज्याला छापील पोथ्यांतलें शरतल्पीं निजलेल्या भीष्माचें चित्र आठवत असेल त्याच्या मनाला या आर्येनें त्या दोहींची हि आठवण सहज होईल.

पंतांच्या भारतांत सर्व तऱ्हेचे रस आलेले आहेत. पहिल्या रसाची तर शकुंतला, ययाति वगैरे आख्यानांतून ठिकाणें अनेक च आहेत. पण दुसरा जो वीररस तो हि येथें यथेच्छ भरला आहे. भीष्म, द्रोण, कर्ण, शल्य वगैरे पर्वें या रसानें भिजलेलीं आहेत. युद्धाच्या गोष्टी मोठ्या गोड असतात याचा अनुभव येथें वाटेल त्यानें अनुभवून घ्यावा. करुणरसाचीं हि स्थळें कांहीं कमी नाहींत. वस्त्रहरणाचे वेळीं द्रौपदीनें कृष्णाचा ‘ प्रभुजी ! रक्षा, तुमच्या पायाची मी लहानशी बटिक ’ असें म्हणून धांवा केला, त्या आर्या सवश्रुत च आहेत. तसें च इकडे अभिमन्यु मारिला गेला होता त्या दिवशीं ‘ संसप्तक मथुनि विजय सांजे शिबिरासि यावया परते ’ तेव्हां वाटेंत अपशकून होऊं लागले, त्या वेळीं अर्जुन म्हणतो

---

१ ज्यांत भीष्मपर्वाचा उल्लेख आहे असें पंतांच्या हातचें एक हि पत्र त्यांच्या वंशजांस आढळलें नाहीं. या करितां व पंतचरित्रांत विठोबा दादा ताहराबादकरांचें जें पत्र छापिलें आहे त्याचें हें उत्तर आहे म्हणून थोड्या मौजेसाठीं मजजवळील हा पंतांच्या स्वदस्तुरच्या पत्राचा उतारा येथें देतोः—

श्री.

हरिभक्तिपरायेण राजश्री विठोबा गोसावी ताहराबादकर, स्वामीचे शेवेसी विद्यार्थी मयूर कृतानेक सा। नमस्कार उपरी येथील कुशल फाल्गुन शु॥ ७ सप्तमी जाणोन आपलें कुशल लिहित असावें विशेष तुम्ही पत्र पाठविलें तें पावलें. पात्र जाडा......व पेढे बतासे पावले. पुस्तका विशई लिहिले त्यास उद्योगपर्व पाठविले आहे घ्यावे. माघारे सत्वर पाठवावे. भीष्मपर्व पुणियास गेलें आहे. कळावे. हे पुस्तक सत्वर च पाठवावे अथवा आशाढीस याल तेव्हां चिरंजीव आपापासी द्यावें, बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हें विनंती पत्रे ५७.

कंठ गहिंवरें भरला, शिरली हृदयांत केशवा ! धडकी
येतें रडें त्वुथा! कां ? बा ! माझी प्रकृति काय गा ! रडकी ? ॥
अतुळ प्रताप लोकीं ज्या खळबळजळधिबाडवाभाचा
तो, कृष्णा ! आज तुजा मज आला कां न आडवा भाचा ? ॥
बोले कृष्णमुखींची वेणु तसा, परम लाढिका वाणी
जो स्पर्शे, शिशु हि, न घे गुरुसंनिध, पर, मला डिकावाणी ॥
ज्याचा शास्त्रीं, शस्त्रीं व्यवहारीं वासुदेववत् समज
काय तुम्ही केला हो !! आणुनि तो भेटवा चि वत्स मज ॥
तुमच्या भुजशस्त्रांतें धिक् ! हा निःसार हो ! खटाटोप;
शिर ज्या न रक्षवे, तो कार्याचा काय ओखटा टोप ॥
कुंतीस काय सांगूं ? कृष्णेला दाखवूं कसें बदन ?
दुष्कर मला सुभद्रासांत्वन, दुर्दर्श उत्तरासदन ॥.

दुर्दैवानें ज्यांच्या हृदयावर पुत्रमृत्यूचा एखादा तरी घाय पडला असेल, व पुत्रशोकाच्या अत्यंत प्रखर ज्वालेनें ज्यांचें मन होरपळलें असेल त्यांना तर या प्रसंगाच्या ओंव्या रडवतील च; पण इतरांच्या हि डोळ्यांना त्या एकदां तरी पाणी आणितील. हा झाला अर्जुनाचा शोक. पण सुभद्रेची काय अवस्था ! मातृहृदय तें, त्याचे शतशः तुकडे च झाले असतील. पंत सांगतात—

मूर्छित पडे सुभद्रा शीघ्र तिला सांवरी कमळपाणी ।
वारा घाली लावी नेत्रांला शीतसें अमळ पाणी ॥

पण हें हि असो. जिच्या सर्व ऐहिक सुखांचा झरा अभिमन्यु त्या उत्तरेला तो आतां आटून गेल्याचें ऐकून काय झालें असेल याची कल्पना हि करणें कठीण आहे. रणांगणावर पडलेलें अभिमन्यूचें शरीर पाहून उत्तरा

अंकीं मस्तक घेउनि ती बाळा उत्तरा पहा पतितें ।
चिबुक धरुनि बोलवित्ये 'लिहिलें ऐसें कसें महापतितें ॥
म्हणत्ये 'मौन त्यजुनि स्मितपूर्वक एक बोल बोला जी ॥
ती कसि निवेल तुमच्या प्रियवागमृति च लोला जी ॥
हा जन सखीसमाजीं तुमचा सोडुनि काय पद रमला ? ।
चुकल्यें क्षमा करावी, पसराया उशिर काय पदर मला ॥
नसतां उशी, उशीरुयजन पयःफेनशुभ्र मृदु शयन ।
कसि निज आली ? जरि शिर मदंकीं, पदतळीं हि हा शय न ? ॥

नेत्रें उघडुनि पहा दासी तुमची च, हे नव्हे अन्या ।
भलती स्पर्शेल कसी ? मी सत्य विराटनृपतिची कन्या ॥
हा सातवा परिचय मास, पहा गणुनि लोटले सा च ।
तुझ्यांत कसें विटलां ? साधु म्हणति ' सख्य साधुसीं साच' ॥
वीरा कोणा पांडव माधव तत्र हे न नाथ सा मान्य
मेलासि असा हि कसा ? सहसा चि, जसा अनाथ सामान्य ॥
तुजवांचुनि वांचुनि सुख कैचें ? हा काय भारतार मला ।
ने, हंस मानसीं निजहंसीविण काय भारता ! रमला ? ॥
दायांतें आयांतें म्हणते ' मज लाविली बळें च सवे ।
कां मोडितां तुम्ही च ? क्षण आतां स्वपति वेगळे नसवे ॥
पतिजवळुनि कां नेतां नेउनि हितबोध करूनि खोलींत' ।
तुमच्या हि असें अंतर पडलें कां गे ? क्रियेंत बोलींत' ॥.

असे हे नमुने किति द्यावे ? असे सर्व रसांचे घोंस या आर्याभारतांत सर्व-भर लहडलेले आहेत.

या अशा आर्या पाहून पंतांच्या भारताला भाषांतर कोण आणि कसें म्हणेल ? प्रतिभासंपन्न अशा अनेक कवींप्रमाणें च भारतांतल्या मूळ कथा पुढें ठेवून त्या आपल्या सुंदर भाषेनें आणि मोहक कल्पनांनीं पंतानीं सजवून सांगितल्या आहेत. आर्याभारताचीं जशीं पहिलीं तशीं शेवटलीं पर्वें हि फार चांगलीं उतरलीं आहेत. म्हणजे अव्वलपासून अखेरपर्यंत यांतल्या रसांचे झरे सारखे वाहात राहिले आहेत. गदापर्वांत भीमानें अधर्मेकरून दुर्योधनाच्या मांडीवर गदेचा घाव घातला आणि दुर्योधन खालीं पडला तेव्हां भोंवताली जमलेल्या मंडळींत श्रीकृष्ण होता, त्याचे-कडे पाहून दुर्योधन

कोपें कृष्णासि म्हणे ' आइक रे कंसदासदायादा ।
निर्लज्जा ! कपटा तव हृदया तसि गांठि जसि नदा यादा ॥

पुढें आणखी अनेक दुष्कृत्यें सांगून शेवटीं म्हणाला

भीष्मासीं कर्णासीं गुरुसीं मजसीं न कपट करितास ।
हरितास क्षितिस न तूं, वाढविसि कुटिलपणें चि चरितास ॥
भीष्म द्रोण सुदुर्जय परि मेले हे तुझ्याचि पापानें ।
ज्यां प्रबळां जोडावे हात जयंताचिया हि बापानें ॥

यावर त्या कपटी कृष्णानें हि उत्तर दिलें च. याला दुर्योधनानें दिलेलें

अखिळा हि भोगिली म्यां पृथ्वी, परमस्तकीं दिला पाय ।
स्वंततर कवण मजहुनि ? आतां कर्तव्य राहिलें काय ? ॥

इत्यादि प्रत्युत्तर हि झणझणित आहे. यापेक्षां हि दुर्योधनानें त्या आसन्नमरण स्थितींत रणांगणावरून आपल्या आप्तइष्टांस पाठविलेला निरोप फार च सरस आहे.

तातातें मातेतें नमुनि असें सांग संजया बा ! कीं ।
'केलें राज्य अकंटक, पुष्कळ सुख भोगिलें जसें नाकीं ॥
विष्णुपदीं पिंड तसा शत्रुशिरीं देय पाय जो डावा ।
तो म्यां दिला, अधिक याहुनि जन्मुनि अर्थ काय जोडावा ? ॥
होउनि पराजित परप्रेष्य न मी जाइलों, न हें थोडें ।
अरिहृतपदोपजीवन खाजविजें जेंवि आपुलें घोडें ॥
हें बहु बरवें, मजवरि असतां मी श्री कधीं न रागेली ।
देती लाज तसी हे, त्यागुनिया स्त्री जसी नरा गेली ॥
आमरण पांडवांसी माझा निर्विघ्न चालला दावा ।
दैवें सुपुरुषपुंगव अभिमानभरें असा चि लादावा ॥
सुक्षत्रियांसि जी गति बहुमान्या ती च हे मला घडली ।
तनु मनुभूत घृताहुति मखशिखिकुंडीं तसी रणीं पडली ॥
शस्त्रें विषें वधावा जैसा सुत प्रमत्त अनयानें ।
वधिला तसा अधर्में हा तेजस्वींद्र पांडुतनयानें ॥
या छळवधें परांचें दुर्यश, माझें जगीं सुयश जालें ।
आजन्मसदाचारें यावें तें सुफळ शेवटीं आलें ॥

असो. याप्रमाणें हा सर्वांगसुंदर भारत ग्रंथ शेवटास गेल्यावर

या श्रीव्यासप्रभुला मी वंदुनि भारतेतिहासरस ।
पाजीन तुम्हां श्रोत्यां अमृतरसाहूनि फार हा सरस ॥.... ...

हा प्रारंभीं आदिपर्वाचे वेळीं मनानें योजिलेला संकल्प पुरा झाला असें पाहून मोरोपंतांस आपण कृतकृत्य झालों असें वाटलें; व त्यांनीं आपल्या जन्मदात्या मातापितरांस हि धन्यवाद दिले.

धन्य श्रीराम पिता धन्या लक्ष्मी प्रसू जगीं झाली ।
आली सत्यवतीची कीं भारतकीर्ती सुतमुखीं आली ॥

या महाभारतासंबंधें एक गोष्ट कोणाच्या हि नजरेस येते ती अशी कीं, यांत मुक्तेश्वरी भारताचा मागमूस कोठें हि आढळत नाहीं. ज्यांनीं मुक्तेश्वरानंतरचीं मराठींत झालेलीं भारती पर्वें पाहिलीं असतील त्यांना या गोष्टीचें कौतुक वाटेल; व पंतांची रचना किती स्वतंत्र आहे याची खात्री पटेल. पंतानीं आपल्या या काव्यांत नव्या कल्पना व नवे अलंकार एकसारखे योजून, हें काव्य उत्तमपणाच्या कोणत्या कमालीपर्यंत नेऊन पोंचविलें आहे, हें जरा बारकाईनें यांतील कोणतें हि पर्व पाहिलें असतां कोणाच्या हि सहज ध्यानांत येईल. या महाभारताच्या गोड रचनेकडे पाहूं लागलें म्हणजे असें वाटतें कीं मोरोपंतानीं या आपल्या वाक् कन्यकेला नानाविध अलंकारानीं नटवून सजवून आपल्या रसिक वाचकां बरोबर तिचें सालंकृत कन्यादानच करून दिलेलें आहे.

मोरोपंतानां आपल्या भारत ग्रंथांत शब्दचमत्कार करून चित्रविचित्रपणा आणण्याच्या मोह फारसा पडला नाहीं हें एक वाचकांचें मोठें भाग्य च होय. पण यांत हि पंतानीं थोडासा अक्षरचमत्कार केला च आहे. या अठरा पर्वांच्या प्रारंभींच्या आर्यांच्या आद्याक्षरांनीं त्यानीं '**श्रीपांडवसहायो भगवानरविंदाक्षो जयति**' हा अठरा अक्षरांचा मंत्र साधिला आहे; व जेथें जेथें एका च पर्वांतर्गत दुसरीं पोटपर्वें आलीं तेथें त्या मुख्य पर्वाचें च आद्याक्षर पुन्हां पुन्हां या पोटपर्वांच्या प्रारंभीं योजिलें आहे. या थोड्याशा 'चित्रचमत्कारामुळें' देखील कांहीं पर्वांच्या आरंभींच्या आर्यैत क्लिष्टपणाचा व रसहानीचा शिंतोडा उडाला आहे. याशिवाय आणखी हि एक चमत्कार नजरेस येतो. हा कोणी हि दाखविला नाहीं म्हणून अगदीं क्षुल्लक तरी हि येथें सांगतों. पंतांच्या महाभारताची एकंदर पद्यसंख्या १७१३६ येते (पराडकर महाभारत भाग ३ पहा) यांतील आंकड्यांची बेरीज १८ येते. आतां १८ या आंकड्याला महाभारतांत विशेष मान आहे हें आपणास ठाऊक च आहे. महाभारतांतील पर्वसंख्या १८ आहे. यांतील भगवद्गीतेचे अध्याय हि १८ आहेत. यांत ज्या युद्धाचें वर्णन आहे तें युद्ध १८ च दिवस चालू होतें. युद्धांत हजर असणाऱ्या सैन्याच्या अक्षौहिणींची बेरीज (७+११=) १८ च येते.

मोरोपंतांनीं निरनिराळीं एकशें आठ रामायणें रचिलीं ही दंतकथा आज फार दिवस प्रचलित आहे, व हिला पंतांच्या हातच्या लेखाचा आधार हि आहे. या संख्येपैकीं सुमारें नव्वद रामायणें आज प्रत्यक्ष आपणांपुढें आहेत. तसें च भारत, भागवत, हरिवंश आणि अवतारमाला या ग्रंथांतून आलेलीं रामचरित्रें—पंतांच्या इच्छेप्रमाणें च—यांत गणिलीं असतां ही संख्या ९४ होते. याशिवाय आणखी दहाबारा आपणास नुसत्या नांवानें हल्लीं हि माहीत आहेत. हीं जमेस धरिलीं असतां बेरीज १०६ होते. म्हणजे १०८ पैकीं सुमारें १०६ रामायणांचा आपणांस सप्रमाण छडा मिळतो. बाकी उरलेलीं दोन रामायणें खास रचिलीं असतील असें मानून पंतानीं आपल्या मनोरथाप्रमाणें १०८ संख्या पुरी केली असेल या-विषयीं शंका राहात नाहीं. ही रामायणांची सोमवती पुरी करण्याची 'लहर' कां व केव्हां आली हें माहीत नाहीं. त्यांच्या वंशजांकडील या रामायणांवर रचनाकाल दिलेला नाहीं. यामुळें यांचा अनुक्रम कसा असावा हें हि ठर-विण्यास चांगलेसें साधन नाहीं. या बाबतींत इतकें मात्र म्हणतां येतें कीं मंत्ररामायण रचिल्यानंतर पुष्कळ दिवसांनीं ही कल्पना पंताना सुचली; व ते या यत्नास लागून त्यानीं ही सोमवती पुरी करण्याचा उद्योग अपा-ट्यानें चालविला.

पंतानीं हीं रामायणें शके १७०८–९ चे सुमारास रचिलीं असा-वींत असा समज आहे. म्हणजे या वेळीं पंत जवळ जवळ साठीच्या वरांत गेले होते. यापूर्वीं सुमारें पंधरा वर्षें पंतानीं मंत्ररामायण रचून पुरें केलें होतें. यांत 'श्रीकारापासुनियां मकारपर्यंत वर्ण जे तेरा' ते प्रत्येक आर्येंत एक एक वर्ण याप्रमाणें योजून '**श्रीराम जयराम जयजयराम**' हा मंत्र साधिला आहे. पहिल्या कांडांत हे वर्ण आर्येच्या आद्याक्षरांत म्हणजे प्रारंभीं च योजिले आहेत; आणि पुढें दुसऱ्या म्हणजे अयोध्याकांडांत

आर्येच्या प्रथम दलीं तो दुसरा मंत्रवर्ण समजावा ।
दुसऱ्या कांडापासुनि षट्कांडीं हा चि मार्ग उमजावा ॥

१ "भारतांतील सुद्धां लहान मोठी यादी पाठवावी. अठ्यान्नव संख्या झाली पाहीजे."

(मोरोपंतांचें बाराळ पुत्रांस पत्र)

असें पंत सांगतात. या शिवाय

शिशुकांडाच्या अंतीं समायांयुक्त एक मंत्र असे ।
एक अयोध्याकांडीं एका आर्येत पूर्ण मंत्र वसे ॥

अशी योजना केली आहे. या रामायणाच्या उत्तरकांडांत सातव्या अक्षरांनीं 'श्रीराम जयराम जयजयराम' हा मंत्र साधून पहिल्या तीसपसतीस आर्यांत रामरक्षेंतले चार श्लोक–प्रायः एकेक आर्येत एक एक शब्दाप्रमाणें गुंफिले आहेत. यापुढें ३४ ते ६० पर्यंतच्या आर्यांत 'राम राम हरे राम राम राम हरे हरे । हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे' या मंत्राचीं अक्षरें आणिलीं आहेत; व कांहीं भगवन्नामें हि साधिलीं आहेत. इतके चित्रचमत्कार या मंत्ररामायणांत आणिले आहेत. पंतांच्या सर्व रामायणांत हें च जरा मोठें व सरस आहे. यांत पंतांचा आवडता मंत्र १४६ वेळां साधला आहे व याची एकंदर पद्यसंख्या १९१३ आहे.

विंध्य तसा निजला तो वदनदरीमाजि निबिड अंधार ।
फार भयंकर भासे पाताळाचें चि काय तें दार ॥

ही लहान मुलांची आवडती आर्या यांतील युद्धकांडांत आली आहे. पंतांचें हें सगळें च युद्धकांड फार रसभरित झालें आहे. यांत त्यांच्या बुद्धिवैभवाची आणि भाषाप्रभुत्वाची ओळख चांगली पटते. पंतांना स्वतःला देखील हा ग्रंथ चांगला आवडला. पण 'गीर्वाण शब्द पुष्कळ जनपदभाषा चि केवळ थोडी' अशी याची रचना झाली असें त्यांस दिसून आलें, याचा दोष चित्रचमत्कारांमुळें च पत्कारावा लागला. या च प्रमाणें मंत्र साधिलेलें असें एक संस्कृत मंत्ररामायण आहे. याशिवाय हा च मंत्र असा च कांडोकांडीं चढत्या अक्षरांत साधिलेला अशीं आणखी पांच रामायणें आहेत. मंत्रगर्भरामायण, रम्यमंत्ररामायण, मंत्रिरामायण, सप्तमंत्ररामायण आणि बालमंत्ररामायण; यांपैकीं पहिल्याचें साकी, दुसऱ्याचें शार्दूलविक्रीडित आणि तिसऱ्याचें व चौथ्याचें अनुष्टुप् वृत्त असून या चोहोंत प्रत्येक कांड तेरा तेरा पद्यांत आणिलें आहे बालमंत्ररामायणांत प्रत्येक कांडांत २९ आर्या व तीन मंत्र असून याचें वृत्त रामायणाप्रमाणें च आर्यागीति हें आहे. अशीं चढत्या अक्षरांत मंत्र साधणारीं सात रामायणें झालीं.

आतां प्रत्येक पद्यांत सबंध तेरा वर्ण ज्यांत साधिले आहेत अशीं तीन रामायणें आहेत. त्रि:सप्तमंत्रमयरामायण. सप्तस्वरामायण व मंत्रमय रामायण. यांपैकीं पहिलीं दोन शार्दूलविक्रीडितांत व तिसरें आर्यावृत्तांत आहे. यांपैकीं दुसऱ्याला द्विसप्तरामायण म्हटलें असतें तर ज्यास्त बरें होतें.

आर्येच्या प्रथम चरणाच्या प्रारंभीं "रा" दुसऱ्या चरणाच्या प्रारंभीं "म" अशीं अक्षरें साधिलेलें असें 'नामांकरामायण' आहे. याप्रमाणें हीं अकरा रामायणें पद्यांत 'रामनाम' किंवा 'राममंत्र' साधून रचिलीं आहेत.

नामांकरामायणाप्रमाणें च 'उमा' रामायण आहे. याशिवाय च 'गंगा', 'काशी', 'प्रयाग' व 'शिव' हीं चार रामायणें आहेत. पण या चोहोंत ते ते वर्ण आर्येच्या चरणारंभीं नसून आर्येत कोठें तरी आणिले आहेत. याप्रमाणें च 'ऋषि', 'राज' व सन्नामगर्भ' अशीं तीन रामायणें आहेत. यांत अनुक्रमें पुराणांतल्या ऋषींचीं, राजांचीं व प्राचीन आणि अर्वाचीन साधुसंतांच्या नांवांचीं अक्षरें पद्यागणिक साधिलीं आहेत. यांतील सन्नामगर्भ रामायणांतून एक आर्या देतों.

> गोदावरीतटीं प्रभुउटज करूनियां वसोनि चिर वन्या ।
> पंचवटी करि, हर्षे बहु माहेरीं तसी धराकन्या ॥

याप्रमाणें हीं अठरा रामायणें झालीं. यांतील सर्व चमत्कार प्रथम रचिलेल्या मंत्ररामायणांत आलेले च होते. पण यापुढलें चित्र रामायण या सर्वांपेक्षां निराळ्या धाटणीचें आहे. याला एक रामायण म्हणण्यापेक्षां दहा रामायणें म्हणणें आणि तितकीं च तीं मोजणें योग्य आहे. हीं 'विष्णुसहस्रनाम रामायणें' होत. या सहस्र नामांपैकीं शंभर शंभर नामें एकेका रामायणांत आणून दहा वेळां रामकथा गाऊन हीं दहा रामायणें पुरीं केलीं आहेत. पूर्वींप्रमाणेंच यांत हि 'विश्वं विष्णुर्वषट्कारो भूत भव्य भवत् प्रभुः' इत्यादि नांवांतलीं अक्षरें पद्यांत आणिलीं आहेत च. पण पुष्कळ ठिकाणीं कथानकाच्या संदर्भाला जुळतील अशीं हीं नांवें किंवा हे शब्द 'सार्थ' योजिले आहेत, हें यांत विशेष आहे. या कसरतीला शब्दभांडार आणि बुद्धिमत्ता

१ यांत शेवटील तीन आर्यांत अशा च खुबीनें 'पंढरपुरवासी हरिकथाश्रवणरसिक मयूर' अशी पंतांनीं सही घातली आहे.

हि विशेष च श्रेष्ठ असावी लागेल हें उघड आहे. पुढील दोन आर्यांत 'सर्वतामुख,' 'सुलभ' आणि 'सुव्रत' हीं तीन नांवें आलीं आहेत.

हरि ताप सर्व तो मुख दावुनि बहु गायिला पुरजनांहीं ।
कोणाचें अनलंकृत गृह ? कोठें वाजला मुरज नाहीं ?
दुर्लभ हि सुलभ झाला जय सुव्रत पुत्र राम या कांत ।
युवराज करूं पाहे करि कैकेयी कुबुद्धि आक्रांत ॥

विष्णुसहस्रनामाप्रमाणें च ' श्रीकंठो वरदः शर्वः ' इत्यादि १०८ शंकराचीं नांवें हि वरप्रमाणें च योजून एक १०८ आर्यांचें रामायण रचिलें आहे. याला ' द्वितीय शिवरामायण ' म्हणतात.

या चित्ररामायणांप्रमाणें च एक मात्रारामायण आहे. यांत अ पासून ज्ञ पर्यंत बहुतेक अक्षरें किंवा मात्रा. क्रमानें आर्यारंभीं साधिल्या आहेत. याच्या ४६ आर्या आहेत. म्हणजे सहा अक्षरें कमी आहेत. म्हणजे बावन मातृकांपैकीं सहा मात्रांची पंतांना हजिरी घेतां आली नाहीं या चुकार सहा मात्रा ऋ, ॠ, ऌ, ङ, ञ आणि ळ या होत. ज्यांच्या प्रारंभीं हीं अक्षरें आहेत असे शब्द मराठींत नाहींत हें सहज लक्ष्यांत येईल. वास्तविक पहातां प्रारंभीं ण आहे असा हि शब्द मराठींत नाहीं. पण

' ण पुढें मागें रा ज्या तो राय कपीस भेटला वानी ।

असा चरण योजून पंतानीं वेळ मारून नेली आहे[1].

याशिवाय लघुरामायण, दिव्य रामायण, सौम्यरामायण या तीन रामायणांत लघु व दीर्घ वर्ण योजून तीं बनविलेलीं आहेत. आणि कविप्रिय रामायणांत २, ७, व ९ हीं अक्षरें पद्यांतल्या प्रत्येक ओळींत एक च आणिलीं आहेत. ज्यांत कांहीं विशेष प्रकारानें वर्ण साधून चमत्कार केला

१ पंतांच्या वंशजांनीं अस्सल बरहुकूम छापिलेल्या पुस्तकांत हा चरण ' ण पुढें मागें ना ' इ. असा छापिला आहे. टीपेंत या कोटीचा अर्थ लागत नाहीं असें म्हटलें आहे. या ' ण ' प्रमाणें च नळ, नीळ या वानरनामांपैकीं एखाद्याचा असा च उपयोग करून घेऊन ' ळ ' या चुकारतट्टूला पंतांनीं आपल्या दावणींत कां बांधिला नाहीं हें कळत नाहीं.

आहे अशीं एकंदर चवतीस रामायणें झालीं. 'दाम' रामायणाची गणना हि यांत च केली पाहिजे. यांत प्रत्येक आर्यार्धाच्या शेवटील दोनचार अक्षरें पुढल्या आर्यार्धाच्या प्रारंभीं आणिलीं आहेत. म्हणजे यांतल्या आर्या एकमेकींत गुंतवून, सायंकाळीच्या किंवा गुलबाशीच्या फुलांचा मुली देवाला वाहण्याला हार करतात त्याप्रमाणें च या रामायणांतील सर्व (९०) आर्यांचा एक हार च गुंफवून तो श्रीरामचरणांवर वाहिला आहे. यांत शेवटल्या आर्येचीं शेवटलीं दोनतीन अक्षरें पहिल्या आर्येतल्या प्रारंभींच्या च सारखीं आणिलीं असतीं म्हणजे आणखी थोडी गंमत झाली असती व हार पुरा झाला असता. हल्लीं हि या रामायणांतला पहिला शब्द 'श्रीपति' हा व शेवटला शब्द 'राम' हीं दोन्ही श्री विष्णूचीं च नांवें असल्यामुळें एक तऱ्हेचा दुवा होऊन हा हार झाला च आहे. याप्रमाणें हीं पसतीस रामायणें झालीं. या सर्वांत वर प्रमाणें अक्षरचमत्कार केले आहेत. अष्टोत्तरशतापैकीं कांहीं रामायणांत कवीनीं शब्दचमत्कृती हि केली आहे. 'परंतु' रामायण, 'धन्य' रामायण, 'हुं' रामायण हीं रामायणें या प्रकारचीं आहेत. या तिन्ही रामायणांत ते ते प्रत्येक शब्द सार्थ योजिलेले आहेत. 'परंतु' रामायणांत 'परंतु' शब्दानें विरोध, 'धन्य' रामायणांत 'धन्य' शब्दानें कोणाला तरी धन्यवाद, व 'हुं' रामायणांत 'हुं' शब्दानें हुंकार दर्शविला आहे. याशिवाय चमत्कृति केलेली ज्यांत आढळते असें आणखी एक रामायण आहे. तें निरोष्ठ्य रामायण होय. यांची रचना निरंजनमाधवाच्या निरोष्ठ्य रामायणाप्रमाणें च 'पवर्ग' सोडुन केली आहे. म्हणजे ज्यांत चित्रविचित्र रचना आढळते

१ मोरोपंतांच्या वंशजांनीं प्रसिद्ध केलेल्या रामायणांच्या प्रस्तावनेंत हुं रामायणाविषयीं असें लिहिलें आहे कीं, "'हुं' या नांवासंबंधानें आम्हांला असें वाटतें कीं पंतांनीं 'सु' नामक जीं दोन रामायणें रचिली आहेत, त्यांपैकीं एखाद्याच्या बाबतींत झालेला हा श्रवणभ्रम किंवा अक्षरभ्रम असावा." पण हें असें नाहीं हें मला खात्रीलायक ठाउक आहे. हें रामायण एका गृहस्थाजवळ होतें; व त्यानें त्यांतून कांहीं आर्या मला शके १८२१।२२ मध्यें म्हणून दाखविल्या होत्या. यांत प्रत्येक आर्येंत हुंकारदर्शक 'हुं' हा शब्द योजिलेला आहे. नीट शोध केला असतां हें रामायण सांपडेल असें मला वाटतें.

अशीं हीं चाळीस रामायणें झालीं. बाकी राहिलेलीं बहुतेक सर्व इतर काव्यांप्रमाणें च सरळ रचनेचीं आहेत. यांत 'हनुमान', 'गुरु' 'सीता' हीं रामायणें निरूपणात्मक आहेत. म्हणजे यांत कर्त्यानें रामकथा स्वतः न सांगतां सीता, हनुमान वगैरे निराळ्या पात्रांच्या तोंडून सांगविल्या आहेत. हनुमंतानें आपल्या आईस मोठ्या गौरवानें सांगितलेली श्रीरामकथा हनुमंतरामायणांत आली आहे. निरूपणात्मक अशा तिन्ही रामायणांत हें च सरस उतरलें आहे. याच्या खालोखाल गुरुरामायण उतरलें आहे. राज्याभिषेकानंतर सर्व मंडळी जमली असतां, एके ठिकाणीं बसून असून सभून निरनिराळ्या व्यक्तींनीं निरनिराळ्या विशिष्ट प्रसंगाच्या हकीकती सांगितल्या त्यांचें बनविलेलें तें गुरुरामायण. यानें साधारण माणसाप्रमाणें प्रत्येकानें आपण आपली च बहादुरी सांगत सुटावें असें न करतां प्रत्येकानें स्वतःकडे लघुत्व घेऊन व इतरांस मोटेपणा देऊन या हकीकती सांगितल्या आहेत. सीतारामायण हें सीतेनें 'स्वसा जावा' भेटल्या नंतर

> पडुनि गळां गहिंवरल्या सीतेच्या कन्यका तशा रमल्य ।
> श्रमल्या विरहें श्रीनें भेटुनि कुरवाळितां करें शमल्या ॥

त्या वेळीं त्यांच्या विनवणीवरून सांगितलेलें आहे यांत

> आलिंगुनि कुरवाळुनि हुंगुनि शिर पुसुनि लोचनें पदरें ।

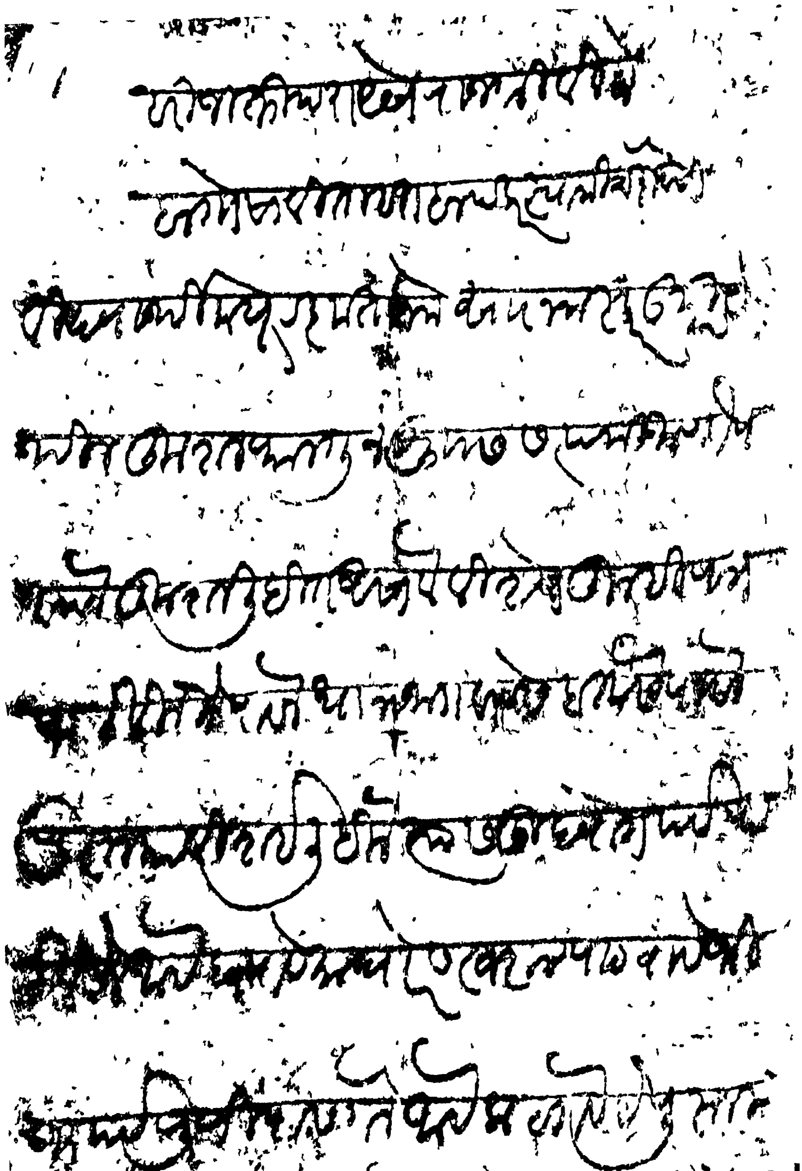
सीता रामचंद्राबरोबर वनवासास निघाल्या वेळेपासून परत येईप-र्यंतच्या चवदा वर्षांतलें सीतेनें सांगितलेलें आत्मवृत्त आहे. कल्पि-लेल्या प्रसंगावरून हें जितकें सरस असावें अशी अपेक्षा होते, तितकें तें सरस नाहीं. यांत रावणाकडे लंकेत असतां सीतेस 'एका काळीं रात्रीं' चे समयीं 'प्रत्यक्ष दुर्जनाशीं बोलावयाचा प्रसंग पडला' तेव्हांची हकीकत व त्या वेळचे सीतेचे शब्द कोपानें आणि दर्पानें दरवळलेले असतील व ही अपमानापेक्षां मृत्यूला तयार झालेली जळजळीत ज्वाला

भडकलेली तेथे दिसेल असें सहज मनांत येतें. पण हा प्रसंग तसा उतरला नाहीं. मुक्तेश्वराच्या द्रौपदीच्या चित्रापुढें तर हें चित्र कांहीं तरी खरडलेल्या रेघोट्याप्रमाणें दिसतें. यांत अनेक वृत्तें योजून हि रसाचा परिपाक बनावा तसा बनला नाहीं. बाकी हें असें पुष्कळच रामायणांत झालें आहे. संख्यापूर्तिसाठीं खोगिरभरतीची मंडळी या अष्टोत्तरशतांत कितीतरी आढळते. या निरूपणात्मक रामायणांत मंदोदरी किंवा शत्रुपक्षांकडील कोणा एखाद्याचें रामायण असतें तर जरा मौज झाली. असती शत्रुपक्षांकडील लोकांच्या डोळ्यांला अनेक गोष्टी कशा दिसल्या; चांगलीं कृत्यें हि शत्रू कशीं पाहतात व कशीं सांगतात हा नित्य व्यवहारांतला अनुभव त्यांत चांगला दिसला असता.

या वर सांगितलेल्या रामायणांखेरीज बाकी राहिलेल्या रामायणांत शब्दचमत्कार असा कांहीं नाहीं. त्यांची गणना चित्रकाव्यांत न होतां सरळ काव्यांत च होईल. यांत कवीनें वैतालिक, रथोद्धता, सारंग, नार्दटक, पज्झटिका, तन्वी वगैरे अनेक नवीं नवीं संस्कृत वृत्तें योजून दोहा, दोहासोरठा, हरिगीतिका इत्यादी हिंदी साहित्यांतील वृत्तें हि मराठी वाचकांस दाखविलीं आहेत. एकट्या 'सार रामायणांत' च इतकीं नवीन वृत्तें आलीं आहेत कीं तितकीं नवीं वृत्तें कोणाहि कवीनें यापूर्वी किंवा यानंतर मराठींत आपल्या काव्यांत योजिलेलीं दिसत नाहींत; आणि सार रामायण हें सबंद नसून फक्त पहिल्या दोन कांडापर्यंत च रचिलेलें आहे. याप्रमाणें 'त्रुटित रामायण,' हें हि अर्धवट च राहिलेलें आहे. याचा नामकरणविधि देखील झालेला आठवत नाहीं. यांतलि कांहीं श्लोक जसेच्या तसे च सार रामयणांत घेतलेलें आहेत. मोरोपंतांनीं रचलेलीं हीं एकशें आठ रामायणें मनांत आणिलीं म्हणजे त्यांच्या भाषाप्रभुत्वानें मन थक्क होऊन जातें; व त्यांच्या कमावलेल्या बुद्धीच्या लवचिकपणाबद्दल मोठा अभिमान वाटतो. यांच्या या नाना-

विध रचना पाहिल्या म्हणजे आरबी भाषेंतलि सुरस गोष्टींतल्या रत्न-भांडाराची आठवण येते. हिऱ्यांची खोली, म्हटली म्हणजे चोहोंकडे हिऱ्यांचा लकलकाट, ती टाकून माणकांच्या खोलींत गेलें म्हणजे सर्वभर माणकें च माणकें; पाचांची खोली पाहिली कीं खालीं, वर, बाजूला सगळीकडे हिरवागार देखावा, मोत्यांच्या दालनांत गेलें म्हणजे चोहीं-कडे तीं च, असा यांच्या रचनेचा थाट पाहून डोळे दिपून जातात व मनाला मोठें कौतुक वाटतें.

पण कोणाच्या मतें हीं रामायणें रचिण्यांत मोरोपंतांनीं काळाचा व बुद्धीचा व्यय चांगला केला नाहीं असें वाटतें. तीं च ती रामकथा पुन्हां पुन्हां सांगण्यांत एवढें सामर्थ्य व इतकी बुद्धिमत्ता खर्च झाली यापेक्षां ही अत्यंत प्रेमळ कथा आदिकवि वाल्मीकि याच्या ग्रंथाबरहुकूम एक च वेळ विस्तृतपणें सांगण्यांत आली असती तर ती महाराष्ट्राला फार उपयोगी पडली असती, किंवा निदान भारताप्रमाणें वाल्मीकि ग्रंथाचा "नवनीत भेला" आपल्या कल्पनांनीं सजवून महाराष्ट्र वाचकांस पंतानीं वाढिला असता तर तो त्यांच्या जिभेला खास गोड लागला असता. लोकांच्या या म्हणण्यावर पंतकाव्यभक्तांचें म्हणणें असें पडतें कीं पंतानीं अनेक काव्यें रचिल्यानंतर आपल्या आवडत्या दैव-ताचें चरित्र अनेक तऱ्हांनें गाइलें व तें गातांना थोडी फार कसरत केली तर त्यांत गैर तें काय झालें. कांहींचें असें हि म्हणणें पडतें कीं "ही कसरत साधण्यास आमच्या कवीचे श्रम म्हणजे हत्तीस आपल्या शुंडादंडावर पुष्पमाला खेळविण्याचें जितके श्रम तितके च बहुधा होत; व आणखी असें कीं या सर्वच रामायणामध्यें सरळपणा व प्रेमभाव उघड आहे. यांतलें एक हि रामायण त्यांनीं कोणाच्या सांगण्यावरून रचिलें नाहीं. तसें च रामप्रभूच्या प्रसादाशिवाय आपल्याला

मोरोपंतांचें मोडी हस्ताक्षर.

कोणा मर्त्याकडून वहावा मिळवावयाची अशी हि पंतांची यत्किंचित् कल्पना होती असें वाटत नाहीं." पंतभक्तांचें हें म्हणणें एक तऱ्हेनें थोडेसें खरें असेल. पण दुसऱ्या पक्षाच्या तक्रारींत अगदीं च अर्थ नाहीं. असें म्हणतां येत नाहीं. कारण, हीं रामायणें पाहून एक प्रकारचा अभिमान वाटतो आणि हीं रचणाऱ्या या कवीच्या सामर्थ्याविषयीं एक तऱ्हेचें कौतुक वाटतें, हें खरें आहे. पण हें हि आणखी खरें आहे कीं, चांगल्या मल्लाची कसरत पाहून मनाला ज्या प्रकारचा आनंद वाटतो त्या च प्रकारचा आनंद रामकथेचीं हीं अष्टोत्तरशत रूपें पाहून वाटतो. पण दोहोंपासून होणारा आनंद केवळ तात्पुरता च असतो. मल्लाच्या त्या कर्तबगारीचा एकंदर जसा राष्ट्राला तसा कवीच्या या कर्तबगारीचा एकंदर आपला उपयोग जितक्यास तितका च होतो. त्या च प्रमाणें हीं रचण्यांत मर्त्यांची वाहवा मिळविणें हा पंतांचा मुळीं च उद्देश नव्हता व हीं रचण्याला हत्तीला फुलांची माळ झेलण्याला लागणाऱ्या श्रमाइतके च श्रम त्यांना लागले, या दोन्ही विधानांत कांहीं हंशील नाहीं. पहिलें तर उघड उघड चुकीचें आहे हें कोणाला हि दिसेल; व दुसरें हि खरें नाहीं हें थोड्या विचाराअंतीं सहज कळेल. आधीं ही संख्या जमविण्यासाठीं च आपल्या इष्टमित्रांकडून 'भारतांतील मुद्दां लहानमोठी याद' 'अष्टोत्तर संख्या जाहली पाहिजे' यानिमित्त मागविणें भाग पडलें. या रामायणांना नांवें देण्यांत देखील सरळपणा किंवा साहजिकपणा राहिला नाहीं. कांहीं नांवें तर अगदीं च डोकें खाजवून शोधून काढिल्यासारखीं वाटतात; आणि इतकें हि करून शेवटीं 'शिव', 'मु' वगैरेंनां प्रथम, द्वितीय असे क्रमांक देणें भाग पडलें. कांहीं नांवें तर इतकीं विचित्र आहेत कीं त्यांवरून आंतील मजकुराचा यत्किंचित् हि बोध होत नाहीं. या रामायणांची पद्यसंख्या मनांत आणिली असतां हि हीं इतक्या लीलेनें सहज रचिलीं गेलीं असतील असें वाटत नाहीं. एक च पद्याचें एकश्लोकी रामायण जरी सोडून दिलें तरी ज्यांची पद्यसंख्या पुरी शंभर हि नाहीं अशीं उपलब्ध अशा ८७ रामायणांत ५३ रामायणें आहेत. शंभर (१००) पासून सव्वाशें (१२५) पर्यंत पाहिलीं तर आणखी चवदा पंधरा आंत येतात. यावरून ही रचना सहज लीलेनें खास साधली गेली नाहीं. कोणते हि कारणानें कां होईना,

पण "साररामायणा" सारख्या एक दोन प्रकारच्या रामायणांची रचना तरी कवीनें अर्धवट च सोडून दिलेली दिसते.

याशिवाय दुसरी गोष्ट अशी कीं, ज्यांत कोणत्या हि प्रकारची चित्ररचना नाहीं अशीं पूर्ण रामायणें घेतलीं तर त्यांत दोनशें पेक्षां ज्यास्त पद्यांचें असें 'रामायण पंचशती' हें ५०५ पद्यांचें एक च रामायण आहे. ही बाब लक्ष्यांत घेतली असतां पंतांनीं एक मोठें रामायण रचावयास पाहिजे होतें असें म्हणणारांची तक्रार अगदीं च विचित्र वाटणार नाहीं. ज्यांनीं १७००० पेक्षां ज्यास्त पद्यसंख्येचा भारत ग्रंथ लिहिला, ज्यानीं साडेपांच हजार ग्रंथसंख्येचा हरिवंश रचिला, कृष्णविजय ज्यांनीं ३६०० पद्यांनीं गाइला त्यानीं रामायणाच्या बाबींत इतका हात आंखडता धरावा हें जरा निराशाजनक असें कोणास हि वाटेल. मंत्ररामायणाची हि संख्या दोन हजारांचे आंत च आहे. आपल्या अत्यंत आवडत्या दैवताचें चरित्र गातांना केलेला हा कंजूषपणा पाहून कोणी हि वाचक पंतांशीं प्रेमानें भांडण करील व त्यांच्यावर कौतुकानें रागावेल. मग तो पंतभक्त असो कीं साधा काव्यभक्त असो.

भारत, भागवत, रामायण वगैरे ग्रंथांची रचना झाल्यावर पंतानीं काशीयात्रेस जाण्याचा बेत केला; व शके १७१० मध्यें ते अमरसिंह जाधवाबरोबर काशीयात्रेस गेले. जवळ जवळ दोन वर्षे त्यांना या यात्रेस लागलीं. काशी, प्रयाग व गया ह्या त्रिस्थळी यात्रा झाल्या. त्यांचे बरोबर पुष्कळशी मंडळी असून सामानाकरितां गाड्या, उंट वगैरे लवाजमा होता च. या दोन वर्षांत मोरोपंतानीं लहान लहान स्तोत्रें वगैरे बरी च रचना केली असावी असें दिसतें. 'गंगाप्रार्थना' व 'गंगाविज्ञप्ति' हीं काव्यें आधीं च लिहून पुढें पाठविलीं होतीं. व मग प्रत्यक्ष स्वतः तेथें गेल्यावर पंत नित्य गंगास्नानास जात. तो गंगेचा स्वच्छ आणि सुंदर प्रवाह पाहून पंत म्हणतात

देवि ! दयावति !! दवडिसि दासांची दुःख दुर्दशा दूर ।
पापातें पळवितसे परमपवित्रे ! तुझा पयःपूर ॥

या करतां हे देवी—

गळावा त्वत्तीरीं भगवति ! न हा देह सदनीं ।
पडो गंगे ! तुझें मरणसमयीं तोय वदनीं ।

या पवित्र व रम्य गंगातटाकीं असतानां पंतानीं 'गंगावकिली' 'विष्णुपदवकिली', 'गंगास्तव', काशीस्तुति', 'विश्वेशस्तुति', अशीं लहान लहान अनेक काव्यें केलीं. हीं सर्व च फार सरळ व मंजुळ आहेत. दोन्ही 'वकिल्यांत' त्यानीं आपले इष्टमित्र, सोयरे, स्नेही वगैरे सर्व मंडळीच्या उद्धारासाठीं तरफदारी केली आहे. तसेंच श्रीमंत सवाईमाधवराव पेशवे, अहिल्याबाई, नाना फडणवीस, हरिपंत फडके वगैरे सरदारांची वकिली केली आहे.

यावे द्युनदि ! खळातें श्रीमाधवराय पेशवे दमुनि ।
व्हावे श्रीरामजयें हृष्ट जसे सर्व देश वेद मुनि ॥

आपल्या बरोबर आलेले व मागें राहिलेले बारामतींतले लहान मोठे लोक, तसें च त्या गांवचे तेली, तांबोळी, परीट, न्हावी आणि देशपांडे, कुळकरणी, पाटील, चौगुले यांना हि मोरोपंत विसरले नाहींत. अशीं हीं स्तोत्रें फार च प्रेमळ आणि कळवळ्याचीं आहेत. यापूर्वीं हि पंतानीं अनेक स्तोत्रें रचिलीं होतीं च. तीं आणि हीं, अशीं सर्व च स्तोत्रें फार हृदयंगम व प्रेमळ आहेत. यांत तुळजाभवानी, जेजुरीचा खंडोबा, गिरीचा व्यंकटेश, कोल्हापुरची अंबा, तसें च विघ्नहर्ता विनायक इत्यादि अनेक देवतांवर रचिलेलीं हि स्तोत्रें आहेत च. पण त्यांतल्यात्यांत पांडुरंगदंडक, पंढरीमाहात्म्य, विठ्ठलप्रणिधि, विठ्ठलस्तुति, विठ्ठलविज्ञापना हीं विशेष चांगलीं आहेत. विठ्ठलभक्तांचीं स्तोत्रें व प्रार्थना हीं तर भक्तिरसानें थबथबलीं असून फार च मधुर आहेत भारतभागवतादि प्रचंड ग्रंथ रचिणाऱ्या या मयूरपंडिताचे हीं लहानसहान स्तोत्रें म्हणजे केवळ खेळ आहेत; त्याच्या रसवंतीच्या त्या सहज लीला आहेत; त्याच्या सरस्वतीच्या मोहक कंठांतून तिचा सूर लागला तेव्हां आपोआप निघालेले ते गोड आलाप आहेत. हीं पंढरीच्या विठोबाचीं आणि त्याच्या साळ्याभोळ्या भक्तांचीं स्तोत्रें, श्रीविठ्ठलाच्या पंचामृत स्नानाच्या तीर्थाप्रमाणें च गोड वाटतात. त्याचा पळी पळी प्रसाद नित्यशः लहान मुलांस दिला असतां त्यांची जिव्हा खास मधुस्रविणी होईल. ज्ञानेश्वराची स्तुति तर उत्तम च आहे;

पण नामदेव, तुकारामासंबंधाचा पंतांचा अभिप्राय फार च मार्मिक आहे—

श्रीनामदेवतुकया तदभंग प्रभुसि गोड घांस तसे ।
गहिंवरतसे परिसतां नाचतसे पांडुरंग हांसतसे ॥

महीपतीच्या चरित्रग्रंथांना अनुलक्षून पंत म्हणतात—

साधूंचें यश गाया प्रेमें देवुनियां सुभा केला ।
निःसंशय ताराया जड महिपति विठ्ठलें उभा केला ॥

असे सर्वावरचे च अभिप्राय आदरणीय आहेत. आतां पंतांच्या मतें रामदासाचा व शिवाजीचा संबंध काय होता हें दाखविणारी एक आर्या देऊं—

शिवराजास ज्ञानद जो, जैसा याज्ञवल्क्य जनकास ।
तरले भवार्णवीं बहु दृढतर ज्याची धरूनि जन कांस ॥

इतर अनेक कवींप्रमाणें च मोरोपंतानीं हि एक संतमणिमाला किंवा सन्मणिमाला केलेली आहे. हींत दरएक संतावर त्याचा विशेष काय आहे हें थोडक्यांत आणून एक एक आर्या रचिली आहे.

ही पंतांची एकंदर स्तोत्ररचना प्रेमळ व मधुर आहे हें वर सांगितलें च आहे. पण या स्तोत्रांत कांहीं कांहीं तर अगदीं च साधीं आहेत. 'सन्मनोरथराजी', 'नामार्या', 'महद्विज्ञापना', वगैरे स्तोत्रें सहज बोलल्याप्रमाणें सरळ आलीं आहेत.

मज भागवतांचा कीं नामाचा भरंवसा न इतरांचा ।
या अकलंका लंकानाथा ! बाळासि जेंवि पितरांचा ॥

ही महद्विज्ञापनेंतली आणि

तृष्णानदींत अधना तारिसि तूं नामराज नावाडी ।
तो चि उदार सदन्नें जो क्षुधितां पामरां जनां वाढी ॥

ही नामार्यांतली या दोन्ही आर्या किती सरस आहेत ! 'नामसुधाचषकां'त शंकराचा स्तव आहे त्याप्रमाणे च 'नामरसायनां'त पंतांच्या आवडत्या दैवताच्या आवडत्या दासाची म्हणजे श्री मारुतीची प्रार्थना आहे. यांत अंजनीसुत श्री हनुमंताला पंत म्हणतात—

चुकणें भूषण आम्हां भूषण करणें क्षमा तुम्हां देवा ।
अनुरागें कीं रागें करचरणांभोज या शिरीं ठेवा ॥

आणि माझेकडून तुम्ही च गोड कविता बोलवा.

वीणा वेणु जड चि परि बाजवि त्याची कळा चि बोलविते।
अन्यांची काय कथा ? ती वादकमस्तकें हि डोलविते ॥
यावें दर्शन द्यावें बोलावें डोलवून डोलावें।
वाटे स्व'मंत्ररामायण' निज नाटक तुम्ही च तोलावें ॥

या सर्व स्तोत्रांत 'मुरलीपंचक' अगदीं लहान आहे. तरी तें सरस आहे. पण तें थोडें क्लिष्ट आहे. वर सांगितलेल्या 'नामरसायनां'त पंतानीं आपल्या बृहद्दशम, प्रल्हादविजय, मंत्ररामायण, केकावली, संशयरत्नावली वगैरे दहाबारा ग्रंथांचा उल्लेख केला आहे. यांतील केकावली म्हणजे पृथ्वी छंदांतली सर्वतोमुखीं असलेली केकावली नसून आर्यावृत्तांत रचिलेली केकावली ही होय. ही आर्याकेकावली हि दुसऱ्या केकावलीच्या च तोडीची आहे. मोरोपंतांवर एखादे वेळीं मोठें संकट आलें असावें व त्या वेळीं हें स्तोत्र रचिलें असावें असें ती वाचल्यावर वाटतें.

संकट वारुनि रामा ! निज गुणकीर्तन करावया योजी।
आपुलिया थोरपणें रामा मजला स्वकिंकरीं मोजी ॥
स्तुति करुनि तुझी तुजला आम्ही अज्ञान काय बा रिझवूं।
गाउनि अमृत गुणांतें हृदयींचे ताप आपुले विझवूं ॥
बहु गोड गुण तुझे ते ऐकावे आदरें स्वयें गावे।
या वेगळे मनोरथ नसती ते तूज काय सांगावें ॥

या आर्याकेकावलीपेक्षां 'संशयरत्नावली' हें लहानसें काव्य ज्यास्त आनंददायक व चमत्कृतिजनक आहे. याची कल्पना मोरोपंतांना महीपतीबुवा ताहराबादकरांच्या पांडुरंगस्तोत्रावरून सुचली असावी असें मला निःसंशय वाटतें. 'संशयरत्नावली'पेक्षां 'केकावली' हें स्तोत्र फार च हृदयंगम आहे. यांत परमेश्वराला फार आतुरतेनें आळविलें आहे. इतके दिवस आर्या रचिल्यानंतर तें वृत्त सोडून या स्तोत्राला पृथ्वीवृत्त योजिलें आहे; पण असें केल्यामुळें यांतील पद्यांची तेजस्विता उणी न होतां उलट दुणावली आहे. यांत कवीनें परमेश्वरापुढें आपलें सर्व हृद्गत उघडें केलें आहे. या स्तोत्राचे एकंदर १२३ श्लोक आहेत. यांत मोठ्या प्रेमानंदानें परमेश्वराजवळ आपला उद्धार करण्याविषयीं हट्ट घेऊन शेवटी कवी म्हणतो

दयामृतघना अहो हरि वळा मयूराकडे
रडे शिशु तयासि घे कळवळोनि माता कडे।
असा अतिथि धार्मिकस्तुतपदा ! कदां सांपडे ?
तुम्हां जड भवार्णवीं उतरितां न दासा पडे ॥.

यानंतर मोरोपंत फार दिवस या लोकीं राहिले नाहींत. ते शके १७१६ मध्यें चैत्र शुद्ध १५ स म्हणजे हनुमंतजयंतीचे दिवशीं च कैलासवासी झाले.

पंतसमकालीन कविमंडळ.

एक प्रतिभावान् पुरुष निपजला म्हणजे त्याच्या बुद्धीच्या प्रभेनें त्या च प्रकारचे इतर पुरुष कसे निर्माण होतात हें मागें वामनस्वामीचे वेळीं आपण पाहिलें च आहे. बिंबप्रतिबिंब-न्यायानें एकाचा प्रकाश दुसऱ्यावर पडून व एकाच्या तेजानें उत्पन्न झालेले आघात दुसऱ्याच्या बुद्धीला त्या च प्रकारचें चलन देऊन तसले च पुरुष निर्माण होण्याचा मार्ग सुलभ होतो. पंतांच्या पूर्वीं महाराष्ट्रांत आर्यांचा प्रसार फारसा नव्हता. त्यानीं हा प्रघात इतक्या जोरानें सुरू केला कीं त्यांचा कित्ता पाहून त्यांचें बेमालुम अनुकरण अनेक जण करूं लागले. आर्या हें मात्रावृत्त असल्यामुळें त्यांत अडवणूक थोडी होते; व मनासारखी शब्दयोजना करण्यास पुष्कळ च वांव सांपडते. यामुळें पंतांच्या हयातींत च खेड्यापाड्यांत हि आर्यांचा शिरकाव सहज झाला. कांहीं लोक तर त्या इतक्या चांगल्या करीत कीं त्यांपैकीं कांहीं पंतांच्या नांवावर खुशालपणें विकल्या जात; आणि यांचे रचणारे नेहमीं च चांगले कवी किंवा प्रसिद्ध विद्वान असत असें हि नाहीं. तर त्या, नांव गांव देखील ठाऊक नाहीं अशी साधारण मंडळी ही रचीत.

श्रीरामाच्या मूर्ती तुळशीबागेमधें कशा रमल्या ।
ज्याला त्याला पावति श्रीमंतांच्या मनामधें भरल्या !

ही आर्या आपण बोबडें बोलत होतों तेव्हां च म्हणूं लागलों; आणि

१ श्री एकनाथसदनीं माधवजी सर्व काम हें करितो ।
प्रेमें चंदन घाशी गंगेचे पाणि कावडी भरितो ॥

ही आर्या पंतांचा पुतण्या बाळाजीपंत याची आहे. ही पंतांच्या वंशांतल्या एका पुरुषाची इतका तरी पंतांचा संबंध हिच्याशी आहे. पण

गोविंदा ! गोपाळा ! कृष्णा ! विष्णू ! मुकुंद ! घननीळा ! ।
धृतकौस्तुभवनमाळा ! पितांबरधारि ! देवकीबाळा ! ॥

ह्या आर्येशीं तर तितका देखील पंताचा संबंध नाहीं. पण या दोनी आर्या पंतांच्याच असे पुष्कळ लोक समजतात.

तेव्हांपासून ती नेहमीं तोंडांत आहे च. हिच्यांत कांहीं विशेष अर्थ भरला आहे असें नाहीं, पण मुलाबाळांनीं गजबजलेलें असें एक हि कुटुंबवत्सलाचें घर महाराष्ट्रांत सांपडावयाचें नाहीं कीं ज्या घराच्या भिंतींना हि ही आर्या पाठ झाली नाहीं. तसें च एका हि चांगल्या कार्यांतलें असें प्रयोजन झालेलें नाहीं कीं जेथें

न मरे यास्तव नेला पर्वतशिखरासि लोटिला खोली ।
परि तो निर्भय चित्तीं वाहे नारायणासि लाखोली ॥

ही आर्या जेवणावळींत एका हि बटूनें म्हटली नाहीं. ही आर्या मोरोपंतांची नसून धुंडिराज नामक कवीच्या प्रल्हादविजयांतली आहे. हा धुंडिराज कोण व कुठला याची माहिती आज आपणास नीटशी नाहीं. आपणास कोणा धुंडिराजाचा 'मोरेश्वर' नांवाचा एक मुलगा माहीत आहे. यानें 'चंद्रावळी' नांवाचें प्रकरण लिहिलें आहे. चंद्रावळी हें आख्यान शृंगारिक असून नीतीदृष्ट्या हि अत्यंत हिडिस आहे; पण या दुसऱ्या मोरेश्वरानें पहिल्या मोरेश्वराप्रमाणें च आर्या सरळ व सुटसुटित केल्या आहेत. 'जनार्दन' आणि 'कृष्णानंदनिमग्न' हे दोघे हि कवी मोरोपंतांची नक्कल चांगली करितात. पहिल्याच्या 'दामाजीपंतचरित्रां'तली

काळा दोरा कंठीं लंगोटी जीर्ण कांबळी काठी ।
झाला तो जगजेठी वाहे पोतें त्वरें त्वरें पाठीं ॥

ही विठ्या महाराच्या वर्णनाची आर्या, आणि दुसऱ्याच्या 'राधाविलासां'तील

'एके दिवशीं गेली श्रीराधा नंदभाजसदनासी'

तेव्हां आईजवळ असलेला श्रीकृष्ण एकदम उसळून रडूं लागला त्यावेळच्या यशोदेच्या तोंडीं घातलेल्या

फार खवळला राधे ! काय करावा उपाय ? राहील ।
कैसा ? आतां वाटे घेतां तूं, तुजकडे न पाहील ॥
'ये' राधिका म्हणे उडी मातेपासून नंदसुत टाकी ।
गगनांतुनि हंस जसा उतरे मानस तडाग-सु-तटाकीं ॥

इत्यादि आर्या अगदीं पंतांच्या धाटणीच्या आहेत.

काव्यसंग्रहांत वामनचरित, शुकरंभासंवाद, कबीरकथा, गजगौरीव्रत वगैरे प्रकरणें आणि थोडीशीं पदें, इतकी विठ्ठल केरीकराची कविता छापिलेली आहे. याशिवाय याची आणखी हि रचना उपलब्ध आहे. याचें सबंद नांव विठ्ठल नरसिंह सांखोळकर[१]. हा त्या प्रांतांत प्रसिद्ध असलेल्या मंगीशाचा भक्त असून चांगला विद्वान् होता. याचीं वर दिलेलीं सर्व आख्यानें आर्या—म्हणजे आर्यागीती—वृत्तांत आहेत. या सर्वांत याच्या 'कबीरकथे'च्या आर्या बऱ्या झाल्या आहेत; पण याच्या हि पेक्षां 'नारायण' कवीनें लिहिलेलें 'कबिराख्यान' ज्यास्त चांगलें आहे. नारायणानें ठिकठिकाणीं मोरोपंतांचें नुसतें अनुकरण केलें आहे इतकें च नाहीं, तर त्यांच्या कल्पना आणि त्यांचे शब्द देखिल उचलून घेतले आहेत. हा 'नारायण' पंतांच्याच केवळ नव्हे तर पंतांप्रमाणें च ओजस्वी अशा इतर कवींच्या कवनांतले शब्द आणि कल्पना खुशाल उचलून घेतो.

गोदे ! ओ दे सदये ! सांभाळीं दीन हा तुझा बाळ ।
स्वकरें चि घालिते; घे ओटींत तुझ्या न कापितां नाळ ॥

ही नारायणकवीची कबीराच्या आईनें कबीराला गंगेत टाकिला त्या वेळची आर्या 'गंगे गोदे यमुने' या आर्येची सहज आठवण करून देते[२]. या नारायणाचीं आणखी हि प्रकरणें आहेत; पण हीं छापिलेलीं नाहींत. यांपैकीं भागवताच्या आठव्या स्कंधांत आलेल्या 'शिवमोहिनी' आख्यानावर यानें रचिलेल्या आर्या प्रसिद्ध आहेत. यानें काढलेलें

भरला वसंत वनिं त्या क्रीडे कंदुक करांबुजें उडवी ।
दडवी कंपित कुचयुग सांबाला मदनसागरीं बुडवी ॥
रुणझुण पैंजण वाजवि तेशा छुमछुम नितंबकिंकिणिका ।
वेणी फणिवत् लोळे झळकति रदपंक्ति रत्नमणिकणिका ॥
उजव्या हस्तें खेळे डाव्यानें सावरूनि वस्त्रातें ।
लाजे 'हर' वश केला तीनें टाकूनि कामशस्त्रातें ॥

---

१ हा सोहिरोबा अंबियाच्या बरा च मागाहून होऊन गेला. हा अदमासें शके १७०० नंतर होऊन गेला असावा.

२ गंगे गोदे यमुने माझा नव्हे तुझा चि हा बाळ ।
जतन करी गे याचें, स्वाधिन केला न कापितां नाळ ॥

ही हि आर्या खुद्द मोरोपंतांची नाहीं हें आपणास माहीत च आहे.

झेली कंदुक तेव्हां दिसती किंचित सतेज वर लाशी ।
बांबा हळुच खुणावी नेत्रें मुरडी मनांत वरल्याशी ॥
पंकजनेत्री चमकत चाले, कंदुक उडे तया पाठीं ।
पाठी उघडी झाली कंचुकिची ही सुटे तदा गांठी ॥

अशी कंदुकक्रीडा करणाऱ्या मोहिनीचें चित्र कोण वाईट म्हणेल ? पंतानीं आपल्या मंत्रभागवतांत वर्णिलेल्या या च कथानकापेक्षां हें नारायणाचें कथानक खरोखरि च सरस आहे; पण याला एक कारण आहे. ज्यांत हें प्रकरण आहे तो मंत्रभागवत रचितांना पंतांना आर्यारंभीं मंत्र साधून काव्यांत चित्रचमत्कार करण्याची लहर आली होती; आणि त्यानीं रचनेला प्रमाणाचें बंधन घातलें होतें. यामुळें त्यांची रचना जरा बोजड झाली आहे. पण असे बंधन नारायणाच्या वाणीला नसल्यामुळें ती सरळ वाढली आहे.

या नारायणकवीनें पंतांचे शब्द उचलले आहेत; पण त्यांच्या नांवाचा उल्लेख यानें कोठें केलेला नाहीं. 'चिंतामणि' कवीनें पंतांचे शब्द उचलले आहेत व त्यांचा उल्लेख हि आपल्या ग्रंथांत केला आहे. आपल्या 'गोपीचंदाख्याना'चे प्रारंभीं च यानें

विद्वज्जनवृक्षवना सौरभगुणवृद्धिदा महागुरुला ।
भावें ध्यातों प्राकृतकाव्याचार्या मयूरकविराया ॥

असें मोरोपंतांना नमन केलें आहे. याचें सीतास्वयंवर नांवाचें हि एक आर्यावृत्तांतलें प्रकरण प्रसिद्ध आहे. 'सूर्यवंशीं उत्तानपाद राजा' इ. दिंडी वृत्तांत असलेलें ध्रुवाख्यान याचें च असें म्हणतात. चिंतामणीची माहिती उपलब्ध नाहीं; पण हा नरहरीभक्त असून याच्या घरची वृत्ति ज्योतिषाची असावी असें वाटतें. याच्या 'गणपती'वर ११०० आर्या आहेत. असो.

वर उल्लेखिलेल्या कवींशिवाय पंतांचें अनुकरण करणारे आणखी हि इतर अनेक कवी आहेत. एकदां एखाद्याचें अनुकरण होऊं लागलें म्हणजे चांगल्याबरोबर वाईटाचें हि अनुकरण होऊं लागतें; आणि याकरितां च थोर माणसांनीं आपल्या कृतीविषयीं नेहमीं फार जपणें व विचा-

१ काव्यसंग्रह, अ. क. लघुकाव्यमाला, भाग २ पृ. ३६.

रानें पाऊल टाकणें अवश्य असतें. पंतांची चित्ररचना पाहून त्याप्रमाणें च आपण हि चित्ररचना करावी असें अनेक इसमांना वाटलेलें दिसतें. चिंतामणीप्रमाणें पण आर्यावृत्तांत एकानें ध्रुवचरित्र गाइलें आहे. हें काव्य-संग्रहांत छापिलें आहे. यांत यानें '**श्री नमो भगवते वासुदेवाय**' हा मंत्र आर्यांच्या आद्याक्षरांनीं साधला आहे. नरहरी कवीनें आपल्या 'रामजन्मां'त हि '**श्रीराम जयराम जयजयराम**' हा पंतांचा आवडता मंत्र आर्यांच्या आद्याक्षरांनीं साधिला आहे. अशीं आणखी हि उदाहरणें आहेत. पण या सर्वांत 'चतुर्मंत्र रामायण' रचणाऱ्या कवीची कर्तबगारी विशेष आहे. यानें एक तऱ्हेनें पंताच्या वर ताण केलेली दिसते. यानें रामायणाचीं सात हि कांडें लिहिलीं आहेत. प्रत्येक कांड तेरा तेरा आर्यांचें आहे; व पहिल्या कांडांत पहिल्या आर्येच्या दोन्ही चरणांच्या प्रारंभीं व शेवटीं **श्री**, दुसऱ्या आर्येच्या दोन्ही चरणांच्या प्रारंभीं व शेवटीं **रा** याप्रमाणें अक्षरें घालून '**श्रीराम जयराम जयजयराम**' हा त्रयोदशाक्षरी मंत्र साधिला आहे. दुसऱ्या कांडांत हा च मंत्र आर्येच्या दोन्ही चरणांत आरंभापासून व शेवटापासून दुसरें अक्षर असें योजून आणिला आहे. तिसऱ्यांत तिसरें असा सातव्या कांडापर्यंत चढत्या अक्षरांनीं—दोन्ही टोकांकडून चढत्या अशा अक्षरांनीं—साधिला आहे. दर एक कांडांतली एक अशा याच्या सात आर्या देतों.

श्री मद्विबुधवरद जो सेवितसे यस्य पाद सतत श्री ।
श्री करधर तो स्मरतां तो मग होतो प्रसन्न सहित श्री ॥
श्री राघवकुलभूषण दशरथ तीघी जयास दारा हो ।
त्या राया सुत जाला मुनि मनिं म्हणति जया सदा राहो ॥
हे प्रमदा कवणाची होउनि पडली असे शिलामय हो ।
ऐसे महोग्रशापी कोण ? म्हणुनिया पुसे निरामय हो ॥
नमुनी जगतीतनया रामा दे लक्ष्मणास निज दुहिता ।
रामानुज भरतातें शत्रुघ्नातें निजानुज स्व-सुता ॥
हा ! हाय ! काय केलें मम हित होऊनि माय मजलागीं ॥
वधिता भय मज वाटे माय म्हणे रामराय तुजलागीं ।
सानुज येतां राघव परतुनि तंव ती वरानना न दिसे ।
शोक करी ' हा रामे ! तुजविण युगसदृश रात्रि वाटतसे ॥

ऐशा परिचे यमल मुलें सीतेचीं मनोरमें सगुण ।[१]
पितृसम परम पराक्रमि जे सद्गुणधाम सत्कलानिपुण ॥

ही सर्व मंडळी मोरोपंतांच्या च तालमींतली म्हणजे त्यांची अनुयायी दिसते. पंतांचे इष्टमित्रांत हि कविता करणारे बरे च पुरुष होते. पंतांचे व्याही बाबा पाध्ये यानीं पंतांच्या धर्तीवर च एक रुक्मिणपत्रिका लिहिली आहे. यानीं च पंतांची आर्याकेकावली पाहून पंतांना लिहिलें कीं,

ऐकुनि विश्व सुखावे ज्या केकीचा अपूर्व तो टाहो ।
त्याला आयुष्याचा ईशकृपेनें कधीं न तोटा हो ॥

याप्रमाणें च नगरचे बाळंभट काजळे, कोल्हापुरचे दाजिबा पुजारी, सोलापुरचे रामजोशीबुवा, पंढरपूरचे रामचंद्र बडवे वगैरे मंडळी हि पंतकाव्यांवर लुब्ध असत व अधुनमधून आर्या लिहिण्याचा छंद या सर्वांना असे.

सुश्लोक वामनाचा अभंग वाणी प्रसिद्ध तुकयाची ।
ओंवी ज्ञानेशाची किंवा आर्या मयूरपंताची ॥

ही प्रसिद्ध आर्या रामचंद्र बडवे यांच्या 'मोरेश्वर वर्णनांतली होय. या रामचंद्र बडव्यांपेक्षांहि रघुनाथपंत कोशांचें प्रेम पंतांवर आणि पंतांच्या काव्यांवर विशेष होतें असें दिसतें. आपल्या नामरसायनांत यांचा

रघुनाथपंत कोशे संप्रति गेले समीप सेवेला ।
प्रेमें सिंचित होते या कवना ते सखे जसे वेला ॥

असा गोड उल्लेख पंतांनीं केला आहे. यांचें संबंध नांव रघुनाथ गणेश कोशे. हे बारामतीचें राहणारे असून श्रीमंत थोरले नानासाहेब पेशवे यांच्या मर्जीतले होते. कदाचित त्यांचें आश्रितहि असावेत. गुणी व विद्वान लोकांना पेशव्यांचा आश्रय नेहमीं असे. ते विद्येचे आणि

---

१ मोरोपंतानीं मंत्रभागवताच्या उपोद्घातांत मंत्रांतलें प्रत्येक अक्षर दर चरणांत प्रारंभीं, मध्यें व शेवटीं असें तीन वेळा म्हणजे सबंध आर्येत सहा वेळां आणिलें आहे.

नलिनाक्ष प्रभु लक्ष्मी नयनमनोहर पदांबुजध्यान ।
नवघननील चतुर्भुज नमिला जो पुण्यकीर्तिचें स्थान ॥

२ हिची मूळ प्रत पंतगृहीं आहे. तींत ही आर्या अशी च आहे.

शौर्याचें मोठे चाहते होते. रघुनाथपंतांचें एक बाड आहे[1]. त्यांत तें 'महाराज श्रीमत् प्रधान सैन्य मध्यें' टांकळी, औरंगाबाद, पुणें, शहागड वगैरे ठिकाणीं लिहिल्याचा उल्लेख आहे. यांत 'पंतप्रधानकाव्य[2]' या नांवाचें एक काव्य आहे. हें श्लोकबद्ध असून यांत श्रीमंत पेशवे यांचें वर्णन आहे. काव्यांत कवीची शब्दचमत्कृतीकडे असलेली नजर स्पष्ट दिसते. यांतील दोन तीन श्लोक येथें देतो.

बाळाजी तरि विश्वनाथ म्हणवी बाजींद्र बाजीपती ।
श्रीनाना सुत त्यांस ज्यास हृदयीं दिल्लीश ही कांपती ॥
नाना ना न वदे म्हणोनि जनता 'नाना' जयातें वदे ।
विप्रांला धन दे खळां निधन दे सर्वांस सर्वस्व दे ॥
शत्रूंला भय दे निजां अभय दे विश्वास विश्वास दे ।
दे दे देउनि दे चि दे तरि सख्या शैवास संवास दे ॥

पेशव्यांचें सैन्य पाहून हा कवी म्हणतो—

शें शें बाण भरूनि उष्ट्रशतकें सेनामुखीं चालती ।
शें शें अश्वजजालनाल झडतां भूभृच्छिरें हालती ॥
नाना दिग्विजयास या जंव निघे तैं देव उल्लासती ।
सेनाव्यूह तसे उडुव्रज जसे चंद्रासवें भासती ॥

या काव्याबद्दल रा. पोतदार लिहितात कीं, 'काव्य चटकदार आहे. शब्दचमत्कारावर जास्त भर आहे. थोड्यांत गोडी आहे.'

या पंतप्रधानाख्यानाच्या कर्त्याचें नांव 'शैव मोरेश्वर' असें दिसतें. या 'शैवकवी' प्रमाणें च रघुनाथपंत कोशांची हि कांहीं कृति आहे. तींत हि पेशव्यांचा व त्यांच्या कुटुंबाचा उल्लेख मोठ्या गौरवानें केलेला आहे. या रघुनाथपंत कोशांचा च 'श्रीधर' या नांवाचा एक भाऊबंद होता. याचें 'भगवत स्तुतिपर कांहीं श्लोक व तत्वबोध[3] नांवाचा छोटासा ग्रंथ' वगैरे कृति आहे. याची हि

१ भारत इतिहास मंडळांतील दप्तर.
२ या काव्यासारखें च 'परशुरामचरित्र' या नांवाचें एक काव्य आहे.
३ हा ग्रंथ राम-मारुतिसंवादात्मक आहे.
'केला असा मारुतिला प्रबोध । म्हणोनि हा ग्रंथ हि 'तत्वबोध ॥'
श्रीराम आत्मा निज श्रीधराचा । हा ग्रंथ तेणें रचिला स्वबाचा' ॥

श्रीमंत श्रीप्रधानोत्तम नमन तुम्हांलागीं साष्टांग माझें ।
पृथ्वीच्या पालनाचें निज शिरीं धरिलें स्वामिनीं सर्व वोझें ॥

इत्यादि श्लोकांची एक पेशव्यांची 'प्रार्थना' आहे. या वेळीं पेशवे हे अधिकारसंपन्न असल्यामुळे त्यांच्या स्तुतिस्तोत्रांना साहजीक च भर आला होता. यांपैकीं कांहीं साधारण बरीं आहेत. त्यांतल्यात्यांत भगवंतराव यादवा सारख्यांच्या स्तोत्रासारखीं जरा विशेष कौतुकास्पद आहेत. भगवंतराव यादव हे स्वतः तरवारबहादुर होते; व यांचें पुत्र त्र्यंबक भगवंत हे, ज्यांत मराठ्यांच्या तरवारीला पूर्ण यश आलें त्या खर्ड्याच्या लढाईंत जातीनें हजर असून तींत च कामास आले. यांच्या रचनेचा मासला म्हणून दोन श्लोक देतों. यांनीं 'श्री शिवपादपद्मयुगुलांना' वंदन करून पुढील हकीकतीस सुरवात केली. बाळाजी विश्वनाथापासून नारायणरावापर्यंत सर्वांचा उल्लेख व वर्णन यांत आहे. थोरल्या बाजीरावासंबंधें कवि म्हणतोः—

पादाक्रांत करूनि म्लेंच्छ नृपती, शिवराज हें रक्षिलें
दीनां दुर्बळ भाग्यवंत पुरुषा समदृष्टिनें लक्षिलें ।
लंकेच्या सम दुर्ग थोर वसई जें सिंधुमध्यें असे
पाहा क्रूर पराक्रमासि करूनि तें घेतलेंसें कसें ॥

राघोबादादाबद्दल

जिंकूनी कुरुदेश गुर्जर तथा लाहोर मुलतान हो ।
शत्रूचा परिहार गर्व करूनी केलें तया म्लान हो ॥

इत्यादि वर्णन कवीनें केलेलें आहे. असलीं स्तुतिस्तोत्रें यदाकदाचित् थोडीं मौजेचीं वाटलीं तरी यापेक्षां या कवींनीं मराठ्यांच्या लढायांचीं किंवा इतर प्रसंगांचीं प्रत्यक्ष पाहिलेलीं वर्णनें रचिलीं असतीं तर तीं विशेष आदरणीय झालीं असतीं. निदान ज्यांनीं त्या काळाच्या लढाईंत कामगिरी बजाविली होती, व जे तेथें रणभूमीवर जातीनें हजर होते आणि ज्यांना कवित्वाची हातोटी साधली होती अशांनीं महाभारतांतलीं भीष्म, द्रोण, कर्ण, शल्य, गदा वगैरे पर्वें लिहिलीं असतीं तर त्यांचा परिपाक उत्कृष्ट उतरला असता. मराठ्यांच्या अमदानीच्या या काळांत

महाभारतावर कोणीं च रचना केली नाहीं असें बिलकुल नाहीं. या काळांत पुष्कळांनीं महाभारतावर लेखणी चालविली आहे. पण यांपैकीं कोणाच्या हि हाताला तरवारीचा विटाळ झालेला त्यांच्या ग्रंथांवरून दिसत नाहीं. ज्या हाताला माळेच्या मण्याचे घट्टे पडले त्या हातांनीं लिहिलेलीं हीं भारतें हि तितक्या च मासल्याचीं उतरलीं आहेत.

यापैकीं हल्लीं ज्यांचीं कांहीं पर्वे आपणास उपलब्ध आहेत त्यांत गोपाळ[1], शुभानंद, माधव, आणि जिवा शिवा यांनीं समग्र महाभारत मराठींत लिहिलेलें असावें असें दिसतें. गोपाळ हा नेवासें येथील राहणारा असावा असें याच्या अनुशासनपर्वांतील

‘ मोहिनीचरण पद्मभ्रमर । असे तेथें कविकिंकर ।
सेवूनियां प्रवरातीर । देवीलागीं ध्यातसे ॥ ’

या उल्लेखावरून दिसतें. उद्योगपर्वांत यानें आपल्या कुलदेवतेचा पुढीलप्रमाणें उल्लेख केला आहे.

आतां सह्याद्रिमातापुरी । एकवीरा ते ब्रह्मकुमारी ।
ज्ञानोदकाची तीर्थेश्वरी । कुलदेवता कवीची ॥

याच्या अनुशासनपर्वांत तें शके १६९० मध्यें लिहिलें असें म्हटलेलें आहे. आपला गुरु ‘ गोपाळ ’ असल्याचा उल्लेख सर्व पर्वांत आला आहे. या गोपाळानें मुक्तेश्वराचीं चारी पर्वे पाहिलीं होतीं हें, मुक्तेश्वरी शब्द व उपमा त्याच्या ग्रंथांत जागोजाग आढळतात यावरून स्पष्ट दिसतें. वेदान्तविषयाचा कोणता हि चांगला ग्रंथ पाहिला तर त्यांत जसें प्राय: ज्ञानेश्वरीचें प्रतिबिंब दिसतें तसें च प्राय: बहुतेक सर्व ओवीबद्ध भारतांत मुक्तेश्वराच्या भारताचें प्रतिबिंब उमटलेलें नजरेस पडतें.

---

१ नरहरि मालूनें आपल्या ग्रंथांत मुक्तेश्वराचें चरित्र दिलें आहे. त्यांत, मरणसमयीं मुक्तेश्वराची भारतरचनेची इच्छा पूर्ण झाली नाहीं, म्हणून ‘ मी नेवाशांत गोपाळ या नांवानें अवतरेन आणि मग बाकीचीं पर्वें पुरीं करीन ’ असें सांगितलें, असें लिहिलें आहे. नरहरीच्या लिहिण्यावर एक काडीचा देखील भरंवसा ठेवणें योग्य नाहीं हें खरें. पण यावरून नरहरी मालूला याचीं चारांपुढलीं च पर्वें माहीत होतीं असें मात्र म्हणतां येतें. याच्या उद्योगपर्वांत पुढील ओंवी आहे.

विराटपर्व संपलें मागें । आतां उद्योग आरंभिला उद्योगें ।
जेवीं पौर्णिमेसी कुमुदरंगें । मावळतां होय सूर्योदय ॥

यावरून मुक्तेश्वरी वळण होईल तितकें आणतो च; व कांहीं कांहीं ठिकाणीं तें त्याला साधलें हि आहे. गोपाळाप्रमाणें च 'शुभानंद' देखील मुक्तेश्वरी भाषा लिहिण्याचा आव घालतो. पण तें त्याला साधलेलें दिसत नाहीं. शुभानंदाचीं 'उद्योग' व 'भीष्म' हीं पर्वें प्रसिद्ध आहेत. याशिवाय आणखी कांहीं उपलब्ध हि आहेत. पण अजून याचीं सगळीं पर्वें सांपडलीं नाहींत. शुभानंद हा गोव्याकडील गोकर्ण प्रांतांत अंकोले येथील राहणारा. याच्या आईचें नांव जानकी व बापाचें 'मांगिरीश' ऊर्फ मंगेश. यानें आपल्या गुरुचें व कुलदेवतेचें नांव अनुक्रमें 'विश्वंभर' व 'मंगीश' असें दिलें आहे. यानें आपली भारतरचना शके १६८८ चे सुमारास चालविली होती. या म्हणजे १६८८ मध्यें याचा ग्रंथ भीष्मपर्वापर्यंत आला होता. शुभानंदाचें भारत गोपाळाच्या भारतापेक्षां मोठें असावें असा तर्क होतो. शुभानंदाचें उद्योगपर्व ६३०० ओंव्यांचें आहे. गोपाळाच्या उद्योगपर्वाच्या सुमारें ३४० ओंव्या आहेत. पण गोपाळाचें एकंदर भारत पाऊण लक्षाच्या आंत बाहेर असावें. या मानानें शुभानंदाचें एक लक्षाच्या जवळ जवळ असावें असें वाटतें. भारताशिवाय 'महालयामाहात्म्य', 'मल्हारीमाहात्म्य', 'व्यंकटेशमाहात्म्य'; 'पंढरीमाहात्म्य' वगैरे ग्रंथ उपलब्ध आहेत.

या वर सांगितलेल्या कवींशिवाय आणखी हि महाभारतावर मराठींत रचना करणारे कवी या समयांत होऊन गेले. यांपैकीं एक दोघांचीं मात्र सबंद भारतें उपलब्ध आहेत. बाकी कोणाचीं दोन चार तर कोणाकोणाचें एखादें च पर्व हल्लीं दृष्टीस पडतें. किंबहुना समग्र भारत न रचतां त्यांतील मधलें च एखादुसरें पर्व मराठींत सांगणारे कवी अनेक आढळतात. मुरारी, जनार्दन, शिवनाथ, अनंततनय, हरिदास कान्हा वगैरे कवींनीं अशीं च मधलीं मधलीं पर्वें रचिलेलीं दिसतात. मुरारीचें भीष्मपर्व आहे. मुरारी म्हणतो, मी कमळापुरचा राहाणारा, माझ्या जनकजननीचीं नांवें कृष्ण व राधा. मी ऋग्वेदी देशस्थ ब्राम्हण. मीं हें पर्व शके १६७६ मध्यें रचिलें. जनार्दन हि या च सुमारचा. याचें हि एक च व्यासाश्रमपर्व उपलब्ध आहे. तो पंधरें म्हणजे सोनें या शब्दावर श्लेष करून म्हणतो, 'धातुमाजी पंधरें। तेंवी पर्वामाजी हें पंधरें। व्यासाश्रम

श्रीधरें । व्यासरूपें' इ. शिवनाथाचीं भीष्म आणि द्रोण हीं वीररसानें भरलेलीं दोन पर्वें उपलब्ध आहेत. हीं यानें शके १६८८ मध्यें रचिलीं. अनंततनयाचीं हि अशीं च दोनचार असावींत असें दिसतें. परंतु उपलब्ध असें एक च आहे. आणि तें उद्योगपर्व. हें रचिण्याचें कारण यानें पुढीलप्रमाणें दिलें आहे.

... ... पूर्वीं मुक्तेश्वरें । अनेक कवींच्या ईश्वरें ।
आरंभिलें भारत सारें । भाषाधारें रचावया ॥
परी तें न गेलें समाप्ती । ऐसें तर्कुनि सर्व मती ।
चतुर्थानंतरें पंचमीं प्रीती । 'उद्योगीं' मती संचरली ॥
आदि-सभा-वन-पर्व । 'विराट' पर्यंत वर्णिलीं सर्व ।
परी उद्योग भारतीं अपूर्व । यास्तव सर्व हि प्रेरिता ॥
तया साधूंचिये प्राज्ञे । आरंभ केला असे म्यां अज्ञें ।.... इ०

अनंततनयाचें नांव त्र्यंबक असावें असें या उद्योगपर्वांतील अनेक उल्लेखांवरून दिसतें.[१] याशिवाय या कवीची आणखी माहिती फारशी उपलब्ध नाहीं. याचा काल किंवा याचें वसतिस्थान याची हि चांगलीशी माहिती अजून कळत नाहीं. याच्या उद्योगपर्वाची ग्रंथसंख्या अदमासें सहा हजार आहे. हा आपला ग्रंथ व्यासकृतीवरून फार काळजीपूर्वक लिहितो. व आपल्या प्रत्येक अध्यायाचे शेवटीं त्यांत मूळ भारताच्या किती व कोणत्या अध्यायांतील कथाभागांचा समावेश केला आहे हें हि सांगतों. तसें च प्रत्येक अध्यायाचे शेवटीं उपसंहारादाखल यानें एक एक श्लोक घातला आहे. या श्लोकांत त्या त्या अध्यायांतला कथाभाग सारांशरूपानें सांगितलेला आढळतो.

वर उल्लेखिलेला 'हरिदास कान्हा' हा कवि अनंततनय त्र्यंबकापेक्षां खालच्या दर्जाचा आहे. हा ब्राह्मणेतर असल्यामुळें याची विद्वत्ता हि सहाजीकपणें कमी च आहे. या 'कान्हानें' आपल्या ग्रंथांत अनेक प्रकारच्या लौकिक कथा गोंवून दिल्या आहेत. बहुतकरून याचा संस्कृताशीं नीटसा परिचय नसावा; व हा दुसऱ्याकडून अर्थ ऐकून च आपली रचना करीत असावा असें वाटतें. याचें फक्त एक भीष्मपर्व च

---

१ हा त्र्यंबकें आपुली वाणी । वाग्पुष्पांची गुंफिली श्रेणी ।
आर्पिली असे श्रीकृष्णचरणीं । अर्थ सुगंधें घमघमीत ॥.

उपलब्ध आहे. यांत आपल्या 'बाळाई' या आईच्या सांगण्यावरून हें मी लिहितों, असें कवीनें वारंवार सांगितलें आहे. या हरिदास कान्हाचा काळ शके १७०० च्या आसपासचा समजतात. याचीं पदें वगैरे असून यानें अनुभवरामायण या नांवाचा एक ग्रंथ लिहिला आहे असें म्हणतात.

वर महाभारतावर मराठींत रचना करणारे जे अनेक कवी सांगितलें त्यांच्याप्रमाणें च मोठ्या प्रमाणावर इतर विषयांसंबंधें ग्रंथ लिहिणारे कवी हि या काळीं होऊन गेले. या म्हणजे सतरावें शतकाच्या शेवटीं जे असें कवी महाराष्ट्रांत होऊन गेले, त्यांत सोहिरोबानाथ अंबिये, जोतिपंतदादा महाभागवत, हरिबुवा वगैरे मंडळी विशेष प्रसिद्ध आहे. यांपैकीं सोहिरोबानाथ हे सावंतवाडीकडील बांदे या गांवचे राहणारें. यांचा जन्म शके १६३६ चे सुमारास झाला असावा. अंबिये हें यांचें उपनांव. जातीनें हे सारस्वत ब्राम्हण होते. शिंद्यांच्या दरबारीं जिवबादादा बक्षींच्या मार्फतीनें यांचा प्रवेश झाला; व तेथें म्हणजे उज्जनिस हें बरीं च वर्षे राहिले होते. यांना कोणा गैबनाथ नांवाच्या नाथपंथी पुरुषानें उपदेशदीक्षा दिली होती असें सांगतात. गोवें प्रांतांत या कवीच्या ग्रंथांची प्रसिद्धी विशेष आहे. यांचीं पदें, अभंग वगैरे रचना बरी च असून पांच सहा ग्रंथ हि उपलब्ध आहेत. अक्षयबोध, पूर्णाक्षरी, अद्वयानंद वगैरे लहान लहान ग्रंथ असून ' सिद्धांतसंहिता ', महदनुभवेश्वरी ' हे यांचे मोठाले ग्रंथ आहेत. पैकीं ' महदनुभवेश्वरी 'ची च ओंवीसंख्या ७००० आहे. सोहिरोबानाथांच्या बहुतेक ग्रंथांप्रमाणें च हा हि ग्रंथ कवीनें स्वतःच्या अनुभवसिद्ध माहितीवरून स्वतंत्रपणें रचिला आहे. सोहिरोबांची कविता ज्ञान, वैराग्य, नीति, योगाभ्यास या संबंधाच्या माहितीनें भरलेली आहे. तींत कथानकें व चरित्रें यांचा भरणा नाहीं. यामुळें ती काव्यमय नाहीं व या साधुपुरुषांची भाषा हि फार गोड नसल्यामुळें काव्यवाचकांपेक्षां वरील विषयांचा आस्थेनें अभ्यास कर-

१ या कान्हाची भाषा व सरणी इतकी जुनाट दिसते कीं ती पाहतां हा कवि १७०० च्या पुष्कळ पूर्वी होउन गेला असावा असें वाटतें. कदाचित् हा मुक्तेश्वराचा हि समकालीन असावा असें याच्या भाषेवरून भासतें.

णाऱ्या जनांस मात्र ती आवडणारी आहे. यांचीं पदें मात्र नृत्यगायनकलानिपुण अशा स्त्रिया हि गोमांतक प्रांतांत वेळोवेळीं म्हणतात. शके १७१४ मध्यें सोहिरोबा हे कैलासवासी झाले.[1] सोहिरोबानाथानीं एकदां हरिभजनीं मन घातल्यावर गृहस्थाश्रमाकडे मुळीं च पाहिलें नाहीं. ते या लोकच्या खटाटोपाकडे अगदीं वळले नाहींत. यांचे च समकालीन साधुपुरुष जोतिपंतदादा महाभागवत. हे यापेक्षां जरा निराळ्या वृत्तीचे होते. यानीं आजन्मपर्यंत अनेक खटपटी केल्या व मोठ्या चिकाटीनें पुष्कळ कामें केलीं. या जोतिपंत दादांचें चरित्र थोडें चित्तवेधक आहे.

जोतिपंतांचें घराणें मूळ सातारा जिल्ह्यांतल्या खटाव या गांवचें होतें. या घराण्यांत कोणी गंगाधर नांवाचा एक पुरुष होता. याच्या मुलास माण तालुक्यांत मलवाडी येथील देशपांडेपण मिळालें व पुढें गंगाधरास विजापुर दरबारांत मोठा अधिकार मिळाला होता. तेव्हांपासून हें कुटुंब मलवाडी प्रांतांत राहूं लागलें. या गंगाधरापासून—गंगाधर—कोन्हेर—तिमाजी—कोन्हेर—राघव—तिमाजी—गोपाळ या पुत्रपरंपरेने—गोपाळ हा सातवा पुरुष. या गोपाळपंताच्या बायकोचें नांव गोदावरी. या दोघांस पुत्र झाला. त्याचे नांव जोतिपंत. जोतिपंताचा जन्म बुध—मलवडीं येथें झाला.[2] यांच्येकडे बुध-मलवडीचे देशपांडेपणाचें वतन होतें. लहानपणीं जोतिपंत अगदीं जडबुद्धीचा होता. पण पुढें श्रीगजाननाची आराधना

१ सोहिरोबांचे भक्त रा. भगवंत बाळकृष्ण पै यानीं फार वर्षांपूर्वी त्यांच्या मृत्यूसंबंधीं एक पद मला म्हणून दाखविलें होतें. तें असें:—

दिसणें हें सरलें, अवघें प्राक्तन हें मुरलें ॥ धृ० ॥
आलों नाहीं गेलों नाहीं । मध्यें दिसणें हें भ्रांती ॥
जागृत होतां स्वप्न चि हरपे । कर्पुरन्यायें जग सरलें ॥ १ ॥
मच्छिंद्र जालंदर गोरख । हे न्याया आले स्वस्वरूपीं ॥
जातां जातां गमनग्राम तें । समूळ कोठें ना गमलें ॥ २ ॥
म्हणे सोहिरा सतरा चवदा । मधुमासाच्या प्रथम दिनीं ॥
सगुण स्वरूपीं निर्गुण ठेलें । अनुभव हरलें स्वरूप कळे ॥ ३ ॥

सोहिरोबानाथ हे मठांतून बाहेर पडले ते पुन्हां परत आले नाहींत. ते कोठें गेले ते कळलें नाहीं.

२ बुधग्राम वदती जन । बुधासि जाहलें तेथें जनन ।
फलटण देश तो जाण । पवित्र स्थान धन्य ते ॥
—भक्तमंजरी.

करून त्याचे कृपेनें यांनीं विद्या संपादन केली. कांहीं दिवस हे पुणें येथें आपला मामा महिपतराव यांचेकडे राहात असत. तेथें असतांना यांस पेशव्यांचे पदरीं दरमहा चार रुपये पगारावर नोकरी मिळाली व पुढें कांहीं दिवसांनीं यांची बुद्धिमत्ता श्रीमंतांचे लक्ष्यांत आल्यावर यांचेकडे पुरंदर येथील फडावरची कामगिरी आली. तेथून नंतर यांस झांशी येथें मोठ्या हुद्याची व अधिकाराची जागा मिळाली. हे पानपतच्या संग्रामाचे वेळीं सैन्यांत होतें; व मग पुढें यांचे मन परमेश्वरभक्तीकडे विशेष वळलें; व हे नोकरीचाकरी सोडून काशी येथें गेले. तेथें असतांना यांस श्रीमत्-भागवताची पोथी प्राप्त झाली;[1] व तेव्हांपासून त्या ग्रंथाचा यानीं दांडगा व्यासंग सुरू केला.

यानीं आपल्यास सुदैवानें प्राप्त झालेल्या या सबंद भागवत ग्रंथावर मराठी भाषेंत एक विस्तृत टीका लिहिली. मराठी भाषेंत ज्या पंधरावीस कवींनीं भागवत ग्रंथावर टीका केली आहे, त्यांत सबंद भागवतावर टीका करणारे दोघेतिघे च आहेत. त्यांपैकीं जोतिपंतदादा हे एक होत. बाकी बहुतेकांनीं दशमस्कंधावर मात्र तेवढी टीका लिहिलेली आहे. या दृष्टीनें जोतिपंतांची रचना विशेष लक्ष्यांत घेण्याजोगी आहे. याशिवाय दुसरें असें कीं, जोतिपंत दादांची टीका 'अभंगबद्ध' व 'ओंवीबद्ध' अशी दोन प्रकारची आहे, हें आणखी विशेष आहे. या भागवत टीकेशिवाय जोतिपंतानीं अभंगरचना हि पुष्कळ केली आहे. हे विठ्ठलभक्त असून पंढरीची यात्रा करीत.

ग्रंथरचनेशिवाय दुसऱ्या एका कामगिरीबद्दल जोतिपंतांची प्रसिद्धि फार आहे. हे एकदां पंढरीस गेले असतां 'मी एक सहस्र देवालयें बांधीन' अशी यानीं विठ्ठलासमोर प्रतिज्ञा केली; व आजन्मपर्यंत ती खटपट त्यानीं मोठ्या परिश्रमानें चालू ठेविली. असें म्हणतात कीं, एके वेळीं हे शिष्यसमुदायासह पुणें येथें आले असतां, या आपल्या जुन्या नोक-

---

१ कोणी म्हणतात ही पोथी यांस प्रत्यक्ष श्रीकृष्णद्वैपायन व्यासानीं दिली.

'ऐसें अवसरीं । कोण्या भाग्योदयें त्वरी ।
भागवत नौका जगदोद्धारीं । कृष्ण द्वैपायन मज देती ।। '

असा उल्लेख यांचे भागवतांत आला आहे.

राचा श्रीमंतानीं फार गौरव केला. त्यास शिष्यांसह वाड्यांत प्रसादास बोलविलें व त्यानीं योजल्याप्रमाणें विठ्ठल मंदिरांच्या उभारणीस मदत देण्याचें कबूल केलें. या प्रतिज्ञेप्रमाणें सुमारें साडेसातशें विठ्ठल मंदिरांची उभारणी यांनीं केली. तळेगांवें[1], वांई, माहुली, पाटस, मसूर, कऱ्हाड वगैरे गांवांतील देवळें यांच्याच हातची आहेत. पुणें येथील लकडी पुलावरील व मुंबई येथील विठ्ठलवाडींतील हीं देवालयें यांच्याच हातची आहेत. यांचा हा दीर्घ उद्योग पाहून कोणाला हि मोठें कौतुक वाटेल. कोण ही दांडगी चिकाटी आणि हा अवाढव्य खटाटोप! हजारों मठ स्थापणारें समर्थ व शेंकडो विठ्ठलमंदिरें उभारणारे जोतिपंत हे असले पुरुष महाराष्ट्रास अभिमानास्पद आहेत. जोतिपंताचें वेळीं रामदासांच्या स्थापनेचें कार्य होऊन गेलें होतें. पण सर्व राष्ट्रास एकजीव करून एक धाग्यानें बांधणें अवश्य होते. या दृष्टीनें या पुरुषाची ही महाराष्ट्रभर एक तऱ्हेची देवालयें उभारण्याची खटपट मौल्यवान आहे. पानपतानंतर असले महात्मे या देवळांतून काय कीर्तनें करीत होतें याचा खुलासा होण्यास हल्लीं आणखी पुरावा नाहीं. यांच्या भाषेंत रामदासाचा जिवटपणा नाहीं. किंवा पानपतास गेलेल्या मराठ्या शिपायाची तडफही नाहीं. यांच्याबद्दल रा. पटवर्धन म्हणतात कीं, 'जोतीपंतांनीं केलेल्या अद्भुत् चमत्कारासंबंधानें आपणांस आश्चर्य वाटलें नाहीं, तरी त्यांची

---

१ तळेगांव दाभाडे येथें देवालय बांधण्याकरतां ते त्या प्रांतीं गेले. या दाभाड्यांचा व ज्योतिपंतांचा पूर्वी पेशव्यांच्या पदरीं असतां चांगला ऋणानुबंध होता. तें आठवून दाभाड्यांनीं सामोरें येऊन ज्योतिपंतांस आपल्या वाड्यांत नेलें. ज्योतिपंत गांवांजवळ आले तेव्हां सरदार दाभाडे हा ही खबर

ऐकतां गडबडीनें उठिला। सर्वां सांगे दर्शनासी चला।
जोतिपंत साधू होऊन आला। पूर्वी होता आम्हां सवें॥
कामदार झोक नोकी। चौमुलुखीं डंका वाजला कीं।
लिवणार लई अलौकिकी। पेशवाईत नाहीं दुजा ऐसा॥
आतां झाला देव भगत। सोडिलें काम, नोकरी नाहीं करीत।
देवळेंच बांधित हिंडत। व्यसन लागलें देवाचें॥

पुढें दर्शन घेतल्यावर सरदार विनोदानें पंतांस म्हणाले

नोकरी बी लई दीस नाहीं केली। श्रीमंतानीं जागीर बी नाहीं दिली।
पैक्याची कुठं पेवं होती भरलीं। त्यांचा हिसाब आम्हास न कळे बा॥

लोकोत्तर बुद्धिमत्ता, विलक्षण चिकाटी, अनन्य साधारण धैर्य आणि परोपकारी, निष्कपट व निर्मळ स्वभाव इत्याद्यनेक दिव्य गुणांचा विचार केला म्हणजे मनास एक प्रकारचा आल्हाद वाटून ह्या भगवद्भक्ताविषयीं प्रेम उत्पन्न होतें.' हें अगदीं खरें आहे.

जोतिपंतदादांनीं भागवतावर टीका केल्यानंतर लोक त्यांना भागवत किंवा महाभागवत असेंच म्हणूं लागले; व हल्लीं त्यांच्या वंशजांसहि हेंच उपनांव लावितात. जोतिपंतदादा शके १७१० मध्यें मार्गशीर्ष कृष्ण त्रयोदशीस कैलासवासी जाहले. यांची समाधी व परंपरा सातारा जिल्ह्यांत मौजे चिंचणेर येथें आहे.

जोतिपंतदादांच्या वेळीं 'हरि' या नांवानें आणखी एक कवि महाराष्ट्रांत प्रसिद्ध होता. एक म्हणण्यापेक्षां हरिदास या नांवानें ओळखिले जाणारे दोन कवी जोतिपंतदादांच्या हयातींत होऊन गेले असें च म्हणणें ज्यास्त खरें आहे. पहिल्याचें नांव हरिदास. हें त्यास गुरुपदेशानंतर गुरूनें दिलेलें होय. याचें मूळ नांव रघुनाथ. हा गोदावरीच्या कांठच्या वाल्मिकी (?) नगरचा राहणारा. यानें आपल्या गुरूचें नांव शांतानंद असें दिलें आहे. याचें गोत्र भारद्वाज असून याच्या कुळांत रामोपासना परंपरेनें चालत आली होती असें दिसते.

या कवीचा योगवासिष्ठ हा एक च ग्रंथ हल्लीं उपलब्ध आहे. रा. देव म्हणतात—मूळ योगवासिष्ठाच्या ३२००० श्लोकांपैकीं ६००० श्लोक निवडून काढून त्यांवर कोणी काश्मीरस्थ पंडितानें संस्कृतांत भाष्य केलें आहे. त्या भाष्याचा आधार घेऊन

> जयासि वासिष्ठीं परम प्रीती । नाहीं संस्कृती विउत्पत्ती ।
> तयांसि व्हावी अपरोक्ष प्राप्ति ।.........

या हेतूनें हरिदासानें ही मराठी टीका लिहिली आहे. या टीकेचीं सहा प्रकरणें असून एकंदर ओंवीसंख्या सोळा हजारां (१६०००) पेक्षां ज्यास्त आहे. येवढा मोठा ग्रंथ लिहून कवि शेवटच्या प्रकरणांत मोठ्या शालीनतेनें म्हणतो—

---

१ वरील माहिती भा. इ. सं. मं. पुणें ग्रंथ. ७ मधील रा. देवांच्या लेखावरून घेतली आहे.

परि हा नवलाव अद्भुत । मज मूर्खाचेन मुखें वासिष्ठ ग्रंथ ।
देशभाषा टीका प्राकृत । केली विस्तारित जनहितार्थी ॥
देखोनि प्रतापाचें चोज । आश्चर्य वाटे माझें चि मज ।
बाप कृपाळू रघुराज । निजात्मगुज प्रगट केलें ॥

या ग्रंथाच्या रचनेचा काळ कवीनें

' वैशाख शुद्ध दशमी । भृगुवासर पूर्व यामीं ।
संवत् सोळा शत दशमी । जाला विस्तार ग्रंथासी ॥ '

असा ग्रंथांत दिला आहे.

दुसरा योगवासिष्ठावर टीका लिहिणारा हरिदास हा अचरें येथला राहणारा. याच्या गुरूचें नांव आत्माराम. हा आनंद सांप्रदायी होता. योगवासिष्ठाशिवाय कपिलगीता वगैरे आणखी हि याचे ग्रंथ आहेत.

या योगवासिष्ठकार दोन 'हरिदासां'पेक्षां अगदीं भिन्न असा 'हरिबुवा' या नांवाचा एक मोठा ग्रंथकार या काळीं म्हणजे सतरावे शतकांत होऊन गेला. याचें उपनांव भोंडवे. जात शिंपी. हा विठ्ठलाचा मोठा भक्त असून पंढरीची वारी नेहमीं करी. अजून हि याच्या परंपरेची पालखी पंढरपुरास नित्य जाते. तरी पण यानें गुरूपदेश रामदासस्वामींच्या परंपरेंतील शिवराम या नांवाच्या एका पुरुषापासून घेतला होता. यानें आपल्या ग्रंथांत रामदास—माधवदास—केशवदास—पुरुषोत्तम—शिवराम—हरि अशी आपली गुरुपरंपरा दिली आहे. हा अहमदनगर जिल्ह्यांत पारनेर येथील राहणारा. याच्या आईबापाचीं नांवें अनुक्रमें बचाई व केरेश्वर अशीं होतीं. याच्या बायकोचें नांव गोडाई. हिचा उल्लेख आपल्या अभंगांत यानें अनेक ठिकाणीं केला आहे. आपल्या 'ज्ञानसागर' या ग्रंथांत हरिबुवा म्हणतात—

१. भोंडवें हें याचें उपनांव, असें अनेक ठिकाणीं आढळतें. हा आपल्या ग्रंथांत म्हणतो, 'नामा शिंपी याची कुळी । ते चि आमुची वंशावळी ॥'
(ज्ञानसागर.)

हरि क्रियेसहित । गोडी घेऊनि करी परमार्थ ।
उडोनि गेली मायिक भ्रांत । भगवंत प्राप्त उभयतांसी ॥
हरि आणि हरीची गोडी । एकमेकांसी न सोडी ।
नये करितां आवड निवडी । ताशातोडी वेगळीक ॥
साकर आणि गोडपण । काय निवडी दोन ।
हरि, गोडी, जीवें प्राणें । जाती शरण संतासी ॥

अर्थात् वरील उताऱ्यांत 'गोडी' हें गोडाईचें लाडकें रूप आहे. हा ज्ञानसागर ग्रंथ कवीनें शके १६९५ मध्यें रचिला. याची ग्रंथसंख्या १७००० सतरा हजारांवर आहे. या हरिबुवानें याचे पूर्वी पांच वर्षें म्हणजे शके १६९० मध्यें च हरिबोध हा वेदान्तपर ग्रंथ लिहून पुरा झाल्यावर आपण हा च विषय आणखी विस्तारानें पुन्हा सांगावा असें मनांत आणून हरिबुवानीं आपला 'ज्ञानसागर' हा मोठा ग्रंथ लिहिला. या दोन ग्रंथांशिवाय पंचीकरण वगैरे आणखी हि ग्रंथ यानें रचिले आहेत; आणि यांखेरीज याची अभंगरचना हि सुमारें पाऊण लक्ष आहे. हरिबुवा हे शके १६९९ मध्यें समाधिस्थ झाले. यांची समाधी नारायणगांवीं आहे.

आतां या सतराव्या शतकांतील अखेरचे आणखी एकदोन लहान कवी सांगून हें प्रकरण पुरें करूं. या लहान कवींपैकीं भिक्षु कवि हा बरा च प्रसिद्ध आहे. याची चरित्रात्मक माहिती मुळीं च उपलब्ध नाहीं असें म्हटलें तरी चालेल. यानें रचिलेला 'भक्तिअनुभव' या नांवाचा एक दोन हजार ओंव्यांचा ग्रंथ उपलब्ध आहे. त्याचे वीस अध्याय असून उद्धवगीतेवर ही मराठी टीका आहे. ग्रंथाचे शेवटीं समाप्तिकाल पुढीलप्रमाणें दिला आहे.

स्वस्ति श्रीशक शालिवाहन । सोळा शत शाहाण्णव जाण ।
जय नाम संवत्सर नामाभिधान ! माघ शुद्ध प्रतिपदा ॥
बुधवार तिसरे प्रहरीं । सुरे ग्राम मुक्कामांतरीं ।
ग्रंथ समाप्त निर्धारीं । महिमा थोर गुरूचा ॥

याच्या या गुरूचें नांव आत्माराम. आत्मारामाच्या आधींचे

पुरुष योगेश्वर व भिक्षु[1] हे होत. या म्हणजे आत्मारामशिष्य भिक्षु कवीचे कांहीं कटिबंध हि आहेत. द्रौपदीवस्त्रहरणावर याचें एक चोवीस कडव्यांचें चांगलें कवन आहे. या करुणारसपर प्रसंगावर मराठींत अनेक कवींनीं कवनें रचिलीं आहेत. त्यांपैकीं मुलींच्या गाण्यांतला नरहरीचा ' द्रौपदीचा धांवा ' प्रसिद्ध आहे.

दोन प्रहर रात्र झाली ऋषि आले भोजना ।
निद्रिस्त आम्ही होतों त्यांनीं केली गर्जना ॥

मोरोपंतांच्या समकालीन कवींपैकीं तसें च त्यांच्या पाठोपाठ होऊन गेलेल्या कवींपैकीं अनेकांनीं आपल्या रचनेंत पंतांचें आर्यावृत्त घेतलें आहे. पंतांच्या हजारों गोड आर्या वाचिल्यानंतर व त्यांच्या त्या गोडीची चटक जिभेला लागल्यानंतर या कवींच्या जिभेनें हि आर्या म्हणूं लागावें हें अगदीं साहजिक आहे. सुदामचरित्रकार कृष्णदास, गयगंधर्व आख्यान रचणारा पांडुरंग, सारिपट म्हणणारा मुकुंद, वीरमणी कथा कथन करणारा राघव, गोपीचंदाची गोष्ट सांगणारा सखोबा नाईक, पूतनाख्यान ऐकवून पूनित करणारा पुंडलीक भट, या सर्वांनीं आपल्या प्रबंधांत मधून मधून आर्या योजिल्या आहेत. तसें च जगजीवन, रविदास भास्कर या कवींनीं हि आपल्या काव्यांत मधून मधून आर्या घातल्या आहेत; आणि त्यांपैकीं पुष्कळ पंतांच्या थाटाच्या आहेत. भास्करानें अनेक वृत्तात्मक गणपतिस्वयंवर रचिला आहे. त्यांतल्या श्रीगणेशाचें लग्न झाल्यावरच्या वर्णनाच्या दोन आर्या देतों:—

सवधू पुत्र शिवांकीं बैसवितां तोष तो उमापतिला ।
मापतिला सुरपतिला देवगणाला हि तो उमाप तिला ॥

---

१ ' भिक्षु ' व ' भिका ' हे दोन्ही एक च पुरुष होत असें समजतात. ' भिका ऊर्फ ' भिका मुनी ' ची बरी च कृती आहे. याचे अभंगावरून हा दत्तात्रयाचा उपासक दिसतो. याचा एक अभंग देतों:—

देवराया स्वामीराया । दत्तराया कृपालया ॥
तुझा लागो मज वेध । आणिकाचा नको छंद ॥
तुझा वीसर न व्हावा । ध्यास लागो माझ्या जीवा ॥
तुझी मूर्ती माझे ध्यानीं । सदा असो...पणी ॥
मन राहो निज ठायीं । मस्तक ठेवियला पायीं ॥
तुजवीण नेणें कांहीं । भिका विनवीतो पाहीं ॥

वाजति मंगल वाद्यें गाती गंधर्व नाचती रंभा ॥
मुनि वेदघोष करिती वर्णावें काय त्या समारंभा ॥

रविदासाच्या ' कुबेरलक्ष्मीगर्वहरणां'तल्या आर्या हि या च धर्तीच्या आहेत. प्रारंभींची पहिली च आर्या पहा—

गणपति वाग्देवीसह श्रीसद्गुरुच्या प्रणम्य हा चरणीं ।
त्यांविण त्रिभुवनि नाहीं अन्य स्तवनीय मंगलाचरणीं ॥

या दोघांपेक्षां हि जीवनदासाच्या 'मयशक्तिचरित्रां'त ल्या आर्या पंतकृतींची ज्यास्त आठवण करून देतात. मय हा असुरांचा शिल्पशास्त्रज्ञ कारागीर. हा रावणाचा सासरा. मंदोदरीचा बाप. यानें या मुलीच्या लग्नानिमित्य तिची च बहीण जी अमोघाशक्ति ती

... ...मयजेची स्वसा शक्तिबाळा ।
मयें आंदण दीधली रावणाला ॥

आणि पुढें ही च अमोघाशक्ति दशकंठानें, दशरथ राजाच्या धाकट्या मुलावर सोडिली. त्या वेळीं

मयजा वदे ' कसें हें माझें दुर्दैव आडवें पडलें ।
तद्वत् बुद्धि नृपातें केलें जें कर्म तें तसें घडलें ॥
कर्मानुसार होते प्राण्याची मति कदापि तें न टळे ।
खुटले यत्न न चाले सर्वांचें सूत्र एकदां सुटलें ॥

या रविदासानें पंतांचे शब्द घेऊन पंतांच्या च आर्यावृत्तांतलीं पद्यें रचिलीं आहेत असें या आर्यांवरून दिसतें. पुष्कळांनीं आर्या रचतांना मोरोपंती शब्द व मोरोपंती यमकें यांचा सढळ हातानें उपयोग केलेला दिसतो. पण काशिकवी या नांवाच्या कवीनें मोरोपंतांची सबंध शब्दवटिका घेऊन तींत थोडी पदरची भर घालून आणि तिची जरा निराळी मांडणी करून आपल्या कांहीं पद्यमणिमाला तयार केल्या आहेत. वामनाचीं पद्यें घेऊन त्यांवर जो संस्कार करून पंतांनीं आपली गीता बनविली त्या च प्रकारचा पंतांच्या काव्यांवर संस्कार करून काशिकवीनें आपलें कवन बनविलें, असें तें वाचून सहज मनांत येतें. आतां खरोखरी च पंतकाव्याची प्रतिमा काशिकवीनें केली हें जर खरें मानलें तर एका दृष्टीनें या शिष्यानें गुरूवर हि थोडी ताण केली असें म्हणावें लागेल. पंतांच्या कृतींत जी विद्वत्ता दिसते ती काशिकवीच्या नकलेंत दिसत नाहीं. पण काशिकवींच्या शब्दांची मांडणी पंतांच्या

योजनेपेक्षां हि मृदु आणि मोहक दिसते. रसभंग लवमात्र होऊं न देतां कानांत शब्द पडल्याबरोबर हृदयांत त्यांचा अर्थ ताबडतोब उतरावा अशी याची रचना अगदीं साधी आहे. काशिकवीचें

'भीमकबाळा म्हणे नृपाळा त्या शिशुपाळा मी न वरी ।
कमलनयन हरि विमलचरित तो नवरा त्याची मी नवरी ॥'

हें कवन वाचून वरील लिहिण्याचा प्रत्यय कोणास हि येईल. हें कवन म्हणण्याला सरळ आणि अर्थाला रसाळ आहे. याप्रमाणें च

'भूमीबाळा म्हणे नृपाळा त्या दशकंठा मी न वरी ।
कमलनयन रघुराज धनुर्धर तो नवरा त्याची मी नवरी'

हें हि कवन असें च आहे. आतां याचें तिमरें एक असें च सोपें व गोड कवन आहे तें येथें देऊन हा भाग पुरा करितों.

हरिची भगिनी ह्मणे सुभद्रा रुक्मिणिवहिनी दया करा ।
दादाला तुह्मि कळवुनि वळवुनि अर्जुनजीचा शोध करा ॥
आइबापांचा श्रीकृष्णांचा विचार मोडुनि बळदेवें ।
दुराग्रहानें निश्चय केला सुयोधनाला मज द्यावें ॥
भाउ नव्हे हा बाउ च केवळ भावुनि मनांत उमजावें ।
वडिल बंधु परि अडिल खोडकर खळाकडिल हें समजावें ॥
हंसा टाकुनि काय वायसा मुक्ताफळ हें अर्पावें ।
जन्मांतरिचा वैरी भाऊ असें यावरुन वळखावें ।
अपाय याला उपाय न सुचे काय करावें विष खावें ॥
दुर्योधन खळ हेला मेला गेला उलथुन पोट भरा ।
दादाला तुह्मि कळवुनि वळवुनि अर्जुनजीचा शोध करा ॥ १ ॥
भावोजींचा निरोप घेउन गेला तीर्थी हिंड फिरा ।
कोण्या जागीं न कळे आहे जागा किंवा नीदसुरा ?
तडी तापडी किंवा कापडी होउनि गेला काशिपुरा ।
आवडिनें कीं कावडि नेल्या सेतुबंध रामेश्वरा ॥
गंगा यमुना तापी तुंगा कृष्णा रेवा हरिद्वारा ।
यांच्या पुलिनीं रम्य साधूंच्या मंडळिमध्यें असेल खरा ।
कांटकबै करनाटक व्यंकटपतिसह पाहुनि करवीरा ।
पंढरपुर भूवैकुंठाला आला हरिजन माहेरा ।
पुंडलिकानें कान फुंकिले केला चेला संतपुरा ।
दादाला तुह्मि कळवुनि वळवुनि अर्जुनजीचा शोध करा ॥ २ ॥

किंवा अमराधीशें नेलें अमरावतिला निज कुमरा ।
तिलोत्तमा उर्वशी मेनिका रंभादिक ज्या सुराप्सरा ।
असला सुंदर ठसला असला भुलवुनि नेला त्यांणि घरा ।
हुंमला बम्ला धुसला फसला जाउनि तेथें खरा खुरा ।
अथवा झाला असेल साधू शोधुान सगळी वसुंधरा ।
प्राणाधिक जो आणा घालुनि आणावा वर पार्थ हिरा ।
अर्जुन घेऊन कशास कोणा गर्जुन मज भय नाहीं जरा ।
अर्जुन वर्जुन देह विसर्जुन वाटे मजला मृत्यु बरा ।
तो बैरागी तरि बैरागिण होईन जाइन दिगंतरा ।
दादाला तुम्हि कळवुनि वळवुनि अर्जुनजीचा शोध करा ॥ ३ ॥

मज हर रिपु हा जहर कहर करि लहर आलि बाई धरा धरा ।
पळपळ युगसम वाटे; अनुभव पहिला वहिनी मनीं स्मरा ।
काल रात्रि म्यां स्वप्न देखिलें जणों पूजित्यें गौरिहरा ।
गौरव करुनी गौरीनें हा प्रसाद दिधला हार तुरा ।
'कौरवपतिला रौरव होइल' बोले ऐसी दिव्य गिरा ।
'जाइल बाइल करुनि यती तुज वाइल कंठीं नरनौरा ।
यति नोहे यावरुनि गमतो पति अर्जुनजिचा तो चेहरा ।
खुणा पाहतां उणा नसे तिळ; म्हूणा सगळी तुम्हीं स्मरा ।
शुभ चिन्हें हीं देहीं सांगतों काशिकवीचा ठिक होरा ।
दादाला तुम्हि कळवुनि वळवुनि अर्जुनजीचा शोध करा ॥ ४ ॥

या काशिकवी प्रमाणेंच ठसकेदार असे फटके या काळीं महाराष्ट्रांत अनेक कवींनी रचलेले आहेत. हे फटके जमलेल्या जनसमूहांत खड्या सुरांत म्हटलें असतां द्रव्य आणि कीर्ती यांचा लाभ सहज घडे. शिवाय हे गाण्याला मोठासा नाजुक कमावलेला गळा किंवा सुराचें ज्ञान यांची ही अवश्यकता फारशी लागत नाहीं. आणि इतर सामुग्रीही बेताचीच पुरते. तसेंच हे गरीबाच्या आंगण्यापासून श्रीमंताच्या बैठकांपर्यंत सर्वभर चालूं शकतात. यामुळें यांची रचना, यांचें गायन व यांचा प्रसार सहज होऊं शकतो. या काळच्या फटके गाणाऱ्या मंडळींत रामचंद्र या नांवाचा एक रचनाकार आढळतो. हा रामचंद्र प्रसिद्ध सोलापुरकर रामजोशाहून भिन्न पुरुष होय.

रामजोशांप्रमाणें च संस्कृत थाटाची सुंदर झोंकदार लावणी करणारा दुसरा शाहीर गंगाधर हा होता. एका सुंदरीचें वर्णन यानें एका कवनांत केलें आहे. त्यांतून दोन चौक देतों:—

> श्रवणिं कृत्तिका पुंज सुढाळ मंदस्मित भाषणी । निराळीं निश्चळ सौदामिनी ॥ रक्त (कृष्ण ?) विलोहित मुक्त पल्लवी चिरगति चिर गामिनी ॥ सभासद रूप रेंखिव सद्‌गुणी ॥ उभय पयोधर भव्य कंचुकी मीन केतना अंशिनी ॥ विलासी निमग्न नट भामिनी ॥ रत्नखाणी द्विज पंक्ती सुक्ष्म चुबुकीं नील व्यजन ॥
>
> स्फटिक सकाश रजतनूपुर मनोहर शुभ लक्षणी ॥ गुणालय पवित्र मंदाकिनी ॥ सत्य शौच नियम निगती धार्मिक कुलवर्धिनी । श्रौत स्मार्त विधी गौरी अर्चा विधिवत् शिवपूजनी । यथातव अनुकुल निजभुवनी । बापु प्रभाकर रसिक सुवक्ता ‘ गंगाधर ’ गुणिजन । निरंतर अलिकुल मदमंजन ॥

यांत बापु प्रभाकर हें एक व्यक्तीचें नांव असावें असें दिसतें. पण बापु व प्रभाकर हे दोन निराळे शाहीर होते. दादावीर, बापु, प्रभाकर ही सर्व मंडळी गंगुहैबतीच्या फडांतली. या सर्वांत प्रभाकर हा विशेष प्रसिद्ध आहे. यानें श्रीमंतीचा पूर्ण थाट आपल्या लहानपणांत पाहिला होता. मोठ्या मोठ्या सरदारांच्या घरांतलीं राहणी, त्यांच्या मेजवान्या वगैरेंचा याला प्रत्यक्ष अनुभव होता. अशा एका मेजवानीच्या वेळीं वाढणाऱ्या सरदारणीचें वर्णन प्रभाकरानें केलें आहे.

> मोहनी जशी सुरसभेमधीं अमृत वाढी करी । तशी नार पंगतींत आग्रह करी ॥ गर्भ श्रीमंतिण सहज जिचा सर्वांवर वारसा । हालवी रूप सुंदर आरसा । चतुर स्त्रियांची धनिण ऐन आली भर रसा । कुणासवें शब्द न करी फारसा !.... दुधीं कांचन-झाऱ्या भरून । घ्या घ्या, म्हणे आदरें करून । हावभाव दावी पदरावरून ॥ धरून सितेचें रूप वर्नी । भुलवी रामशांकरी । तशी नार पंगतिंत आग्रह करी ॥
>
> ठाई ठाई ठेवि दागिने तळीं लग बगिंत, नावरी । शरिर सुकुमार कीं गुल दावरी । पंकजनयना शुभाननी चाले ठमकत बावरी । कुण्यातरी सरदाराची नोवरी । पात्र पाहुन उभी राहुन जरा नजर करी ज्यांवरी । उजेड पडे चपळे परि त्यांवरी । लोकांस चंद्री लागली । नाहि शुद्ध राहिली । अशि नार सुगर चांगली । स्वच्छंदामधीं घाली गुंजारव वर्नी मधुकरी । तशि नार इ.

नभरंगाचे वसन कटी निरी चोंपिव ना फुटे। पदर पल्लेदार मागें सुटे।
सतेज मरी शोभति वरी दाट जरीचे बुटे। चमक जणु नक्षत्रांचीं सुटे।
धन्य धन्य निर्मिता विधि नाहिं विसरला कुठे। केवळ धगधगित तारा तुटे।

दसऱ्याचें शिलंगण, दिवाळीचीं नहाणीं, शिमग्यांतली होळी, वसंत पंचमी, वगैरेंचीं वर्णनें प्रभाकरानें स्वतः ते ते प्रसंग पाहिले असल्यामुळें फारच बहारीचीं वठलीं आहेत, पुत्रकांक्षिणी स्त्रीची तळमळ. पुत्रोत्सवाचा आनंद ही कवनें वात्सल्यरसानें थबथबलेलीं आहेत. प्रसंग मोठा असो कीं अगदीं साधा नित्यांतला असो, त्याचें चित्र प्रभाकर असें काढतो कीं त्याच्या जुळणीची प्रभा पाहून हा खरोखरच शब्दसृष्टीचा प्रभाकर आहे असें वाटतें.

रामजोशांचे च नांवाचा पण त्यांच्याहून बरा च कमी दर्जाचा असा रामचंद्र या नांवाचा आणखी एक शाहीर होऊन गेला असें दिसतें.

नूतन वय मुखचंद्र जसा पूर्ण तेज अंबरीं। धन्य हे कांता सृष्टीवरी॥

ही लावणी या रामचंद्राची दिसते. हिचे शेवटीं

'रामचंद्र कवि म्हणे सकल सौभाग्यसुंदरी खरी। धन्य हे कांता सृष्टीवरी।'

असें कवीचें नांव आहे.

प्रियपात्रा, गुण पवित्रा, प्रीतिमित्रा। अरे राजसा, तूं माझ्या शिरींच्या शिरछत्रा।

ही हि वर्णनपर लावणी याची च होय. याच्या जशा लावण्या आहेत तसे फटके हि आहेत. याच्या एका फटक्याचा प्रारंभ असा:- -

भली भलाई कर कांहीं मर्दा गुण ठेवुन जा रे।
या अवनीवर कितीक जाहले आणिक होणारे॥

या कवनाच्या शेवटीं

'ज्याची समसमान दृष्टी। त्याला मानिती सकळ सृष्टी॥ अंतीं पावेल जगजेठी। म्हणे 'राम जोशी' संज्ञा चतुरें॥'

या रामचंद्र वगैरे कवींचे अनेक फटके ठिकठिकाणीं वारंवार आढळतात. हा वर रामचंद्र कवींचा थोडा फटका दिला आहे. असल्या प्रकारचीं कवनें ज्यांचीं उपलब्ध आहेत. त्या सर्वांत अनंत फंदी हा फार प्रसिद्ध आहे. अनंत फंदीची रचना तऱ्हेतऱ्हेची आहे. त्याचीं पदें

आहेत, त्याच्या लावण्या आहेत, त्याचे फटके आहेत व त्याची थोडीशी ओंवीबद्ध रचना हि आहे. पण फंदीबोवांना 'महाराष्ट्रसारस्वताच्या कीर्तिमंडळांत' जें अढळस्थान मिळालें आहे तें इतर रचनेपेक्षां त्यांच्या फटक्यांमुळें व लावण्यांमुळें च होय. हे स्वतः तमासगिराचा धंदा करीत व त्यांत स्वतः रचिलेल्या लावण्या म्हणत. तमाशांत यांचे साथी मलक फंदी, रतन फंदी, राघव फंदी वगैरे इसम असत. ही सर्व मंडळी कोणा भवानीबावा नांवाच्या एका पुरुषास आपल्या गुरुस्थानीं मानीत. कोणी कोणी म्हणतात कीं, या भवानीबुवांच्या च अनुग्रहामुळें फंदीबुवा कवित्व करूं लागले. फंदीबुवा हे अहमदनगर जिल्ह्यांतील संगमनेर येथील राहणारे. यांच्या आईचें नांव राऊबाई. कांहीं ठिकाणीं यांच्या बापाचें नांव भवानीबावा असें आढळतें. पण भवानीबावा हे यांचे वडील नसून गुरु होत असें बरे च लोक समजतात. यांचा जन्म शके १६६६ रक्ताक्षी संवत्सरीं झाला. हे यजुर्वेदी कौंडिण्यगोत्री ब्राह्मण. उपनांव घोलप. यांच्या घरचा पिढीजाद धंदा सराफीचा असे. पण अनंत फंदी यांचें लक्ष केव्हां हि ह्या धंद्यांत असलेलें दिसत नाहीं. हे लहानपणापासून च व्रात्य चाळे करून उनाडक्या करीत. पुढें पुढें तर यांचे हे फंद इतके वाढले कीं, जनलोक यांस फंदीबुवा असें च म्हणूं लागले; व अखेर हें यांचें नांव च पडून गेलें. यांच्या स्त्रीचें नांव म्हाळसाबाई. यांस श्रीपती या नांवाचा एक मुलगा होता. हा आपणास 'सवाई फंदी' असें ह्मणवी व स्वतः कवनें करी.

अनंतफंदीची रचना व ती म्हणण्याची धाटणी इतकी रसाळ होती कीं त्याच्या तमाशावर लोकांच्या झुंडी पडत. यांचा तमाशा म्हटला म्हणजे सभोंवतीं हजारों लोकांचें कडें पडावे; अवशीप्रहरापासून मंडळी जी बसावी ती सकाळीं चांगलें फटफटीत उजाडेपर्यंत तेथून हालूं च नये. जसे गारोड्याच्या पुंगीनें नाग गुंगून डोलतो तसे लोक यांच्या कवनानें गुंगून डोलूं लागत. असें सांगतात कीं, हे एके वेळीं माळव्यांतून परत घरीं संगमनेरीं येत असतां वाटेंत यांना भिल्लांनीं गांठून लुटलें. त्या वेळीं त्यांनीं त्या भिल्लांसमोर तमाशा केला; व त्यांच्या नाईकावर लावणी रचून तेथें च ती म्हटली. ती ऐकून ते सर्व भिल्ल आणि त्यांचा नाईक खूप

झाला; ' आला सात्विकपणाचा उमाळा; ' आणि त्या मंडळीनीं फंदीबुवांची हिरावून घेतलेली सर्व चीजवस्त त्यांस परत दिलीं; इतकें च नव्हे तर आणखी बिदागी हि दिली !

अनंतफंदीच्या लावण्यांपेक्षां त्यांचे फटके च पुष्कळांचे तोंडून ऐकूं येतात. ' लंडेगुंडे हिरसे तट्टू यांची संगत धरूं नको ' हा फटका तर आबालवृद्धांच्या चांगला च परिचयाचा आहे. यांतला मार्मिक उपदेश सर्वांना पटण्याजोगा आहे. ' वर्म काढुनी शरमायाला उणे कोणाला बोलूं नको.... कर्ज बाजारी होऊनी बहु तूं बोज आपुला दवडु नको । स्नेहासाठीं पदरमोड कर, पण जामिन कोणा राहु नको ।' इत्यादि सूत्रें सर्वांना पटवून, हीं वागणुकीचीं आणि व्यवहाराचीं मूलतत्वें सदाकाळ लोकांच्या कानावरून जात राहावीं हा या फटक्यांचा थोर उपयोग आहे; व या कवींची ही असली कामगिरी अनेक दृष्टींनीं फार महत्वाची आहे. रात्रीचे वेळीं करमणुकीकरतां शृंगारपर लावण्या म्हणतांना त्या च बैठकींत असल्या फटक्यानीं व्यवहाराची दीक्षा मिळावी व शेवटीं

' दे टाकुनी छंद वाउगे फंद विषयाची काय मजा ।
हरि नामाची लावी ध्वजा । असार हा संसार त्यजा ॥
तमो गुणाला द्या हो रजा, रजसत्वाची करा पुजा, क्षमाशांति मनीं धरा जा ॥ '

असला उपदेश कानांवर यावा हें खरोखरी च उचित आहे. आपल्या इकडील शाहीर मंडळीचा एक विशेष असा आहे कीं, कोणी हि शाहीर किती हि शृंगाररसाचा चाहता असो, पण त्याचें ईश्वरस्तवनपर आणि सन्मार्गदर्शनपर कवन अगदीं नाहीं असें कधीं हि घडावयाचें नाहीं; आणि यावरून च या देशांतील लोकांच्या मनोवृत्ती व पृथ्वीवरील इतर देशांतील लोकांच्या मनोवृत्ती यांमधील फरक किंवा अंतर स्पष्ट दिसून येतें.

अनंत फंदीचे तमाशे ऐन जोरानें चालू असतांना एके वेळीं त्यांची व मनी अहिल्याबाई होळकरीण यांची गांठ पडली. तेव्हां बाईनीं

फंदीबुवांस मोठ्या कळवळ्यानें उपदेश केला कीं ‘ तुम्ही ब्राह्मण असून तमाशा करतां हें नीट नाहीं. तुम्हांस परमेश्वरानें साधुतुल्य वाणी दिली आहे, तिचा उपयोग लोकांचीं मनें विषयासक्ततेकडे लावण्यांत न करतां, लोकांस परमेश्वराच्या भक्तिमार्गाकडे वळविण्यांत करावा हें योग्य आहे.’ बाईचा उपदेश ऐकून फंदीबुवांचे मनास थोडी उपरती झाली व ते पुढें कीर्तन करूं लागले. त्यानीं तमासगिराची वृत्ति टाकून हरिदासाची वृत्ति पत्करिली व ते गांवोगांव कथा करूं लागले. वाणी मूळची च रसाळ असल्यामुळें हा हि पेहराव त्यांना ठीक साधला; व लोकांची गर्दी त्यांचे कीर्तनास जमूं लागली. एकदां कीर्तनाकडे फंदींचा भर वळल्यावर ते त्या च पेशानें वर्तूं लागले.

एके दिवशीं पुण्यांत बेलबागेचे सभामंडपांत फंदीबुवांचें कीर्तन चाललें होतें; व मंडळी हि फार जमून कीर्तनाला चांगला रंग आला होता. इतक्यांत पेशव्यांचे नवीन कारभारी सदाशिव माणकेश्वर यांची स्वारी तेथें आली. हे पूर्वीं कथाकीर्तनें च करीत असत. पण तीं सोडून देऊन आतां ते राजकारणांत पडून श्रीमंतांचा कारभार पाहूं लागले होते. हे आल्यावर कीर्तन जरा थांबलें; व सदाशिव माणकेश्वर बसण्यासाठीं लोडाकडे जातां जातां फंदीबुवांकडे पाहून सहज म्हणाले ‘ हें केव्हां-पासून धरलें !’ नवीन कारभाऱ्यांची खोंच लक्ष्यांत आणून बुवानीं चट-कन उत्तर दिलें ‘आपण विणा खालीं ठेवला, तो च आम्हीं उचलून हातीं घेतला. ’

अनंत फंदींच्या अशा च समयसूचकतेच्या अनेक आख्यायिका प्रसिद्ध आहेत. या समयसूचकतेमुळें यांच्या वेळच्या इतर शाहीर मंड-ळीवर यांचें वजन फार चांगलें असे. यानीं त्या काळच्या तरवार बहा-दुरांवर हि अनेक कवनें केलीं आहेत; व तीं ऐकतांना आणि वाचतांना एक तऱ्हेचा विशेष आनंद होतो. शेवटच्या रावबाजीवरील यांचा एक पवाडा तर फार च प्रसिद्ध आहे. ‘श्रीमंत सवाई नांव पावले । दिव्य तनू जणूं चित्र बाहुलें ’ हा सवाई माधवरावाच्या प्रसिद्ध खर्ड्याच्या स्वारीचा पवाडा हि वर्णनाच्या दृष्टीनें चांगला साधला आहे.

अनंत फंदींचें वर्णन त्यांच्या च योग्यतेच्या एका शाहीरानें फार मार्मिकपणानें केलें आहे. तो शाहीर म्हणतो—

फंदी अनंत कवनाचा सागर । अजिंक्य ज्याचा हात खंडा ।
चमत्कार चहुंकडे डोलतो । सृष्टीवर ज्याचा झेंडा ॥
मूळ संगमनेर ठिकाण त्याचें । कीर्ती उदय जैसा अर्की ।
नविन तऱ्हा नारळी डोईला । पदर पागोट्याची फिर्की ॥
वाघावंत संपत्ति सारखी । बहुतांचें तनमन हरकी ।
लांगे लुंगे कवि भेदरले । अवघ्यांवर त्याची गुर्की ॥
समोर गातां कोणि टिकेना । मनामधीं बसली कर्की ।
धन ज्याचा हातचा मळ । केवळ तो रुप्यांचा हंडा ।
फंदि अनंदी छंदी वरदी । ब्राह्मण त्यावर गुरुकृपा ।
सरस्वती जिव्हाग्रिं अक्षयी । भंग नसे ज्याच्या हरपा ॥
कवन बहुत उदरामधिं भरलें । फणस जसा मोठा कापा ।
भाळी त्रिपुंड् टिळा केशरी । कस्तुरिका वरती छापा ॥
मोठमोठ्या राज्यामधिं महशूर । जगजाहीर चारी तर्फा ।
अकट बिकट कवनाच्या चाली । नित्य नव्या अक्षयी थापा ॥
विद्या अभिमान नाहीं जशाला । असा कवि कंचा धुंडा ।
नांवाचें चांदणें जगाचें । मुख्य मुख्य खासे खासे ॥
कीर्तनरंगीं सदा धालिती । मानवला सर्वत्रासी असे ।
पुढें मागे ऐसा नसे दुसरा । मृत्युलोकिंचा रहिवासी ॥
पहावें रत्न पंचरावें; माता । धन्य जन्मली हे त्यासी ।
असा पुरुष चिरकाल असावा । गुण निर्गुण पंडितराशी ॥
होनाजी बाळा म्हणेजगावा । बहुतकाळ आयुष्य यासी ।
अवीट ज्याची करणि ऐकतां । देह प्राण होतो थंडा ।
गुरव त्याचे संगे सोबती । कुशलकला जाणे उदंडा ॥.

ही एका च पेशाच्या समकालीन शाहिरानें आपल्याच पेशाच्या दुसऱ्या शाहिराची केलेली स्तुति वाचून फंदिबाबांची त्या वेळीं कशी छाप होती हें चांगलें दिसतें. यांनीं रचिलेला 'श्रीमाधवनिधनग्रंथ' या नांवाचा एक ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. यांत श्रीमंत सवाईमाधवराव साहेबानीं वाड्यांत उडी टाकल्यापासून तों शेवटले बाजीरावसाहेब गादीवर येईपर्यंतच्या हकीकतीचें वर्णन केलें आहे. या कथानकाचे हल्लीं सहा च अध्याय उप-

लब्ध आहेत. हें कथानक फार गोड असल्यामुळें काव्य या नात्यानें तर तें संग्रहणीय आहे च. परंतु हें, बाजीरावसाहेबानीं स्वहस्तें सर्व हकीकतीचा मजकूर लिहून, मग त्याप्रमाणें कवीकडून रचविलें असल्यामुळें ऐतिहासिक दृष्ट्या हि आदरास योग्य आहे. यांत म्हटलें आहे कीं,

> हें कथानक राघवपुत्रें । आपुल्या स्वहस्तें लिहिलीं पत्रें ।
> त्या पत्रांवरून हि चरित्रें । कवीनें कविता केली असे ॥
> यांत पदरचें नाहीं यत्किंचित । बाजीरघुनाथ साक्षभूत ।
> टीका केली प्राकृत । लहानथोरांस समजावया ॥

अनंतफंदी हे शके १७४३ मध्यें समाधिस्थ झाले. यांचे मागें यांचा पुत्र श्रीपतफंदी ऊर्फ सवाई फंदी हा बरे च दिवस होता. आपल्या वडिलांप्रमाणें च हा हि कवनें रची व कीर्तन करी. कवनें करण्याचा गुण फंदींच्या पुढील वंशजांत हि होता.

---

१ महाराष्ट्रांत पेशव्यासंबंधानें रचिलेलीं प्रकरणें एके वेळीं बरीं च अस्तित्वांत असें दिसतें. 'चचा भतिजा लढे आपसमें' अशा प्रारंभाचें एक प्रकरण आहे. एक श्लोकबद्ध 'परशुरामचरित्र' या नांवाचा ग्रंथ मद्रासच्या पुस्तकसंग्रहांत आहे. वास्तविक पाहतां ग्रंथास श्रीमंतउत्कर्ष अशासारखें च कांहीं नांव पाहिजे. यांत थोरले माधवरावाची स्त्री रमाबाई यानीं सहगमन केल्यापर्यंतची व नारायणराव गादीवर बसेपर्यंतची हकीकत आली आहे. मद्रास येथील प्रत इ. स. १८०६ मध्यें केलेली नकल आहे.

परंतु या 'माधवनिधन' काव्याचे पांच अध्याय मूळ असून शेवटला सहावा अध्याय प्रक्षिप्त असावा असें उघड दिसतें. सहावा अध्यायाचे शेवटीं 'हे बाजी रघुनाथाच्या पत्राधारें लिहितो' असें म्हटलेलें नाहीं; आणि हा असला मजकूर बाजीरावसाहेब आपल्या हातानें लिहून देतील हें केव्हां हि संभवणार नाहीं. असो.

शाहीर.

एकंदर वाङ्मयापैकीं जो जो भाग हृदयाला आनंद देणारा व मनाला मोहून टाकणारा असेल त्या सर्वांचा समावेश सारस्वतांत होतो; आणि म्हणून च महाराष्ट्र सारस्वताचा भागा जसा लहान मोठ्या कवींच्या काव्यांत आहे तसा च तो तोंडानें गाइलेल्या लहान मोठ्या इतर कवनांत हि आहे. सारस्वताचा एक भागा कटावांत आहे, एक भागा लावण्यांत आहे, एक भागा पवाड्यांत आहे, इतकें च नव्हे तर बायकांच्या कहाण्यांत व मुलींच्या झोंपाळ्यावर बसून म्हणावयाच्या ओंव्यांत हि सारस्वताचे भागे आहेत. या सर्वांत मराठी भाषेचें नागरपण आहे, सर्वांत सरस्वतीची प्रतिमा आहे; व या सर्वांपासून मनाला एक तऱ्हेचा आनंद होतो यांत संशय नाहीं. हें सर्व वाङ्मय निःसंशय सारस्वत आहे. मग तें लिहिलेलें असो वा नसो. स्त्रियांचीं गाणीं, कहाण्या, ओंव्या हे सर्व प्रकार समाजाच्या सर्व प्रकारच्या अवस्थेंत निर्माण होतात. परंतु इतर गोष्टींप्रमाणें संपन्नतेच्या आणि ऐश्वर्याच्या काळाच्या रचनेंत जें माधुर्य व ओज दृष्टीस पडतें तें पडत्या काळाच्या रचनेंत केव्हां हि दिसत नाहीं. मराठेशाहीचें ऐश्वर्य ज्यांत प्रतिबिंबित आहे अशीं गाणीं व ओंव्या अजून हि मुलींच्या तोंडून नेहमीं कानावर येतात.

पवाडे आणि लावण्या हीं तर राष्ट्राच्या ऐश्वर्यवसंतांत च भरास येतात असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. वास्तविक पाहतां कवनाचे हे दोन प्रकार म्हणजे निरनिराळ्या, किंबहुना एकमेकांस विरोधी व भिन्न अशा दोन रसांचे पोषाक आहेत. योग्य पराक्रम आणि तोंडांत बोट घालण्यासारखीं वीरांनीं केलेलीं शौर्याचीं कृत्यें हीं जसे पवाड्याचे योग्य विषय होत, तसें च तरुणांचे श्रृंगार हे लावण्यांना योग्य विषय होत. वीररसाशिवाय पवाड्याची बहार नाहीं आणि श्रृंगाराशिवाय लावणीची मजा नाहीं. असे हे कवनाचे दोन प्रकार बाहेरून दिसण्यांत जरा विरोधी दिसतात खरे. परंतु ते विरोधी किंवा भिन्न नसून ती एका च वीररसाचीं दोन अंगें आहेत, दोन निराळीं रूपें आहेत. या दोहींची बहार, या

दोहोंचा हि भर, भरल्या गावांत आणि राहत्या घरांत येत नाहीं. रणांगणाची दिव्य भूमी, त्या काळची मनाची आतुर स्थिति, 'चालली घडी ती आपली उद्यांची कोण जाणे' ही वृत्ति, अशी सामुग्री असेल तेथें च या कवनांचें पूर्ण स्वारस्य व अद्भुत रंग दृष्टीस पडतील; आणि ज्यां पुरुषांच्या अंगांत व तसें च ज्या राष्ट्राच्या अंगांत सामर्थ्य आणि वीररस पूर्णपणें खेळत असतील त्यांना च हीं दोन्हीं तऱ्हेचीं कवनें सुचतील, त्यांना च तीं आवडतील. त्यांना च त्यांचें रहस्य व मर्म कळेल, आणि त्यांना च त्यांपासून आनंदाच्या गुदगुल्या होतील. ज्यांना असलीं काव्यें आवडतनाशीं झालीं; ज्यांना तीं अप्रयोजक वाटूं लागलीं, त्यांच्यांतून वीररस जात चालला, जाईल, किंवा गेला असें निःसंशय समजावें. हे प्रकार टाकून राष्ट्रानें एकदां शिष्टमन्यतेचें पांघरूण पांघरलें म्हणजे, ज्या मानानें ज्योतिषाचा आणि वेदान्ताचा अम्मल त्यावर चढत जाईल त्या मानानें, तें, गाढ निद्रेंत आणि बुडत्या पंथास लागलें असें मानण्यास हरकत नाहीं.

पवाडे किंवा लावण्या हे प्रकार राष्ट्राच्या दैन्यावस्थेंत किंवा पडत्या काळांत आढळत नाहींत. हेमंत सरून राष्ट्राच्या भाग्याला वसंतऋतु आला म्हणजेच या कवनांचे फुलारे फुलूं लागतात. व त्यावरिल शाहीरांचे गुंजारव चोहोंकडे ऐकूं येतात. वसंतांत जसें अमक्या झाडाला पालवी फुटते आणि फुलें येतात आणि तमक्याला तो बहार येत नाहीं, असें होत नाहीं तसेंच राष्ट्राला एकदां ज्वानीचा व संपन्नतेचा फुंद चढला कीं अमक्या जातीचे शाहीर कवित्व करतात आणि तमक्या जातीचे करित नाहींत असें होत नाहीं. सर्वांनां च एक तऱ्हेचा मद चढतो व सर्व जाती आनंदभरानें डोलूं लागून त्यांच्या जिव्हा कवने म्हणूं लागतात. शाहीरांत ब्राह्मण आहेत, गवळी आहेत, तेली आहेत, तांबोळी आहेत, शिंपी, सोनार, कासार, हे ही आहेत. आतार, शिकलगार, न्हावी, कोष्टी, साळी, माळी, वंजारी हे ही आहेत. मुसलमान, जैन, मानभाव हे ही ह्यावर थाप देतानां ऐकूं येतात. मारवाडी कधीं कोणत्या असल्या धंद्यांत सांपडावयाचा नाहीं. पण तमासगिरांच्या फडांत तो ही आढळतो. प्रत्यक्ष महार, मांग, ढोर, कसाई हे ही संपन्नतेच्या सागराच्या या उधानांतील

लाटांवर मौजेनें विहार करतानां दृष्टीस पडतात. आणि हे असे सर्व जातींचे, सर्व पंथांचे, दर्जाचे लोक सुखसागरांत लीलेनें पोहतानां दृष्टीस पडले म्हणजे मनाला आनंदाचा पूर येऊन प्रेमाच्या लाटा उडूं लागतात. व ज्या काळीं हें महाराष्ट्र, हें आनंदवन भुवन, असें सुख अनुभवीत होते त्या काळाबद्दल कौतुक वाटतें. व ज्यांनीं हे असे दिवस आपल्या वाडावडिलांना दाखविले त्यांचे बद्दल धन्यता वाटते. सर्व जातीच्या व सर्व पंथांच्या लोकांनीं आनंदांत मग्न असावें, वीर रसानें नाहून जावें, आणि त्यांचे चेहऱ्यावर मदाची धुंदी चढावी हीच राष्ट्राच्या संपन्नतेची व जिवंतपणाची खरी खूण आहे. आणि शाहीर व त्यांचीं कवनें ही त्याची एक निशाणी आहे. जो आनंद माहेरपणांत माहेरीं लाडक्या मुलींनीं खेळतांना अनुभवावा, तोच आनंद व तोच निर्धास्त मोकळेपणा समरांगणावर शिपायांना सदैव वाटावा हेंच राष्ट्राच्या जोमाचें दर्शक आहे. आणि शाहीर व त्यांची कवनें ही या अशा काळाची बिनचुक निशाणी आहे. हल्लीं प्रसिद्ध असलेल्या सर्व पवाड्यांपैकीं सर्वांत जुना पवाडा म्हटला म्हणजे अग्निदासाचा होय. अग्निदास किंवा अज्ञानदास हा पुण्याचा राहणारा होता. याच्या गुरूचें नांव नारायण असावें. याचा विषय शिवाजी महाराजांनीं अलौकिक चातुर्यानें आपणास पिंजऱ्यांत धरून न्यावयास आलेल्या अफझलखानास गर्क केला तो होय. हा पवाडा पवाडे रचण्याच्या अगदीं प्रथम प्रथमच्या प्रकाराचा नमुना आहे. नांवाला मात्र हा पद्य आहे, परंतु याची सर्व रचना एकतारी तुणतुण्यावर सहज सुरानें म्हणतां येईल अशी गद्याची च आहे. शिवाय घडलेल्या अद्भुत प्रसंगानंतर लौकर च हा रचिलेला दिसतो. कारण शेवटच्या चौकांत शाहीर म्हणतो कीं, या अलौकिक प्रसंगाच्या आनंदोत्सवांत च जिजा 'बाईनें शाहीर बोलाविले' आणि त्या च वेळीं 'आपल्या मतें अज्ञानदासानें' एका तडाक्यानें हा 'कडाका गाइला' व बिरमल राज्याचा गाईला'—

म्हणून शिवाजी सरजानें । इनाम घोडा बक्षीस दिला ।
शेरभर सोन्याचा । तोडा हातांत घातला ॥.

हा पवाडा जिजाबाईनें, शिवाजीनें आणि त्याच्या सदरेच्या सरदारांनीं प्रत्यक्ष ऐकिलेला दिसतो. यांतील वर्णन अगदीं त्या च वेळचें दोन डोळ्यांच्या साक्षींनीं मिळविलेलें आहे. पवाड्यावरून दिसतें कीं, आपणावर अफजलखान येतो ही बातमी कळल्यावर शिवाजीनें सामदामाचे प्रकार करून पाहिले व सदरेंत सर्वांना बोलावून सर्वांनुमतें अफजलखानाच्या प्रत्यक्ष भेटीचा विचार ठरविला. पण खानाची भेट हा एक निर्वाणीचा प्रसंग आहे, हें शिवाजी समजून होता; आणि म्हणून च या आणिबाणीच्या प्रसंगाच्या तयारीबरोबर च त्यानें पुढची सर्व निरवानिरव करून 'राजे स्वामींनीं ब्राह्मण बोलावून द्रव्य दिधलें' आणि सांगितलें कीं 'तुम्ही काशीस व गयेस जाऊन उत्तर कार्यें करणें. धर्म हस्तकें गोदानें देखील दिधलीं, दाढी लांब होती ती बाल छाटून लहान केली. जिजाऊ रडों लागली. तीस समीप येउं न दिलें, कीं न जाणो मोह पडेल. अशी सर्व पूर्व तयारी करून गडाखालीं 'सदरेची मांडणी' केली होती, तेथें भेटीस जाण्यास निघते वेळीं लोकांनीं सांगितलें कीं 'शिवबा सील करा अंगाला !' तेव्हां राजानें अंगांत जरीची कुडती घातली, वर चिलखत चढविलें आणि त्यावरून राजा 'बारीक झगा ल्याला', रेशमी विजार पायांत घातली. डोईस मंदील बांधला.'

'डावे हातीं विचवा ल्याला । वाघनख सरजाच्या पंजाला ॥ वरून बारिक झगा ल्याला । कंबरबस्ता वेढा केला । पोलाद घातली गळां ॥ फिरंग पट्टा जिऊ म्हाल्यास दिला । शिवाजी सरजा बंद सोडुनि चालिला ॥ २४ ॥

निघतांना त्यानें सर्वांचे मुजरे घेतले, व

माझा रामराम दादानु । गडच्या गडकऱ्या बोलिला ॥ "जतन भाईनु करा । आमुच्या संभाजी राजाला । सराईत उमाजी ! राज्य होईल तुम्हांला" । गड निरवितो गडकऱ्याला । राज्य निरवितो नेतोजीला । निरवानिरव दादानु । विनंति केली सकळीकाला ॥ येथुनि सलाम सांगा । माझा शहाजी महाराजाला' । खबर गेली जिजाऊला । शिवबा जातो भेटायाला । पालखींत बैसुनी । माता आली भेटायाला ॥ २५ ॥

राजकारणावर दृष्टि देऊन शिवाजीनें आईस प्रथम भेटीस न येण्याविषयीं

सांगितलें. पण म्हणतात ना ! माया ही अधोवाहिनी आहे. आईच्यानें कसें राहवेल ? पुत्रवात्सल्य फार कठीण आहे. जिजाऊ पुत्रप्रेमानें पालखींत बसून भेटीस धांवून आली. पुढें शाहीर म्हणतो--

> शिवबा बोले जिजाऊ सवें । बये वचन माझें ऐकावें ॥ 'माझी असोशी खानाला । बये जातों भेटायाला ।' जिजाऊ बोले महाराजाला । 'शिवबा न जावे भेटायाला ॥ मुसलमान् बेइमान् । खान् राखिना तुम्हांला ।' राजा बोले जिजाऊला । 'येवढी उंबर झाली । भेट दिली नाहीं कोणाला॥ येवढी गोष्ट माते । आज द्यावी मला ॥ आई ! अबदुलखान आला । यानें धाक लाविला देवाला ॥

शिवाजींचे हे आर्जवाचे पण निर्धाराचे शब्द ऐकून

> जिजाऊ बोले महाराजाला । 'शिवबा ! बुद्धिनें काम करावें । उसनें संभाजींचें घ्यावे ' ॥ २६ ॥ जिजाऊ घेती अलाबला । 'शिवबा ! चढती दौलत येऊं दे तुला ॥ घे यशाचा विडा ।' शिवबा स्मरे महादेवाला ॥ गळां घातली मिठी । मातेच्या चरणासी लागला ॥ ध्यानीं आठवूनी भगवंताला । शिवाजीराजा सदरे गेला ॥ २७ ॥

याच्या पुढला प्रकार सर्वांना ठाऊक च आहे. डोळ्याचें पातें लवतें न लवतें तों ही झटापट शिवाजीनें सहज आटपून घेतली व खान 'पुरा केला.'

यापुढील दुसरा प्रसिद्ध पवाडा तुळसीदास नांवाचा शाहिरानें रचिलेला आहे. तुळसीदास हा अज्ञानदासाचा कोणी संबंधी असावा, असें चरित्रकार म्हणतात. हा शिवाजी महाराजांचे वेळीं पुण्यांत मंडईचे बाजारांत राहात असे. याचा पवाडा अज्ञानदासाच्या पवाड्यापेक्षां फार मोठा आहे. त्याचे पंचावन चौक आहेत. अज्ञानदासाची तडफ तुळसीदासांत नाहीं. पण तुळसीदासांत अज्ञानदासापेक्षां 'काव्य' ज्यास्त आहे. तुळसीदासानें आपल्या कथानकाचा प्रसंग, प्रारंभ, वर्णनें व झटापटी आणि शेवट, या सर्व गोष्टी जागच्या जागीं ठीकच्या ठीक ठेवून दिल्या आहेत.

---

१ शाळिग्राम.

एके सोमवारी सकाळीं जिजाईनें शिवबास बोलावूं धाडिलें व दोघे मायलेंकरें गमतीनें सोंगट्या खेळण्यास बसलीं. खेळांत बाईची सरशी होऊन डाव शिवाजीवर लागला. म्हणून शिवाजीनें आईस कांहीं मागून घेण्यास सांगितलें. हें ऐकून त्या वीरमातेनें

'पुण्याचे तोंडाला। जेजुरीच्या बागेला। आहे सिंहगड किल्ला। तो घेऊ-द्यावा मला। आलक्ष मागेन तुझ्या राज्याला॥'

हें मागणें मागितलें. द्यूतांत दिलेला हा 'पण' पुरा करण्याकरतां शिवाजीनें तानाजी मालुसऱ्यास ही कामगिरी सांगितली. धन्याची चाकरी बजावितांना तानाजीनें जिवाची शर्थ केली. शेवटीं गड हातीं आला, पण हातचा सिंह गडावर च राहिला, हा वृत्तांत तुळसीदासानें या कवनांत गाईला आहे.

या कामगिरीचा लखोटा तानाजी सुभेदाराच्या हातीं पडला ते वेळीं त्यानें आपल्या एकुलत्या एक 'रायबा' नांवाच्या मुलाचें 'लगीन' योजिलें होतें.

स्वयंवर बाळाचें मांडिलें। काढल्या पंचमीच्या हळदी। काढलें षष्टीचें लगिन। लगीन बाळाचें मांडिलें। आली सिंहगडची कामगिरी। लगीन रायबाचें राहिलें। त्यानें उमराव बोलाविलें।

त्याचे उमराव व सरदार सर्व आले. शेलारमामा तो हि आला व सूर्याबा बंधु तो हि आला. तेव्हां सिंहगडाची कामगिरी आल्याची वार्ता त्यानें सर्वांस सांगितली. ती ऐकून सर्वजण दचकले.

शेलार मामा बोलाया लागला। ऐशीं वर्षांचा म्हातारा। 'माझ्या तानाजी सुभेदारा। जे गेले सिंहगडाला। त्याचे पाठिरे पाहिले;। नाहीं पुढारे पाहिल.'।

पण अशानें तानाजीसारखा शूर गडी थोडा च कचणार! त्यानें एकदम कामगिरीची तयारी चालविली. 'मग रायबा तो बेटा। बाबाच्या जवळ आला' तेव्हां त्याची हि तानाजीनें समजूत घातली. सर्व तयारी झाली. शिपाई मावळे जमले, त्यांना हत्यारें वाटलीं, खर्ची दिली आणि सैन्य घेऊन तानाजी रायगडास राजाचें भेटीस निघाला.

बारा भोयांची पालखी सवारीली । तोरण पालखीला बांधिलें । पाय दिला पालखीमध्यें । हात पालखीला दिला । रायबा तो बेटा । बाबाच्या आडवा येणार झाला ।

तेव्हां तानाजीनें

'भिउं नको माझे बेटा । तुझं येतो मी लग्नाला ॥ आधी लगीन सिंहगडचें ! मग करीन रायबाचें । '

असें मांगून तानाजी सुभेदार जीजाबाईचे भेटीस गेला. बाईनें त्याला ओंवाळिलें व 'तानाजी सुभेदार । चढत्या दवलतीचें राज्य येउं दे तुला ' म्हणून आशीर्वाद दिला. बाईची भेट झाल्यावर सुभेदार शिवाजीराजाच्या मुजऱ्याला गेला व मुजरे करून म्हणाला

'आम्ही जातो सिंहगडाला । आमचा रायबा संभाळा । जर आलों सिंहगडाहून लगीन करीन रायबाचें ॥ जर गेलों तिकडे मेलों । लगीन करा रायबाचें । मज बापाची सरदारी । द्यावी रायबा बेट्याला । दिवटी बुधली ची जहागीर । द्यावी रायबा बेट्याला । डोणजगांव द्यावा पानसुपारीला । मालसुऱ्याचा दंड द्यावा इनाम खायाला ॥ '

असें मांगून निरोप घेतले; व पुन्हां एकदां जिजाईकडे जाऊन तिच्या पायांवर डोकें ठेवून, रायबाला सांभाळण्याविषयीं पुन्हां पुन्हां सांगून तानाजी सिंहगडाकडे वळला.

गडाच्या माचीस जाऊन गडाचा भेद काढिला; 'पेटारा उघडला । काढिली यशवंत घोरपड ' आणि तिच्या कंबरेला सांखळी बांधून ती किल्याला लाविली. घोरपड नेहमींप्रमाणें वर जाऊन धरावी ती वर न जातां मधूनच परतली. हें पाहून मनांत सुभेदार जरा कचला व रागावून म्हणाला—

'सत्तावीस किल्ले मी घेतले । घोरपड कधीं नाहीं मागें फिरली । मी आहे मराठ्याचा पोर, नाहीं भिणार मरणाला ॥ एक हात टाकीन । आठरा खांडोळी पाडीन । शिळया भाकरी संगे खाईन ॥ '

अखेर घोरपड पुन्हा लाविली; व मग 'पट्टे घेतले तोंडामधीं । सोल धरली हातामधीं ' आणि तानाजी सुभेदार शेलके माणूस घेऊन किल्यावर चढले.

किल्यावर चकामक होऊन मोंगलांचा किल्लेदार उदेभान पठाण मारला गेला व किल्ला सर झाला. परंतु या लढाईंत तानाजी सुभेदार कामास आला. किल्ला घेऊन सैन्य शिवाजीकडे आलें तेव्हां त्याला आनंद झाला. परंतु तानाजीबद्दल शिवाजीला व जीजाईला फार वाईट वाटलें. पुढें सुभेदाराचा मुर्दा पालखींत घातला; व शिवाजी स्वतः जातीनें त्याबरोबर जाऊन तो सुभेदाराच्या गांवीं मुलाकडे नेला. पालखी पाहतां च रायबा धांवत आला, पण बाप मेल्याची खबर ऐकल्यावर त्यानें फार आकांत मांडिला. तेव्हां त्याचें शांतवन करून

शिवाजी राजानें । मुलगा पोटासंगे धरिला । भिऊं नको माझे बेटा । 'शिवाजी महाराज तो गेला । तान्हाजी सुभेदार आहे तुला '।

असें सांगितलें व 'बारा दिवसांचें । मुतक धरलें । शिवाजी महाजांनीं सुभेदाराचें' ! पुढें राजानें रायबाचें लग्न केलें व

' दिवस्याबुधलींची जहागीर । दिली रायबा बेट्याला । बापाची सरदारी । दिली रायबा बेट्याला । डोणजगांव तें दिलं पानसुपारीला । मालसुराचा दंड दिला इनाम खायाला । '

हें निराळें सांगणें नको च. पण तें हि शाहिरानें पवाड्यांत सांगितलें आहे; आणि आम्ही तुम्हांला सांगतों. शाहीर शेवटीं म्हणतो ' हा शूर मर्दांचा पवाडा, शूर मर्दानें ऐकावा !' याच्या योगानें 'गात्याला उद्धार व ऐकत्याला पुण्यप्राप्ति होईल.'

शिवाजीचे अमदानींत महाराष्ट्राला स्फूर्ती आली होती. तेव्हां त्या काळाचें आणखीही अनेक पवाडे असले पाहिजेत.

पुंजाजी देव बोललें त्या कचड्यांत । म्हणे नाना दिलभर शब्द बोलले संत। आहे वैजापुर पवाडा महशूर दक्खनांत ॥ लगबग लगबग झाली लई । त्या गांव कसब्याची काय सांगु बढाई ॥ झ्यांगड झ्यांगड वाजत नौबत मोंगलाई ॥ .... मार्गशीर्ष मास लागला कीं दखना मधीं झाला गलबला । भोंसला शहरावरी आला ॥ इ. इ.

हा पवाडा शिवकालीन असून शिवाजी महाराजांनीं वैजापुर काबिज केलें त्या समयाचा दिसतो.

हे शिवकालीन पवाडे झाले म्हणजे या प्रकारच्या रचनेंत एक मोठा खंड दृष्टीस पडतो. शिवाजी महाराजांच्या पश्चात महाराष्ट्र कोणच्या पेचांत

सांपडलें गेलें व त्याच्यावर कोणतीं संकटे कोसळलीं हें महशूर आहे. त्यानंतर बरींच वर्षे दुःखाची लोटलीं. पुढें शून्यापासून नवीन सृष्टी निर्माण करण्यांत शाहूचे आणि त्याचा पेशवा बाळाजी विश्वनाथ यांचे दिवस गेले. तेव्हां तोही काळ संपन्नतेचा नव्हे. पुढील राज्य प्रसूतीच्या त्यावेळा वेणा येत होत्या. अशा वेळीं शाहीर आणि पवाडे फारसे झाले नाहींत यांत कांहीं नवल नाहीं. पण बाजीरावानंतर नानासाहेबांच्या वेळीं मात्र सगळीकडे समृद्धीचे दिवस आले. तेव्हां या काळीं पुन्हां चोहींकडे डफ वाजूं लागले. नानासाहेबाच्या कारकीर्दीतल्या अनेक प्रसंगापैकीं पानपतच्या घनघोर युद्ध प्रसंगावर फार पवाडे रचले गेले. तो प्रसंगही तसाच होता. त्या प्रसंगावर सात आठ पवाडे हल्लीं उपलब्ध आहेत. या पैकीं 'जंगबहार' हा उर्दु पवाडा फार जुना आहे. याची रचना, कोणी कादर नांवाच्या शाहिरानें जाधवराव माळेगांवकर यानीं प्रत्यक्ष पानपत येथें पाहिलेली हकीकत स्वमुखानें सांगितली, त्या आधारें केली; व मग या रचनेच्या आधारें व इतर माहितीवरून देशी शाहिरानें आपलें कवन केलें असें दिसतें.

पिंपळगांवकर शिवराम, रामा सटवाजी, रंगराय वगैरे शाहिरांनीं पानपतच्या युद्धसंग्रामावर व त्या काळच्या इतर हकीकतीवर पवाडे रचिले असावेत असें त्यांच्या उपलब्ध कृतींवरून वाटतें. शिवरामाची रचना फारशी चोखवट नाहीं. पण रामा सटवाचें वर्णन पुष्कळ ठिकाणीं चांगलें साधलें आहे. याचे पानपतचे लढाईवर दोन पवाडे आहेत. 'भाऊसारखा मोहरा । आम्हांवर कां रुसला पंची प्यारा ॥' या कवनांतले ऐन गर्दीच्या वेळचे दोन चौक देतों—

> विश्वासराव शिपाई रणशूर । भले राजकुमार ॥ मारितो फाजा हातीं तलवार पात होउनि धार ॥ भौंवतीं गोळ्या वर्षति अपार । मध्य उभे सरदार ॥ गिलच्या कापला बेसुमार । भाऊ म्हण मागें फिर ॥ अवचित गोळी लागली धुंधरा । मुखीं बोलला हरिहरा ॥ भाऊसारखा मोहरा०
>
> ज्याला पडली भाऊची भ्रांत । ते उभे राहिले रणांत ॥ फितुरा पळुनि आले लखणांत । वांचावली दौलत ॥ यांचा ईश्वर करिल सत्यानाश । यश दिले गिलच्यांस ॥ भाऊची भ्रांत पडली नारीनरां । सकळ जनां लइ थारां ॥ भाऊसारखा मोहरा०

असें रामा सटवा गातो. अनेक सरदार जेथें इरेस पडले व काशी प्रयाग वगैरे पवित्र क्षेत्रे म्लेछांनीं पीडाग्रस्त जेव्हां केली, आणि दत्ताजी शिंद्यासारखा मोहरा दगाबाजीनें जेव्हां मारला गेला तेव्हां हातची कामें हातीं ठेवून क्षेत्रांचें ग्रहण सोडविण्यासाठीं दत्ताजीचा अभिमान धरून त्यांचें उसने सव्याज फेडण्यासाठीं आणि मराठ्यांना नक्षा राखण्यासाठीं पेशव्यांना तिकडे ढाला फिरविणें भाग पडले. दक्षिणचे मराठे नेऊन उत्तरेच्या धिप्पाड, कडव्या लोकांबरोबर झुंजवावें ही काय लहान सहान गोष्ट! पण तीहि हाती घेऊन मनांत योजून पेशव्यांचें दोन खासे पुरुष तिकडे गेले व अबदालीचा रेच उतरण्यासाठीं अनेक लोक खर्ची घातले. दोन्ही खासेही समरांगणांत धारातीर्थी सुस्नात झाले. पण या पुढें अबदालीची च काय पण कोणाही म्लेछांची पुन्हां दिल्लीवर स्वारी करण्याची खुमखुम बंद झाली, तेव्हां या प्रसंगाचीं वर्णनें मराठी शाहिरानीं गाइली हें नीट च झालें.

या रामापेक्षां आणि शिवरामापेक्षां 'रंगराया'ला सृष्टिसौंदर्याचें वर्णन करण्याची हातोटी व हौस ज्यास्त दिसते.

येती सरीवर सरी सरमरून। गगन भरभरून पडे धरणीं। होती धुंद दिशा चाहोंकडे, पडेना दृष्टी दिसा तरणी।......इ.

हें वर्षाऋतूचें वर्णन कोणाला हि आवडण्यासारखें आहे. लढाईचीं वर्णनें हि रंगराय चांगली करतो. रंगराय हा कोठला राहणारा हें कळत नाहीं. रंगरायाप्रमाणें च 'गोपीनाथ' व 'माधवसुत' हे शाहीर हि अनेक तऱ्हेचीं कवनें करितात. पवाड्यापेक्षां गोपिनाथाच्या वैराग्यपर लावण्या च ज्यास्त आढळतात. गोपिनाथानें 'दुर्लभ गुरु शिवदिन' असें म्हटलें आहे. हा गोपिनाथाचा गुरु शिवदिन प्रसिद्ध संत शिवदिन केसरीपेक्षां कोणी निराळा पुरुष असावा. माधवसुतानें आपल्या गुरूचें नांव एकनाथ दिलें आहे.[1] अर्थात् हा हि एकनाथ प्रसिद्ध एकनाथापेक्षां भिन्न पुरुष होय. याला उत्कृष्ट प्रमाण असें आहे कीं, माधवसुताची 'सवाई माधवरावावर' एक लावणी आहे.

---

१ एकनाथ गुरु म्हणती प्रीतिचें छंद बिकट चांगले। माधवसुत कवन करि जशी मोत्याची सरी। इ. इ.

माधवमुत, लहरी मुकुंदा, खंडु संतु, जनार्दन ही सर्व शाहीर मंडळी पेशवाईचा ऐन अम्मल पाहिलेली होती. यांत कोणी थोरले माधवरावाच्या कारकीर्दीवर, कोणी महासाध्वी रमाबाई सती गेली त्या विषयावर, तर कोणी नारायणरावावर, अशीं अनेक कवनें केलीं आहेत.

लहरी मुकुंदाचा—

'दखनचा दिवा मालवला, हिरा हरपला। काय गुपित घाला, केला नारायणरावाला।'

हा श्रीमंत नारायणरावांच्या मृत्यूवरचा पवाडा तर फार प्रसिद्ध आहे. वास्तविक पाहतां हा पवाडा तेरा चौकांचा असून तेराव्या चौकांत कवीनें आपलें नांव घालून सहीशिक्यानिशीं पुरा केला आहे. पण कोणा अजागळानें याला पुढें आणखी एका चौकाचें शेंपूट जोडून हा चौदा चौकांचा बनविला; व एका प्रतींत हा असा आढळला म्हणून छापणारांनीं हि तो तसा च छापून दिला.

नारायणराव पेशव्यांचा खून ही एक पेशवाईला मोठी च ठोकर लागली. पानपतानंतर आवराअवर करून मोठ्या शहाणपणानें, मुत्सद्देगिरीनें आणि हिमतीनें पेशवाईची मोडलेली घडी पुन्हां नीट घालणारे थोरले माधवरावसाहेब हा लोक मोडून गेल्यावर, पुढें दिवस कसे येतात ही विवंचना सर्वांना च होती. तशांत राघोबा सारख्या भोळ्या सांबानें, 'आपल्यांत दुही पडते तेव्हां शत्रूस बळ फावतें' हें स्वतःचें च अमोल सूत्र विसरून जाऊन मतलबी माणसांच्या भरीं भरून जो अनन्वित प्रकार केला त्यानंतर तर हा येवढा मोठा वृक्ष समूळ उपटून पडतो कीं काय असें वाटूं लागलें होतें. पण बारभाईंच्या ममलतीनें आणि फडणिस नानांच्या अद्वितीय बुद्धीमुळें पुन्हां जम जमला, व आलेले ढग पार वितळून जाऊन स्वराज्याचा देदीप्यमान सूर्य पूर्णपणें प्रकाशूं लागला; आणि

धन्य वंश एकेक पुरुष कल्पवृक्ष पिकले।
शत वर्षे द्विज पक्षि आनंदे त्या तरुवर टिकले॥
जलचर, हैदर, नबाब, सन्मुख रण करतां थकले।
ज्यांनीं पुण्याकडे विलोकिलें ते संपत्तिला मुकले॥

असें म्हणण्याची हौस शाहिरांना वाटूं लागली. या काळच्या सर्व शाहिरांनीं महाराष्ट्राच्या भाग्यरवीचा माध्यान्ह पाहिला होता. या आपल्या देशाचे, या आनंदभुवनाचे ते अत्यंत सुखाचे दिवस, त्यांतील ते 'रोमांचव्यास काय' करणारे प्रसंग हि त्या शाहिरांनीं अनुभविले होते. पानिपताचा प्रसंग आतां मनाआड झाला होता; व खर्ड्यांचा युद्धसंग्राम आणि पुण्यांतला श्रीमंत सवाई माधवराव साहेबांचा डोळे भरून पाहिलेला रंग, या कवींच्या नजरेसमोर उभा होता. पेशवाईच्या उत्तर कार्यांतले मंत्र म्हणणारांचीं तोंडें दाबून टाकून, आणि बरबुडव्यांच्या नाकावर मिरीं वाटून श्रीमंत सवाई माधवरावांना महाराष्ट्रानें पेशवाईपद मिळवून दिलें होतें; यामुळें त्या भाग्यवान् पुण्य पुरुषाचा महाराष्ट्राला मोठा अभिमान वाटत असे; व त्याच्या प्रत्येक गोष्टीचें खऱ्या जातिवंत मराठ्याला फार कौतुक होत असे; आणि यामुळें च या काळच्या सर्व शाहिरांनीं त्याच्या अनेक गोष्टींचें वर्णन केलें आहे. पुण्यांतला 'रंग' आणि 'खर्ड्यांची लढाई' हे महाराष्ट्राच्या इतिहासांतले प्रसंग—मराठ्यांनीं ज्यांची प्रेमानें आठवण ठेवावी असे हे शेवटले प्रसंग—यांचे श्रवणानें महाराष्ट्राचे कान तृप्त होत, मन तल्लीन होई, आणि गाणारांच्या जिभेला हि हे प्रसंग गातानां आपण धन्य झालों, आपण पुनीत झालों, असें वाटे; आणि म्हणून च होनाजी बाळा, अनंत फंदी, राम जोशी, प्रभाकर, सगनभाऊ, रामचंद्र, परशराम वगैरे एकोन एक चांगल्या शाहिरांनीं या प्रसंगाचीं मनोहर वर्णनें करून आपल्या देशास ऐकविलीं; आणि आनंदानें व स्फूर्तीनें लोकांचे देह फुगवून सोडिले. बाकी जे टाळकुटीत बसले, आणि मृत अशा संस्कृताच्या छंदाला अनुसरून भारत-रामायणांतल्या च कर्मकथांचीं पुराणें पुन्हां पुन्हां सांगत सुटले, जे श्लोक-आर्यादिकांच्या उसन्या कसरतींत बांधले राहिले, त्यांचें कांहीं नाहीं. त्यांना देश तरला काय आणि बुडाला काय !! तो हंसला काय आणि रडला काय !! एकच ! त्यांचीं तीं पुराणें संथपणानें चालूं च होतीं. त्यांच्या वाग्देवीला सगळे दिवस सारखेच होते. त्या सरस्वती देवी पुढें ते आपलीं पुराणें सांगत बसत, व तीं ती ऐकत बसे.

पण आमच्या शाहीर मंडळीचा प्रकार यापेक्षां निराळा दिसतो.

ते आपल्या देशाशीं व देशांतील लोकांशीं ज्यास्त चिकटून वागत. लोकांची मनोदेवता ही च त्यांची खरी देवता होती; व ते तिच्याशीं च बोलत. हे शाहीर जानपद भाषा वापरीत. ते प्राय: नित्यांतले शब्द आपल्या कवनांत योजीत. त्यांच्या उपमा, त्यांच्या उत्प्रेक्षा, या सर्व लोकांच्या परिचियांतल्या अशा असत. त्यांच्या विचारांचें वळण खरें खरें मराठमोळ्याचें असें होतें; व कांहीं प्रसंग खेरीज करून बहुतेक सर्व ठिकाणीं ते लोकांच्या नित्यांतल्या शब्दवटिका च योजित असत. यामुळें त्यांच्या कवनांत एक तऱ्हेचें जीवन आढळतें. त्यांची भाषा तरतरीत अशा जिवंतपणाची आठवण करून देते; आणि यामुळें च त्यांचें बोलणें एकंदर लोकसमूहाला ज्यास्त पटतें. ते आपल्या कवनांत प्रसंग हि असे च कल्पितात, कीं जे डोळ्यांना नित्य दिसतील व मनाला जेथें तेथें अगदीं पटतील. आमच्या संस्कृतज्ञ कवींचीं किंवा त्यांच्या च धर्तीवर रचना करणाऱ्या कवींची कवनें हिंदुस्थानांतल्या कोणत्या हि भाषांत भाषांतर केलीं, तरी तीं कोठें हि चालून जातील. कारण त्यांत मराठ्यांचें वैशिष्ठ्य असें फारसें आढळणार नाहीं; मराठमोळ्याची खूण अशी त्यांत दिसणार नाहीं. पण शाहीरांचीं गाणी हीं मराठ्यांचीं खरीं गाणीं आहेत. त्यांत महाराष्ट्राच्या चालीरीती स्पष्टपणें नजरेस पडतात. त्यांत महाराष्ट्राचे विकार, त्याच्या आवडी नावडी, त्यांतील लोकांचे गुणदोष, त्यांतील जनसमूहाचा स्वभाव व त्याच्या अनेक वृत्ती स्पष्टपणें दिसतात. इतकें च नव्हे, तर शाहिरांचे शब्द, आणि मनांतले विचार शब्दानें प्रदर्शन करण्याची त्यांची ठेव, हीं हि शुद्ध मराठी वळणाची दिसते. ती इतरांना समजणार हि नाहीं व कदाचित् पटणार हि नाहीं. ' यां चिंतयामि सततं मयि सा विरक्ता ' या श्लोकाच्या वामनानें, रंगनाथानें, तुका विप्रानें किंवा इतर कोणत्या हि संस्कृतज्ञानें केलेल्या कशा हि भाषांतरापेक्षां कोणा अडाणी शाहिरानें ' आमचे डोळे तुमच्याकडे, तुमचे डोळे भलतिकडे ' अशा केलेल्या रूपांतरानें च महाराष्ट्राच्या मनाला विशेष चटका लागेल.

नाजूक बांधा सडक आकृती ठेंगणी गोजरी । कंगणीदार पगडी शिरीं ।
कंठिदार अंगरखा, दुपेटा भरनाक्षिदार भरजरी । लल्लाटी गंध केशरी ॥
सुवर्ण तोडे, सुबक हिऱ्याच्या मुद्या चमकती करीं । खूप डौल दिस अब्बरी ॥
गळ्यांत कंठी, कानि चौकडा भिकबाळी गोमटी शोभती ॥ (होनाजी बाळा पृ. ०१)

इत्यादि वर्णन इतर कोणापेक्षां हि मराठ्याला च आवडेल. कारण त्यांत त्याला त्याची स्वतःची च प्रतिमा दिसेल. याप्रमाणें च कोंवळ्या मनाची अल्लड वृत्ति, लग्न झाल्यानंतर पतीविषयीं केवळ धार्मिक आणि आनुवंशिक बुद्धीनें उद्भवणारें प्रेम, तारुण्याच्या झुळकीबरोबर पतिदर्शनांविषयींची उत्सुकता, उत्तर हिंदुस्थानांत मुलुखागिरीवर गेलेल्या स्वजनांविषयीं मनाची हुरहूर, तिकडचे जासूद येतां च होणारा आनंद, स्वारीचा मुक्काम गांवाजवळ आलेला कळल्यावर होणारी मनाची धांदल, सुमुहूर्तानें घरांत प्रवेश करणाऱ्या यजमानांना ओंवाळण्यासाठीं पंचारतीची तयारी, नवऱ्याच्या आवडीच्या पदार्थांची पाकनिष्पत्ति, नंतर राग अनुराग इत्यादि विकार आणि रुसवे फुगवे, हीं सर्व अत्यंत मनोहर चित्रें उठावदार रंगानें रंगविलेलीं आणि मार्मिक शब्दांनीं खुलविलेलीं अशीं पहावयाचीं असतील तर तीं मराठी शाहिरांच्या कवनांत पहावीं. तीं त्यांच्या तोंडून डफ तुणतुण्यावर च गाइलेलीं ऐकावीं. महाराष्ट्राबाहेर तीं दिसावयाचीं नाहींत; आणि इतर कोठें तीं खुलावयाचीं हि नाहींत. ज्या लढाईचें वर्णन पुढल्या चौकांत गोंधळी एकतारीवर गात असेल, अंगेजणीनें चढाई करून चढविलेल्या हल्ल्याचें वर्णन शाहीर आंगण्यांत म्हणत असेल, त्या लढाईंत माझा भाऊ होता ही कल्पना कोणत्या बहिणीला मोहून टाकणार नाहीं ! त्या स्वारींत माझा बाप होता हा अभिमान कोणत्या मुलाला वाटणार नाहीं ! त्या लढाईंतल्या लुटींत आणिलेल्या मोत्यांचा कंठा आज माझ्या गळ्यांत आहे, तेथें च मिळविलेल्या बक्षीशींतली तरवार ही माझ्या समोर खुंटीवर ठेविलेली आहे, हें मनांत येतां च कोणती बायको अंगावरचा शालू माडीवरून त्या शाहीराच्या अंगावर फेंकणार नाहीं ! आणि हें पाहून द्रव्यलोभ पार विसरून जाऊन गळ्यांतला शेरभर सोन्याचा गोफ कोणता धनी त्या शाहिराच्या गळ्यांत घालणार नाहीं ! असे हे प्रसंग स्वराज्यांत वारंवार येत आणि अशा वेळीं शाहिरांच्या अंगावर बक्षिसांचा पाऊस पडे. सरदार, शिलेदार, मुत्सद्दी वगैरे सर्व जण हीं कवनें गोंधळ्यांकडून ऐकत. चित्रकथे, बहुरूपी, भराडी, गोंधळी हे सर्वजण लावण्या आणि पवाडे सुस्वरानें व आडाख्याच्या म्हणणीवर म्हणत; आणि ते म्हणतांना ढोलकी, एकतारी, डौर, संबळ, डफ ही अस्सल देशी वाद्यें वाजवीत.

अंबाबाई, भैरव, एकवीरा वगैरे मागल्या अस्सल महाराष्ट्रीय देवतांचें च गोंधळांत नामस्मरण व संकीर्तन चाले. गोंधळाची धार्मिक कामगिरी संपल्यावर गोंधळी जमलेल्या रसिकांच्या मनोरंजनाकरतां हीं कवनें काढीत व त्यामुळें गोंधळानांही गर्दी जमे. तंतुवाद्यांपैकीं अगदीं साधें व बहुशः अत्यंत जुनें असें तुमती एक तार ताण देऊन डबड्यांत बसवली असें हें वाद्य तारेच्या बेताचा तणावा दिला असतां, गोड सूर काढतें व त्याशीं आपला सूर लावून म्हणणार ही साधीं कवनें मौजेनें म्हणूं लागतो. अशा वेळीं श्रृंगाराच्या घरीं वीररस पाहुणा येऊन दोन्ही रस उभे राहिलेले दिसूं लागतात. आणि देशी वाद्यांवर गाइलेलीं, देशी माणसानें रचिलेलीं, देशी कल्पनांनीं भरलेलीं, आणि स्वदेशाच्या पराक्रमांनीं गजबजलेलीं हीं कवनें गांवोगांवीं आणि घरोघरीं नेहमीं म्हटलीं जात.

अशी ही कवनें म्हणजे पवाडे व लावण्या लहानापासून थोरांपर्यंत सर्वांचे मनरंजन करून वृत्ती उल्हसित करीत. आणि या वृत्तांचा पूर्ण अनुभव घेता यावा म्हणून कानांबरोबर डोळ्यानांही वाटप वाढावे लागे. म्हणूनच लावणी म्हणणारा नर्तक स्त्रीवेषधारी, मनांतील विचारांचे योग्य प्रदर्शन हावभावानें करणारा, चेहऱ्यावर प्रसंगानुसार अनेक विकार दाखविणारा असा निवडून काढणें अवश्य झालें आणि मग साहजीकपणेंच दृश्य आणि श्राव अशी कवनें तयार झालीं. व फडाच्या आणि बैठकीच्या निराळ्या होऊं लागल्या. हळुहळू ताल सुराची जोड देणें सुरु झाले. व पुण्यासारख्या तालसुरांतल्या तज्ञांपुढें लावण्या फिक्या पडूं नयेत म्हणून लावणी गायकीचे ढंगावर जाऊं लागली व निरनिराळे रागांची योग्य अशी रचना शाहीर करूं लागले. नागेशाचे सांप्रदायी हिंदुस्थानी गवयांच्या सहवासांतले होते यामुळें त्यानीं ख्यालाचे ठेके लावणीला जुळवून व साधे सुर घेऊन अनेक रसांची धून ते चमकवूं लागले. व प्रसंगाला अनुरुप अशा चाली लावण्यानां लावणें ओघानें प्राप्त झालें. आणि या तऱ्हेने उत्तर हिंदुस्थानांतल्या निष्णात गवयांच्या तोंडी असलेल्या गोड हिंदी शब्दवटिकांप्रमाणें, मराठी शब्दवटिका बनवून या शाहीरांनीं महाराष्ट्राला आणि मराठी भाषेला एक नवीन तऱ्हेच्या वाङ्मयाची जोड करून दिली व गाण्याचा महाराष्ट्र स्वभावाला आवडेल असा एक स्वतंत्र प्रांत निर्माण केला.

हा निरनिराळ्या रागांतल्या चाली लावून, अनेक रागामध्यें गातां येण्यासारखीं कवनें रचण्याचा प्रघात नागेशाच्या आदिनाथ वगैरे शिष्यांनीं सुरु केला. या परंपरेंत पुढें दुफळी झाली. साताप्पा, होनाजी वगैरे मंडळी गवळी होते. ते आपल्या पोऱ्याम गवळ्याचा गाणारा असें म्हणूं लागले. व आदिनाथाचे शिष्य गोविंदनाथ, सिद्धनाथ हे आदिनाथावरून आपल्या गाण्यास राउळाचें गाणें असें म्हणूं लागले. या गवळी राउळा मध्यें चुरस येऊन ती वाढत गेली. व 'आपआपल्या सुगराया करुनी दावा । राउळ गवळी भांडती करूनी कावा' असें होऊं लागलें. एक तऱ्हेनें ही चुरस या वाङ्मयाला फार फायदेशीर झाली. व एकावर एक ताण करण्याच्या चढाओढीनें 'रागास राग व तोडीस तोड' अशा लावण्या ते रचूं लागले.

अगदीं प्रथम लावण्या आणि पवाडे रचणारे कवी ब्राह्मणेतर असावेत असें दिसतें. परंतु पुढें पेशवाईत ब्राह्मणांनीं हि या तऱ्हेच्या काव्यरचनेंत मन घातलें. बाबु सवाई, रामजोशी, अनंत फंदी, बापू कोन्हेर, दादा वीर, प्रभाकर वगैरे अनेक ब्राह्मणमंडळी लावण्या आणि पवाडे रचूं लागली; व त्यांपैकीं कित्येक स्वतः च तमाशा जमवून डफ तंबोरी हातीं घेऊन तीं कवनें ह्मणूं लागली. पुढें पुढें तर या कवनांचें प्रस्थ इतकें वाढलें कीं कीर्तनांत आणि कथांत हरिदासांच्या द्वारें त्यांचा चांगला च शिरकाव झाला. हल्लीं दक्षिणेंत जी वेदशास्त्रविद्या आहे तिचा मूळ उगम ज्या नीळकंठशास्त्री थत्त्यांपासून लागतो असे हे नीळकंठशास्त्री थत्ते, मोरशास्त्री साठे, आप्पासाहेब सांगलीकर वगैरेसारखी बडी मंडळी देखील लावण्यांना नाकें मुरडीतनाशी झाली. याचें एक कारण असें कीं, चांगले व्युत्पन्न ब्राह्मण लावण्या रचूं लागल्यामुळें हिंदुधर्माचीं तत्वें व वेदांताचे गूढ सिद्धांत हि ते लावण्यांत आणूं लागले. भागवतांतल्या कृष्णकथा, हे ब्राह्मण शाहीर संस्कृताशीं तोलून पाहतां उण्या न दिसतील अशा शब्दसौष्ठवानें रचून व आपल्या हृद्यंगम कल्पनांनीं आणखी खुलवून लावणीवृत्तांत गाऊं लागले. यामुळें तर लावणीचा शिरकाव कथाकीर्तनांत सहज होऊं शकला. लावणीला हें उच्च स्थान मिळवून देण्याचें श्रेय बऱ्या च अंशानें त्या काळच्या विद्वान ब्राह्मण शाहिरांकडे आहे हें उघड आहे.

वर लावण्या रचणाऱ्या आणि पवाडे गाणाऱ्या कांहीं कवींच्या संबंधानें उल्लेख आला आहे. त्या सर्वांचा तुरा म्हटला ह्मणजे सोलापुरकर रामजोशीबावा रामजोशीबावांमध्यें इतरांपेक्षां पुष्कळ गोष्टी विशेष होत्या, किंबहुना जोशीं बुवांचें सर्व च विशेष होते. बुद्धीची तीव्रता विशेष, विद्वत्ता विशेष, आयुष्यक्रम विशेष, छंद आणि फंद हि विशेष. पुष्कळांची बुद्धि अशी असते कीं ती एकदां जिकडे धांवली तिकडे धांवली. ज्या पंथांत ते शुकतील त्यांत ते कळस करून टाकतील. सोलापुरकर रामजोशी बोवा. हे या च वर्गांतले एक पुरुष होते. रामजोशाच्या वडिलांचें नांव जगन्नाथपंत जोशी. हे सोलापुरचे वृत्यंशी जोशी. जोसपणाची वृत्ति कोणी धोंडभट या नांवाच्या पुरुषानें प्रथम संपादन केली; व तेव्हांपासून हें घराणें सोलापुरांत राहून नांदूं लागलें. हें घराणें चांगलें व्युत्पन्न होतें.

जगन्नाथ जोशांच्या वडील मुलाचें नांव मुद्गल, धाकट्याचें रामचंद्र. मुद्गल किंवा मुद्गल जोशी हे संस्कृत भाषेत चांगले प्रवणि असून त्या काळचे नांवाजलेले शास्त्री व पुराणिक होते. घरचा संसार-धंदा हे च चालवीत. यांचे घरचें वळण पिढीजाद बाळबोध होतें. पण रामजोशांचें वळण मुद्गल जोशांच्या अगदीं विरुद्ध असे. घरांत लक्ष्य काडीभर नाहीं. सारा वेळ उनाडक्या कराव्या, तमासगिरांच्या बैठकींत बसावें व लावण्या ह्मणाव्या. हा नाद. या चाळ्याबद्दल वडील भाऊ रागावून बोलले तेव्हां घर सोडून त्यांच्या रागावर जोशीबुवा तुळजापुरास निघोन गेले. पुढें कांहीं दिवसांनीं पंढरपुराकडे येऊन काव्य व्याकरणाचा अभ्यास त्यांनीं केला. मूळची बुद्धि कुशाग्र असल्यामुळें त्यानीं यांत हि प्रवीणता सहज संपादन केली व मग तमाशाचा छंद पुन्हां परतला. ते सोलापुरांत राहात असत, त्या घरासमोर धोंडी शाहिराचें घर होतें. तेथें यांची बैठक असे. या वेळीं हि कलगीतुऱ्याचे सामने जिकडे तिकडे फार बोकाळले होते. व धोंडीबाच्या तुऱ्याच्या फडाप्रमाणें दुसरा कलगीचा नागेशाचा फड या वेळीं त्या प्रांतांत गाजलेला होता. तेव्हां नागेशाच्या आणि धोंडीबाच्या फडाचा सामना

वारंवार होई. रामजोशी धोंडीबाच्या आखाड्याच्या बैठकींतले. ह्मणून नागेशावर सरशी करण्याकरतां व लावण्यांच्या आखाड्यांत ह्मणण्याकरतां हे लावण्या करून देऊं लागले. अंगच्या विद्वत्तेमुळें व पिढीजाद आलेल्या बुद्धिवैभवामुळें यांच्या लावण्या चांगल्या होऊं लागल्या व त्या लोकांना सहज आवडूं लागल्या. पण कशी झाली तरी ती लावणी च. सोलापुरच्या ग्रामजोशांच्या मुलाला, आणि मुद्गल जोशांसारख्या विद्वान् पंडिताच्या भावाला लावणींत आपलें नांव घालण्यास धैर्य आलें नाही. ह्मणून हा लावणी रचून तींत प्रथम धोंडी शाहिरांचें नांव घालूं लागला.

'हा वसंत ऋतु अनिवार । करि मदनशरांचा मार । बहुत बेजार ॥'

या लावणीचे शेवटीं कवि म्हणतो—

'नाग्यास बैसली धडक । टाकुनि दे कलगी, व्यंकटपतिला हुडक ॥
लिंब खाईल टाकूनि गूळ । धोंडि शाहिर कविचा छंद उरावर शूळ ॥'

अशा धोंडीबाच्या नांवावर रामजोशानी रचिलेल्या लावण्या बऱ्या च प्रसिद्ध आहेत. या सर्व रामजोशांच्या पूर्ववयांत किंवा प्रारंभीं च रचिलेल्या होत असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. पुढें थोडे दिवसांनीं धीर ज्यास्त चेपला व जोशीबुवा आपल्या लावण्यांत आपलें च नांव ' राम ' ह्मणून प्रसिद्धपणें घालूं लागले. परंतु या वेळीं शाहिरांत रामा रंगारी म्हणून एक होता. तो हि आपल्या कवनांत आपलें नांव ' राम ' असें घाली. हा हि घोंटाळा होऊं लागला. म्हणून पुढें तें सर्व टाकून जोशीबुवा आपणास ' कविराय ' असें कवनांत म्हणवूं लागले; आणि खरोखर ते सार्थनाम कविराय हि झाले. यांची लावणी आधीं च गोड, रसाळ व ठाकठीकीची भव्य असल्यामुळें सर्वांना प्यार होती; परंतु पुढें यांची बयाबाई नांवाच्या एका बाईशी गांठ पडली. तेव्हांपासून तर त्यांच्या लावणीवर ऐकणारांच्या उड्या पडूं लागल्या. या दोघांची एकदां मन मिळून जी मैत्रिकी जडली ती आजन्मपर्यंत तशी च राहिली. या बाईचें गाणें मधूर असून त्यांत एक तऱ्हेचा ढंग होता व ही बोवांची

१ दुसरे एका लावणीचा शेवट असा—नागेशा भुलवाया, त्याची कलगी उडवाया, व्यंकटपति विनवाया । शाहिर धोंडिनें केलि पाही लावणी । अशि बहार कुणा कविची । घडले तरी मी कच्चा घड्यानें वाहिन पाणी । वाहिली शपथ साची ।

कवनें रागदारींत आणि खड्या स्वरांत मोठ्या आवेशानें म्हणे. मनांत प्रेमाचा ओलावा असल्यामुळें तिचें म्हणणें ज्यास्त खुले व गाण्यास रंग येई. बयाबाईप्रमाणें च चिमाबाई या नांवाची दुसरीही एक मधुरवाक व रूपसंपन्न अशी स्त्री जोशीबुवांजवळ होती. या दोघींचें हि मन रामजोशांवर व त्यांच्या कवनावर फार लुब्ध असे; व हे जोशीबुवा हि या दोन्ही कामिनींच्या सहवासांत इष्काचे प्याले यथेच्छ पिऊन त्या रंगांत काव्यदेवतेची आराधना मनापासून करीत. यांपैकीं बया हिजबद्दल जोशीबुवा म्हणतातः—

> दैवें ही गांठ बयाबाईची । मज पडली साची ॥
> कविता इजसंगें रंगा आली । नानाविध चाली ॥
> वाणी कशी काय परिक्षा झाली । गाणारी घाली ॥
> ऐशी मति नरांत विरळ रसाची । बायकांत कैची ॥
> + + धन्या सत्कविता कविरायाची । रसिकता बयाची ॥
> दया श्रीहरिची ॥ मनीं आठवण धरा श्रीहरीची ॥

रामजोशांचा राहण्याचा थाट मोठा चैनीचा असे. घरीं किंवा प्रवासांत, हे कोठेंहि असले तरी 'बया' व 'चिमा' यांची जोडी त्यांच्या जवळ नेहमीं असे. शिवाय शागिर्द आणि 'पोऱ्ये' हीं असत. हे कोठेंही वाटेंत मुक्कामाला उतरले तरी त्यांचा थाट एखाद्या राजबिंड्या सारखा दिसे. बरोबरची झालरीदार राहुटी एकदां उभी केली आणि आपला रेशमी काढण्याचा झोंपाळा झाडाला (लावून) टांगून दिला म्हणजे हे त्यावर मौजेनें ताना घेत बसत. कुत्रे, माकडें वगैरे हौसेनें पाळलेलीं जनावरें आणि अनेक प्रकारचीं वाद्यें, वगैरे सर्व इष्काचे परिवार हे सदाकाळ नेहमी बरोबर ठेवीत. आणि अल्लड वृत्तिला योग्य असा यांचा हातही बराच सैल असे. तो इतका कीं कितीहि प्राप्ती झाली तरी बुवांच्या पदराला गांठीचा संस्कार घडण्याची पाळी क्वचितच येई. इतके असल्यावर, यांच्या भोंवती हौशी मंडळीचे कडे तेंव्हांच जमे हे निराळें सांगणें नकोच. तो काळ च तसा मजेचा होता. त्या वेळीं पुणें प्रांतांत चोहोंकडे सोन्याचा धूर निघत असे; व जिकडे तिकडे चैनबाज आणि सदां आनंदांत मग्न अशा लोकांची गर्दी दिसे; अशा स्थितींत

मनाच्या स्वाभाविक कलामुळें जोशीबुवानीं एकदां जो तमासगिरपणाचा धंदा धरला त्यांत च ते रमून राहिले. आधीं च तमाशांना व लावण्या पवाडे म्हणणारांना साहजिक च ऊत आला होता. तशांत हि रामजोशासारख्या विद्वान् ब्राह्मणानें त्यांत मन घातल्यामुळें त्या सर्वांवर ताण झाली व याच्या लावण्या ज्याच्या त्याच्या तोंडीं ऐकूं येऊं लागल्या. चांगल्या दागिन्यांनीं स्त्रीच्या सौंदर्याला शोभा येते हें खरें; परंतु एखाद्या यौवनसंपन्न कामिनीचें मनोहर रूप असें असतें कीं तें त्या दागिन्यांना च उलट अलंकार होऊन बसतें. तशांतला थोडासा प्रकार एथें झाला आहे. लावणीनें रामजोशांस महत्व यावें, तें रामजोशानीं च लावणीछंदास नवें महत्व आणिलें. चिंतामणराव अप्पा सांगलीकरांसारखी आणि मोरोपंतासारखीं सोंवळीं माणसें, तमाशा म्हटला कीं दूर पळून माडी गांठावयाची, पण त्यांस हि आपल्या वाणीनें जोशीबुवानीं वरून खालीं उतरविलें, [1]हें केवढें आश्चर्य !

यांची रचना प्रायः लावणीछंदांत फार आहे. हे स्वतः व्युत्पन्न व संस्कृतज्ञ विद्वान् असल्यामुळें यांच्या लावण्यांत अशुद्धतेचा प्रकार कोठें दिसत नाहीं. उलट शब्दरचनेचा सुंदर थाट दृष्टीस पडतो. ' कोण्या हो सुभगाची मदनमंजरी ' वगैरे पद्यांतला प्रौढ पण कोमल अशा शब्दांनीं वर्णन केलेला सहज शृंगार, किंवा ' दो दिवसाची तनु ही साची ' या लावणींतल्या वैराग्यवर्णनाची हातोटी, अथवा ' भूतळांत जशी या स्थळांत यमुनाजळांत ही नळबाळा ' या पद्यांतली स्थळवर्णनाची बहार हीं पाहून कवीच्या कर्तबगारीबद्दल कोणास हि आनंद होण्यासारखा आहे. यांच्या लावण्यांत जसा प्राकृत शब्दांचा तसा च संस्कृत शब्दांचा हि भरणा फार आढळतो. परंतु त्याची आपल्या काव्यांत कवीनें इतक्या खुबीनें मिसळ करून दिली आहे कीं, त्यांपासून श्रोत्यांस व वाचकांस आनंद च होतो. खेरीज कवीचें आपल्या विषयाशीं व वर्णनाशीं झालेलें तादात्म्य पाहून हि फार नवल वाटतें. यांचा शृंगाररस पाहून हा कोणी विलास-

---

१ सांगलीकरांनीं शालजोडी देऊन जोशीबुवांचा बहुमान व गौरव केला आणि पंतानीं ' नटाचें तोंड न पाहण्याची ' जन्माची प्रतिज्ञा मोडिली. पंत यांस पत्रांत ' सोलापुरकर राजश्री कविप्रवर' म्हणत.

वान मर्द फांकडा असावा अशी कल्पना होते. तशी च यांची उपदेशपर किंवा वैराग्यपर लावणी काढली म्हणजे हा सर्व ऐहिक सुखांना तुच्छ मानणारा कोणी सिद्ध पुरुष तमासगिराच्या जन्मास आला आहे कीं काय असा भास होतो. यांची तमासगीर म्हणून जशी ख्याती आहे तशी च कीर्तनकार. हरदास म्हणून हि फार प्रसिद्धि आहे. असें सांगतात कीं, आपल्या उत्तरवयांत हे कथाकीर्तन करीत, व कीर्तनांत पंतांच्या आर्या फार म्हणत. या हि कामांत त्यानीं सर्वांवर ताण केली. यांची समयसूचकता, सभापांडित्य व बहुश्रुतपणा पाहून त्या वेळचीं नीळकंठशास्त्री थत्त्यांसारखीं विद्वान घेंडें हि माना हालवित. एके वेळीं मोरोपंत कथेस बसले असतां त्यांनीं पंतांच्या एका आर्येचे दोनतीन अर्थ लावून दाखविले; व अर्थ सांगतां सांगतां पुढे गेले होते ते मागे वळतांना पंतांकडे पाहून म्हणाले, 'माझ्या अल्पबुद्धीला सुचले ते दोन तीन अर्थ मीं सांगितले, पण—या विशाल उदरांत आणखी किती अर्थ भरले असतील हें त्यांचे त्यांस च माहीत.' पंत 'तुंदिलतनु' होते असें दिसतें.[1]

अमो. मराठी लावण्याखेरीज मदालसाचंपू व कांहीं आरत्या अशी जोशीबुवांची संस्कृत रचना हि आहे. हें येथें सांगण्याचें कारण इतकें च कीं, ज्याची संस्कृतांत ग्रंथ रचण्याजोगी विद्वत्ता, तो डफावर थाप देऊन लावण्या करण्यास लागल्यावर तेथें हि सर्वांवर त्यानें ताण करावी; मराठी भाषेस समोर थाटानें उभी करून तीस आपले पुढें नर्तकीप्रमाणें नाचवावें यांत नवल तें काय ! ! पण भाषाकामिनीचे हे खरोखर वस्ताद आहेत; आणि एका मुक्तेश्वराखेरीज ती यांच्याशिवाय दुसऱ्या कोणाबरोबर इतकी खुलून रंगांत आलेली नजरेस पडत नाहीं, अशी याचीं

---

१ ही आख्यायिका कर्णोपकर्णी जशा ऐकिली तशी च येथें दिली आहे. ती जितपत विश्वसनीय असेल तितपत च तिजवरून काढिलेलें पतांच्या संबंधाचें अनुमान खरें असूं शकेल. पण एके वेळीं, श्रीमंत सरदार सर गंगाधर उर्फ बाळासाहेब मिरजकर यानीं मला असें सांगितलें कीं, 'अगदीं लहानपणीं, मोरोपंतांनां प्रत्यक्ष पाहिलेला एक इसम मला भेटला होता. त्याचें सांगण्यांत असे येई कीं, पंत हे स्थूल नसून साधारण कृश असे होते. त्यांची काठी जरा उंच असून त्यांस किंचित् पोक आलें होतें. वर्णानें ते गोरे होते. चेहरा तेजःपुंज दिसे.'

कवनें वाचल्यावर कोणाच्या हि मनाची खात्री पटेल. महाराष्ट्र कवींच्या पहिल्या पंक्तींत जोशी बुवांची संभावना खास होते.

सुंदरा मनःमधिं भरलि, जरा नाहि ठरलि, हवेलिंत शिरलि, मोत्याचा भांग ।

या लावणींतलें

सुंदरी मूर्ति मदनाची, अमृतवदनाची, मदनकदनाची, विखारी धार ॥
बाहुली, कामसूत्रांत; मदननेत्रांत, कोकशास्त्रांत, निपुण, ही फार ।
शुक पिक यांणीं धरिली बाज, जाहले वाज, कंठिं आवाज, विण्याची तार ॥
ही मन्मथरस हवा, काय पाहवा, बूट वाहवा, सफल संसार ।
कचघनांत सौदामिनी, दिवस यामिनी, जपावी मनीं, कीं न कळे पार ॥
वेणींत मूदराखडी, कोर चोखडी, माडिवर खडी, विडा रंगदार ।
मणिकुसुम कर्ण शोभवी, मतिस लोभवी, मला तर भवीं, वाटली सार ॥

इत्यादि सर्व वर्णन कोणा हि कवीच्या उत्तम वर्णनाशीं तोलण्याजोगें आहे. जसें शृंगाराचें तसें रामजोशांच्या पवाड्यांतील वीररसाचें चित्र हि केवळ अद्भुत आहे.

ब्राम्हणी राज्य जोरदार, घोड्यावर स्वार, होते शिपाई ।
जबर सद्दि, कैकानिं पाहिली; शत्रु ठेविले नाहीं. ॥

हा प्रसिद्ध पवाडा एक वेळ अवश्य वाचण्याजोगा आहे. त्यांच्या हयातींत पडलेल्या दुष्काळाचें यानीं काढलेलें शब्दचित्र हि फार च हृदयद्रावक आहे व यांच्या काळच्या धामधुमीचे यानीं केलेलें वर्णनही इतके सरस उतरले आहे कीं तें वाचीत असतां ती धामधूम आपल्या डोळ्यापुढें प्रत्यक्ष उभी राहते.

रामजोशांच्या बैठकीच्या जागेजवळ सुबरावबावा या नांवाच्या एका साधुपुरुषाचा मठ होता. या बुवाच्या कर्मठपणाचें मोठें च स्तोम माजलेलें होतें. बुवांचें तें प्रस्थ पाहून रामजोशानीं त्याच्या मठासमोर बसून ' हटातटानें पटा रंगवुनि जटा धरिशि तूं शिरीं । मटाची उटाटेव कां करी ' हा सुंदर फटका उडविला. हा जोरदार तडाखा बोवांच्या वर्मीं कसा लागला असेल हें त्यांचे ते च जाणत.

जोशीबुवांच्या सर्व कवनांत त्यांचा छेकापन्हुति हा अलंकार

संस्कृतसाहित्यविशारदांना चांगला परिचयाचा आहे. जोशीबुवांची ही लावणी किंवा हें कवन, हें त्या अलंकाराचें साक्षात् चित्र आहे. यांत प्रथम राधिका आणि तिची सखी यांचा संवाद आहे. यांत

अंबरगत परि पयोधरातें रगडुनि पळतो दुरी । काय हा धीट ह्मणावा तरी ।
सासुसासरापति यां देखत अधरामृतमाधुरी । घेतसे काय वदावी परी ॥
पटविघटित कुचतट हि वसंतीं हळुच येउनि उरीं । शीतळ स्पर्शें सुगंधित करी ॥

अशा अनेक खुणा राधिका सांगत आहे; आणि त्या ऐकून दर एक वेळीं 'तों नंदाचा मूल काय गे सांग, कन्हय्या हरी ?' असे तिची सखी तीस विचारीत आहे, पण ती चटोर राधिका आपल्या सखीला नीट दाद न देतां 'अग तो हरी नव्हे. तो मारुत, तो मधुप, तो मलयज', अशा हुलकावण्या देऊन चकवीत आहे. नंतर

गुणवंत कुचावर लोळे, अति शोभला । 'तो कृष्ण काय ?' 'नव्हे'; 'हार कळेना तुला' । बाई अंगमर्दनीं अति सुखकर वाटला। 'तो कृष्ण काय ?' । 'नव्हे;' 'कर दूतिचा भला' । मज शीतळ करितो, श्रमि होउनियां भला । 'तो कृष्ण काय ?' 'नव्हे'; 'व्यजन सुवंशांतला!'

अशीं हीं खुबीदार प्रश्नोत्तरें आहेत. राधिकेनंतर त्या लीलानाटकी कृष्णाची पाळी आली. त्यानें हि

'कंठीं लपटुनि सदा असावी सुभगा गुणशालिनी। 'वाटते पुष्पवती शोभिनी'।
वृषभानूची सुता काय रे ? राधा लकुचस्तनी । नव्हे रे, 'माळ' आठवली मनीं
अधर बिंबिनी वंशसंभवा लालस मधुरध्वनी । आवडते फार च हृद्यांतुनी ॥
वृषभानूची सुता काय रे ? राधा लकुचस्तनी । नव्हे रे, 'मुरली' मनमोहिनी ॥

अशीं मोठ्या गमतीचीं उत्तरें दिलीं आहेत; आणि याप्रकारें प्रेमलंपट अशा या जोडप्याच्या मौजेच्या प्रश्नोत्तरांची ही सुंदर लावणी बनविली आहे. ही वाचून रामजोशानीं विचारिलेल्या 'अशी रचाया दुजी कुणाची माय व्यालि भूवरी' या प्रश्नाला नकारात्मक उत्तर देणें च भाग पडेल.

रामजोशांचा आत्मविश्वास केवढा दांडगा होता व त्याला आपल्या रचनाकौशल्याचा केवढा अभिमान वाटत होता हें पाहून मोठें कौतुक वाटतें. ते 'आशी कोण वर्णि मदलिका । इतर कवी कविरायाहुनि फिका' असले उद्गार वारंवार काढतात. आपल्या काव्यप्रीतिनें आपणच

काय पण आपला प्रांतही प्रकाशमान झाला आहे असें ह्यांना वाटे. ‘ कविराय धरिल पाय अशी लावणी जो करी । माय कुणाची व्याली गगनाखालीं कविता सोलापुरी ॥ असे ते डौलानें म्हणतात. पुण्यांतल्या लावणीबद्दल तर ते अगदीं च नाक मुरडतात.

रामजोशाची कवनें नीट मन लावून वाचलीं म्हणजे या कवीच्या करामतीचें मोठें कौतुक वाटतें व मनांत आनंदाच्या उकळ्या येतात. पण हा अनुभव सर्वांनांच येतो असें दिसत नाहीं. कोणाला तर ही कवनें तुच्छ वाटतात व वीणा काव्यांच्या लंगोट्या यांच्या भरजरी ठाणांपेक्षां जास्त बऱ्या वाटतात. कोणा कोणाला तर रामजोशाची लावणी म्हटली म्हणजे ग्राम्य वाटते व कपाळाच्या आठ्या चढतात. आणि कांहींना तर या क्लिष्ट च वाटतात. पण याला काय इलाज ! जोशीबुवा ह्मणतात त्या प्रमाणें च ‘ कविता रस झडकरि मनांत यावा । हा पुण्याचा ठेवा ’ दुसरें काय ? सहृदयत्वाची खरेदीविक्री बाजारांत होत नाहीं.

असो. एके वेळीं आपण काशीयात्रेस जावें असें मनांत येऊन जोशीबुवानीं आपली ही इच्छा लोकांस दर्शविली. तो स्वराज्याचा, अबादानीचा काळ आणि त्यांत अशा गुणिजनाची मागणी. मग काय उणें. लगे च पंधरा वीस हजारांची परडी जागच्या जागीं जमली. परंतु जोशीबुवांना काशियात्रेचा योगायोग नव्हता. लवकर च दुखणें येऊन शकें १७३० मध्यें विभव संवत्सरीं चैत्र शुद्ध प्रतिपदेस जोशीबुवानीं पुण्यास च देह ठेविला[1]. रामजोशी तात्या काशिविश्वेश्वराच्या चरणाला अंतरले व महाराष्ट्र काशिविश्वेश्वराच्या वर्णनात्मक सुंदर लावणीला अंतरले.

अनंतफंदीनें ‘ आनंदवल्लीच्या तुऱ्या’च्या म्हणजे बाजीराव पेशव्यांच्या अधिकारप्राप्तीच्या प्रारंभाची हकीकत कवनांत गाइली आहे, त्याप्रमाणें या शेवटल्या पेशव्याच्या कारकीर्दीची शेवटची हकीकत ‘ प्रभाकर ’ ‘ नांवाच्या शाहिरानें गाइली आहे.

---

१ सुमारें वीस बावीस वर्षांपूर्वी सोलापूर येथें जोशीबुवांच्या घरचें दप्तर पाहण्यास गेलों असतां त्यांचे वंशज रा. श्रीपाद गोपाळ जोशी यानीं सांगितलेल्या हकीकतीवरून वरील मजकूर व जोशीबुवांचा मृत्युकाळ दिला आहे. छापील पुस्तकांत मृत्युकाळ १७३४ हा आढळतो.

'यशस्वी झाले श्रीमंत पहिले, सर्व लढायाला । आतां च आलें अपेश कोटून बाजीरायाला ॥' या पवाड्यांत शेवटच्या झटापटींत मराठ्यांचा झालेला पराभव वर्णन करून पुढें बाजीरावाची स्वतःची हकीकत सांगतांना प्रभाकर म्हणतो—

जे श्रीमंत सकुमार ते वनांतरीं भडकत फिरती ।
कळलें तिकडे भरदिवसास प्रभु कांट्यामधिं शिरती ॥
आपला घोडा आपण स्वहस्तें चुचकारून धरिती ।
खालीं पसरुन उपवस्त्र दिलगिरींत वर निद्रा करिती ॥
अस्तमानीं कधिं रात्रीं भात भक्षिती पाटाघरती ।
दर कुच दर मजलीस कृपेंतील सेवक अंतरती ॥
समस्त लष्कर दुःखित पाहुन श्रीमंत गहिंवरले ।
सद्गद झाला कंठ नेत्र दोन्ही पाण्यांनीं भरले ॥.......
तुमची आमची ही च भेट आतां सर्वांना सांगती ।
कृपालोभ परिपूर्ण करित जा, घ्या दर्शन मागुति ॥
ऐसें वच ऐकून शतावधि पायीं सेवक लागती ।
महाराज उपेक्षुन आम्हांस जाऊं नये ॥
दूर ढकलून शरणागतांस लावूं नये ।.......
प्राण असुन शरिरांत बुडालों वियोग लोटांत ॥
बरोबर येतो म्हणून घालति किती डोयी पोटांत ।
निराश जाणून झाली रडारड मराठी गोटांत ।
निर्दयानीं लांबविली पालखी पलटण कोटांत ॥
मातबर लोकांची ओझीं चालतात मोटांत ।
गरीब करी गुजराण एका जोटांत ॥
कुंकवावांचून कपाळ, मंगळसूत्रावांचून गळा ।
तसा सैन्यसमुदाय उदासित रंग दिसे आगळा ॥

पेशव्यांच्या शेवटच्या पुरुषाची ही शेवटची हकीकत फार च हृदयद्रावक आहे. ती वाचतांना अंतःकरण पिळून जातें; व मनाला मोठी उदासीनता वाटते आणि श्रीमंतीच्या ऐषआरामांत वाढलेल्या राजपुरुषांची ही खालावलेली स्थिति ऐकून साहजीकपणें च मन कालवून जातें व आमच्या कवींनां हीं असलीं वर्णनें करण्याची पाळी यावी याबद्दल वाईट वाटतें.

नारि घरोघर झुरझुक्यांतुन सजुन उभ्या शृंगारांत । गुलाल जरदा पल्ले दुतर्फा रंग रिचविति बहारांत । सलाम मुजरे सर्व राहिले राव रंगाच्या छंदांत । हास्यवदन मन हृदय शोभले शूर शिपाई वृंदांत ।.....हरिपंत तात्यानें उडविला रंग केशरी अनिवार । हास्यवदन राजेंद्र मुखावरि शेला लाविती वारंवार । पाटिल बोवानें शिबिरा नेउनि रंग केला जोरावर ॥

इत्यादि शब्दांनीं सवाई माधवरावांच्या रंगाचें सुंदर चित्र रंगवून महाराष्ट्राला ज्यानें दाखविलें त्याचें हें वरील चित्र पाहतां पाहतां या महाराष्ट्राचे डोळे पाण्याने भरून आले असतील व अजून हि येतील. प्रभाकराचा हा रंगाचा पवाडा ' दाखवी पवाडा गंगुहैबती गाउनी । महादेव गुणिराज फेंकितो तनन तान दरबारांत। प्रभाकरानें कवन फांकलें सहज सभोंवतें शहरांत ।' म्हणजे हा पवाडा भरल्या दरबारांत गाइला होता व पुणें शहरांत हा ज्याच्या त्याच्या तोंडीं जाहला होता. या रंगाप्रमाणें च सवाई माधवरावांचा जन्म, खर्ड्याची लढाई वगैरे अनेक विषयांवर प्रभाकरानें मोठीं रसभरित कवनें केलीं आहेत. पवाड्यांप्रमाणें च या कवीचीं पौराणिक, वर्णनात्मक व शृंगारिक अशीं कवनें हि फार हृदयंगम आहेत.

लक्ष्मी गर्वें निंदा बोलुनि झिडकारित पार्वती ।
आहे ठाउक पुरुषार्थ तुझा तुज प्रिय असो पशुपती ॥

हा फटका मोठा गमतीचा आहे. यांत लक्ष्मी आणि पार्वती या दोघी हि एकमेकीच्या पतींना नांवें ठेवून, उण्या शब्दांनीं उखाळ्या पाखाळ्या काढीत आहेत; व शेवटीं विष्णु आणि शंकर हे एक च होत: पार्वतीचा पालन करणारा आणि रमेचा ईश्वर हे मुळीं च भिन्न नव्हत: याकरतां हा केवळ विनोदी संवाद गमतीखातर बनविला आहे असें सांगून या दोघांस म्हणजे पार्वतीपरमेश्वरांस नमस्कार केला आहे. याप्रमाणें च ' अर्जुन मला प्राप्त व्हावा पती । देवी भाव. पाव वरुन भाव, तद्विस लाव म्हणे सुभद्रासती ' हा हि पौराणिक पवाडा बरा उतरला आहे. यांत पंतांच्या शब्दांची छाया चांगली नजरेस पडते. ' नक्षत्रनाथ नभीं उगवला ' ही याची लावणी फार उत्तम साधली आहे.

प्रभाकराचीं कवनें एकंदरीनें फारच रसाळ आहेत. त्यांच्यांत एक तऱ्हेची

गर्भश्रीमंती मुरलेली दिसते. त्यांच्या गोंडसपणानें मन तृप्त होतें. बैठकींत प्रभाकराचें कवन निघालें व म्हणणारा अभिनयकुशल असला म्हणजे मंडळींच्या कानांना दृष्टी येतें. व डोळ्यानां ऐकूं येऊ लागतें. आंधळ्या माणसाला तीं ऐकतांना त्यांतील शब्दार्थानें प्रत्यक्ष प्रसंग पाहिल्यासारखें होतें व गरीब भिकाऱ्यालाही क्षणभर श्रीमंतीचें ऐश्वर्य आपण भोगीत आहों असा भास होतो.

प्रभाकराचीं स्थल वर्णनेही मनाला एके तऱ्हेचा संतोष देतात. पुण्याच्या पर्वतीच्या वर्णनापासून तों

अखंड मन कामना सहज ती पुरविते प्राण्याची।
महा समर्थ घंटाळी पाहिली आज आपण ठाण्याची।

या ठाणें येथील श्रीघंटाळी देवीच्या वर्णनापर्यंत कोणतें हि कवन घेतलें तरी तें वाचीत असतां, त्या त्या स्थळाची सहज आठवण करून देतें. या स्थलवर्णनांपेक्षां इतर वर्णनें हि कांहीं कमी दर्जाचीं आहेत असें नाहीं. किंबहुना स्थलवर्णनापेक्षां तीं कांकणभर सरस आहेत.

'शोभति सर्व शृंगार। नेत्र अंगार। कुरळ भृंगार। नवनवती॥
हौशेनें झुकत चालणें चाल ठुमकत ही गती॥'

अशा विलासिनींचें नटणें, बघणें आणि सहजविलास, त्यांचीं अनुरागाचीं भांडणें आणि लोभममतेचे त्यांचे प्रेमकलह, प्रभाकरानें हे सर्व प्रकार वारंवार वर्णिले आहेत. मात्र एकादे वेळीं या मानिनींच्या खोट्या रुसव्यांत आणि त्यांच्या त्या प्रेमकलहांत

'सहजाचें बोलणें गोष्ट निकरावरती आली। सुंदरा मनांत थरकांपली।
कर जोडून विनंती करुन, चरणिं लागली॥'

अशी गत होते. आणि मग त्या बाईला नाकदुऱ्या काढतांना आणि रागावलेल्या पुरुषाची मनधरणी करतांना नकोसें होऊन जातें.

'करूं काय, जाहलें गाय, ! हाय !, कोणता उपाय, मज करमेना। अशी कशी हो कदर, करा वर नदर, सांगत्यें सदर, पसरत्ये पदर, राहवेना॥'

अशा विनवण्या प्रहरांचेप्रहर करण्याची पाळी येते; आणि पुढें तर 'झाली रात्र गजर दो प्रहरांचा वाजला। शनि चंद्र मंगळ माथ्यावरती आला। तुम्ही सर्वगुणसंपन्न प्राणप्रियकरा। छळुं नका अशी कुळवंताची लेकरा। जन्माची अक्षई झालें मी सांथिण। दोन्ही घरची मी

श्रीमंतीण ।' असें म्हणून पायां पडण्याची पाळी येते. आतां ही घडी पुन: कशी बसेल याची हुरहुर वाटून केव्हां 'खेळलें खेळ हर्षांत बहु बहारिचे । नेसले शालु उंच उंची प्रहरोप्रहरींचे । हारोंहारी फवारे उडत होते लहरांचे ।' अशा जुन्या आठवणी येऊं लागतात आणि डोळ्यांना पाणी हि येतें; आणि हीं अशा प्रेम, भय, आदर आणि शृंगार इत्यादि निरनिराळ्या विकारांनीं एका च वेळीं गजबजून गेलेल्या मनाचीं वर्णनें प्रभाकर फार हृदयंगम करतो.

अशा च एके वेळच्या मनाचें चित्र दादा वीरानें हि प्रभाकराच्या च धर्तीचें काढिलें आहे.

> जोडली प्रीत नको तोडूं सगुण माणसा । जिव झुरतो नवनवती आली रसा । तूं बाळपणींचा मित्र जिवाचा गडी । म्हणुनि प्रियकरा या मी पडलें झडी । अधिमधि सोडितां लागेन (वाहेन) कवण्या थडी । तुजवांचुनि या महापुरांत मी देशोधडी । सोडुं नको ही अशी उडवुन अघर वावडी ॥ इ०
>
> (दादा वीर).

अशा वेळीं अर्थात् कोणा हि प्रेमबद्ध पुरुषाला मायेचा आणि प्रेमाचा लोट येतो आणि त्या स्थितींत त्याला ती चिंतातुर तरुणी अधिक शोभायमान दिसूं लागते. क्षणभर त्याचें मन वेडावतें, तें तल्लीन हि होतें आणि त्या तिच्या स्वरूपाचें गोड चित्र पाहण्यांत तें वेधून जातें. आणि पारवा घुमावा त्या प्रमाणें त्या बाहुली पुढें तो घुमून व घोटाळून प्रियाराधन करूं लागतो आणि बागडूं लागतो. मग आपल्याशीं च त्या समोरच्या पुतळीला उद्देशून बच्याजी दिवटे ऊर्फ बचु फंदी हा कवि लिहितो त्याप्रमाणें त्याचें तें इष्काचें भुकेलें मन म्हणूं लागतें कीं,

> ' नवनवतिचा रंग तुझा, कटि पातळ भरजरी । चोळी हिरवी त्यावर दिसे साजिरी । ठुसुक ठेंगणी लहान दिसे तरुणपण खरखरी । जसा कीं गगनीं उगवला रवी ॥

आणि मनाची ही अशी स्थिति होऊन जाते. तिच्या विषयीं अव्याज प्रेम ती नसतेंच कुभांड कां करतें, ती खोटी च कां रुसते आणि एखाद दुसरा कठीण शब्द तोंडावाटे निघतांच ती मानिनी इतकी कष्टी कां

होते आणि जिला आनंदांत पाहून मनाला समाधान वाटावें तीच थोडी रागावली असतां व जरा घाबरून कष्टी झाली असतां आणि घामानें डबडबून तिच्या शरिराला कम्प सुटला असतां तीच इतकी मनोहर कां वाटते हें मानवी स्वभावांतले एक मोठे गूढ आहे. पण यांत गूढ तरी कशाचें ? हे सर्व ढंग ज्याप्रमाचें महादेव कवीश्वर म्हणे त्याप्रमाणें ही प्रीतीची लक्षणें आहेत,

गंगुहैबती व महादेव ही नांवे प्रभाकराच्या लावण्यांत नेहमीं येतात. गंगुहैबती, महादेव, व प्रभाकर हे तिघे एकाच फडांतले गाणारे होते व हे तिघेही लावण्या करीत (म्हणे कवी गंगुहैबती) (इ. प्र. लावण्या पृ. १६० ला. ९७ पहा. see also the next 58) यापैकीं गंगुहैबती हा महादेवाचा गुरु दिसतो (गंगुहैबती साथि जिवाचे । ज्या मानिती पुरे दैवाचे । गुरु वंदित महादेवाचे also पुणें शहर दक्षिणे-मधें बाळाईतख्त (p. 162, 62) वस्ताद गंगुहैबती तेथील रहिवाशी । महादेव गुणीराज गुणाचा राशी (पृ. १६४ ला. ८९) व तो गंगू ओम गाणारा असावा (गंगु हैबती आहे लौकिक जगभर गाण्याचा p. 194, 85 p. 199, 87)

> महादेव कवीश्वर म्हणे । हीं प्रीतिचीं लक्षणें, निर्मळ मन, धुतल्या-विणें । गुणिराज...गुणि भापणें । प्रीत होणें होतसे ।

आणि मग इतका वेळ मनगंगेला घातलेलें धीराचें धरण फुटून जाऊन

> पति समुद्र केवळ सखी सुंदर गौतमी । मिसळल्या मग आज स्नेह संगमी ।...

अर्थात् ही अवस्था प्राप्त झाल्यावर मग तेथें कवीच्या वर्णनाचें व मध्य-स्थीचें कारण च राहात नाही. अशा या वेळीं

> ' म्हणे पंत प्रभाकर समय निवुन चालला ।
> आम्हि जातों तुम्ही आतां इष्क करा आपुला । '

आणि मग प्रभाकर, दादा वीर, बचु फंदी, महादु सुतार हे वर उल्ले-खिलेले सर्व कवी आपआपले डफ घेऊन पडद्याआड होतात. त्यांचे डफ डोळ्यांपुढें असतात आणि त्यांच्या कवनांकडे कान लागलेले असतात तोंपर्यंत हे कोण व कुठले याची चौकशी करण्याचा मनाला विसर पडतो,

किंवा मनांत हि येत नाहीं. पण ते जरा दूर झाल्यावर या असल्या चौकशी आपल्या मनाला सुचूं लागतात. हे सर्व जण समकालीन असून एका च बैठकींत रमत असत. बचु फंदी हा अनंतफंदीचा कोणी हि आप्त नव्हता. याचें उपनांव दिवटे. हा मोठा विचित्र पुरुष होता. याला घरादाराची काळजी लवमात्र नसे. सारा वेळ तमाशे करावे, पोरे नाचवावे आणि मिळेल तें सुख साधून समाधानानें मोठ्या खुशालींत काळ घालवावा असा याचा क्रम होता. या सर्व मंडळींत प्रभाकर हा जरा प्रतिष्ठित दिसतो. प्रभाकर दातार हा मूळ हरणई—मुरूडचा राहणारा. याच्या कवनांत आलेल्या उल्लेखावरून याची घरची पहिली स्थिति फार गरीबीची असावी असें दिसतें. किंबहुना उत्तर वयांत मुंबई, ठाणें यांसारख्या शहरांत हि सटरफटर माणसांवर कवनें करून हा द्रव्याची याचना करी. यावरून च याची स्थिति केव्हां हि फारशी सुधारली असेल असें वाटत नाहीं. सवाईमाधवरावांचा भरलेला ऐश्वर्यसंपन्न दरबार पाहून ज्यानें त्यावर कवन करून म्हटलें, त्याला उत्तरवयांत ठाणें येथील कचेरीचें वर्णन करणें भाग पडावें; ज्यानें पेशव्यांचीं आणि त्यांच्या शिंदे, होळकर, गायकवाड, पटवर्धन इत्यादि सरदारांची वर्णनें आपल्या रसवंतीनें गाइलीं, त्याला मुंबईकडल्या पारशांचीं, सोनारांचीं आणि इतर अनेक लुंग्यासुंग्यांचीं वर्णनें करीत सुटण्याची पाळी यावी आणि वाग्देवीच्या गळ्याला दोरी बांधून दरवेशाच्या अस्वलीप्रमाणें तिला दारोदार नाचविणें भाग पडावें हें पाहून मनाला मोठा खेद वाटतो; आणि हें असें कां व्हावें याचें आश्चर्यहि वाटतें. कारण, कोंकणांतून घाटावर आल्यावर प्रभाकर हा प्रथम नाशकाजवळ गंगापुरास राहात असे. पुढें तर हा तेथून निघून प्रत्यक्ष पुण्यास येऊन राहिला होता. पुण्यांत खंडेराव रास्ते या उदार सरदाराच्या घरीं हा कारकुनीवर असे. या च वेळीं या रास्त्यांच्या घरीं पुढें प्रसिद्धीस आलेला बाळाजी नारायण नातू हा हि शागिर्द पेशांत होता. नोकरी सोडून हा कवनें करूं लागला. याची ख्याती हि चांगली वाढली; आणि सरदार पटवर्धन—गंगाधर शास्त्री—यांच्या घराण्याशी याचा शरीरसंबंध हि जडला. मग याच्या कवनांवरून दिसून येणारी आणि लोकवार्तेनें खरी ठरणारी ही वरील स्थिति कशी व कां आली याचा उलगडा होत नाहीं. असो; हा शके १७६९ मध्यें आपल्या

वयाच्या ७४ व्या वर्षी मृत्यु पावला. चित्पावन कोंकणस्थ ब्राह्मणांत जे थोडे कवि झाले त्यांत प्रभाकर हा वरच्यापैकीं दिसतो. एकंदर शाहीर मंडळींत तर हा फार वरच्या पायरीचा कवि आहे.

प्रभाकर हा उत्तर वयांत कर्जामुळें बेजार होऊन आपल्या कुटुंबाला व घराला अंतरला होता. व तें फेडण्याकरतां हा फार झटत होता असें दिसतें. गायकवाडांवरील आपल्या पवाड्याच्या शेवटीं हा म्हणतो " प्रभाकर कवी भ्रमर गुंतला पहा कर्जाच्या कमळांत। द्रव्य कृपेचा प्रकाश पडल्या सुटुन जाइल स्वकुळांत ॥ " (प्रभाकर लावण्या पृ. ८१)

ज्या चार दोन ब्राम्हणांनीं शाहिराचा धंदा उचलिला ते खेरीज करून, बाकीच्या शाहिरांत, म्हणजे ब्राम्हणेतर शाहिरांत, होनाजी हा फार गुणी मनुष्य होता. याला कवन करण्याचा नुसता सराव होता इतकें च नाहीं; तर याच्या वाणींत एक तऱ्हेचा प्रसाद होता. होनाजीच्या या कवनशक्तीचें एक कारण असें दिसतें कीं, तो व्यवसाय त्याच्या कुळांत पिढीजाद चालत आलेला होता. होनाजी हा जातीनें नंदगवळी. याच्या आजाचें नांव सातोप्पा, उपनांव शेलारखाने. ही मंडळी पुण्यास च राहात असे. सातोप्पाला पुत्र तिघे. वडील बाळा, मधला कुशाबा आणि धाकटा सयाजी. या तिघांत सर्वांत धाकटा जो सयाजी त्याचा मुलगा होनाजी. सातोप्पाचा थोरला मुलगा जो बाळा तो च ' बाळा बहिरू ' या नांवानें शाहीरमंडळींत प्रसिद्ध आहे. होनाजीच्या घराण्यांत तमासगिराचा धंदा पिढिजाद असल्यामुळें साहजीकपणें इतरांना कष्टसाध्य अशा पुष्कळ गोष्टी होनाजीला सहज साधून गेल्या. सातोप्पाची च धांटणी त्याचा मुलगा ' बाळा बहिरू' व नातु ' होनाजी ' या दोघांनीं उचलली, असें तमासगीर ह्मणतात. सातोप्पाचे पवाडे कोठें आढळले नाहींत. पण त्याच्या लावण्या मात्र कोठें कोठें आढळतात. याच्या कृष्णावरील लावणीपैकीं कांहीं चौक पुढें देतों:—

याची कृष्णावर एक लावणी आहे. यांत कृष्णाच्या उद्धट व बालिश खोड्यांनीं कंटाळून गोपवधू यशोदेकडे जाऊन सांगू लागल्या कीं:—

१ कोणी ह्मणतात सातोप्पा हा सासवडचा राहणारा. हा प्रथम ढोलकीवर भेदिक लावण्या करून ह्मणे. पुढे हा इतर लावण्या करूं लागला.

आंवरी, आंवरी, या श्रीरंगा । यशोदे गे माय । आवरी आवरी । आम्ही गौळणी बरवंटा । जातो मथुरेच्या हाटा । हा येऊन धरितो आमुच्या वाटा ॥ ...गवळण म्हणते ते वेळीं । कृष्ण सांवळा हरि वनमाळी । घरी कौटाळुन करी धुमाळी ॥ यमुने जळीं जातां श्रीरंग । चुंबितो वदना । केशा लावित मुटका नंग । करूं नये ते करितो बेढंग । हा मुकुंद कान्हा ॥ कौंसापाशीं सत्वर जाऊं । मथुरा नगरीं बांधुन नेऊं । शीघ्र गतीनें अबरू घेऊं । जिव पदकमळीं याच्या ठेऊं । दंड पडला जो तो देऊं । या मिळुन सर्वत्रा शिक्षा आपुल्या हस्तें लाऊं । कमळोद्भवनेत्रा । त्राहे त्राहे झाला जीऊ । या गोकुळक्षत्रा हा कंसारी । नंद खिलारी । यमुने तीरीं । धेनु चारी तो गाई ॥....ऐसी करणी करितो थोर । बाळाइत लहान चटोर[1]। तुजला दिसतो छोटा पोर । रात्रंदिस हा जिवास घोर ॥ करीं दोर बांधुन जरी ठेविसी । तरी कृष्ण नाटकी । ब्रह्मादिक वर्णिति उदासी । कळसूत्र-नाटकी । सांता गवळी नीत स्मरणासी । हरी गुणनाटकी ॥ इ०

सातापा[2] मागें सातापाचा मुलगा बाळा हा हि कवनें करी. कवनांत हा आपली निशाणी ' बाळा बहिरू ' अशी घालतो. बाळा बहिरू या जोड नांवांत बाळा हें कवीचें नांव आणि बहिरू हें कवनें ह्मणणाऱ्याचें नांव होय. बहिरू हा जातीचा रंगारी होता. तो बाळाची कवनें तमाशांत नेहमीं ह्मणे. बाळा बहिरूच्या लावण्या व पवाडे दोन्ही प्रसिद्ध आहेत. ' श्रीमंत महाराज सवाई रावसाहेब मोती दाणा । स्वप युक्तिनें राज्य राखिलें यशवंत फडणीस नाना ॥ हा नाना फडण-विसांवरचा बाळा बहिरूचा पवाडा सर्वांच्या माहितीचा आहे. या पवाड्यांतल्या भाषेप्रमाणें च बाळा बहिरूच्या लावण्यांची व इतर कवनांची भाषा हि सरस आहे.

' अरे प्राणसख्या ! राजसा ! तूं ये मजकडे । तुझ्या प्रीतीचें मला लावलें वेड॥
राजसा, राजअंबिरा, गुणि रे गुणवंता, । लुब्धले तुझ्या स्वरूपास लक्ष्मीकांता ॥

हें कवन तमासगीर मोठ्या मौजेनें ह्मणतात. यांत कोणी विरहिणी स्त्री प्रेमानें वेडी होऊन आपल्या प्रियकराच्या आठवणी काढीत आहे. अशी कल्पना कवीनें केली आहे. ही विरहिणी ह्मणते:--

---

१ बाळाइतला हा नट चोर (पाठभेद)

२ सातापाची समाधी पुणें येथें संगमाजवळ एका घाटावर आहे; व समाधीवर पिंडी आहे. यास शांतलिंग असें म्हणतात; व येथें श्रावण महिन्यांत सोमवारीं पुष्कळ संप्रदायी गवळी येऊन हजीरी देतात.

तूं कांहीतरी बा केलिस करणी । क्षणक्षणा आठवते तुझे गुण अंतःकरणीं ॥ जसी पिंजऱ्यांतली मैना पोपटस्मरणी ॥ नवें नित्य भजुन त्यासाठीं लागली झुरणी । पाहून इंदुशी सिंधुला आली भरणी । मी तसा देह अर्पिला स्वामिच्या चरणीं॥... जाई चुकुन तान्हुलें बाळ, गुणी रे गुणवंत । रडुरडुन माउली करी आकांत । चुके हरणी पाडसा, धुंडि वनाचा प्रांत । तीं उडुन जाय पक्षिणी आकाशपंथ । पिलांसाटीं खोप्यांत तिचा जिव गुंतत । असे लक्ष लागलें चरणीं मोहिलें चित्त । ऐकुन शब्द तुझासा अवाचित । तोंडाचा घास तोंडांत येते धांवत....तुं आलख म्हणऊन फिरसी आळोआळीं । तुज मागें होईन गोंसाविण पसरीन झोळी । तूं प्रवासी तरी वाहीन डोंगरची मोळी । परि तुझी प्रीत न तोडिन कोणे काळीं ॥ तुं नेत्र मी बाहुली । तूं वृक्ष मी साउली । अर्पिला देह मी पाउलीं ॥ मी कुडी संख्या तूं प्राण । तूं चिद्रत्नाची खाण । प्रीत तुझी अशी तव जाण ॥ ... ... ह्मणे कवि बाळा बहिरू । मनीं नको गड्या संशय धरू । नको संगतिचा शेवट करू ॥ हें गडे, सत्य वचन तूं मान । गड्या तुझ्या गळ्याचीं आण । होईना कधी बेइमान ॥......इ.

मातापित्याची हातोटी जशी बाळानें उचलली, तशी बाळाची हातोटी त्याचा पुतण्या होनाजी यानें उचलली. कवनांत होनाजी आपणाला 'होनाजी बाळा' असें ह्मणतो. यांत आलेल्या 'बाळा' या नांवाचा होनाजीचा चुलता 'बाळा' याच्याशीं कांहीं संबंध नाहीं. होनाजीचा 'बाळा' हा जातीचा शिंपी. याचें नांव बाळा करंजकर. होनाजीनें लावणी रचावी आणि ती बाळानें ह्मणावी. या दुकलीची बैठक नेहमीं एके ठिकाणीं असल्यामुळें लोक यांच्या फडाला 'होनाजी बाळा'चा फड असें ह्मणूं लागले; व मग लोकांनीं ठेविलेलें हें नांव होनाजी हि स्वतः आपणास लावूं लागला. एकंदर तमासगीर मंडळींत लावणी रचणाराचे नांवापुढें ती गाणाराचें नांव लावावें असा प्रचात च पडून गेला होता. साधारण व्यवहारांत कोणी हि आपल्या नांवापुढें आपल्या बापाचें नांव लावितो. किंवा गुरुशिष्यांमध्यें शिष्य हा प्रायः आपल्या नांवापुढें आपल्या गुरूचें नांव लावितो. त्याचप्रमाणें तमासगिरांत शाहिराचे नांवापुढें कवनें म्हणणाऱ्याचें नांव लावण्याची चाल पडली; आणि या च चालीला अनुसरून होनाजीच्या कवनांत 'होनाजी बाळ' असें

१ होनाजी बाळाकृत लावण्या पृ. ७.

नांव येऊं लागलें व त्या कवनांना लोक होनाजी बाळाचें कवन असें म्हणूं लागले.[1]

होनाजीची विद्वत्ता किती होती हें कांहीं कळत नाहीं. पण त्यानें रचिलेल्या कवनांवरून असें दिसतें कीं, त्याचा संस्कृत भाषेशीं साधारणपणें बरा च परिचय असावा. जुन्या मराठी कवींच्या कृतीशीं तर त्याचा चांगला च परिचय होता. पुराणांतलीं पौराणिक आख्यानें गातानां मुक्तेश्वराच्या आणि श्रीधराच्या वर्णनांतल्या उत्तम कल्पना हा आपल्या कवनांत जवळ जवळ त्यांच्या च शब्दानें उठवून देतो. पौराणिक आख्यानांवर आणि अनेक देवतांच्या चरित्रावर होनाजीनें लावण्या केल्या आहेत. पण त्या सर्वांत या गवळी जातीच्या शाहिरानें, सर्व गवळ्यांचा नायक जो श्रीकृष्ण गोपाल त्याचीं गाईलेलीं चरित्रें फार च सुंदर वठलीं आहेत. 'राधे हा मुकुंद उचलुनि कडिये घेई घेई' ही अगदीं बाळपणची आणि 'मुकुंद यमुने थडी थडी । खेळतसे मिळवुन गडी' ही लहानपणची, तशी च 'श्रीरंगा कमलकांता हरी पदरातें सोड ।' किंवा

> राधा हरिला पुसती, नेत्र विलसती, लाल भासती, उघड दिसती, दृष्ट घुर्मिली ।
> सांगा मजला श्रीपती काल तुम्ही रात्र कोठें क्रमिली' ॥

ही जरा जाणतेपणांतली, या सर्व लावण्या मोठ्या ठसकेदार आहेत. श्रीकृष्णाशिवाय, श्रीगणपती, श्रीमार्तंड, श्रीविठ्ठल, श्रीशंकर इत्यादि अनेक देवतांवर रचिलेलीं कवनें हि मधुर आहेत. श्रीशंकरावरील

> श्रीविश्वनाथ पशुपती, अखिल सुरपती, भवानीपती,
> भवनाशक मूर्ती ॥ हें लिंगरूप मृत्युंजय अगाध कीर्ती ॥

---

१ असें सांगतात कीं साताप्पा, होनाजी वगैरे मंडळी ही जातीनें नंद गवळी होत व यांचा पेशव्यांकडे घरचा जिन्हाळ्याचा असे. एके वेळीं होनाजीची आई ही श्रीमंत माधवरावसाहेब पेशव्यानां दिवाळींत दिवा ओवाळाला गेली होती तेव्हां श्रीमंतानीं ओंजळभर मोहरा तिच्या ओंवळणींत टाकल्या. तेव्हां गवळणीनें म्हटलें 'या मोहरा कायमच्या नव्हेत. या संपून जातील. माझ्या गाईंची खिल्लारें आणि लाडकीं वासरें चरण्यासाठीं मला माळ जमीन द्यावी.' हें ऐकून त्या सर्वांचें पालन पोषण करणाऱ्या प्रेमळ धन्यानें म्हटलें 'हा तुमचे हातांतला ओवाळणीचा दिवा घेऊन तुह्मी डोंगराच्या सोंडेवरून जावें व दिवा मालवेपर्यंत तुम्ही जितक्या जाल तितकी जमीन तुह्मांस वंशपरंपरेनें द्यावी.' बाईही तडक निघाली व हातीं जळतां दिवा घेऊन जितकी जमीन ती चालली तितकी जमीन तिला श्रीमंतानीं इनाम करून दिली.

या वर्णनात्मक लावणीपेक्षां

" श्रीभाळलोचना, नागभूषणा, निळग्रीवा पशूपती ॥ मुगुटीं जटेंत कोठुन दिसती ललनेची आकृती ॥ " ही लावणी जरा चातुर्य खर्चून रंगविली आहे. या लावणींत कोणी 'लावण्यवती गोजरी' आपल्या पतीच्या मस्तकावर बसलेली पाहून 'नेटकी पद्मीण वनिता सुंदर केवळ बिंबाधरी । न सांगता मजप्रती वाटतें तूं च ठेविली शिरीं....कां हो चोरितां मला दक्षक्रतुदलना सांगा तरी' असा प्रश्न थोड्या मत्सरभावानें गिरजेनें शंकराला केला आहे; व यावर थोडे वकीली शब्दानें शंकरानें उत्तर दिलें आहे कीं:—

> शिरीं अपूर्व वाहतसे गंगाजळ, निर्मळ, सुंदरे !
> जळावरिल तें कमळ; नव्हे मुख पहा तें न्याहाळुन गे बरें ॥
> कमळांतिल मकरंद सेविती मिळिंद प्राणेश्वरे ।
> ह्मणुन सांवळें तेज तुला दिसतें हिमनगकुमरे ।
> नेत्र नव्हेत, ते मीन तळपती जिवनामाधें येकसरे ।
> नव्हे भोंवया सलीललहरा उदकाच्या प्रियकरे ॥
> रत्नमाणिकें नव्हेत, जळावर ते तरंग उठती । इ. इ.

देवतांच्या प्रमाणें च पंढरपूर, जेजुरी वगैरे स्थलांच्या वर्णनपर लावण्या हि फार नमुनेदार आहेत. होनाजीच्या लावण्यांत श्रृंगार फार आहे. कित्येक ठिकाणीं तर त्याचा अतिरेकही झाला आहे. पण याचा अर्थ होनाजी—किंबहुना आमचे सर्व शाहिर—हे नीतिप्रिय नसून व त्यांना नितिमत्तेची कल्पनाही नव्हती असा मुळींच नाहीं. भर्तृहरीसारख्यानीं श्रृंगारशतक रचलें हें खरें. पण त्यानीं आपल्या पसंतीची चाचणी नितिशतकांत व वैराग्यशतकांत दाखविली. तशीच होनाजीनें श्रोत्यांचें मन रिझवण्याकरतां विनोदानें श्रृंगाराचा जरी अतिरेक केला तरी तो बैठकीतल्या मजे पुरताच होय. होळीवरची कवनें होळीवर च म्हणून जाळून टाकावी. ती देवघरांत न्यावयाची नाहींत. तेथील काव्यें अगदीं निराळीं. त्याच प्रमाणें एकंदर स्त्रियांनीं कसें वागावें याबद्दलही या शाहिरांचें उपदेश अगदीं भिन्न असून ते फार वरच्या दर्जाचे आहेत. होनाजीच्या मतें चांगली स्त्री ती कीं जी:—

दास्य सासु सासऱ्याचें मग पतिसेवा त्यावरी । मर्जी माफक विनोद, एकांतीं केवल रंभेपरी । सुरतानंदीं मन रिझवुन पतिचे पाय स्वकरें चुरी । यथानुकुल धर्म वासना, संतोष सदा अंतरी । ज्या गोष्टी प्रिय स्वामिस त्याच गोष्टि साक्षेपें करीं । चाल—भोजन समयीं पंचप्राण अति पतिचें भोजनीं । याच परीं स्नेह मंडित अशि हे शुभ सूचक कामिनी । पति सहित निर्दोष. वास वैकुंठीं याच साधनीं । देह स्वामी कारणीं झिजावा हेत हृद यामधीं । होनाजी बाळ ह्मणे हेच स्त्रियांचे तीर्थाटण विधी ॥ ”

होनाजी हा पेशव्यांच्या अन्नाचा ऋणी होता. त्यानें त्या आपल्या अन्नदात्यांचें व त्यांच्या त्या राजधानीचें वर्णन हि इतर क्षेत्रवर्णनांप्रमाणेंच मनापासून प्रेमळ केलें आहे.

श्रीमंतांचें तक्त पुणें खुपवक्त नमुना बाई ।
चल पाहूं कन्हय्या, राव राजेंद्र सवाई ॥
अपूर्व महाल मंदिर, उंच गोपुर, हा शहर कैसी ।
पुण्यवंत नगरी दिसे द्वारका जैशी ॥

होनाजी लावण्या पृ. १८५ ला. १४२ वी.

हें त्या शहराचें, आणि

जरद्या घोड्यावर स्वार शिपाई सरदार तो छेलछबेला ।
मस्तकीं फुलाचा तुरा, शिपाई सुरा, इष्कि रंगेला ।
पौर्णिमेस तारांगणीं जसा गगनीं चंद्र उदेला ।
हे भगवंताचे लाल, सदा खुशियाल, न्यूनता नाहीं ॥
चल पाहूं कन्हया राव राजेंद्र सवाई ॥

होनाजी लावणी पृ. १८६ ला. १४२

हें त्या शहराच्या मुख्य सरदाराचें वर्णन कोणाचा अंतरात्मा गार करणार नाहीं ? या काळीं सर्वभर आबादानी होती; आणि रंगविलासांना ऊत येऊन बसला होता. आठ महिने सर्व देशभर स्वाऱ्या शिकाऱ्या कराव्या, आपल्या देहाची आणि त्यांतील रक्ताची पर्वा न बाळगितां मुलुखगिरीचे कष्ट करावे, आणि चार महिने परत देशीं येऊन विश्रांति घ्यावी; चातुर्मास घरीं असतांना सणवार सुखानें आणि थाटानें करावे व आंगत पंगत करून जेवावें, आपण लढलो कसे, हल्ले चढवले कसे या इष्टमित्रांना गोष्टी सांगाव्या, आणि जिवावरच्या प्रसंगांची तिखट मीठ लावून वर्णनें करावीं हा नित्यक्रम होऊन राहिला होता. या प्रमाणें ते

चार महिने, ते विश्रांतिचे दिवस सुखांत आणि नानातऱ्हेच्या ऐष आरामांत व इष्कांत घालवतां घालवतां पावसाळा सरून दसऱ्याचा दिवस आला म्हणजे चार महिने कुरणांत चारून तयार केलेले घोडे महाराष्ट्रभर सर्व मराठे हौसेनें श्रृंगारीत. व त्या दिवशीं चौदा रत्नांतलें एक रत्न म्हणून त्यांची पूजा करीत व आपल्या बरोबरीचें पक्वान्नाचें पान वाढून आपल्या घोड्याला मोठ्या प्रेमानें जेऊं घालीत. त्या दिवशीं संध्याकाळच्या समारंभाला जाण्यासाठीं आपला घोडा मोठ्या हौसेनें ते सजवीत. तो त्यांना प्राणापेक्षांही प्यार असे. आपल्या लाडक्या मुलामुलीं प्रमाणें च त्याच्या आंगावरही ते तऱ्हेतऱ्हेचे दागिने घालीत. माहेरवासणींच्या केसांप्रमाणें च घोड्याच्या आयाळांच्या ते थाटाच्या चोट्या किंवा वेण्या विणीत. आणि असा श्रृंगारलेला घोडा पाहून त्याच्या पुठ्यावरुन हात फिरवताना त्यानां कौतुक आणि अभिमान वाटे.

> घोडा सारंग गुज्राती । जिनावर भरगची कलाबतुचे जडले हिरामित्याचे पाणी । कलगी सूर्यपान मुलतानी । गळ्यांत ताइत्या पेट्या, अकबरी मोहोरा, पायीं तोरड्या तुरानी । हौसेनें केला थाट पठाणी । अश्वावर स्वार झाले राव राजेंद्र निघाले हिंदुस्थानी ।। (सगन भाऊ)

असें शाहीर गातो.

मराठ्यांना आपल्या घोड्यासंबंधी वाटत असलेल्या विलक्षण प्रेमाबद्दल तत्कालीन इंग्रजांना आश्चर्य व कौतुक वाटे. घोडा दाहा रुपयांचा असो किंवा हजार रुपयांचा असो; त्याचे चोज व शृंगार करण्यांत मराठा स्वार गढलेला असे. अनुकूलता असेल तो घोड्याच्या गळ्यांत पुतळ्यांच्या माळा, वाळे व इतर शृंगार घाली; लगाम व अनीन, जीन, जेरबंद वगैरे थाटाचा करी; पण ज्याची ऐपत एवढी नसेल तो निदान आयाळाच्या केसांच्या वेण्या करून व कपाळावर रंगीबेरंगी बटीची गोंडेवणी लोंबत ठेऊन घोड्याची शोभा वाढविण्यास कसर करीत नसे. पण त्याच्या प्रेमाची मर्यादा या बाह्य थाटावरच संपत नसून तिचा ठाव घेण्यास आपणास या स्वाराच्या अंतःकरणांत शिरलें पाहिजे. त्याला आपला घोडा जिवापेक्षांही प्यारा वाटे. त्याची सुश्रूषा करण्यासाठीं एक स्वतंत्र पोरगा स्वारींत प्रत्येक स्वार घेत असे. तरी तो त्यांच्यावर विसंबून

न राहतां त्याला चंदी, वैरण, पाणी, खरारा वेळच्या वेळीं मिळत आहे किंवा नाहीं हें पाहण्याविषयीं तो फार दक्षता ठेवी. इतकेंही असून घोड्यावरून खाली उतरतांच त्याच्या पुठ्यावर थाप मारून, त्यास गोंजारून, त्याचें सारें अंग मनगटापासून कोपरापर्यंत साऱ्या हातानें जोरजोरानें रगडल्यावांचून व त्याचे पाय मागें व पुढें ओढून सांधे मोकळे केल्यावांचून मराठी स्वारास चैनच पडत नसे. सारांश मराठ्यांचे घोडे तेजस्वी, तयार व चलाख असून धन्याच्या प्रेमळ वर्तनाचा त्यांच्यावर परिणाम झालेला दिसे. तत्कालीन एक इंग्रज गृहस्थ लिहितो ' घोडा बाळगावा मराठ्यानेंच. त्यानें तो जें कौतुक करतो, त्याचें वर्णन करतां पुरवत नाहीं; पण एवढें खरें कीं इंग्रजी सैन्यांत घोड्यास रोज चार साडेचार शेर चंदी असून त्यापेक्षां शेर दीडशेर चंदीवरच मराठ्यांचे घोडे जास्त तयार आहेत ! '

पूर्वीं घोड्यांच्या मोठमोठ्या पागा जागजागीं असत; व शिवाय कुरणांत यथेच्छ चरण्यासाठीं मोकाट सोडलेलीं शिंगरें पुष्कळ असत; त्यांपैकीं नीट देखणीं शिंगरें निवडून, त्यांना ' वजवण्याचें, ' सजविण्याचें ' व चोट्या (आयाळाच्या केसांच्या वेण्या) विणून, तंग तोबऱ्याची तयारी करण्याचें कामांत बायका लक्ष घालीत असत. ' परशराम ' कवीनें केलेल्या एका कवनांत एक वीरपत्नी आपल्या स्वामीची महती सांगतांना ह्मणते—

मादवान सिंगर पागा चरायास बनल्या, पत्र पाठवुन त्या स्वामिनीं शहरासि आणल्या ॥ त्यांत छाट केल्या, नीट देखण्या ज्याना मी चुणल्या ॥ आधीं वजवुन सजविल्या हौसेन मग चोट्या विणल्या ॥ तंग तोबरे जीन खोगरे नांवनिशी गिणल्या ॥ बारगिर पोरगे ठेवितां गोष्टी गुजगुजल्या ॥ हाती उंट पालख्या नालख्या आबराने चिनल्या ॥ शिलकिस केले तऱ्हेतऱ्हेचे वस्ता नव्या नवल्या ॥ दलबादल अलिज डेरे । नाही फरासखाने सारे । मखमाली बिच्छुने न्यारे ॥ चा० ॥ सरमजाम कुलतमाम केली तयारी जायाची ॥ कोण सख्याला अजी वर्जी कटीण मर्जी रायाची ॥ नलगे० ॥

पहाटे बिनीवाल्याचा नगारा कानीं पडतांच खडबडून जागीं आलेलीं व शत्रूच्या मुलखांतून जाणाऱ्या सैन्यांत असलेली एक वीरपत्नी आपल्या पतीस जागे करतांना ह्मणते—

करून मग्नं जिनबंदी सख्या पुढें स्वतांच बिनिवाले सरले । सरंजामि सरकारि एकांडे ठळक ठळक मागें उरले ॥ रंव पडली पहा उंट तटें किती सौदागर देशावरले । हाका आरोळया देति भयंकर मार्ग चुकुन डोंगरि शिरले ॥ कठिण घांट आज ह्मणुन मुळीं अर्धे फकीर आणिक ढाले फिरले । अजुन आपुण निद्रिस्त तशामधि होति मुकाम फारच दुरले ॥ चाल० ॥ पहाटची झोंप अति गोड केवळ शरकरा ॥ उठुं नये वाटतें खरेंच किंहो प्रियकरा ॥ सुखरूप शयन मजलिस गेल्यावर करा चा० ॥ सगुण गुणगंभिरा तुला कशी दुपारचिर सोसेल कहाली ॥ १ ॥ चपळ पंच कल्याण निळे एक एक सुरेख घोडे दिसती । उचार दाण्यासाठीं हुजुरच्या कुमेद नर माद्या हींसती ॥ दुध खिरी शिंगरें पिती सुरु अपेट जे जे वळु असती । चारजामे जिन ठेउन अंधारी देउन गर्दी बळकट कसती ॥ उमेदवारी जिवट गोह्रो कांहीं तयांत कुणी ब्राह्मण असती । सर्व कर्म सारून अगोधर ऐन्हापासुन रोखुन बसती ॥ चा० ॥ जाहाले रथारूढ नभांत, नारायण ॥ लागलें काल कडकडीत उत्तरायण ॥ कुउवर तरी करूं आजवपारायण ॥ चा० निबीड अरण्यामधीं अशिकशी निचित पणची घडि वाहली ॥ ३ ॥

(हा उतारा प्रभाकर कवीची कविता सध्या छापण्याचें काम चालूं आहे त्यांतून घेतला आहे.)

स्वराज्याचा गोड वारा सर्वभर वाहत होता. धनधान्याची समृद्धी होती. संतोष समाधानाचे दिवे उजळून जाऊन प्रकाशत होते. व दारिद्र्याचा–विवंचनेचा घोर अंधेर पार नाहिंसा झाला होता.

अशा सुखविश्रांतीच्या दिवसांत, अशा संपन्नतेच्या काळांत शृंगारिक कवनांची बुज केवढी रहात असेल व ख्यालीखुशालीच्या वर्णनांवर कशा उड्या पडत असतील हें सहज ताडतां येईल. अशा काळांत, आपलीं ममतेंतलीं व लोभांतलीं माणसें पुनः दसरा करून मुलुखगिरीवर जाण्याची तयारी करूं लागलीं, म्हणजे मागें रहाणारांना काय वाटत असेल यांचीं वर्णनें अनेक शाहिरांनीं गाइलीं आहेत. अशा च एका प्रसंगीं होनाजी म्हणतो—

'गांवा जातो, प्राणविसावा, राहवा दोन गोष्टी सांगुन ।
पसरा पदर मजसाठीं सख्यांनो, द्या येवढें त्याला मागुन ॥ ध्रु० ॥
हातिच्या हत्यारा शिवायासाठीं बेतुन अकारल्या ।
तंग, तोबरे, रजामे, जीन, घर, शृंगारल्या ।
जामदारखान्यांत खजिना द्रव्याच्या पेट्या भरल्या ।
दोन सलीते सहित कतार त्या उंटाच्या तयारल्या ।

घर मंडळी सह वर्तमान अवघ्या फौजा येकसरस्या ।
पहिल्यानेंच कुच करून साजणी मुकामास जाती दुरस्या ॥
.... चार दिवस ... ... फाल्गुन ।
गांव जातो प्राणविसावा, राहवा दोन गोष्टी सांगून ॥

या अशा विनवण्या कैक शिपाईगड्यांना कैकजणींनीं त्या काळीं खचित केल्या असतील. पण ते शिपाईगडी हाडाचे खरे मर्दमराठे होते. अशा बाइलबुद्धीला ते थोडी च भीक घालणार ! ! असली बायकी भीड शिवाजीनें आपल्या प्रत्यक्ष आईची देखील मानिली नाहीं मग त्याचे च फर्जंदजादे आणि शिलेदार आपल्या बाइलेची कितपत ऐकणार ! ! यावर सरदारांच्या तर्फेचें उत्तरः—

आम्ही प्रलयंगता, तुझी ग बुध नाहीं कामाची ।
आलीं धन्याचीं पत्रें आम्हांला जलदी जाण्याची ॥ धृ० ॥

या लष्करची सुख साजणी नये ग सांगाया । आहे धन्याची दया आम्हांवर कृपेची छाया । उठुन ताजीम देती, ठाव पंगतिचा जेवाया । पोऱ्या खिजमतगार कोतवाल घोडा बसाया ॥

स्वारि जपुन चाले । नउशे रंगीत भाले । बीटे पटेवाले । हत्ती बीनीवर चाले । नौबद कडाक्याची । नामजाद शिपाई पुढें जिलिब गारद्याची ॥ आम्ही प्रलयंगता० ॥
कर्नाटकच्या स्वारीस होतो श्रीमंतावरोबर । रणसंग्रामीं झटुन केलि तलवार ।
ढिगांतुन फटके आम्ही शिपाई रणशूर । झाडिमधें पिटुन घातला हैदर ॥
पाहुन मनीं चटका । म्हणति त्याला हटका । शिरपाव द्या, द्या जरीपटका ।
चवरी, अबदागीरी, बक्षिस कंठि मोत्याची । आवंदाची बोल येक पालखिची ॥
आम्ही प्रलयंगता० ॥

पूर्वीपासून नक्षा चालत आला वडिलांचा । आणीबाणीच्या वेळीं विडा उचलिला फौजेचा ॥ कटुन मरावें हा असा धर्म क्षत्रीयाचा ॥ कसें 'रहा' म्हणतिस घरीं डाग लागेल जन्माचा ॥ इ. इ.

(होनाजी बाळ पृ. १६६ लावणी १३२)

असें उत्तर देऊन तो शूरमर्द मुलुखगिरीवर स्वारीस गेला म्हणजे त्याच्या घरच्या माणसानां सहाजीकच उत्कंठा लागे. चार दिवस अधिक उणें झाले म्हणजे त्यांच्या मनाचे डोळे तिकडे लागत. अशा वेळी वैरी चिंतत नाहीं तें मन चिंतितें आणि मग तिकडचें पत्र आलें, आणि एखादे दिवशी शुभ शकून झाला म्हणजे चिंतातुर झाले-

त्या मनावर आशेचा लोंढा येतो, आणि मग लज्जेचे धरण फोडून मैत्रिणींजवळ च मन बोलूं लागतें. तें म्हणतें:—

वाम नेत्र आज सखे लवूं लागला। उगवला दिवस बाई आज चांगला। माडिच्या ग सज्यावरी काग बोलतो। हाच शकुन साक्ष पती मार्ग चालतो। डावी बाही फुरफुरे पति-भेट, ती । क्षणोक्षणीं कंचुकिची गांठ सुटती। याचे गुण आठवूं किति खंति वाटती। पतिचे स्मरण होतां डोळां आश्रु लोटती। हार पाचुचा ग बाई बिनमोल तो। केवड्याच्या बनी ग जसा नाग डोलतो। याचे विण उपचार सर्व त्यागिला। प्रवासांत त्या कोण म्हणेल ? 'शिणलां' 'भागलां'॥

अशा आवडीनें लढाईवर जाणाऱ्या शिपाई गड्यांची मात ऐकून कोणा हि मराठ्याचें मन प्रसन्न होईल व हीं गाणीं ऐकून गाणाऱ्या शाहिराला कोणी हि आपल्या हातांतलें सोन्याचें कडें सहज बक्षिस देईल. होनाजीनें सवाईमाधवरावांची कारकीर्द चांगली पाहिली होती. त्यानंतर श्रीमंत बाजीरावसाहेबांची हयात हि यानें पाहिली. होनाजीच्या फडांत गाणारे फार कसबी होते. एकेक जण तमाशाच्या बैठकींत गाऊं लागला म्हणजे असे सूर काढी कीं ते ऐकणारे थक्क होऊन जात. टीपेचा सूर इतका सारखा लांबवीत आणि तान अशी घेत कीं ती ऐकून आतां या गाणाऱ्या पोराच्या कंठाच्या शिरा फाटून जातील कीं काय, असें ऐकणारास वाटत असे. होनाजीच्या फडाची ही कर्तबगारी पाहून व होनाजीची करामत ऐकून एके वेळीं श्रीमंत बाजीरावसाहेबांनीं त्यास असें म्हटलें कीं गवई रागदारीचे सूर काढतात तसे तुम्हांस बैठकीच्या लावण्यांत काढतां येतील कीं नाही ? आपल्या धन्याची ही इच्छा ऐकून तसा यत्न होनाजीनें सुरू केला; व नव्या नव्या थाटाच्या लावण्या रचून, त्यांत निरनिराळ्या रागाचे सुर, त्या हौशी धन्यास व आपल्या देशास त्यानें गाऊन दाखविले. या कामगिरीबद्दल त्या वेळेस होनाजीची किती संभावना झाली असेल हें एक त्याचें तो च जाणे.[1] पण पुढें शिमग्याचे

---

१ होनाजीचा आणि त्रिंबकजी डेंगळ्याचा मोठा लोभ होता. होनाजीची बैठक डेंगळ्यांच्या वाड्यांत नेहमीं असे; व तेथें च एका खोलींत होनाजीनें आपल्यास मिळालेल्या नानाविध बक्षिसांच्या पेट्या आणि आपलीं वाद्यें ठेविलीं होतीं. परंतु पुढें त्रिंबकजीवर आलेल्या किटाळांत त्रिंबकजीच्या दौलतीची राखरांगोळी झाली, व त्यांत च होनाजीच्या दौलतखान्याचा हि निकाल उडाला.

सणांत पांच दिवस शनवारच्या वाड्यापुढें हजीरी लावण्याबद्दल होनाजीस कायमचीं सुपारी मिळाली. याबद्दल त्यास सालोसाल बिदागी दाखल तीनशें रुपये मिळत असत.

होनाजीचे सर्व कवनांत त्यानें रचिलेली प्रभातकाळची भूपाळी ही फार प्रसिद्ध आहे.

> घनःश्याम सुंदरा श्रीधरा, अरुणोदय झाला ।
> उठि लौकर वनमाळीं । उदयाचळी मित्र आला ॥

ही गोड भूपाळी आज शेंसव्वाशें वर्षे महाराष्ट्राच्या मनाला आनंद देत आहे. पहांटेच्या प्रहरीं कावळा कोकावला तरी हि तो आवाज गोड लागतो; मग ही असली सुंदर भूपाळी अरुणोदयाचे वेळीं ऐकून प्रत्येकाला आनंद वाटेल यांत नवल काय? गाणारे तर गोड आलाप घेऊन सुस्वर कंठानें ती गातात च; पण वृद्ध स्त्रिया हि ही गोड लावणीं सडा सारवण करीत असतां प्रेमानें म्हणतात. इतकी ही सर्वांच्या परिचयाची आहे. होनाजी कधीं मेला हें बरोबर कळत नाहीं. पण त्यानें अव्वल इंग्रजी पाहिली असावी असें वाटतें. त्याचा शेवट फार वाईट रीतीनें झाला असें याचें चरित्रकार रा. रा. शालिग्राम हे लिहितात. एके भाद्रपद कृष्ण त्रयोदशीचे दिवशीं होनाजी हा एकटा च घरीं असतां, कोणी लोक येऊन त्यांनीं त्यास वानवडीकडे बोलावून नेलें; आणि तिकडे वानवडीच्या बाजूला रानांत आणखी कांहीं मारेकरी जमवून, त्यांनीं होनाजीस मरेमरेतों मारलें; व शेवटीं निवडुंगांत ढकलून दिलें. नंतर प्रहर रात्र उलटल्यावर त्यास तेथून उचलून शहरांत आणून टाकिलें! त्या टाकल्या जागेवरून उचलून लोकांनीं त्यास त्याच्या घरीं नेऊन पोहचता केला. पण तो इतका हैराण झाला होता कीं त्या च दिवशीं तो मरण पावला.

बाळा होनाजी वगैरे शाहिर मंडळी झाडुन सारी गवळ्यांच्या फडांतली होती. या फडाची आणि रावळाच्या फडाची नेहमीं चुरस असे. ‘ गवळ्या गाणार ’ व ‘ रावळा चा गाणार ’ असें ते एकमेकास म्हणत. या रावळाचे नांव सिदु रावळ या पुरुषाचें नांवावरून पडलेलें दिसतें. पण यांची परंपरा नागेश नांवाच्या इसमापासून सुरु झाली.

१ नागेश २ आदिनाथ ३ गोविंदनाथ ४ सिद्धनाथ उर्फ सिदु रावळ ५ सगनभाऊ अशी परंपरा आढळते.' नांवा वरुनच सिदु राऊळ हा नाथ संप्रदायी होता असें दिसतें. 'लाडक्या वाणी मुका घ्यावा । मज क्षणोक्षणीं द्यावा । हाच मज विसावा ॥ बाळपणिंची । प्रीत रसाची जीव कुरबाण करावा । मनि आनंद भरावा ' या कवनाचे शेवटीं 'नाथ रावळ सिद्ध ' गुण गाती । सगनभाऊ रिझवावा ' असा याचा उल्लेख आहे. या सिदुरावळाचीं कवनें एके वेळीं फार प्रसिद्ध होतीं व तीं गाण्यास व ऐकण्यास लोकांना फार मजा वाटे. श्रावण महिन्यांत पुण्याजवळ मुळामुठाच्या संगमावर हौशी मंडळी जमली असतां तेथें याच्या कवनाची बहार उडे. 'गोरे गाल, जपुन चाल, मजा पहाल फांकडे ' या लावणींत शाहिर मोठ्या कळवळ्यानें सांगतो कीं ' चारी सोमवारीं मजा संगमावर पहात जा । चौ भोंवती लाल उभे मर्जिनें राहत जा । सिदु राउळाचे छंद नित्य मुखीं गात जा.'

या ' सिदुराउळा ' पेक्षां त्याचा शिष्य जो सगनभाऊ त्याचीच ख्याती महाराष्ट्रांत फार आहे. सगनभाऊ हा जेजुरी येथील राहणारा. जातीनें शिकलगार मुसलमान होता. याच्या लावण्या प्रायः चार चौकी असतात. पण त्यांतील चाली, तान, ठेका वगैरे गाण्याचे ढंग फार अवघड असतात. त्या. कोणी हि साधारण किंवा नवशिका तमासगीर, गाऊं म्हणेल तर त्याच्यानें तें काम उरकणार नाहीं. सगनभाऊच्या लावण्या विलंबित लयानें च गावयाच्या असल्यामुळें, त्या गाईलेल्या ऐकतांना श्रोत्यांना प्रायः केवळ ख्यालाचे गायनाची च मजा अनुभविण्यास सांपडते. याच्या लावण्या मार्मिक व भेदक आहेत; आणि कांहीं शृंगारिक हि आहेत. ' सगनभाऊ जेजुरीचा । म्हणे गोविंदा फड प्रसंगीं। पराजय करतो ' याची लावणी प्रसिद्ध आहे.

सगनच्या लावण्यांत दादासाहेब, समशेर बहादूर, बाजीराव वगैरेंचा

---

१ गुरु ' नाथ नागेश ' मूळ पुरुष तोचि ओळखावा । त्यापुन गाणें आदिनाथ संप्रदाय,गावा ॥ ' गोविंदनाथ '' सिद्धनाथ ' रंग जमवावा । आप आपल्या सुगराया करुनि दावा नाहीं येथें कोणी मर्दकाळ आम्हीं कोठें पहावा । रावळ, गवळी भांडती करुनिया कावा. इ. इ.

उल्लेख मोठ्या आदरानें वारंवार येतो. कदाचित हा दादासाहेबांच्या बरोबर एखाद्या मुलुखगिरींत हि गेला असेल असे वाटतें. दादासाहेबानां तो आपला धनी व आपण त्याचे अन्न पाणी खात आलो अशा अर्थाचे उद्गार ही हा काढतो. बाजीराव साहेबांच्या ठिकाणीं तर याची निष्ठा विशेषच दिसते. हा धनी आपल्या आंगच्या गुणाचा खरा चहाता आहे आणि त्याच्या पुढें गायील्यानें आपल्या विद्येचे व श्रमांचें खरें चीज आहे असे त्याचें मनाला नेहमीं वाटे. आपल्या रागदारीनें एक परमेश्वराला तरी आळवावा किंवा एक बाजीराव रघुनाथाला तरी संतुष्ट करावा असे त्याचें मन त्याला सांगे. ' जन्मा येउनि नामस्मरणीं विठ्ठल जागवाल काय ? । सगन भाऊचें कवन राव बाजीला ऐकवाल काय ? ' । असे तो आपल्या एका प्रसिद्ध कवनाचें शेवटीं लोकास विनवितों. बाजीरावाची पेशवाई गेल्याबद्दल त्या काळच्या अनेक लोकांप्रमाणें याला ही फार वाईट वाटलें असें दिसतें. 'राजा कुणीकडे प्रजा कुणीकडे काय अशि आग पाखडली ।। अन्न विसरलों पाणि विसरलों वाळवंटी जशी मासोळी पडली । तसेच कायहो चहुभोंवत्या फौजा भयाभित झाल्या आभाळांत । जरि पटक्याचा हत्ती आमुचा रुतला गाळांत ।।' हे उमाळे कळवळ्याचे आहेत.

सगन भाऊनें आपल्या पूर्वील मराठी कवींचे ग्रंथ बरेच वाचले किंवा ऐकले होते. ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, मुक्तेश्वर तुकाराम, वगैरेचा उल्लेख त्यानें केलेला आढळतो. " विठ्ठल, दासी त्याची मी गाईन नाम नगारे । मुक्तेश्वराचीं ओंवी, जनीचा अभंग सदाकाळ गारे ।।

त्याला तुकारामाच्या अभंगांचा बराच नाद होता व विठ्ठलाची भक्तीही करी. विठ्ठलाचा उल्लेख ह्याच्या अनेक कवनांत आहे.

कटीवर कर ठेवुनि उभा । पंढरपुर भीमा तिरी; स्मरारे रायीच्या वल्लभा ।। भक्तराज ज्ञानेश्वर तुकाराम सांवता माळी, चोखा मेळा वाट पाही दुर्लभा ।। माय माऊली विठ्ठल आमुचा त्रैलोक्याचा सुभा ।। अगाध महिमा निष्कलंक जगद्गुरू । सगनभाऊ म्हणे असो द्यावी पूर्ण कृपेची प्रभा ।।

याने विठ्ठलभक्तांच्या वर्णनपर व पौराणिक कथानकांवरही कवनें केली आहेत. हा आपल्या कवनांत शब्द अगदीं साधे घालतो. व आपल्या शृंगारिक कवनांचे प्रसंग ही नित्यांतले योजितो.

' पाणघाटावर पाणी भरलें शिरीं घागर भरपूर । चलाग बाई जाऊं झर झर । मग एकांतीच्या गोष्टी सुंदरा । पुसती मजकूर । ' ही नदीवरून बरोबर गांवात येतांची वेळ सासुरवासिनींना हितगुज बोलण्याला आणि उखाळ्या पाखाळ्या किंवा कांहीं नाजूक चेष्टा करण्याला किती सोईची आहे.

' झोपाळ्यावर बसे फांकडा । एकच झोका एकच विडा । कलगी शेजारी केवडा ' ॥ अशी एकादीनें थट्टा केली तर दुसरीनें म्हणावें ' तुझ्या आले सख्याचे पत्र सायंकाळी । वाचुन पाही गुण वेल्हाळी । आणि आतां........त्वरित तारे चमकतिल । डोळे भरुन पाहतिल । पाऊलें चोरून बरोबर येतिल । गुज गोष्टी त्या सांगतिल । ' काशीरामा, काशी महीपती, खंडू नारायण, बाळा राघू, कान्हो, बिबन, दाममल हे सगळे शाहिर या सगन भाऊच्या बैठकींतले आहेत.

या पैकीं बिबन हा माहुलीचा राहणार. याचे जेजूरीच्या खंडोबाचें वर्णन आणि गणपतीचा धावा हीं कवनें बरी आहेत. हा आपल्या कवनांत अनुप्रास आणतो.

गौरीतनय गणराज । नमो महाराज । आज करिकाज । प्रसंगी गाता ॥ श्री सिद्ध विनायक । वर दायक । बुद्धी दाता ॥ धृ. ॥ लंबोदर तनु गोजिरी । त्रिमणी साजिरी । वसन कटी जरी । पितांबर सर्वा । आंगीं शेंदूर लाल दुर्वांकुर हिरवा ॥ एकदंत, गुण अनंत, वाणिती संत, चतुर गुणिवंत, लक्ष हें ठरवा ॥ हृदयांत निशिदिनी भजत जावे गर्वा ॥ १ ॥ हेरंब चर्तुर्भुज ऐसा ॥ देखिला ॥ शस्त्रें करि मंडित जैसा ॥ रेखिला ॥ पाशांकुश प्रियकर जैसा । लेखिला ॥ लेखिला । दया निधी असा । कृपार्णव तसा । प्रिय अति जसा ॥ दक्ष जामाता ॥ श्रीसिद्ध विनायक इ. ॥ १ ॥

क्षीरवर्ण वस्त्र उत्तरी । युक्तीनें धरी । आदरें सावरी । बहुत हर्षानें ॥ गजवदन ध्यान पाहतां । चुकलें त्वेषानें ॥ सारजा ब्रह्मकुमरी । मयुरावरी । बसुन सुंदरी । मनोरथ... ... ॥ लडीवाळ बाळ प्रतिपाळी । प्रेमसुखानें ॥

चाल ॥

नृत्यकला गायन रंगी। गाजवी ॥ टाळ विणा स्वर सारंगी ॥ वाजवी ॥ यश हा सुधारस अंगीं ॥ पाजवी ॥ पाजवी नम्र सेवका। चतुर शोधका। तोचि निज सखा। कीर्ति एकदंता ॥ श्री सिद्धि विनायक। वरदायक। बुद्धीदाता ॥

हें बिबनचें कवन ठीक आहे. बिबन हा पौराणिक गोष्ट चांगली समजाऊन सांगतो. तसाच त्याचा जोडीदार दास मलू हा पौराणिक कथाभागापेक्षां व्यवहारिक गोष्टी गमतीनें सजवितो.

उत्तर हिंदुस्थानांत कोणी मराठा सरदार मुलुखगिरीवर गेला असतां त्याची बायको त्याच्या नित्य आठवणी काढी. दिवस काळ बराच लोटला. लष्करची स्वारी बरीच लांबली. यामुळें स्वारीचें येणें ही घडलें नाहीं. तेव्हां त्यानीं जासूदाबरोबर आपल्या घरीं एक पत्र व दोघांच्या दोन तसबिरा काढवून धाडिल्या. त्या पाहून ती भेटीला फार दिवस अंतरलेली पतिव्रता मैत्रिणीनां म्हणते

स्वामी भेटीचे चिन्ह सांगा सख्यानों, डोळे झाले पाखरूं ॥ आज तिसरा महीना माझ्या पतिरायासी। ग्वाल्हेराहुनि आले पत्र ॥ पत्रा खेरिज दोन तसबिरा त्यांचीन् माझी बहुत मजेचीं चित्रं ॥ उभयतांच्या पाहता तसबिरा, द्रव येई पाण्यानें भरले नेत्र ॥ तुम्ही मराठ मोळ्याच्या मैत्रिणि, माझ्या जिवलग सांगतिनी। थंड पाण्यानें नाहुं नका, उन उन ह्या लौकर यावें न्हाऊनी। कुंकु कपाळी लावा हो वस्त्रे भरजरीची नेसा न्यारी न्यारीतुनी ॥ मंदिर सोडुनि बैसा चहुंकडे तसबिरा पुढें ठेविते दोन्ही। दोन्ही तसबिरा दडवून ठेवा....दुःखे येते छाति भरभरून....ऐसी गाऱ्हाणीं ऐकुनिया प्राणसख्याची, भावार्थे पोटासी धरिती। आंग टाकले धरणिवर उठवुनि बसविती। मैत्रिणी धांवा म्हणती।.... जिवंत मुळि हरळिची हिरव्या पानी।...धांवा करितां पति आले, मैत्रिणी सांगती ॥ आम्ही जातो आपुल्या मंदिराप्रति। दोन्हीं तसबिरा आतां। पहा तुम्ही उभयता। मर्जी रक्षुन मौजा कर। सगनभाऊ जेजुरिचा। तो गुरू दास मालुचा। खड्गाची ही धार ॥. या दास मालु प्रमाणेंच अमृत फाजखां या नांवाचा एक सगनचा शिष्य होता. त्यानेंही

आपल्या गुरूची घाटणी बरीच उचलली आहे. ' सुखाचा केला स्नेह। दुःखाचा दिवस दाखवूं नका ।' या लावणीचे शेवटीं "अमृत फाजखां कवि रंगेला । आठवितो हृदयीं सगन भाऊला ॥' असें तो आपलें नाव घालतो.

सगन भाऊ हा कवी जातीनें मुसलमान होता हें वर आलेंच आहे. याच्या लावण्यांत श्रृंगार फार आहे. कांहीं कांहीं ठिकाणीं तर उत्तान श्रृंगारांत हा फारच रमतो व याची रचना अगदी विचकट होते. मग याला कमली ही मर्यादा रहात नाहीं. पण सगन भाऊच्या लावण्यांत एक प्रकारची गोड मजा आहे. काव्य किंवा साहित्य यांच्या कसोटीला याची कवनें कमी उतरलीं तरी डौलदार चाली याच्या कवनांत जास्त आहेत. याच्या लावण्या गायकीचे ढंगावर रचल्या गेल्या आहेत. त्या मुळें त्या नीट म्हणतांना ऐकतां ऐकतां मनुष्य गुंगुन जातो. व 'गुणि सगन भाऊचें कवन तंद्रि नेत्रांला ' अशी स्थिती होते.

गंगु हैबती हा प्रभाकराचा आणि महादेवाचा गुरु होय. ' गंगु हैबती माथि जिवाचे । ज्यां मानिती पुरे दैवाचे । गुरु वंदिन प्रभाकराचे ।' तसेंच ' गंगुहैबती सबळ धिरवान । प्रभाकर कविवर मेहरबान ।' असे हे त्याचे शिष्य अनेक ठिकाणीं लिहितात. 'गंगुहैबतिचा आहे लौकिक जगभर गाण्याचा ।' असें प्रभाकर सांगतो. म्हणजे गंगुहैबतीच्या गुणावर मोहून महादेव, प्रभाकर वगैरे ब्राह्मण मंडळी त्याचे शागिर्द शिष्य झाले. येथें जातीपातीची किंमत नाहीं. येथें गुणाचे मोल आहे. आणि गंगुहैबतीच्या आगांत गुणही तसाच होता. त्याची अनेक पौराणिक कवनें आहेत. त्यांत श्रीकृष्णावरची बहुतेक कवनें मोठी रसाळ व प्रेमळ आहेत. एके दिवशीं कृष्णबाळाला कोणा पापीचांडाळणीची दृष्ट पडली. त्यावेळीं यशोदा माता म्हणते:—

> रडतानां हृषीकेशी बाई माझा राहिना । कडे उचलुनि सये घेतां स्तन तोंडीं घेइना ॥ धृ. ॥ खरी झाली दृष्ट माझ्या श्रीहरीला, वाटतें। इच-इचकुन लेंकरूं गे तिन तिनदां उठतें । भय भारी जिरेल कैसा रडे म्हणुनी दाटतें ॥ धीर देतां जिवाला ग मन शांत होईना । रडतानां हृषीकेशी बाई माझा राहिना ॥ नको नेउं हरि गधे दुध भात भरवुं दे। कान फाट्या हातीं सांजे अंगारा करवुं दे । गाई तुळशी देवापाशीं आण तान्हा फिरवूं दे । नवमासा अजुन बाई मज ठोका येइना । रडतानां हृषीकेशी बाई माझा राहिना । इ.

हा गंगू हैबतीच्या रचनेचा एक नमुना होय. गंगु हैबती, सगन भाऊ, होनाजी बाळा, व कुशा माळी हीं या वेळचीं महाराष्ट्राच्या लोभांतलीं माणसें होतीं. यांपैकीं शेवटल्या दोघां गुणीजनांचें राहणें पुण्यासच असे. या दोघांत कुशाबा हा थोडा वेदांती होता. याच्या बहुतेक सर्व लावण्या वेदांतपर आहेत. लावणींत कूटात्मक रचना करावी, आणि ऐकणारास हें कोडें उकलण्यास सांगावें, अशी विठ्ठलाप्रमाणें याला मोठी हौस दिसते. ‘ नका करूं गलबला विनंति ऐका थोडीशी । मूळ आधारी जडून राहिले येकामेकासि ।’ तसें च

‘ भली घातली फुगडी झाली उघडी आली मार्गावर ।
नागडी पळसिल तूं कुठवर ॥
नीरशुन्यामधिं जन्म नारिचा मोठी खेळकर ।
निर्गुणानें हुसकली बाहेर ॥
परात्पराचे माहेर तीन्ही पेठा धुंडाली उतरली आधारचक्रावर ।
पहिले ऋपेश्वर । एक लक्ष बेरीज घर । तीन पुत्र धुरंधर । इ. इ.

या सर्व लावण्या वेदांत विषयावरील आहेत. वेदान्तपर लावण्यांत गाणें हें श्लोकांत भूमिती रचण्या प्रमाणें थोडे अप्रयोजक आहे. पण प्रत्येक हिंदुमात्राला वेदान्ताचा असा ओढा असतो कीं तोंही ह्यातार्‍या कोतार्‍यांसाठीं लावणींत आणणें भाग पडलें असावें. श्रृंगाराला आणि वीररसाला अवश्य असा जो मर्दपणा तो आंगांतून निघून गेला. पण लावणीची तर कानाला चटक तेव्हां अशांसाठीं वेदांतपर भेदिक लावण्या कुशाबा सारख्या शाहिरांनी बनवल्या हें नीटच झालें. जिभली चटक राहिली पण तोंडांतले दात पडून गेले अशानां बुंदीचे लाडू कळ्या वाटून करावे लागतात. वेदांताशिवाय इतर कांहीं लावण्या या कुशाबाच्या आढळतात. पण त्यांत हि कांहींना कांहीं चमत्कृति हा कुशाबा करितो च. यानें एक ‘ कलगी तुर्‍याचें लगीन ’ या नांवाची लावणी केली आहे. यांत याचा सामनेवाला फडकरी जो नागेश त्याची कन्या ‘ कलगी ’ हिचें ‘ तुर्‍याशीं ’ लगीन लाविलें आहे. त्यांत या लग्नाच्या खटपटीला आणि मंडपशोभेला त्या वेळच्या इतर तमासगीर शाहिरांना आमंत्रण दिलें आहे. यांत महजामहजीं त्या काळच्या शाहिर मंडळींचीं नांवें गोंविलीं असल्यामुळें ही लावणी थोडी महत्वाची आहे यांतील कांही ओळी पुढें देतो—

नागेशाचे घरीं कलगि उपवर । तिला करीना कोणि, राहिली थोर ॥
नवरीच्या कारभाऱ्यानं केला विचार । ग्रामी नेऊन तुऱ्यास तो धुरंधर ॥
लग्नाचें साहित्य करा ह्मणे रामदास । तमाम चिठ्या करा नागेशवल्लीस ॥
एक चिठ्ठी लिहून पाठवा खेडास[1] । तेथील लक्ष्मुमण साळी बिगार त्यास ॥
चार फाट्याच्या मोळ्या हरीपुऱ्यास[2] । कवट्याचा भवान्या बोलावा त्यास ॥
सातपुड्यांत येमा शिंपी सांगा त्यास । उंची कापड घेउन ये तू लग्नास ॥
निघोज्यात[3] भीमा सोनार त्याला । सांगा कंठि चौकडा घेउन ये लग्नाला ॥
पुण्यात गंगु हैबती बोलावा त्याला । आणि ताकिद करा खिदु राउळाला ॥
बाळा गंगु गोविंदा खबर पाठवा । तो शाअलीचा शिष्य दगडु बोलावा ॥

अवघ्यांचे कारभारी गोविंदराव मोकाशी[4] । हरदासवळीचे शाहीर पहा दक्षिण देशी ॥

याप्रमाणें च, ‘ चिळु सुतार, ’ ‘ येमू तेली, ’ सुप्याचा राहणारा ‘ कादर बुढण, ’ आळेगांवचा[5] ‘ आपा तांबोळी, ’ पाबळीचा[6] ‘ दमाजी, ’ देवळवाडीचा ‘ धोंड्या, ’ चतुरबुरडीचा ‘ मनछाराम, ’ वगैरे मंडळींचीं नांवें घालून त्या सर्वांस या कलगीतुऱ्याच्या लग्नाला आंवतणें दिलें आहे. या नांवांपैकीं कांहीं नांवांचा मात्र परिचय थोडा फार करून घेतां येतो. पण बाकीच्यांची हजीरी मुळीं च लागत नाहीं. यांत ‘ गोविंदा ’ किंवा ‘ गोविंदराव ’ हें नांव आलें आहे. हा गोविंदा शाहीर मोठा प्रसिद्ध पुरुष दिसतो. याचे वंशज हल्लीं जुन्नर येथें राहतात. गोविंदरामी लावणी म्हणून जुन्नराकडे प्रसिद्ध आहे. गोविंद शाहिराच्या आजाचें नांव गणोजी भागवत. गणोजीची समाधी ओतूर येथें वेशीचे बाहेरचे अंगाला आहे. या गणोजीचा लेक भिवाजी. याची समाधी जुन्नरास आहे. हे दोघे हि बापलेक फार विद्वान व साधु पुरुष होते. गणोजीचा लेक तो च गोविंद शाहीर. याचा च पुढें रामचंद्र—भिमाजी वगैरे वंश वाढला. गोविंदाचीं कवनें जुन्नर प्रांतीं चांगलीं प्रसिद्ध आहेत. एके वेळीं तर त्यांचा मोठा च बोलबाला होता.

‘ गोविंदराव पुस पुसतो प्रसन्न त्यासी भगवान ।
गड शिवनेरी यशश्वरी ठिकाण जुन्नर शहर ॥ ’

---

१ भीमा काठीं. २ सांगली जवळ. ३ खेड जवळ. निघोजे हा गांव श्री. नातू यांस इनाम आहे, येथें नाना फडणवीसांचा वाडा आहे. ४ गोविंदा रामोशी असें हि होईल. (अ. पाठ) ५ आळेगांव दौंडाजवळ घोड नदीवर आहे. जेजुरी पलीकडे. ६ ढमढेऱ्यांचे तळेगावांजवळ. येथें मस्तानीच्या सुनेचे थडगें आहे.

अशा तऱ्हेचे उल्लेख गोविंद शाहीर आपल्या कवनांत वारंवार करतो. या गोविंदा शाहिराच्या च बाडांतल्या एका कवनांतून कांहीं ओळी नमुन्याकरतां देतों. या कवनाचे शेवटीं गोविंदाचें नांव नाहीं; पण तें त्याचें च असावें असें वाटतें.

होऊं द्या, प्रीत वाढुं द्या, राग जाउं द्या, कांहि येउं द्या, माझि कनवाळा।
ठेविला पुढें जीव हा माझा तुम्हि संभाळा ॥
लागला, छंद चांगला, तूमचा मला, हौसेनें बोला, मी पडते पाया।
नको जाचणी हे दिवस जातिल वाया ॥
दश दिशा, क्रमाव्या कशा, तुम्हाविण जशा, लागली आशा, वाहिली काया।
करुं नका कमी काडिमात्र मजवरली माया ॥
चुरमुरुन, मनीं झुरझुरुन, जाते मरमरुन, तुमच्यावरुन अहो गुणिराया।
निर्वाण काळ हा प्राण न ठरे ठाया ॥
डगमगले, आपुल्या तळीं, सर्वांगीं मदन जळजळी, वाटे उडी घ्यावी जळीं।
द्या मशीं, प्रीतिची उशी, मि झाले खुषी, प्रेमें हवि तशी मला कुरवाळा।
ठेविला पुढें जीव हा माझा संभाळा ॥ १ ॥
सौभाग्यधना, बंध नाहीं मम बंधना, सकळ साधना, कल्पना सोडा।
हा घटित योग ब्रह्मयानें निर्मिला जोडा ॥.......
रानांत हरणि येकली, पडिली मायेची कळी, निर्जळीं जाई सुकली ॥
मागली, बहुत चांगली, वळख जागली, मला लागली आपुली शाळा ॥
होउं द्या, प्रीत वाढुं द्या, राग जाउं द्या, कांहि येउं द्या, माझि कनवाळा ॥

या गोविंद शाहिराचीं शेकडों कवनें अजून मिळण्यासारखीं आहेत. गोविंदाचा एक शिष्य दत्तानुयायी धौशा या नांवाचा होता. असें या धौशाच्या कवनांतल्या 'गुरुराज गोविंद याचा मजला आधार। राघो धौशा कवी, पाठिसी दत्त दिगंबर' या उल्लेखावरून दिसतें. हा महानुभावपंथी होता असें याच्या हातचे मानभवी लिपींतले जमाखर्च व दिनचर्येचे वृत्तान्त आहेत, यांवरून दिसतें. हा नेवासे प्रांतीं राहात असे. याचा फड पांचाळेश्वरास असे व अजून हि तिकडे याची शिष्यशाखा आहे. राघो धौशाची लावणी गोविंदापेक्षां जरा निराळ्या धर्तीची आहे.

---

१ गोविंदाचा साथीदार बहिरु न्हावी या नांवाचा एक शाहीर होता. हा स्वतः कवन करी व गोविंदाचें कवन हि फार हौशीनें म्हणे.

२ गोविंदराव साळी जुन्नरकर हा राघो धौशाचा गुरु नव्हे. राघोचा गुरु गोविंदा हा विद्वांस घराण्यांतला होता. (दत्तराज महंत)

किती गर्व हा करितां, कां बोलतां कठिण ।
बळवाचा पाऊस नदिपुर आला भरून ॥
मनुष्य देहाचा नाहीं भरंवसा तो कांचे समान ।
श्री दत्त प्रसन्न धौशा करितो गायन ॥
बाळा गंगाजी भला रंगेला गातो हौसेन ।

अशी या दत्तवरदी धौशाची रचना आहे. धौशाची हि शिष्य मंडळी बरी च होती. पांडोबा व मोतिराम हे दोघे हि त्याचे च शिष्य होत. यांपैकीं पांडोबाच्या कवनांत धौशाचें नांव वारंवार येतें.

घाले प्राण मनोरथ, नूतन उडाली गरदी । गुरु राघो धौशा श्री दत्ताचा वरदी । कवि पांडुरंग शाहिर तुरेकर फंदी । युक्तिनें हा बनावला जडा व आसकी (?) जरदी । राहणार शहर नारायनगांवामधि[1] । ऐकतां विराली नांगि, सबळची सोदी ।

लछिराम हा कदाचित मारवाडी असावा. मारवाड्यानें मराठी कवनें करावी हें च आधीं नवल. आणि तशांत शाहिरांच्या बैठकींत बसून लावण्या ही रचूं लागावें हें तर फारच नवल आहे. पण ही नवलाची करणी या मोतिराम शाहिरानें केली आहे. मोतिरामाच्या महाराष्ट्राच्या वैभवसागराला पूर्ण भरतें आलें तेव्हां त्या उचंबळलेल्या लाटांत आणि गोड कल्लोळांत इतरांप्रमाणें हा मारवाडी ही वाहुन गेला. याच्या लावणीचा थाट धौशाच्या लावणीचे थाटापेक्षां हि ज्यास्त उठावदार आहे हें सहज दिसण्यासारखें आहे. याच्या कवनाची थोडी चांचणी अशी:—

नविन बंगला, गर्द रंगला, हवाशिर खुला, दावाल कधि मला ? ॥
हा वसंत ऋतु आला, बहार बंगल्याची पाहूं चला ॥
अहो गुणि अमोला, मर्जि हगुन बोला, काय राग तुम्हाला आला ।
ग्या गुलाबा प्रिय फुला, करा प्रीतिचा झुला, वरि बसूं चला, मर्जि डोला डोला
वसंत वात सूटला, झोंबे अंगाला, अति प्रियकर मला,
ही कोमल कळी ऊकला, आतां हौसेनें बोला ।

अशा नादावून जाऊन नागिणी प्रमाणें डोलूं लागलेल्या व कामविव्हल होऊन ख्यालीखुशालीचा रंग उडवण्यासाठी शतशः विनवण्या करणाऱ्या अशा शब्दानीं अंजारून गोंजारून कोणा रंगेलाला मतलबानें आपल्या जाळ्यांत अडकावूं पाह-

१ पांडोबा भीमातिरीं सुस्थळांत कसबा नारायण गावीं । लछिराम हानमंतराव तुरेकर गाजी ’

णाऱ्या स्त्रीचें शब्द मोतिराम आपणास जसे ऐकवितो, तसेंच नाहून माखून नेसूच्या जरीकाठीं पातळाच्या निऱ्यांचा घोळ हातीं धरून सायंकाळच्या वेळीं सहज हिंडणाऱ्या स्त्रीस पाहून वेडावून जाणाऱ्या पुरुषाच्या तोंडचे शब्दही तो आपणास एखादे वेळीं फार गमतीनें ऐकवितो:—

तिन सांजची नको ग फिरूं नाहून । आलों धावुन मन घेतलें मोहून ।। तुझ्या बुचड्यांत केवड्याची फांक । तुझे उघडें जोबन झांक । तुझी छाती गडे रुंद । वर गुलाबी गेंद । अंगीं नवतिचा फुंद । धुंद झालों तुला ग पाहून । तिन सांजची नको ग फिरूं नाहून ।। मोतीराम म्हणे ही नार । जशी पऱ्याची धार । चमके तरवार । जिव्हाग्री गेलें लागुन ।। इ. इ.

मोतिरामाच्या छंदांत शब्दरचनेच्या कुसरीनें सजवलेल्या आणि मनोविकारांचे रंग भरलेल्या लावण्या अनेक आहेत. मोतिराम हा जातीनें मारवाडी होता. याचे वंशज अजूनही पुण्याकडे आहेत. मोतिरामाचे गुरुचें नांव दादू गोपाळ. 'दादू गोपाळ घ्या तुम्ही चुटका । मोतिचे कवन निर्मळ अक्षर वटिका ' इत्यादी उल्लेख मोतिरामाच्या कवनांत ठिकठिकाणीं आढळतात. मोतीरामाचीं बहुतेक सर्व कवनें अशीं च सुंदर शब्दवटिकेनें फुललेलीं दिसतात.

या मोतिरामाची व वर उल्लेखिलेल्या गोविंदरावाची प्रसिद्धी जितकी जुन्नर प्रांतांत आहे त्याहिपेक्षां परशरामाची प्रसिद्धी नाशिक प्रांतीं सिन्नरकडे म्हणजे गंगथडींत फार आहे. किंबहुना होनाजीची चहा जशीं भिमथडींत आहे तशी च परशरामाची चहा गंगथडींत आहे. परशराम हा जातीचा शिंपी. सिन्नर तालुक्यांतील वावी हें त्याचें राहण्याचें ठिकाण. हा लहानपणापासून शिंप्याचा च धंदा करी. याला रामविजय वगैरे पौराणिक ग्रंथ आणि पुढें पुढें ज्ञानेश्वरीसारखे आध्यात्मिक ग्रंथ वाचण्याचा नाद पुष्कळ असे. यामुळें याच्या कवनांवर जुन्या कवीची सावली पडलेली दिसते. असें सांगतात कीं, कोणी देवपुरकर बावा हे परशरामाचे गुरु होते व श्रीविठ्ठल हें त्याचें उपास्य दैवत होतें; आणि याच्या च प्रेरणेनें परशरामाचें मन लावण्या रचण्यास प्रवृत्त झालें[1].

---

१ कवि विठ्ठल नामीं संत जनाला शरण । नाम विठ्ठलाचें कवि मुख पाहे शाहिरी । वगैरे विठ्ठलाचे उल्लेख परशरामाचे कवनाचे शेवटीं बहुतेक आढळतात. हा विठ्ठल हा कोणी विठोबा खत्री या नांवाचा पुरुष होय. यानें च परशरामाला तमाशाची चटक लाविली असें सांगतात.

आपल्या वावी गांवच्या व इतर ठिकाणच्या दैवतांच्या वर्णनपर तसें च भारतभागवतांतील कथानकांवर हि परशरामाचीं कवनें आहेत. मल्हारराव होळकर, खंडेराज महाराज, फत्तेसिंग गायकवाड वगैरे राजकारणी पुरुषांवर यानें पोवाडे रचिले आहेत. मुंबईकर इंग्रजावर हि याचा एक पवाडा आहे. याशिवाय याच्या शृंगारिक आणि बैठकीच्या लावण्या हि पुष्कळ आहेत.

हा परशराम मनाचा मोठा सात्विक दिसतो. हा लावण्या रचून त्या तमाशांत ह्मणून दाखवी. पण त्यापासून कमाईची विशेष अपेक्षा तो बाळगीत नसे. तो तमाशा नाचवीत मुलुखभर फार हिंडे. पण आपला पिढीजाद असा शिंप्याचा धंदा त्यानें कधीं हि सोडिला नाहीं. एके वेळीं त्रिंबकजी डेंगळ्यानें त्याचा तमाशा मुद्दाम बोलावून आणून कोपरगांवीं श्रीमंत पेशवे सरकारचा मुक्काम असतां तेथें त्याची हजीरी लाविली. तो तमाशा पाहून श्रीमंतांची मर्जी खूष झाली व ते त्यास कांहीं इनाम बक्षिसी देऊं लागले. तेव्हां परशरामानें तीं घेतली नाहीं[1] व ह्मणाला 'माझ्या सुई दोऱ्याला हयात असो.' तमाशा करून लावणी म्हणणें हें थोडें कमीपणाचें आहे असें तो समजे. बाबा भागवत देवपुरकर यांस त्यानें गुरुस्थानीं मानिलें होतें. त्यांच्या पुढें तो लावणी बिलकूल ह्मणत नसे, असा त्याच्या अंगीं विनय होता. त्याचा अर्थ त्यानें लावण्यावर किंवा तमाशावर प्रेम कमी होतें असा मुळीं च समजूं नये. परशराम चांगला म्हातारा होऊन मरावयास पडला व आपलें मरण जवळ आलें असें त्यास पक्केंपणीं वाटलें, तेव्हां त्यानें आपल्या प्रांतांतल्या व भोंवतालच्या प्रांतांतल्या अनेक शाहिरांस त्यांच्या तमाशासह बोलावून आणिलें व एक दिवस जलसा करून प्रत्येकास लावणी म्हणण्यास सांगितलें; आणि त्यांचे बरोबर आपण हि लावणी म्हटली. शेवटीं त्यानें जमलेल्या मंडळीस सांगितलें कीं 'उद्ईक आम्हीं गेल्यावर आमचे पुढें पोऱ्यावर साज घालून तुम्हीं चालावें.' दुसरे दिवशीं परशुराम मृत्यु पावला. तेव्हां त्याच्या मर्तीकाचे वेळीं नाच्या पोऱ्यावर साज घालून पुढें चालवून शाहीर मंडळी मागोमाग चालली; व अशा रीतीनें परशराम शाहिराची शेवटची वासना त्यांनी पुरी केली.

१ शेवटीं हें इनाम परशरामाच्या मुलास श्रीमंतानीं आग्रहानें दिलें.

गद्य सारस्वत.

गेल्या भागांत शाहिरांचें आणि त्यांच्या कृतीचें थोडेसें दिग्द-र्शन केलें. रचनेच्या मानानें शाहिरांचीं कवनें कांहीं अंशीं पद्यरचनेच्या जवळ येतात. म्हणजे त्यांतील गणांचें आणि मात्रांचें बंधन पुष्कळ सैल असतें. शाहिरांपेक्षां हि धनगर वगैरेंचीं गाणीं, कातकरी, कैकाडी, वारली वगैरेंचीं गाणीं, तसें च गलबतांवरील कोळ्यांचीं, पालखीच्या भोयांचीं आणि अंगमेहनत करतांना श्रम हलके वाटण्यासाठीं इतरांनीं तोंडानें सुरा-वर म्हटलेलीं कवनें हीं देखील गद्यरचनेच्या बरीं च जवळ येतात. यांची रचना अगदीं साधी असते; व त्यांतील शब्द आणि कल्पना इतक्या नित्याच्या व्यवहारांतल्या असतात, कीं त्यांपासून प्रत्येकाला मोठें समा-धान वाटतें. या सर्वांत सारस्वताचे पदर आहेत; आणि त्या सर्वांचा नीट आस्थेनें संग्रह व अभ्यास करणें हें फार इष्ट आहे. या कवनांची बांधणी साहित्यशास्त्राच्या नियमानुसार केलेली नाहीं. यामुळें च तीं कवनें आपल्या आदरास कमी किंवा अयोग्य वाटण्याचें कांहीं कारण नाहीं. अशा पद्यरचनांप्रमाणें च निवळ गद्यरचनांचा हि महाराष्ट्र—सारस्व-ताच्या दृष्टीनें अभ्यास आणि विचार करणें अवश्य आहे. गद्यरचनेचें महत्व पद्यापेक्षां कोणत्या हि बाजूनें कमी नाहीं. इतकें च कीं, गद्य ग्रंथ हे पद्यांप्रमाणें पाठ करण्यास सोईचे नसल्यामुळें ते लेखनसमाविष्ट केल्यानें च जतन करून ठेवितां येतात. पण याला हि या देशांत अपवाद आढ-ळतो. गद्य मजकूर नीट पाठ करून तो नित्यशः मुखोद्गत म्हणण्याचा प्रकार कोणत्या हि भाषेंत फारसा आढळणार नाहीं. पण आपल्या या मराठी भाषेंत हा हि प्रकार कांहीं ठिकाणीं नजरेस येतो.

महानुभाव पंथांतील धर्मग्रंथांपैकीं पुष्कळ ग्रंथ निव्वळ गद्य आहेत. हे ग्रंथ त्यांचे धर्मगुरु तोंडानें पाठ म्हणतात; व वेळोवेळीं पुढें पोथी ठेवून आणि ते वाचून, त्यांवर पुराण किंवा निरूपण करतात. महानुभाव लोक आपले ग्रंथ इतर कोणाच्या हि हातीं होतां होईल तों पडूं देत नाहींत; किंवा त्यांत काय लिहिलें आहे हें आपल्या पंथाबाहेरील लोकांस बहुशः

सांगत हि नाहींत. यामुळें त्यांसंबंधीं पुष्कळ प्रकारचा गैरसमज उत्पन्न झाला आहे. परंतु त्या लोकांत हि हळू हळू प्रगतीचीं चिन्हें दिसूं लागल्यावरून ही अडचण आतां दूर होईल अशी आशा वाटते.. महानुभावांचे धर्मग्रंथांपैकीं पुष्कळ ग्रंथ गद्यात्मक आहेत. याचें कारण असें दिसतें कीं, आपल्या पंथाचा प्रसार सर्व दर्जाच्या स्त्रीपुरुषांमध्यें व्हावा हा त्यांचा पूर्ण संकल्प होता. आपले ग्रंथ जानपद लोकांना सहज समजावे व कोणाला हि प्रत्यक्ष बोलल्याप्रमाणें च अर्थबोध चटकन व्हावा, हा एक आशय या गद्यरचनेचा कदाचित् असूं शकेल. कारण कांहीं हि असो, पण हल्लीं उपलब्ध असे सर्वांत जुने गद्य ग्रंथ महानुभाव पंथांतील संग्रहांत च आढळतात.

या पंथाचा मूळ उत्पादक जो श्रीचक्रधर त्याच्या भाविक शिष्यमंडळींनीं प्रश्न करून, त्याचा सर्व जीवनवृत्तान्त ऐकून घेऊन तो लिहून ठेविला आहे; आणि याप्रमाणें करीत असतां श्रीचक्रधराच्या चरित्राचे चार भाग झाले आहेत. (१) धर्मस्वीकार, (२) औदास्यपरिभ्रमण, (३) पूर्व उपदेशकाल व (४) उत्तर उपदेशकाल. या निरनिराळ्या काळांतलीं निरनिराळीं चरित्रें उपलब्ध आहेत. आपणांस हल्लीं उपलब्ध असलेल्या सर्व गद्य ग्रंथांत—म्हणजे महानुभाव पंथांतील गद्य ग्रंथांत—'महिंधर व्यास' किंवा 'महिंभट' यानें साक्षात सांगितलेली माहीती ज्यांत टिपून ठेवली गेली आहे तो लीळा चरित्र ग्रंथ फार प्राचीन आहे. या ग्रंथांतील श्रीचक्रधरांच्या कथा महेंद्र भटानें मूळ लिहिल्या असून त्यावरून पुढील ग्रंथकारांनीं हल्लीं उपलब्ध असलेले आपले ग्रंथ लिहिले. महेंद्रभटानें श्रीचक्रधराच्या तोंडचे शब्द जसेच्या तसे नागदेवाच्या संमतीनें उतरले; व त्या उताऱ्यावरून नक्कल करून हल्लींचा लीळा चरित्र ग्रंथ सजविला. म्हणजे या ग्रंथांतील शब्द श्रीचक्रधर प्रभूच्या मुखांतुन निघालेले च प्रत्यक्ष आहेत, असे सर्व महानुभावपंथी मानतात. महिंधरानें आपली ग्रंथरचना ११८९ पासून ११९४ पर्यंत केव्हां तरी केलेली असावी. श्रीचक्रधरचरित्र व रुक्मिणीहरणांतलि कांहीं 'धवळे' म्हणजे कांहीं भाग हे याचे मुख्य गद्य ग्रंथ होत. या महिंधर व्यासाच्या रचनेचा नमुना कळण्यासाठीं एक लहानसा उतारा देतों.

आबेसीं : गोसावियातें (सर्वज्ञातें) पुसिलें : जी जी : हें देह सांडिलेयां : अनंतरें हा जीवू कोण देहे पावे : आन : केसे सांडि : सर्वज्ञें भणितलें : बाई लिंग देहेसी रिगे लिंग : देहेसीं निगे : अघ ऊर्ध्व गतीतें : परि लिंगपातेचीं मोक्षू : समाने पवणे सहितू लिंग देहाचे उत्क्रमण : तो मृत्यू : बोलिजे : प्राण : अपानः व्यान : उदान : समान : नाग : कूर्म : कलकलू : देवदत्त : धनंजय : हे दश वयू : सहस्त्रां मक्षिकांची पीडा एका सर्पा : एकी रोमेचां ठायीं : सहस्त्रां सर्पांचे जे दुःख : ते देहान्ती जीवास होये :

हा उतारा श्रीचक्रधरचरित्राच्या पूर्वार्धांतील आहे. महिंभराचा हा ग्रंथ बरा च विस्तृत आहे. याचे पूर्वार्धांत ७९३ लीला वर्णिल्या आहेत. महिंभरव्यास हा चांगला विद्वान् पुरुष होता. हा धोंड–मनमाड रेलवेच्या बेलापूर स्टेशनाजवळील सारोळे या गांवीं रहात असे.

या महिंभराच्या ग्रंथाधारें ‘केशवराज व्यास’ या लेखकानें ‘सूत्रपाठ’ या नांवाचा एक ग्रंथ लिहिला आहे. हा ग्रंथ गद्य मराठींत आहे. या सूत्रपाठाशिवाय केशवराजानें एकशें चवदा ‘दृष्टांत’ उर्फ गोष्टी सांगून परमेश्वरस्वरूपाचें विवरण केलें आहे. हे दृष्टांत महानुभाव संत पुरुष नेहमीं नित्यपाठांत म्हणत असतात. याच्या या सुंदर दृष्टांतां-पैकीं एक दृष्टांत देतों. हा आपणास चांगला परिचयाचा आहे.

सर्वज्ञें भणितलें : अनंत शक्ति : परमेश्वरु : सकळांसीही निश्चयें व्यवस्था करिति : ॥ ० ॥ गावां हत्ती आला तें जात्यंध हस्तीतें पाहों गेलः एकें पावो देखिला : एकें सोंड देखिली : एकें कानू देखिला : एकें पाठी देखिली : एकें पोटु देखिलें : एकें पुंस देखिलें : मग एकुमेकेंसी संवादति : हारे तुवां हस्ती देखिला : पावो देखिला तो भणे हस्ती खांबा सारिखा : : । : सोंड देखिली तो भणे हस्ती मुसळा सारिखा : कानु देखिला तो भणे हस्ती सुपा सारिखा : । पाठी देखिली तो भणे हस्ती भिंती सारिखा : । : पोट देखिलें तो भणे हस्ती कोथळेया सारिखा : । : पुंस देखिलें तो भणे हस्ती खराटेया सारिखा : । : ऐसें एकमेंका उरोधीति : तेयां : मध्यें डोळसू असे : । : तो भणे हा हस्तीचा एकेकू अवयेवू होये: पर : हस्ती नोहे : एवं अवयेंवी युक्त तो हस्ती : ॥ : तैसे जेयांसी जे शक्ति प्रकाशली असे तो तिये शक्तितें : परमेश्वरुः भणे : ज्ञानिया असे तो भणे हे ईश्वराची एकेंकी शक्ति होय : पर : परमेश्वरु : नोहे : ऐस शक्तियुक्त तो : परमेश्वरु : ॥ ४३ ॥

या ‘ दृष्टांतां ’ शिवाय ‘ गुढे ’ या नांवाचा एक ग्रंथ या कवीनें लिहिलेला आहे. यांत वर उल्लेखिलेल्या ‘ सूत्रपाठ ’ ग्रंथांतील नऊ प्रकरणांची स्पष्टता केली आहे. तसें च ‘ लापनिक ’ व ‘ गुढे ’ या नांवाचे याचे आणखी दोन गद्य ग्रंथ आहेत. या ग्रंथांशिवाय ‘ मूर्तिप्रकाश ’ या नांवाचा २०४४ ओंव्यांचा एक ग्रंथ याच्या नांवावर मोडतो. या ग्रंथाचे शेवटीं हा ग्रंथ शके १२१० मध्यें पुरा केला असें म्हटलें आहे. म्हणजे ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी दोन वर्षें हा ग्रंथ रचून झाला होता असें होतें. केशवराजाच्या मराठी रचनेखेरीज त्याची आणखी संस्कृत रचना हि उपलब्ध आहे.

केशवराज हा चक्रपाणी भटाचा मुलगा होय. चक्रपाणी भट हा मोगलाईंतील ‘ वरखेड ’ या गांवचा राहणारा होता. याला दोन मुलगे होते. थोरल्याचें नांव गोपाळ पंडित व धाकट्याचें नांव केशव पंडित. या दोन भावांपैकीं धाकट्यानें म्हणजे केशवानें प्रथमतः महानुभाव पंथाची दीक्षा घेतली; आणि नंतर थोडे च दिवसांत यानें ग्रंथरचनेस सुरवात केली. केशव पंडिताचा पिता चक्रपाणी भट हा मृत्यु पावल्यानंतर कांहीं दिवसांनीं गोपाळ पंडितानें हि आपल्या धाकट्या भावाचा पंथ स्वीकारिला; व तो हि महानुभाव झाला. या वेळीं रामदेव जाधवाची राणी कामाई या नांवाची होती. तिचा कारभारी व पुराणिक हा गोपाळ पंडित होता; व यानें च पुढें या कामाईस महानुभाव पंथाचा मंत्रोपदेश देवविला. असें महानुभावांच्या ग्रंथांत लिहिलें आहे. या गोपाळ पंडिताची हि बरी च रचना आहे. याचे ‘ चौपद्या ’, ‘ निर्वचन स्तोत्र ’ व ‘ सुभाषित अंताक्षरी ’ असे मराठी पद्य ग्रंथ आहेत, यांपैकीं सुभाषित अंताक्षरी या ग्रंथांतील पद्यांची रचना रामरामायणाप्रमाणें केलेली आहे. म्हणजे प्रत्येक चरणाचीं शेवटचीं अक्षरें पुढील चरणाच्या प्रारंभीं योजिलीं आहेत. या पद्य ग्रंथांशिवाय ‘ दृष्टांतलक्षण ’ व ‘दृष्टांतव्याख्या’ हे दोन मराठी गद्य ग्रंथ या गोपाळ पंडितानें लिहिले आहेत. गोपाळ पंडित हा शके १२६२ विक्रम संवत्सरीं[२] श्रावण शु. ८ मीस मृत्यु पावला. यानें

१ कोणी कोणी हा ग्रंथ केशवाचार्यांचा आहे असें समजतात. ‘केशवराज’ व ‘ केशवाचार्य ’ हे दोन भिन्न पुरुष होते.

२ महानुभावांच्या ग्रंथांतील सवत्सर गत असतात असें दिसतें.

केशवराजाच्या ग्रंथांत आणखी भर घालून 'सूत्रपाठ' हा ग्रंथ पुन्हां स्वतः वाढवून लिहिला आहे.

याचा समकालीन असा 'भावे देवबास' या नांवाचा एक ग्रंथकार होऊन गेला. हा वैराग्य वृत्तीनें राही. याचे 'पूजा अवसर', 'पांचा पुराचें मूर्तिज्ञान', 'नामाचे दस ठाय' व 'साठ प्रश्न' असे ग्रंथ आहेत. हे सर्व गद्य आहेत. यांपैकीं 'पूजा अवसर' या ग्रंथास च 'दिनचर्या' असें अलीकडे कोणी कोणी म्हणतात. मागें पृष्ठ ३८ वर जो उतारा दिला आहे तो या ग्रंथांतून च घेतला आहे. 'भावे देवबासा' नंतर नागंबा या नांवाची एक बाई आपल्या ग्रंथकर्तृत्वानें प्रसिद्धीस आली. ही नागदेवाचार्यांची नात म्हणजे नागदेवाचार्यांचे शिष्य जे महेश्वर पंडित त्यांची ही कन्या; व कवीश्वर व्यासाची शिष्यीण. हिनें 'सूत्र मालिका', 'शय्या पालन दृष्टांत व्याख्या' 'दुर्भगा प्रमय' व 'उद्धरणपट' असे चार गद्य ग्रंथ मराठींत केले आहेत. हिचें सप्तशृंगी पर्वतावर देहावसान झालें. ही आचरणानें फार कडकडीत असे व भिक्षावृत्तीवर आपला निर्वाह करी. हिचा पेहराव नेहमीं पुरुषासारखा असे. ही स्त्री किंवा पुरुष हें कोणास हि ओळखण्यास येत नसे. हिचे गुरु म्हणजे कवीश्वर यानीं श्रीकृष्ण, श्रीदत्तात्रय, श्रीगोविंदप्रभु यांचीं गद्य चरित्रें लिहिलेलीं आहेत. एके वेळीं कवीश्वर यानीं 'शिशुपाल वध' हें सुंदर काव्य लिहिलें; व तें भावे देवव्यास यांस वाचून दाखविलें. तें काव्य ऐकून भावे देवव्यास ह्मणाले 'बटोः हा ग्रंथू निका जाहलाः परि निवृता जोगा नव्हे चिः प्रवृत्ता जोगा जाहलाः' म्हणजे भावे देवव्यास यांचा आशय असा कीं, तो ग्रंथ विलासवंतास वाचण्यास योग्य झाला. परंतु विरक्तवंतास वाचण्यास योग्य नव्हे. हें ऐकून मग कवीश्वरानी 'एकादश स्कंध' हा ग्रंथ लिहिला; व तो नेऊन भावे देवव्यासांस ऐकविला. ग्रंथ ऐकून भावे देवव्यास त्यास बोलले 'आता होएः कवीश्वर हो : हा आतां निवृता जोगा जाहला : एसें म्हणौनि थोर तोखले.' या ग्रंथरचनेचा काळ शके ११९६ नंतर वर्षांनीं असावा असें महानुभाव म्हणतात.

या प्राचीन कालापासून पुढें महानुभाव पंथांतील ग्रंथकारांनीं मराठींत अनेक ग्रंथ रचिले आहेत. त्यांचे सर्व ग्रंथ पाहून वाचून आणि त्यांची नीट

छाननी करून त्यांचा संगतवार इतिहास लिहिणें हें एक मराठी भाषेच्या दृष्टीनें अवश्य कर्तव्य आहे. मराठीं भाषेंत त्या भाषेचें व्याकरण रचण्याचा व कोश करण्याचा हे दोन्ही मान हल्लीं उपलब्ध असलेल्या माहितीप्रमाणें महानुभावाकडे च जातात. त्यांनीं रचिलेल्या मराठी व्याकरणावरील ग्रंथास ते 'पंचवार्तिक' असें नांव देतात. याचा कर्ता भीष्माचार्य अनवयकार, हा सुमारें चारशें वर्षांपूर्वीं होऊन गेला असावा. तसें च आपल्या ग्रंथांतील दुर्बोध शब्दांचे अर्थ देणारा एक ग्रंथ त्यांच्यांत आहे त्यास ते 'टीप' अशी संज्ञा देतात. हा हि ग्रंथ फार जुना आहे. यांत त्या काळच्या शब्दांचा त्या वेळीं प्रचलित असलेला अर्थ दिला आहे. ज्ञानेश्वरादिकांचे ग्रंथ नीट समजण्यास या कोशाचा उपयोग चांगला होईल असें वाटतें.

या पंथांतील ग्रंथसंग्रहाचा अमूल्य ठेवा आपल्या स्वाधीन होण्यास त्यांच्या सांकेतिक लिपीची किल्ली आपणापाशीं असणें हें फार अवश्य आहे. कारण, महानुभावांचे सर्व ग्रंथ येथून तेथून सांकेतिक लिपींत लिहिलेले असतात. नुसती लिपी च सांकेतिक असते असें नसून ते निरनिराळी नांवें व कांहीं शब्द हि संकेत योजून च लिहितात. मागें पृष्ठ ३०७ वर या लिपीचा संकेत मीं दिला आहे. तो भाग छापून झाल्यानंतर या पंथांतील महंत श्रीदत्तलक्षराज कवीश्वर हे मला भेटले; व मीं विनंती केल्यावरून, महंत मजकुरानीं आपल्या हस्तें या महानुभाव संकेताची किल्ली माझे स्वाधीन केली; आणि ती प्रसिद्ध करण्यास मला परवानगी हि दिली. मागें एक वेळ ही संकेतकिल्ली या पुस्तकांत आहे. तरी देखील द्विरुक्तीचा दोष सहन करून ही मी पुन्हां येथें देतों. असें करण्याचें मुख्य कारण असें कीं, ही महंत दत्तलक्षराजांसारख्या महानुभाव विद्वानानें स्वतः दिलेली असल्यामुळें बिनचूक व अधिकारयुक्त आहे; आणि म्हणून च त्यानीं लिहून स्वहस्तें सही करून दिलेल्या नकलेबरहुकूम ती मी येथें देतों. हिचा उपयोग करून अनेक संशोधक महंतांच्या देणगीचा पूर्ण लाभ घेतील अशी आशा आहे.

महानुभाव पंथांतील ग्रंथांत प्रायः दोन तऱ्हेच्या 'लिपी' अथवा 'संकेत' योजण्यांत येतात. एक '**सकळ लिपी**' व दुसरी '**सुंदरी लिपी**'.

'सकळ लिपी' चा उपयोग चक्रधराच्या पंथांतील सर्व मठांत प्रथम केला जात असे. परंतु पुढें ही 'लिपी' किंवा हा 'संकेत' या पंथाबाहेरील कांहीं लोकांस समजल्यामुळें, त्याची गुप्तता नष्ट झाली; व अनेक लोक या पंथाचे बनावट ग्रंथ लिहूं लागले असा महानुभावांस संशय आला. याकरितां महंत मजकूर म्हणतात कीं—नंतर 'सुंदरी लिपी' हा नवा संकेत कल्पून त्यांत ग्रंथलेखनाची सुरवात झाली. असो. ज्याअर्थीं ग्रंथसंग्रह या दोन्ही तऱ्हेच्या लिपींत लिहिलेला आहे, त्याअर्थीं या दोन्ही तऱ्हेच्या 'लिपी' ऊर्फ 'संकेत' पुढें देतों—

१ सकळ लिपी. (या दोन्ही लिपींत वर रेघा नाहींत.)

अ	आ	इ	ई	उ	ऊ	ऋ	ॠ	ऌ	ॡ	ए	ऐ	ओ	औ	अं	अः
स	सा	ष	षी	ह	हृ	,,	,,	,,	,,	,,	,,	सो	सौ	सं	सः
क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ञ	ट	ठ	ड	ढ	ण	
य	र	ळ	व	प	फ	ब	भ	०।	त	थ	द	ध	न		
त	थ	द	ध	न	प	फ	ब	भ	म	य	र	ल	व	श	
ट	ठ	ड	ढ	ण	च	छ	ज	झं	इ	ञ	क	अ	ग	घ	,,
ष	स	ह	ळ	क्ष	ज्ञ	त्र	क	का	कि	की	कु	कू	के	कै	
,,	म	इ	ल	उ	,,	,,	य	या	यि	यी	यु	यू	ये	यै	
श्री	कृ	ष्ण	ष्ट	ट्ट	ह्र	द्य	वृ	प्र	त्त	श्व	श्च	मृ	सृ	त्य	

: टा : डे घ टा — देवतां.

: फ : च अ मे श्व अ — परमेश्वर

: र : षी श्व अ — ईश्वर

: ३ : ळो मा वी — गोसावी=सर्वज्ञ

: ३। : म र्घ ज्ञां — सर्वज्ञां

: ३ों : म र्घ ज्ञां ते — सर्वज्ञांते

: ३ि : म र्घ ज्ञां म — सर्वज्ञांस

: ची : चीं : पर, परी

: टी : टीं : तर, तरी

: बी : बीं : जर; जरी

: त्र : त्रा : ब्रह्मां

: भे : भणिजे

: भें : भणितिलें

: भौ : भणौनि

: न्य : पै ट न्य – चैतन्य : ढ : संबंध

: न्यां : पै ट न्यां – चैतन्यां : र्ण : धर्म

२ सुंदरी लिपी.

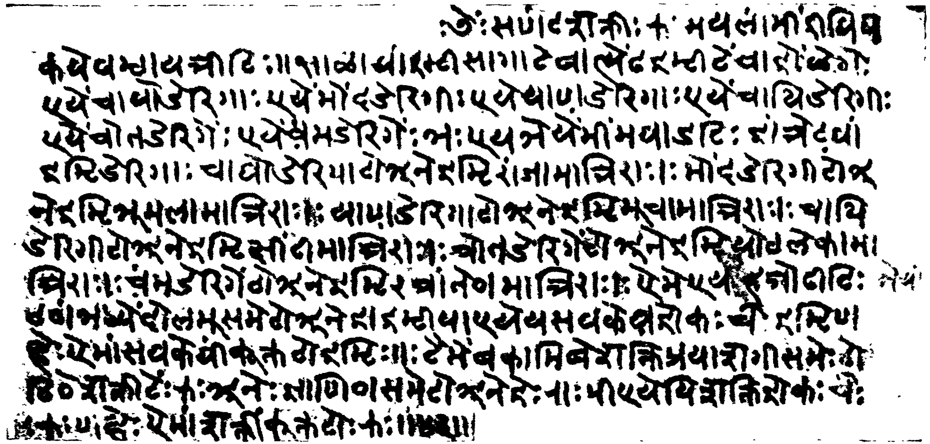
अ	आ	इ	ई	उ	ऊ	ऋ	ॠ	ऌ	ॡ	ए	ऐ	ओ	औ	अं	अः
,,	,,	ऊ	ऊें	इ	ई	ऌ	ट			अे	अै	ए	ऐ	,,	,,

क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ञ	ट	ठ	ड	ढ	ण
न	थ	ज	ह	०	झ	ब	प	फ		ठ	ट	ढ	ळ	ष
त	थ	द	ध	न	प	फ	ब	भ	म	य	र	ल	व	श
म	छ	ग	भ	ञ	क	घ	श	ध	व	र	य	च	म	द
ष	स	ह	ळ	क्ष	ज्ञ	क	का		कि	की	कु	कू	के	कै
ल	त	ण	ड	ज्ञ	क्ष	न	ना		नि	नी	नृ	नू	ने	नै

श्री = अी	पृ = ल्ठं	टृ = ग्य	स्म = त्व	स्फ = त्घ
क्र = नु	भ्य = भ्र	द्य = ग्र	घ्र = ह्ल	ब्र = श्य
ष्ण = ल्प	ह्न = म्ण	तृ = सु	क्ष्म = ज्व	ह्म = व्ण
स्क = न्स	स्य = त्र	ल्ह = णु	न्म = ञ्व	स्त्र = त्स्य
ग्य = ज्र	त्य = म्र	प्य = लृ	स्थ = ५ि	स्त्र = त्य
ज्र = स्य	म्य = त्र	भृ = धु	त्व = स्म	क्त = न्च
न्य = ञ्र	प्र = क्य	ष्ठ = ६	ल्प = क्च	स्ले = च्द
त्य = म्र	स्व = त्म	श्व = द्म	ज्य = प्र	श्च = उ
वृ = मु	द्ध = ग्भ	च्य = ड्र	द्व = ग्म	
श्रु = नु	भ्रा = ध्य	त्त = स्स	ग्र = ज्य	

. (सही) महंत श्रीदत्त—लक्षराज कवीश्वर महानुभाव.

वर या ज्या लिपी दिल्या आहेत त्यांत महानुभाव हे आपले ग्रंथ लिहितात. या महानुभावांच्या ग्रंथांसंबंधीं एक दोन गोष्टींचा येथें नुसता निर्देश करून ठेवितों. श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या नांवावर मोडलें

महानुभाव सांकेतिक लिपी.

जाणारें योगवासिष्ठ प्रसिद्ध आहे. या ग्रंथाचा बरोबर तर्जुमा महानुभावांच्या सूत्रपाठ नामक ग्रंथांत आढळतो. म्हणजे सूत्रपाठ या महानुभावग्रंथांतील एक भाग आणि हें योगवासिष्ठ हे दोन्ही ग्रंथ एक च आहेत. या योगवासिष्ठाचीं पृष्ठमात्रेनीं लिहिलेली अशी एक प्रत हल्लीं उपलब्ध आहे. ही हि गोष्ट यासंबंधें अवश्य सांगितली पाहिजे. ज्ञानेश्वरांचे नांवावर मोडणारा हा ग्रंथ महानुभावांचे लिपींत लिहिलेला असा गद्य आढळतो. पण हा योगवासिष्ठ ग्रंथ बालबोध लिपींत गद्य लिहिलेला आढळत नाहीं. ज्ञानेश्वरापूर्वीच्या श्रीपती या ज्योतिर्विदाच्या ‘ रत्नमाळेचा ’ उल्लेख मागें आला च आहे. ज्ञानेश्वरानंतर एक दोन शतकांचे अवधींत लिहिलेलीं कांहीं प्रकरणें हल्लीं उपलब्ध आहेत. यांत वैद्यक, ज्योतिष वगैरे विषय आलेले आहेत. नागार्जुनाचा जारणमारणावर एक योगरत्नमाला या नांवाचा ग्रंथ आहे. त्याच्या आधारें लिहिलेल्या एका ग्रंथाचीं कांहीं पृष्ठें प्रसिद्ध आहेत. या पृष्ठांतील मजकुरावरून हा ग्रंथ गद्य असावा असें दिसतें. या च सुमारचीं—किंबहुना याच्या हि पूर्वीचीं अशीं पंचतंत्रांचीं भाषांतरें हि आपणास उपलब्ध आहेत. यांपैकीं एक महाराष्ट्र कवींत प्रसिद्ध झालेलें आहे; व दुसऱ्यांतील लहानसा उतारा या पुस्तकांत मागील एका प्रकरणांत दिला आहे.

यानंतरचे काळांत हि मराठींत गद्यग्रंथरचना निःसंशय होत असे. वेताळ पंचविशी, विक्रमबत्तिशी सारखे ग्रंथ मराठींत गद्यांत लिहून ते मुलांकडून वाचविण्याचा प्रघात त्या काळीं होता. तसें च रामदेवरायाच्या बखरी हि त्या काळीं लिहिल्या व वाचल्या जात असत. ‘ त्रिंबस्थान’ची उर्फ ‘ठाण्याची’ बखर ही तेराव्या शतकांत लिहिलेली दिसते. पण हिच्या आढळणाऱ्या लेखी प्रतींत किंवा प्रसिद्ध असलेल्या शिळेवरील छापील प्रतींत हिचें रूप फार बदलून गेलेलें आहे. कांहीं शब्द व शब्दांचीं कांहीं रूपें येवढी मात्र हिच्या रचनेच्या पुराणत्वाची खूण हींत अजून हि अधून मधून दिसते.

या वर उल्लेखिलेल्या बखरी नक्की कधीं रचिल्या हें कळण्यास मार्ग नाहीं. पण त्यांच्या मूळ प्रती मुसलमानी अमलाचे सुमारास, शिवाजी महाराजांचे पुष्कळ पूर्वीं लिहिल्या गेल्या असल्या पाहिजेत,

यांत संशय नाहीं. शिवाजींचे पूर्वी जुन्या काळच्या ऐतिहासिक हकीकती लिहिण्याचा प्रघात महाराष्ट्रांत बरा च होता. त्या वेळीं दिल्लीच्या तक्ताचा बोलबाला पुष्कळ च होता आणि या राजधानीची व तेथील तक्ताधिपतींची हकीकत थेट धर्मराजापर्यंत नेऊन भिडवितां येत असल्यामुळें बखरकार बहुतकरून भारती युद्धानंतर युधिष्ठिराला राज्याभिषेक झाला तेव्हांपासूनची हकीकत किंवा यादीनोंद देत असत. भारती युद्धाची आणि त्या पूर्वीची हकीकत व्यासांनीं महाभारतांत दिलेली असल्यामुळें त्या भानगडींत पडण्याचें कारण या आधुनिक बखरकारांना मुळीं च उरलें नव्हतें. दिल्लीखेरीज इतर मुसलमानी पादशहांच्या हकीकती हि महाराष्ट्र लेखक लिहीत असत. दौलताबादचा पादशहा सुलतान निजामशहा, तसें च विजापुरचे पादशहा, यांच्या कैफियती अजून हि कोठें कोठें नजरेस पडतात. मलिकंबर हा मूळचा फकीर होता. पण पुढें तो दिवाण झाला. फकिरीपासून अमिरीपर्यंत स्वपराक्रमानें चढलेल्या या पुरुषाची हकीकत उपलब्ध आहे. मुसलमानांनीं दिल्लीचें तक्त बळकाविल्यानंतर कांहीं कांहीं ठिकाणीं स्वदेशी राज्यें नांदत होतीं. त्यांचे इतिहास 'स्वराज्यप्रिय' महाराष्ट्र आपल्या मुलांबाळांकडून नेहमीं वाचवी. जीं थोडीं राज्यें अशीं जीव धरून राहिलीं होतीं, त्या सर्वांत विजयानगरचें राज्य हें विशेष महत्वाचें होय. 'तालिकोट' उर्फ 'राक्षसतागडी' येथील लढाईनंतर या राज्याचा शेवट झाला हें मशहूर आहे. या राक्षसतागडीच्या लढाईची बखर हल्लीं प्रसिद्ध आहे. ही लढाई शके १४८६ मध्यें झाली व त्यात तर थोडे च दिवसानी ही बखर रचिली गेली. या बखरीची भाषा स्पष्टपणें पंधराव्या शतकांतली आहे; व हींत दिलेली हकीकत वाचिली असतां ती लिहिणारा लेखक त्या लढाईच्या वेळीं हयात असावा असें सहज अनुमान होतें. या लढाईचे आदले च दिवशीं त्या नगराच्या 'राजभूवरा'स एक दुःस्वप्न पडलें त्यानें स्वप्नांत

'देखिलें जे आपुले कानीचे मोती तोडून घेत होते बैसले सिंहासन हिरोन घेत असे आपणासी दूत येऊनु वोढीत असे पाहुनु घाबिरा होउनु उठिला सवेची थोर थोर जोइसी व पंडित व वेदशास्त्री व ग्रामजोसी......बहुता दिवसांचे होते त्यासी बोलाऊ पाठविले मग त्या पुढें स्वप्न सांगितलेवरी त्यांनी राजभुवराची मन समाधान केले जे तुझे शत्रु जे कोण्ही येताती ते नास होऊनु जातील तुवा क्षेत्रपती मार्कंडी आऊख होऊनु राजसिंहासनी राज्य करसील......मग राजयानें

बरवे मुहूर्त पाहुनु घोडा सारंगा अमृतनिधान राजाबैसता आणऊन त्यावरी बसोन अकरावे तासी तख्त विज्यानगराहोऊनु बाहीर येऊन...उतरिले पागा व पलिखाना व उस्तरखाना व फराशखाना व अंबारखाना व तमाम येऊनु......उतरिले. शाहार विजयानगरामध्यें थांडोरा फिरविलें कीं येक घोडा व राउत न राहतां लष्करासी चालणें ह्मणोनु ताकीद केली तमाम बाहेर येऊनु उतरिले.'

असें हा बखरकार लिहितो. अखेर या सर्व खटाटोपाचा परिणाम कांहीं च न होतां, या भूवराच्या डोईचा टोप तुर्कांच्या डोकीवर बसला आणि २७ रोज झगडा होऊन अखेर अली अदिलशहाच्या विश्वासघाता-मुळें या लढाईचा व विजयानगरच्या जुनाट राज्याचा शेवट झाला.

ही तालिकोट उर्फ राक्षसतागडीची लढाई शके १४८६[1] मध्यें झाली; त्यानंतर थोडे च काळांत तिजसंबंधींच्या हकीकती व बखरी लिहिल्या असल्या पाहिजेत. पंधराव्या शतकांतले गद्य लेख आणखी हि आढळतात. या काळचे कामशास्त्रावरील, मंत्रशास्त्रावरील व रसायन क्रियेवरील कांहीं गद्य ग्रंथ उपलब्ध आहेत. तसें च औषधी बाडें हि ठिकठिकाणीं आहेत. या काळांत केलेलें भास्कराचार्यांच्या लीलावतीचें एक भाषांतर उपलब्ध आहे. ज्योतिषासंबंधीं हि कांहीं गद्य ग्रंथ या काळचे आढळतात. वैद्यकी संबंधाच्या विषयावर लिहिलेल्या विठ्ठल गलंडूच्या 'रसरत्नदीपाचा' उल्लेख या पुस्तकांत पूर्वीं च आला आहे. सोळाव्या शतकाच्या प्रथम पादांत ग्रंथरचनेंत गढून गेलेल्या दामोपंताचा 'वाक्यवृत्ति, या नांवाचा एक प्रश्नोत्तररूप गद्य ग्रंथ आहे. हा गद्य ग्रंथ अजून हि त्यांचे वंशजांकडे आहे. दामोपंतानंतर थोडे वर्षांनीं म्हणजे शके १५३६ (इ. स. १६१४) मध्यें गोमांतक प्रांतांत 'ख्रिस्तपुराण' या नांवाचा एक ग्रंथ रचिला गेला. हा ग्रंथ पद्य आहे. परंतु याला प्रारंभीं एक प्रस्तावना जोडिलेली आहे, ती निव्वळ गद्य आहे. हा ग्रंथ रोमन लिपींत लिहिला असल्यामुळें व त्याच्या फारशा प्रती न झाल्यामुळें याची भाषा मूळचे रूपांत च राहिली असण्याचा संभव आहे. या साठीं व या देशांत प्रथम येणाऱ्या इंग्रजानें लिहिलेल्या मराठी भाषेचा नमुना थोडा कौतुका-स्पद होईल या साठीं त्या प्रस्तावनेंतून चार ओळी पुढें देतों:—

1 वैशाख वद्य २ सोमवार.

" म्हणुनु खिस्तांव तुमी उदंड करुनु परमेश्वरासी अर्घे देआ आणि उपेगू माना का तुमांसि येमकोंडिचेया मार्गाचे व अनुभावार्थीयांचेया अंधकारांतुले काढुनु खिस्ताव पणा भितुरी मेळसे केले. तेयाचेया उत्तमा क्षास्त्राचा उजवाडु भोगुनूशी आमी जे कार्य बोरुनूशी आधारले ते परमेश्वराचे कृपेस्तव आमचे अल्पशक्ति संगडे सिद्धी पावले; दो पुराणांचे अभंग केले; तेयामाजी कांहीं उत्तरांची चुकी जाहालेयावरी ती तुमी खेमा करा. मज येतुके आहे पुरे, जरी ते तुमांसी हे पुराण सरले देखुनूशी अरत होते तेंचि आतां तें वाचुनूशी तुमानूशी अरत होऊनु तेयाचा फळू जरी भोगिक्साल तरी ते देव माझे. तुमी दिनेदिनु अधिक अधिक खिस्ताव भक्ति करुनु सते भावो मनी दृढ धरुनु सेवट परियंत पुण्ये पुरुषार्थाचे मार्गी चाला. ऐसे म्हणवूनु तुमा कारणे परमेश्वरापाशी विनंति करितो "

फादर स्टीव्हन्सच्या खिस्तपुराणांतील हा उतारा वाचून सोळाव्या शतकांत गोमांतक प्रांतांत मराठी भाषा कशी असे याचें अनुमान चांगलें होण्यासारखें आहे. त्या प्रांतांत पोर्तुगीज लोकांच्या ज्या स्वाऱ्या झाल्या त्यांच्या हकीकती किंवा बखरी तत्रस्थ लोकांनीं लिहून ठेविलेल्या दिसत नाहींत. निकडील देसाई वगैरे लोकांचे शिवाजीशीं जे बखेडे झाले त्याच्या कांहीं कैफियती मात्र त्या प्रांतीं सांपडण्याचा संभव आहे.

हल्लीं ज्या ऐतिहासिक बखरी प्रसिद्ध आहेत त्या सर्वांत (९० किंवा) ९६ कलमी बखर ही फार जुनी आहे. ही प्रथम अरुणोदय वर्तमानपत्रांत व नंतर 'भारत वर्षां'त छापिली गेली आहे. ही फार महत्वाची असून हिच्या नंतरच्या अनेक शिवचरित्रकारांनीं हिचा च उपयोग केलेला आहे. हिची भाषा जुनी असून हिचे शेवटीं पुढील शेरा आहे 'सदरहू आख्यान नवद प्रकरणें पुण्यश्लोक राजा त्याची कथा दत्ताजीपंत वाकेनिवीस[१] त्यांपासी तपसीलवार लिहिली होती. त्यांपासून संकलित तालिक लेहून घेतली. अनाजी रंगनाथ मलकरे यांचे पुत्र खंडो अनाजी मलकरे याणीं हस्ताक्षरें तालिक लिहिली असे.'

यापूर्वींची अशी शिवकालीन बखर आपणास अजून उपलब्ध नाहीं. पण त्या काळच्या लहान सहान हकीकती व पत्रें व सनदा वगैरे

१ वाका = हकीगत, मजकुर. परंतु पेशव्यांचे येथें वाकनीस असत त्यांचें काम श्रीमंतांच्या खास पंक्तीची व वाड्यांतील एकंदर जेवणाराची व्यवस्था ठेवण्याचें होतें.

कागद उपलब्ध आहेत. शिवकालीन अक्षरांचें वळण व त्या काळचे प्रयोग आणि तत्कालीन मराठी भाषेचें व्याकरण, इत्यादींचा अभ्यास करणारांस या कागदांचा फार उपयोग आहे. मालोजी, शहाजी वगैरे पुरुषांचीं अस्सल पत्रें आपणास हल्लीं उपलब्ध आहेत. पण जें पाहून महाराष्ट्राचे डोळे तृप्त होतील असें शिवाजीमहाराजांचें स्वदस्तुरचें एक हि पत्र अजून उपलब्ध झालें नाहीं. तरी पण ज्यांत शिवाजीमहाराजांच्या तोंडचे प्रत्यक्ष शब्द उतरून घेतले असावेत असें दिसतें, अशीं कांहीं पत्रें हल्लीं उपलब्ध आहेत. त्यांपैकीं एकाचा उतारा पुढें देतों—

श्रीभवानी शंकर.

मशरुल अनाम राजश्री जुमलेदारानी व हवालदारानी व कारकुनानी दिमत पायगो मुक्काम मौजे हलवर्ण ता। चिपळूण मामले दाभोळ प्रति राजश्री शिवाजी राजे मु॥ अर्बा सबैन व अलफ कसबे चिपळूणीं साहेबी लष्कराची बिले केली आणि याउपरी घाटावरी कटक जावें ऐसा मान नाहीं म्हणून एव्हां छावणीस रवाना केलें ऐसीयास चिपळूणीं कटकाचा मुक्काम होता याकरितां दाभोळच्या सुबेयांत पावसाळ्याकारणें पागेस सामा व दाणा व वरकड केला होता तो कितेक खर्च होऊन गेला व चिपळुणा आसपास विलातींत लष्कराची तसवीस व गवताची व वरकड हरएक बाब लागली त्याकरितां हाल कांहीं उरला नाहीं ऐसें असतां वैशाखाचे वीस दिवस उनाळा हे ही पागेस अधिक. बैठी पडली. परंतु जरूर जालें त्याकरितां कारकुना कडून व गडोगडीं गल्ला असेल तो देववून जेसी तैसी पागेची बेगमी केली आहे त्यास तुह्मी मनास ऐसा दाणा रातीब गवत मागाल असेल तोंवरी धुंदी करून चाराल नाहींसें जालें ह्मणजे मग कांहीं पडत्या पावसांत मिळणार नाहीं उपास पडतील घोडीं मरायास लागतील ह्मणजे घोडीं तुम्ही च मारली ऐसें होईल व विलातीस तसवीस देऊं लागाल ऐशास लोक जातील कोण्ही कुणब्याचेथील दाणे आणील कोण्ही भाकर कोण्ही गवत कोण्ही फाटें कोण्ही भाजी कोण्ही पाले ऐसे करूं लागलेत म्हणजे जीं कुणबीं घर धरून जीवमात्र घेऊन राहिले आहेत ते हि जाऊं लागतील कितेक उपाशीं मराया लागतील ह्मणजे त्याला ऐसें होईल कीं मोगल मुलकांत आले त्याहून हि अधिक तुह्मी ! ऐसा तळतळाट होईल ! तेव्हां रयतीची व घोडीयांची सारी बदनामी तुम्हावरी येईल हें तुम्ही बरें जाणून सिपाही हो अगर पावखलक हो बहुत यादी

धरून बर्तणूक करणें कोण्ही पागेस अगर मुलकांत गांवोगाव राहिले असाल त्याणीं रयतेस काडीचा अजार द्यावया गरज नाहीं आपल्या राहिला जागाहून बाहीर पाय घालाया गरज नाहीं साहेबीं खजानांतून वाटणिया पदरीं घातलिया आहेती ज्याला जें पाहिजे दाणा हो अगर गुरेंढोरें बागवीत असाल त्यांस गवत हो अगर फाटे भाजीपाले व वरकड विकावया येईल तें रास घ्यावें बाजारास जावें रास विकत आणावे कोण्हावरी जुलूम अगर ज्याजती अगर कोण्हासी कलागती करावयाची गरज नाहीं व पागेस सामा केला आहे तो पावसाळा पुरला पाहिजे ऐसे तजविजीनें दाणा रातीब कारकून देत जातील तेणेंप्रमाणेंच घेत जाणें, कीं उपास न पडतां रोज बरोज खायाला सांपडे आणि होत होत घोडीं तवाना होत ऐसें करणें नसतीच कारकुनासी धसपस कराया अगर अमकेंच द्या तमकेंच द्या ऐसें ह्मणाया धुंदी करून खासदार कोठींत कोठारांत शिरून लुटाया गरज नाही व हालीं उनाळ्याला आहे तइसे खलक पागेचे आहेत, खण धरून राहिले असतील व राहातील कोण्ही आगट्या करितील कोण्ही भलतेच जागा चुली रंधनाळा करितील कोण्ही तंबाकूला आगी घेतील गवत पडिलें आहे ऐसें अगर वारें लागलें आहे ऐसें मनास ना आणिता ह्मणजे अविस्त्राच एखादा दगा होईल एक खणास आगी लागली ह्मणजे सारे खण जळोन जातील गवताच्या लहळ्यास कोणीकडून तरी विस्तो जाऊन पडला ह्मणजे सारें गवत व लहळ्या आहेत. तितक्या एकेएक जाळों जातील तेव्हां मग कांहीं कुणबियांच्या गर्दना मारल्या अगर कारकुनांस ताकीद करावी तैसी केली तऱ्ही कांहीं खण कराया एक लाकुड मिळणार नाहीं, एक खण होणार नाहीं, एक हें तों अवघियाला कळतें. याकारणें बरा ताकीद करून खासे खासे असाल ते हमेषा फिरत जाऊन रंधनें करिता आगट्या जाळिता अगर रात्रीस दिवा घरांत असेल अविस्राच उंदीर वात नेईल ते गोष्टी न हो आगीचा दगा न हो. खण गवत वांचेल तें करणें ह्मणजे पावसाळा घोडीं वाचलीं. नाहींतर मग घोडीं बांधावीं न लगेत. खायास घालावें न लगे, पागाच बुडाली ! ! तुह्मी निसूर जालेत ! ! ! ऐसें होईल याकारणें तपशिलें तुह्मांस लिहिलें असे. जितके खासे खासे जुमलेदार हवालदार कारकून आह्मां तितके हा रोखा तपशिलें ऐकणें आण हुशार राहाणें वरचेवरी रोजाचा रोज खबर घेऊन ताकीद करून येणें प्रमाणें वर्तणुक करितां ज्यापासून अंतर पडेल ज्याचा गुन्हा होईल बदनामी ज्यावर येईल त्यास मराठियाची तो इज्जत वाचणार नाहीं मग रोजगार कैसा खळक

समजों जास्ती केल्यावेगळ सोडणार नाहीं हे बरें ह्मणून वर्तणुक करणें छ १२ सफर.

या पत्राची भाषा साहेबी आहे, कारकुनी नाहीं. हें सहज लक्ष्यांत येतें, हा एक सरकारी हुकूम आहे. पण भाषेच्या दृष्टीनें हि यांत अनेक बाबी महत्वाच्या आहेत. शिवकालीन मराठी भाषेचा आस्थेनें अभ्यास करणारास अस्सल कागदांचा उपयोग फार आहे, हें पुन्हां पुन्हां सांगावयास नको च. शिवाजी महाराजांस मराठी लिपीच्या बावन मातृका हि येत नव्हत्या व त्यानां स्वतःच्या नांवाचीं अक्षरें काढण्याचें हि ज्ञान नव्हतें असें कांहीं ग्रंथकार सांगतात. पण हे अगदीं खोटें आहे याबद्दल संशय नाहीं.

शिवाजी महाराजांच्या अनेक उलाढालींसंबंधीं हकीकती किंवा कैफियती त्या वेळीं लिहिल्या गेल्या असल्या पाहिजेत. पण त्या हल्लीं आपणास उपलब्ध नाहींत. शिवाजीमहाराजांच्या चरित्रात्मक कांहीं बखरी हल्लीं उपलब्ध आहेत. पण त्या बहुतेक शिवाजी महाराजांनंतर बऱ्या च वर्षांनीं लिहिल्या गेल्या असाव्यात असें दिसतें.

शिवाजीच्या चरित्रग्रंथांपैकीं ९० कलमी बखरीचा वर उल्लेख आला च आहे. या नंतरचें चरित्र 'सभासदी बखर' हें होय. हें चरित्र किंवा ही बखर कृष्णाजी अनंत सभासद यानें राजाराम महाराजांचे सांगण्यावरून शके १६१६ चे सुमारास रचिली.[1] कृष्णाजी अनंत सभासद हा देशस्थ ब्राम्हण असून छत्रपतींच्या पदरीं होता. यानें चंदीचंदावर प्रांतीं असतां राजाराम साहेबांस थोरल्या महाराजांचें चरित्र निवेदन करण्याच्या हेतूनें हा ग्रंथ लिहिला आहे. यांतील हकीकत प्रत्यक्षपणें ठाऊक असल्यामुळें चांगली विश्वसनीय असून ती सांगण्याची पंतमजकुरांची शैली हि फार चांगली आहे.

शके १६१९ नंतरचीं कांहीं वर्षे महाराष्ट्राचा काळ फार संकटाचा गेला. या काळांत फारशी रचना झालेली दिसत नाहीं. 'समाधि प्रकरणा'सारखीं कांहीं वेदांत प्रकरणें मात्र या काळचीं उपलब्ध आहेत.

१ छापील बखरींत शक १६१६ हा दिला असून संवत्सर ईश्वर दिला आहे. ईश्वर संवत्सर शक १६१९ ला येतो.

शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर व संभाजी महाराजांच्या अमानुष वधानंतर महाराष्ट्रांतून स्वराज्याचें बीं पार निघून गेलें होतें. शिवाजीचे प्रत्यक्ष पुत्र राजाराम महाराज यांना देखील स्वदेश सोडून तंजावरचा प्रांत गांठावा लागला. या धामधुमींत चार मुत्सद्यांनीं अवसान धरून कांहीं जोपासना केली. त्याचीं फळें पुढें चाखण्यास सांपडलीं. श्रीशिवाजी महाराज शककर्ते यांचे द्वितीय पुत्र व कोल्हापूर घराण्यांतील गादीचा मूळ पुरुष राजाराम महाराज यांचा पुत्र संभाजी यानें आपला हुशार सेवक राजकार्यधुरंधर रामचंद्रपंडित अमात्य हुकमतपन्हा यांजकडून एक राज्यव्यवस्थेसंबंधी आज्ञापत्र राजशक ४२ ह्मणजे शके १६३८ मध्यें लिहविलें आहे, हे आज्ञापत्र त्याकाळच्या शिष्ट गद्याची कल्पना येण्यास चांगले असून त्यांतील मजकुरही चिंतनीय आहे. यांतून एक लहानसा उतारा देतो.

" साहुकार म्हणजे राज्याची व राज श्रीची शोभा. साहुकाराच्या योगानें राज्य अबादान होते. न मिळे त्या वस्तुजात राज्यांत येतात. साहुकाराचे संरक्षणामध्यें बहुत फायदा आहे. याकरितां साहुकाराचा बहुमान चालवावा.

तसेंच दर्यावर्दी सावकार यासही बंदरो बंदरी कौल पाठवून आमादरफ्ती करावी. साहुकारामध्यें फिरंगी व इंग्रज व वलंदेज व फरासिस व डिंगमारादि टोपीकर हेही लोक सावकारी करितात, परंतु ते वर्कड साहुकारासारखे नव्हेत. यांचे खावंद प्रत्येक प्रत्येक राज्यच करित आहेत. त्यांचे हुकुमानें त्यांचे होत्साते हे लोक साहुकारीस येतात. राज्य करणारास स्थळलोभ नाहीं असें काय घडो पाहतें ? तथापि टोपीकरास या प्रांतीं प्रवेश करावा, राज्य वाढवावें, स्वमतें प्रतिष्ठावी हा पूर्ण अभिमान. तदनुरूप स्थळीं स्थळीं कृतकार्य ही झाले आहेत. त्यास ही हट्टी जात हातास आलें स्थळ मेल्यानें सोडावयाचे नव्हेत. यांची आमादरफ्ती आले गेले इतकीच असे द्यावी. त्यांस केवळ नेहमी जागा कधींही देऊं नये. कदाचित वखारीस जागा देणे झाली तर खाडीचे सोबारी समुद्रातिरीं न द्यावी. तसेंच ठिकाणीं जागा दिल्यानें जोपर्यंत आपले मर्यादेंत आहेत तो आहेत, नाहीं तें समयीं आरमार, तोफा, दारुगोळी

हें च त्यांचे बळ; त्या बंदरी नूतन किल्लाच निर्माण करणार, तेव्हां इतके स्थळ राज्यातून गेलें. या करितां जागादेणेंच तर लांब खाडी, गांव दोंन गावें राजापुरी सारखी असेल तेथें फराशिसास जागा दिल्हा होता, त्या न्यायें दोन चार नामांकित शहरें असतील त्यामध्यें जागा द्यावा. तो असा कीं तीच जागा शहराचे आहारी शहराचा उपद्रव चुकवुन नेमून देऊन वखारी घालाव्या त्यांस इमारतीचे घर बांधू देऊं नये. यां प्रकारें राहिले तर बरें. नाहीं तर याविणें प्रयोजन नाहीं. आले गेले असून त्यांचे वाटे आपण न जावें. आपले वाटे त्यांनीं न जावे इतकेंच पुरे. " (मराठ्याच्या इतिहासाचीं साधनें' विविधज्ञान विस्तार पु. ९ पृ. १९७ नउ प्रकरणें.)

या काळीं बाळाजी विश्वनाथ हा पुण्यास सर सुभेदारीच्या कामावर होता. त्यानें मोठ्या हिंमतीनें दिल्लीस जाऊन अबरंगझेबाच्या मुलीची दाई होती तिच्याशीं मसलत बांधून तिजकरवीं राजकन्येचें मन मोठ्या युक्तीनें वळवून घेतलें; आणि नंतर राजकन्येचे मार्फतीनें शाहूची सुटका करून त्यास परत देशीं आणिलें. सर्वांचें मन सुखी केलें; आणि महाराष्ट्रास त्यांच्या राजाची जोड करून दिली. बाळाजीपंत नानानें त्या वेळचे कर्ते पुरुष आपल्या बाजूस वळवून घेऊन मोडलेली स्वराज्याची घडी पुन्हां नीट बसवून दिली. बाळाजीपंतांच्या या थोर कामगिरीची हकीकत नमुद करणारी एक बखर आहे. हल्लीं या बखरीचा थोडासा च भाग आपणास उपलब्ध आहे. पण पेशव्यांच्या मूळ पुरुषासंबंधीं हकीकत देणारी म्हणून ही बखर जरा विशेष महत्वाची आहे. दक्षिणचा राजा दिल्लीस ज्यांनीं धरून नेला त्यांचें तक्त हालवून सोडणाऱ्या आणि त्यांला चोंहों बाजूंनीं घेरून तें समूळ घशांत उतरूं पहाणाऱ्या बाळाजीपंतांच्या मुलाच्या आणि नातवाच्या स्वतंत्र बखरी नाहींत. पण त्यांच्या कैफियती व राजप्रकरणीं जाबसाल, पत्रें, हकीकती वगैरे अनेक कागद पत्र आहेत.

या काळच्या सुमारास निरंजनमाधवानें लिहिलेलें 'ज्ञानेश्वरविजय' या नांवाचें एक ज्ञानेश्वर महाराजांचें चरित्र आहे. हा निरंजनमाधव म्हणजे लक्ष्मीधराचा शिष्य सुभद्राचंपू, वृत्तमुक्तावलि वगैरे ग्रंथांचा

कर्ता होय. याच्या पांच अध्यायांच्या पद्यात्मक चरित्राशिवाय हें गद्य चरित्र हा निराळा च लहानसा ग्रंथ आहे. तसें च याची आचार्यांच्या कांहीं ग्रंथांवर गद्य टीका हि आहे. या निरंजनाहून अगदीं भिन्न असा श्रीक्षेत्र कऱ्हाड येथें 'निरंजनमहाराज' या नांवाचा एक साधुपुरुष (१७७९ ते १८४९) होऊन गेला. याची गणेशगीता प्रसिद्ध आहे. या कऱ्हाडकर निरंजनमहाराजांचें एक गद्य चरित्र त्यांचा नातू भगवान पाटक यानें लिहिलेलें प्रसिद्ध आहे. हा चरित्रग्रंथ 'शके १६८३ वृशा सवंत्सर उत्तरायण गीष्मऋतौ ज्येष्ठ शु० ११ मंदवारीं चतुर्थ प्रहरीं ग्रंथ संपला ॥' असें याचे शेवटीं म्हटलें आहे. याचीं छापील १७६ पृष्ठें झालीं आहेत. हा ग्रंथ भाषेच्या दृष्टीनें साधारण आहे. पण या वेळीं चरित्रलेखनाकडे महाराष्ट्राचें लक्ष्य कितपत होतें व त्या दृष्टीनें कसे कसे यत्न केले जात, हें समजण्यासाठीं या ग्रंथाचा आपणास उपयोग होण्या-सारखा आहे. या भगवान पाठकानें आणखी हि दहाबारा ग्रंथ लिहिले आहेत. कऱ्हाडकर निरंजन महाराजांप्रमाणें च इतर कांहीं सत्पुरुषांच्या चरित्ररचनेचा उद्योग त्यांच्या शिष्य मंडळींनीं केल्याचा पुरावा अनेक ठिकाणीं नजरेस पडतो.

तंजावरप्रांतीं असलेल्या या काळच्या नाटकांचा उल्लेख या ग्रंथांत पूर्वीं आला च आहे. हीं नाटकें शाहूमहाराजांचे नांवावर लिहिलेलीं आहेत. हीं निव्वळ गद्य किंवा पद्य नसून मिश्र आहेत. म्हणजे यांत थोडाफार गद्य मजकूर आला आहे. नाटकरचनेचा ओनामा या दृष्टीनें हीं नाटकें कौतुकास्पद आहेत. नाटकाप्रमाणें कादंबरीचा यत्न केलेला कोठें आढळण्यांत येत नाहीं. स्त्रियांसंबंधाच्या लहान लहान शृंगारिक गोष्टींचें एक चोपडें आहे. पण यांत हि उत्तान शृंगारापलिकडे ग्रंथकर्त्याची मजल गेलेली नाहीं. यांतील कांहीं गोष्टी बोकाशियोच्या गोष्टींशीं बऱ्या च साम्य पावणाऱ्या आहेत, हें यांत जरा आश्चर्यकारक आहे.

मंत्र, तंत्र, जादूटोणे, शकुन, ज्योतिष वगैरे त्या काळच्या व्यवहारांतील बाबींसंबंधीं गद्यग्रंथांची रचना त्या काळीं होत होती असें म्हणण्यास वारंवार पुरावा आढळतो. 'छत्तीस यक्षिणी' हा मंत्रशास्त्रा-वरील ग्रंथ हल्लीं उपलब्ध आहे. यांत मूळ मंत्र संस्कृतांत च दिले आहेत.

पण त्या मंत्रांचे प्रयोग व त्यांचीं तंत्रें यांचें वर्णन निव्वळ मराठींत केलेलें आहे आणि तें गद्य आहे. या ‘ छत्तीस यक्षिणी ’ प्रमाणें मंत्रशास्त्राची इतर हि लहान सहान चोपडीं आढळतात. ‘ महालक्ष्मी शकुनवंती ’ हा एक शकुन व प्रश्न पहाण्याचा ग्रंथ आहे. यांत फांसे कसे करावे, ते कसे टाकावे, व त्यांवरील अक्षरें पाहून विचारिलेल्या प्रश्नांचीं उत्तरें काय व कशीं द्यावीं हें सांगितलें आहे. हा ग्रंथ सोळाव्या शतकाच्या प्रारंभीं च रचिला गेला आहे. या शकुनवंती प्रमाणें च ‘ रामसीता ’ शकुनवतंती, ‘ हनुमान ’ शकुनवंती वगैरे हि शकुनवंत्या आहेत. फांशाला प्राय: चार बाजू असल्यामुळें शकुनवंतीचें नांव हि चार अक्षरी असणें इष्ट आहे हें उघड आहे. अशी च ‘ नरहरी ’ शकुनवंती या नांवाची एक जुनी शकुनवंती आहे. हींत चौकोनी चार फांसे घेऊन त्यांपैकीं प्रत्येकावर न, र, ह आणि री हीं अक्षरें प्रत्येक बाजूस एक याप्रमाणें काढून मग इच्छिल्या वेळीं हे फांसे टाकावे; आणि त्या चोहोंवर मिळून जीं अक्षरें येतील तीं पाहून त्याप्रमाणें उत्तर सांगावें. असें सांगितलें आहे. या शकुनवंत्यांवरून पूर्वीच्या काळीं लोक साधारणत: काय प्रश्न विचारीत व त्यांना अपेक्षा कशाची असे याचा अंदाज बांधतां येईल. याप्रमाणें च ‘ लीलावती’,‘तिथिनिर्णय’,‘कूपखनन’ वगैरे विषयांवर हि गद्यरचना होत असे. हेमाडपंती मस्तक असें ग्रंथाला नांव देऊन त्यांत हेमाडपंताला कधीं कल्पना हि नसेल अशा गोष्टी ज्याप्रमाणें लेखक लिहितात, त्याप्रमाणें च भास्कराचार्यांच्या लीलावतीचें नांव देऊन त्यांत तोंडच्या हिशेबाच्या अनेक चाली. तसें च व्यवहारोपयोगी इतर हिशेबी आडाखे हे ग्रंथकार खुशालपणें सांगतात. क्वचित् कांहीं बाबी मात्र यांत नेहमीं लीलावतींतून घेतलेल्या असतात. तसें च ‘कूपखननलक्षण’ हा ग्रंथ वराहमिहिराच्या दगार्गलशास्त्राधारें लिहिलेला आहे. पण यांत ग्रंथकर्त्यानें अनेक ठिकाणीं स्वानुभवावरून किंवा ऐकीव माहितीवरून इतर गोष्टी हि घातिल्या आहेत. ग्रंथाची रचना गद्यात्मक आहे. जसें—

> ‘जे ठाईं जांबूळचा वृक्ष बरवां साक्षिला असे. तये जाबुळीखाली पूर्वे दिशेस वारुळ होय तारें जबुंळीचे पालावं दक्षिणे कडे खणिजे । २ दोहीं पुरुष २ बत पाणि मिष्ट लागे तें पाणि कदापि खटेना । ’ इ. इ.

या प्रकरणाचे शेवटीं १६८२ वि. संवत् (ह्मणजे शके १५४७) हा दिला आहे.

कांहीं कांहीं संस्कृत ग्रंथांचीं भाषांतरें गद्य मराठींत करण्याकडे प्रवृत्ति फार पूर्वींपासून च निःसंशय होती. या काळचीं गीतेचीं गद्य भाषांतरें हि आढळतात. हेमाडपंती मेस्तकाच्या आधारें रचिलेलीं मेस्तकें व घोड्यासंबंधीं चर्चा करणारीं 'शालिहोत्रें' तर या काळचीं वारंवार आढळतात. पण हीं बरीं च त्रोटक असतात. तरी पण हे ग्रंथ मराठींतील गद्य ग्रंथांची कथा सांगत असतां विसरण्यासारखे नाहींत. विश्वेश्वरानें लिहिलेला 'अश्वचिकित्सा' या नांवाचा एक ग्रंथ हल्लीं उपलब्ध आहे. या काळचें 'भूगोल' या नांवाचें एक प्रकरण मीं पाहिलें आहे. यांत आपण हल्लीं अनुमानानें कल्पना करूं तशी माहिती नसून केवळ पौराणिक आधारावर, पृथ्वीभोंवतीं दधिसमुद्र वगैरे समुद्र कसे आहेत, तसे च मेरु, मांदार वगैरे पर्वतांचीं व्याप्ति, त्यांचीं योजनानें सांगितलेलीं मापें वगैरे माहिती आहे. अर्थात् त्या वेळीं या देशांतील लोकांची भूगोल ज्ञानाची कल्पना काय होती इतकें कळण्या पलिकडे याचा उपयोग नाहीं.[१]

शके १६८२ मध्यें पानपतचा घनघोर युद्धसंग्राम झाला. यानें महाराष्ट्राचा इतिहास पार पालटून गेला. तेव्हां या युद्धसंग्रामाच्या अनेक बखरी मराठ्यांनीं लिहिल्या हें साहजिक च झालें. यांपैकीं कोणा मोरो हरी या नांवाच्या इसमानें नारो सखाराम या नांवाच्या इसमास लिहिलेली एक, पानपतास स्वतः हजर असलेल्या अंताजी माणकेश्वर या राजकारणी पुरुषानें लिहून ठेवलेली एक, मल्हारराव होळकर यानीं सबंद मोहिमेची आपले धनी श्रीमंत पेशवे सरकार यांस लिहून कळविलेली व 'होळकरांची थैली' या नांवानें मशहूर असलेली एक, कृष्णाजी शामराव यानें लिहिलेली 'भाऊसाहेबांची बखर' या नांवानें प्रसिद्ध असलेली एक, तसें च श्रीमंत मातुश्री गोपिका बाईसाहेब यांचे आज्ञेवरून तयार केलेली एक, वगैरे बखरी या प्रसंगाच्या लिहिलेल्या आहेत. यांतील शेवटल्या दोन काव्येतिहास संग्रहकारांनीं छापून प्रसिद्ध केल्या आहेत.

---

१ या काळचे जे नकाशे आपणास आढळतात, त्यांवरून भूगोलाची—हिंदुस्थानच्या भूगोलाची—त्या काळची कल्पना याहून ज्यास्त व्यवस्थित होती असें अनुमान निघतें. पण या नकाशांसंबंधीं वर्णनात्मक ग्रंथ जो भूगोल तो तसा अजून उपलब्ध नाहीं.

या दोहोंपैकीं पहिली म्हणजे भाऊसाहेबांची बखर ही एका सावकाराच्या दिल्ली येथील कृष्णाजी शामराव नांवाच्या गुमास्त्यानें आपल्या यजमानाकरितां लिहिलेली आहे. हींत दादासाहेबानीं जाटास कुंभेरीच्या किल्ल्यांत कोंडिलें तेव्हांपासूनचे हकीकतीस सुरवात करून ती शेवटचे पानपत येथील युद्धापर्यंत आणून मोडली आहे; व अखेर नानासाहेबांच्या मृत्यूचा प्रसंग हि सांगून या बखरीचा शेवट केला आहे. ही बखर भाऊगर्दीनंतर लौकर च लिहिली गेली असल्यामुळें हींतील वर्णनें फार सरस उतरलीं आहेत. कृष्णाजी शामरावाचा हा ग्रंथ मराठींतील जुन्या गद्य ग्रंथाचा एक उत्तम नमुना आहे. ही बखर वाचीत असतां वाचकाचें मन वेडावून जातें; आणि त्या युद्धप्रसंगांत तो गर्क होऊन त्याची तंद्री लागते. योद्ध्यांच्या वीरश्रीनें वाचकाचे मनास उत्साह वाटतो व त्यांचा तो हृदयद्रावक शेवट वाचूं लागलें म्हणजे वाचकाचें अंतःकरण अगदीं विरघळून जातें; क्षुब्धतेनें तो देहभान विसरून जातो. कृष्णाजी शामरावाची ही रचनाशैली खरोखरी च फार वाखाणण्यासारखी आहे, यांत संशय नाहीं. पण या कृष्णाजी शामरावाच्या बखरीपेक्षां रघुनाथ यादवाची बखर एका दृष्टीनें विशेष महत्त्वाची आहे. कारण कीं, ही एक तर या वेळचे पेशवे श्रीमंत थोरले माधवराव साहेब यांच्या मातोश्रीसाठीं रचिली आहे; आणि ही रचितांना, बखरकार शेवटीं लिहितो त्याप्रमाणें ‘ एक बारनीस शत्रूकडील व श्रीमंतांकडील या उभयतांच्या दिनचर्येचें वर्तमान दफात्यास चिटणिसानीं बार केली त्यांची संगत पाहून, कच्चा मजकूर सेवेशीं निवेदन करावयाकरितां यथामतीनें बखर सजवून ’ तयार केली आहे. ही पानपत येथील युद्ध संग्रामानंतर वर्ष दोन वर्षांत च रचिली असल्यामुळें व चिटणिसी दफात्याचे लेख पुढें असल्यामुळें, आणि प्रसंगीं जातीनें प्रत्यक्ष हजर असलेले अनेक लहान मोठे लोक बखरकाराला ती रचते वेळेस नित्य भेटत असल्यामुळें हींतील कथावर्णन निःसंशय विश्वसनीय आहे; व यांत नमुद केलेले खाशांच्या तोंडचे शब्द बाजिन्नस खरे आहेत, हें उघड आहे.

लढाईचे आदले दिवशीं भाऊसाहेब आणि विश्वासराव हे चुलते पुतणे एके जागीं बसले असतां, तो भयंकर प्रसंग मनांत येऊन भाऊसाहेब

फार कष्टी झाला. आपल्या भोंवतींच्या लोकांत नीच पाजी, हरामखोर व विश्वासघातकी लोकांचा भरणा किती आहे ! कोणीं मत्सरामुळें, तर कोणी आपमतलबीपणामुळें नीचपणाच्या कोणत्या सीमेला जाऊन पोहों-चले आहेत ! ज्या अन्नावर यांचे देह पुष्ट झाले त्या अन्नाची हि शरम व भीड यांच्या जिवास काडी इतकी हि नाहीं, हें त्याला कळून चुकलें; व हें मनांत येऊन तो खचून गेला. पुढें हजारों संकटें एकवटून उभीं राहिलीं असतां हि जो कधीं हि लवमात्र डगमगला नाहीं तो सदाशि-वराव भाऊ केवळ पुत्रमोहामुळें ढळढळां रडूं लागला; आणि बखरकार म्हणतो—

बोलला जे " विश्वासराव साहेब ! तुमचें वय लहान. तुम्ही सुखाची जाति तिलप्राय अनुभविली नाहीं. तुम्हांसारखे गुणी पुत्र, (मातापितरांची) उभय-तांची ममता तुमचे ठायीं विशेष. असें असतां हे महत्तर अपेश श्रीसांबानें माझे विभागास आणलें. रावसाहेब ! तुम्हांस मीं मरणाचे घरीं आणलें. ही गोष्ट सर्वोपरी आमचे पासून गेली " ऐसीं भाषणें ऐकून सर्वांस गहिंवर आला. त्याजवर विश्वा-सरावानें उत्तर केलें कीं ' माझे प्राणाविषयीं मजला तिळभर काळजी वाटत नाहीं. परंतु हा समय आपणावर गुजरला.......हा प्रसंग घडून आल्यास श्रीमंत नाना-साहेबांची काय गति होईल ती कळेना ! ! ' तुम्ही उभयतां बंधु कायम असल्यास माझेसारिखे पुत्र बहुत होतील. ' ऐशी उदासपणाचीं भाषणें विश्वासरावांची भाऊनीं श्रवण करून विश्वासरावास आलिंगन देऊन बहुत श्रमी जहाले. भाऊ-साहेब म्हणूं लागले कीं, ' आम्ही तरि सतीनें वाण घेतलें, आतां तुम्हास ईश्वर साह्य आहे. ' त्यावर विश्वासरावानीं उत्तर केलें कीं आपण वडिल संनिध असतां मला भय काय ? त्यांतून ईश्वरी इच्छेंकरून ही गोष्ट बनून आली असतां दुसरा पराक्रम जन्मास येऊन कोणता करावा ? आतां प्रतिज्ञा हीच कीं रूमशामची बादशाहत करून रूमशाम येथील सरदेशमुखीच्या वतनाची वस्त्रें श्री छत्रपतीच्या नांवें घेऊन, आजपावेतों हक्काचा ऐवज राहिला आहे तो घेऊन ढाला माघाऱ्या देऊं. नाहीं तरी जो प्राणी जन्मास आला त्यास तरि मृत्यु आहे. परंतु या कुरु-क्षेत्रीं, रणांगणाचे ठायीं अणुमात्र चित्तांत कांहीं एक आणूं नये. जें ईश्वरानें नेमिलें असेल तें कदापि टळावयाचें नाहीं. मग खेद करावयाचें कारण कोणतें ? नानासाहेबांहून मला तुम्हीं वडील अधिक ! त्यापेक्षां श्रमी होऊं नये. '

बखरकार आणखी पुढें लिहितो कीं,—

' ते दिवशीं सदाशिवरावपंतांनीं व विश्वासराव यानीं कडकडित निर्जळ केलें. उदक हि घेतलें नाहीं. रात्रीचे ठायीं .... साखरबतासे व फळफळावळ मात्र भक्षिली. तों मध्यरात्रीचा समय जाहला ... . कांहीं निद्रा लागली न लागली एवढ्यांत जागृत होऊन ... मुखप्रक्षालन करून .... या उभयतांनीं तैलाभ्यंग करून मंगलस्नानें केलीं. देवतार्चनें सारून, फलाहार अल्प करून, पिकले पानाचे विडे भक्षण करून जामदारखान्यांत जाउन रणांगणींचीं पीत वस्त्रें घेतलीं. शिरपेंच व तुरे व चौकडे व बाजुबंद व मोत्यांच्या कंठा व शस्त्रास्त्रें ठायीं ठायीं बांधून तरकस कमना हातीं घेउन सज्ज झाले. नंतर निशाणबारदारानीं निशाणें घेउन नगारा नौबती करून एकदांच गर्जना केली.

या पुढची हि हकीकत रघुनाथ यादवानें अशी च संकलित दिली आहे. या घनघोर रणसंग्रामाचा शेवट कसा झाला व विश्वासघातक्यांनीं अंगचोरी करून ही मसलत फसवून टाकिल्यावर तेथें गेलेल्या लहानथोरांच्यावर कसें संकट कोसळलें, याची हकीकत या रघुनाथ यादवापेक्षां फार थोर अशा एका लेखकाने स्वानुभवानें सांगितली आहे. हा लेखक ह्मणजे प्रसिद्ध बाळाजी जनार्दन ऊर्फ नाना फडणवीस हा होय. नाना फडणविसानीं आपलें स्वतःचें आत्मचरित्र लिहून ठेविलें आहे. त्यांत नाना लिहितातः—

पुढें थोरलें युद्ध उदयीक होणार. तों पूर्व दिवशीं संकेत कीं, पराजय आपला जाहला तरी शत्रूचे हातीं श्रीमंतांचें कुटुंब व आपलें हातीं लागूं नये. आपण च नाश करवावा. आपण तर वांचत नाहीं; असा सिद्धांत करून श्रीमंतानीं याची हि योजना केली. दुसरे दिवशीं तयार होऊन प्रातःकालचे दोन घटिका दिवसास युद्धास गोळागोळीचा प्रारंभ जाहाला ... ... मी श्रीमंतासन्निध ईश्वरस्मरण किंचित् करून असे. तो विश्वासराव यांस गोळी लागली. पडले. ते हत्तीवर श्रीमंतांनीं घालून उभे च राहिले. तों पठाण पायउतारा आंत येऊन मिसळले. तोंडातोंडी होऊं लागली. आणि डावे बाजूचे मातबर सरदार, चौघड्याचे धनी देखील, पूर्वींच पळाले. उजवे बाजूचे हि होळकर शिंदे निघोन निशाण निघाले. दोन तीन शत पायदळ होतें. श्रीमंत दिसेनातसे जहाले. तेव्हां ईश्वरें बुद्धी दिली. माघारे फिरलों. पूर्वी युद्धांत बापूजीपंतीं बोध केला. माघारे

फिरावें. त्यांस उत्तर केलें कीं अशा समयीं श्रीमंतास सोडणें ठीक नाहीं. परंतु पुढें याप्रमाणें जहालें. लक्ष सैन्य त्यांत मोठे मोठे सरदार असतां एक ही त्या समयीं श्रीमंतास आम न जाहला. बहुत दिवस अन्न भक्षिलें. कृपा पुत्रवत् केली. तितकें चांगला काळ होता तेव्हां केशास ढका लागल्यास प्राण देऊं अशा प्रतिज्ञा. परंतु ईश्वरघटित विपरीत काळ त्यांत सोबती कोण होतो ! सर्व सुखाचे सोबती. भोजन आदरेंकरून करावें. वस्त्रें, जवाहीर, जागिरा घ्याव्या. निदानीं इतकें असून ज्यांचे देहाचें ठिकाण कोणास ठाऊक नाहीं. सर्व वाताहात जहाले. मी सायंकालचे दोन घटका दिवसास घोड्यावर पाणिपतांत आलों. त्या देशाचा मार्ग अगदीं ठाऊक नाहीं. तेथें परमेश्वरें वाट दाखवावयापुरते रामजीपंत उभे होते. सांगूं लागले घोडे वस्त्रें टाकून द्यावीं. त्यावरून सर्व टाकून शुद्ध लंगोटी लावून बसलों. रात्र जहाल्यावर चाललों. तों एका कोसांत तीन चार वेळ शरिरास हात लावून टोपीवाल्यांनीं झाडा घेतला. दर स्वेपेचे समागमेचे दाहावीस तोडून टाकीत. त्यांत मी राहिलों. हे सत्ता ईश्वराची......पुढें ते गेल्यावर जाऊं लागलों. तों पुढें दोन कोशांवर दुसरे मागती दृष्टीस पडले. तेव्हां मागती तृणांत जाऊन बसलों. तों जवळ येऊन काढूं लागले. ते समयीं ईश्वर त्यांतीलच एका वृद्धाचे मनांत संचार करितां जाहला. कीं कशास मारितां ? मग गेले. तदनंतर माझी शक्ति पाणिपतावर बहुत क्षीण, आमविकारादिक विकारयुक्त, अन्न चालेना, असा मी त्याजवर दयासमुद्र सांबसदाशिव जो याणें कृपा करून शरीर अशक्त, ऊन पाहिलेंच नाहीं व पादचारी अभ्यास नसतां सोळा सत्रा कोश अन्नउदकाव्यतिरिक्त आलों. क्षुधा तिसरे प्रहरीं लागली. तेव्हां बोरीचा पाला सांपडला तो खाऊन पाहिला, तो तोंडांत जाईना. तसाच सायंकाळीं एका ग्रामाबाहेर आलों. तों एका बैराग्यानें पीठ आणून दिलें. त्याची भाकर खादली. ती अमृतप्रमाण लागली. नंतर निद्रा केली. प्रातःकाळी गंगासहस्रनाम म्हणत ईश्वरस्मरण करीत चाललों तों एका गांवामध्यें गेलों. तेथें एक सावकार होता. त्यानें घरीं नेलें. भोजन एक ब्राह्मण होता व यशवंतराव चाबुकस्वाराकडील भेटला. त्याजकडून स्वयंपाक करवून भोजन केलें, तों शत्रूचे स्वार गावांत आले. हें वर्तमान कळलें.

हा उतारा बराच लांब झाला. पण हा अनेक कारणांनीं अपूर्व असल्यामुळें इतक्या विस्तारानें घेणें योग्य वाटलें. एक तर हा युद्धप्रसंग अपूर्व, तो लिहिणारा नाना फडणवीस कलमबहाद्दर हि अपूर्व, ज्यांत तो

आला आहे तसा ग्रंथ—म्हणजे आत्मचरित्रपरग्रंथ—हा हि अपूर्व व अशा थोर पुरुषांवर असलीं संकटें यावीं हें हि अपूर्व. असें सर्व च अपूर्व असल्यामुळें हिंदुस्थानांतील दुसऱ्या कोणत्या हि देशी भाषेंत प्रायः न आढळणारा असा हा अपूर्व उतारा येथें जरा विस्तारानें उतरून घेतला आहे.

या प्रसंगानंतर थोरले माधवराव साहेबांचे कारकीर्दीतील हकीकतीचीं व नारायणरावाचे वधासंबंधीच्या हकीकतीचीं अनेक टिपणें आहेत. त्यांपैकीं कांहीं इतकीं विस्तृत आहेत कीं, त्यांची गणना ग्रंथांत करण्यास हरकत नाहीं; आणि यांपैकीं कांहींची भाषा अशा वरच्या दर्जाची आहे कीं, त्यांस महाराष्ट्राच्या चांगल्या वाङ्मयांत जागा देणें बिलकुल गैर होणार नाहीं. असो. वर नाना फडणविसानीं स्वतः रचिलेल्या एका ग्रंथाचा उतारा व उल्लेख आला आहे च. आतां नानांच्या आज्ञेनें व प्रेरणेनें रचिलेल्या दुसऱ्या एका ग्रंथाचा उल्लेख करूं. हा ग्रंथ ह्मणजे नानानीं श्रीमंत सवाई माधवराव साहेबांसाठीं मुद्दाम लिहविलेली बखर हा होय. ही बखर चिटणिसीकडील चांगला माहितगार कारकून बाळाजी गणेश याचे करवीं लिहविली आहे. यांत मालोजी भोंसल्यांच्या वेळेपासून अगदीं चालू साल पर्यंतची हकीकत थोडक्यांत सांगितली आहे. यांत मराठ्यांच्या बहुतेक सर्व ठळक ठळक मसलतींची माहिती दिली आहे; व ही माहिती देतांना आपण कोणासाठीं ही बखर रचित आहों हें नीट ध्यानांत ठेविलें आहे. यांत पानपतसंबंधीं म्हटलें आहे कीं ‘ अबदल्ली दिल्लीवर चढाई करोन आला......त्याजवरून भाऊसाहेब व विश्वासरावसाहेब यांची रवानगी फौजसुद्धां केली. दिल्लीस जाऊन पुढें अबदालीची गांठ कुरुक्षेत्रीं सोनपतपानपताजवळ पडोन लढाई होतां अबदालीस मोडलें. त्या समयांत विश्वासराव साहेबांस अंबारींत गोळी लागून कामास आले. हें वर्तमान अबदालीस कळतांच चालोन घेतलें. तेव्हां फौज पळों लागली. मल्हारजी होळकर वगैरे सरदार निघाले. ते समयीं भाऊसाहेबांवर लगट केली. लोक पडले व जखमी झाले. भाऊसाहेब व जनकोजी शिंदे व यशवंतराव वगैरे यांचें ठिकाण लागलें नाहीं.’ यांत ‘अबदालीस मोडलें’ असें लिहिलें आहे तें एका दृष्टीनें खरें आहे. कारण त्यानंतर अबदाली किंवा दुसरा कोणी हि तुर्की राजा दक्षिणेंत तोंड

घेऊन आला नाहीं. त्यांची वाट च जणों बंद झाली. पण हें करण्याक-रितां दोन खासे खर्ची घालावे लागले; व अनेक शेलक्या आणि उत्तम वस्तूंची आहुती द्यावी लागली ! !

ही बखर शके १७०४ मध्यें शुभकृन्नाम संवत्सरीं तयार केली आहे. म्हणजे या वेळीं सवाई माधवरावांचें लग्न नुकतें च झालें होतें. सवाई माधवराव हे आपल्या नजरेखालीं तयार होऊन चांगले कर्ते निपजावे व यांस लहानपणापासून नीट शिक्षा लागावी यासाठीं नाना फडणविसानीं व त्यांच्या इतर आप्तइष्टांनीं फार परिश्रम केलेले दिसतात. यांचे च साठीं नानानीं श्रीमद्भागवतांतील वेंचे काढून तयार केले. यांचेसाठीं पौराणिक कथा हि लिहविल्या. या ग्रंथाप्रमाणें च या बालराजासाठीं एक शिक्षाग्रंथ हि नाना फडणिसानीं रचविला आहे. हा ग्रंथ 'नारायण व्यवहार शिक्षा' या नांवानें प्रसिद्ध आहे. हा शके १७११ मध्यें तयार केला. यांत निर-निराळे गुण कलमवार सांगितले आहेत. असें सांगतात कीं, या ग्रंथांतील कलमांचा अर्थ श्रीमंत प्रत्यहीं गुरुमुखानें ऐकत असत. हा शिक्षात्मक ग्रंथ एके वेळीं महाराष्ट्रियांत सर्वभर प्रसिद्ध होता. या ग्रंथाप्रमाणें च दुसरें एक शिक्षणात्मक सुंदर प्रकरण श्रीमंत सवाई माधवराव यांजकरितां त्यांची कर्तृत्ववान् आजी गोपिकाबाई हिनें मुद्दाम लिहविलें आहे. यांत दिवसाच्या घटकांचें प्रमाण जमेस धरून घटकोघटकीं साधारणपणें काय करीत जावें हें लिहिलें आहे. हें लहानसें प्रकरण इतकें सुंदर आहे कीं याचे पाठ मराठ्यांनीं तर नित्यशः करावेत च पण हिंदुस्थानांतल्या इतर लोकांनीं हि हें आपल्या मुलांकडून वाचविल्यास त्या मुलांचें निःसंशय कल्याण होईल. यांत व्यावहारिक, धार्मिक, शारीरिक, नैतिक, वगैरे अनेक प्रकारच्या शिक्षणावर नजर ठेवून गर्भश्रीमंतानां काय योग्य व त्यांनीं कसें वागावें हें थोडक्यांत पण उत्कृष्ट रीतीनें सांगितलें आहे.' यांत आजी आपल्या नातवास लिहितात कीं, 'शास्त्री यांजवळ विराटपर्वा

१ या गोपिकाबाईच्या प्रकरणाप्रमाणें च एक लहानशी यादी नच व निजाम-उल्मुल्क यानीं नासरजंगास केलेल्या उपदेशाची प्रसिद्ध आहे. ही यादी ज्या नकलेवरून छापिली, ती नकल नाना फडणविसांच्या स्वदस्तुरची त्यांच्या चिरं-जीवाजवळ होती, त्यावरून छापिली आहे.

पासून भारतांतील चिंतनिका करीत असावी व वृद्ध मनुष्यें पदरचीं बहुत दिवशीं, व अन्यत्र, शहाणे असतील त्यांशीं दिल्ली प्रकरणीं व महाराज प्रकरणीं गोष्टी कशा जाहल्या त्या ऐकण्यांत असाव्या. आपले वडिलांच्या गोष्टी कारभारी यांसि एकांत स्थळीं विचारीत असावें. व तसबिरा व नकाशे अनेक पहात असावे. ते समयीं शहाणे बुद्धिमान असतील ते जवळ असावे.'

शके १७११ नंतरचे लिहिलेले असे लहानथोर पुष्कळ गद्य ग्रंथ उपलब्ध आहेत. यांतून अनेक तऱ्हेचे विषय आढळतात. शेवटच्या बाजीरावाजवळ कोणी हुशार बुद्धिबळें खेळणारा खिळाडू होता. त्यानें निरनिराळे डाव दाखवून लिहिलेला एक ग्रंथ मीं फार वर्षांपूर्वी पाहिला होता. तसें च औषधींची रसक्रिया, जारणमारणादि विधींचीं वर्णनें, स्थलवर्णनें हीं हि थोडीफार नजरेस पडतात. पण या सर्वांत चरित्रात्मक व ऐतिहासिक बखरी हे ग्रंथ विशेष मोटे असे असतात. कांहीं कांहीं तर च मोठ्या प्रमाणावर लिहिले जात. जयरामस्वामी वडगांवकरांची बखर शके १७२०।२५ चे सुमाराची प्रसिद्ध आहे. हींत त्या गादीचे संस्थापक शांतलिंगाप्पा यांचेपासून तो महादेवबावांपर्यंत हकीकत आली आहे. याप्रमाणें च इतर साधुपुरुषांच्या बखरी आहेत. हल्लीं प्रसिद्ध असलेली हनुमंत स्वामींची बखर म्हणजे श्रीसमर्थ रामदास स्वामींचें चरित्र. हा ग्रंथ केवढा आहे हें आपणास ठाऊक च आहे. याची मूळ प्रत किंवा पहिली आवृत्ति शके १७१५ मध्यें लिहिली गेली; व नंतर स्वामींच्या आज्ञेवरून रंगो लक्ष्मण व मल्हार रामराव चिटणीस यांनीं याची वाढवून दुसरी आवृत्ति शके १७४० मध्यें तयार केली. मल्हार रामराव हे चांगले नांवाजलेले लेखक असून मराठी भाषा सुंदर प्रकारची लिहीत. आम्हां मराठ्यांत प्रभू मंडळीचा लेखनपटुत्वाबद्दल जो मोठा नांवलौकिक आहे, त्याचें पुष्कळसें श्रेय या चिटणीस घराण्याकडे च आहे. या घराण्यांतील सर्वांत थोर पुरुष बाळाजी आवजी हा होय. हा अक्षर लिहिणारा इतका बांका होता, कीं याच्या अक्षराचें वळण अजून चिटणिसी वळण म्हणून प्रसिद्ध आहे. या बाळाजी आवजीला च काक प्रभु किंवा काकाजी प्रभू असें म्हणतात. याचा नातु—चुलत नातु—रघुनाथ

यादव. यानें 'चित्रगुप्ताची बखर' या नांवाची एक शिवाजीची बखर रचिलेली आहे. हिची रचना साधारण प्रतीची च उतरली आहे. सभासदी बखर पुढें ठेवून तींत पदरचीं ठिकठिकाणीं चार दोन वाक्यें व कांहीं मजकूर घालून ही चित्रगुप्ताची बखर या रघुनाथ यादवानें सिद्ध केलेली दिसते. रघुनाथ यादवाला मोठे मोठे शब्द घालून अगडबंब भाषा लिहिण्याची हौस फार आहे. चिटणिसांचें उपनांव चित्रे. पण हें साधें नांव न आवडून यानें आपल्या बखरीस 'चित्रगुप्ताची बखर' असें म्हटलें आहे. भगवान यमधर्माच्या दरबारीं वही लिहिणारा जसा चित्रगुप्त, तसा छत्रपती भोसल्यांच्या दरबारीं लिखाण करणारा हा चित्रगुप्त, असा भाव दिसतो. या चित्रगुप्तानें यशवंतराव शिंद्यांच्या पदरीं असतांना शके १७०० च्या आधीं दहापंधरा वर्षे ही बखर लिहिलेली असावी. या लेखकाला जुनी माहिती हि सडकून होती. पण तिचा यानें फारसा उपयोग करून घेतला नाहीं. मजकुरापेक्षां भाषेच्या थाटमाटाकडे च याचें लक्ष्य विशेष वेधलें होतें. या रघुनाथ यादवापेक्षां मल्हार रामरावानें लिहिलेला 'शिवछत्रपतींचें सप्तचरित्रात्मक प्रकरण' हा ग्रंथ वरच्या दर्जाचा आहे. मल्हार रामराव हा वर उल्लेखिलेल्या बाळाजी आवजीचा निपणतू होय. पण बाळाजीची करामत या निपणतूंत उतरलेली दिसत नाहीं. या मल्हार रामरावानें आपले ग्रंथासाठीं केलेलीं कांहीं अस्सल टिपणें मीं पाहिलीं आहेत. त्यावरून जवळ असलेल्या सामग्रीचा पूर्ण उपयोग करून सुंदर पाकनिष्पत्ति मल्हार रामरावानें केली नाहीं असें म्हणावें लागतें. कोठें कोठें तर याला आपले जवळच्या माहितीचा नीट संदर्भ हि कळला नाहीं. यामुळें अनेक ठिकाणीं विपर्यास झाला आहे. तरी पण आमच्या परभू मंडळीची लेखनबहादुरी या ग्रंथांत चांगली च

१ पानपतची बखर रचणारा रघुनाथ यादव व हा हे एक च कीं काय हें ठाऊक नाहीं.

२ बखरीच्या आरंभीं च ही बखर लिहिण्यास, 'राज्याभिषेक शक १३७ मध्यें प्रमोदिनाम संवछरे ज्येष्ट बहुल षष्टी भृगुवासरीं मला शाहु महाराजानीं आज्ञा केली' असें मल्हार रामराव लिहितो. राजशक १३७ म्हणजे शालिवान शक १७३२ आला. आणि शाहू महाराज शके १७३० वै. शु. ९ सीला च कैलासवासी झाले होते ही गोष्ट सर्वमान्य आहे.

नजरेस येते व लेखकानें आपले ग्रंथाकरितां बरे च परिश्रम केलेले दिसतात.[1] या काळचा संस्कृत ग्रंथाधारें रचिलेला 'राजनीति' या नांवाचा एक ग्रंथ हल्लीं प्रसिद्ध आहे. त्यांत राजे लोकांच्या जनानखान्यापासून लढाई-पर्यंतच्या सर्व व्यवहारांसंबंधीं विवरण केलें आहे. ग्रंथांतील विचार व विचारप्रदर्शनाचा थाट चांगल्या तोलाचा आहे. भाषा हि लिहिणारानें नीट नटवून सजविली आहे. हा ग्रंथ कोणीं लिहिला याचा उल्लेख ग्रंथांत किंवा इतरत्र नाहीं. काव्यसंग्रहकारांनीं केवळ अदमासानें याचें कर्तृत्व वरील मल्हार रामरावाचे माथीं मारिलें आहे.[2] या 'राजनीती' चे प्रारंभीं च म्हटलें आहे कीं, 'ही राजनीती पूर्वीं थोर थोर राजे मनु आदिकरून पाहून आचरण करिते झाले. त्या शास्त्राधारें......प्रतिपादित युक्ति करून महाराष्ट्र भाषेनें विस्तारयुक्त सांगतो. (ही राजनीति) ज्यांस राज्य करणें व ज्यांस मोठी संपत्ति करून योग्यता इहपर लोकांस पावणें, त्याणीं अगत्य पाहत असावी. ' अशी या ग्रंथाची फलश्रुती आहे.

सातारकर भोंसल्यांप्रमाणें च नागपूरकर भोंसल्यांच्या संबंधाच्या हि बखरी, कैफियती वगैरे उपलब्ध आहेत. गंगाधर माधवराव चिटणीस यानीं या भोंसल्यांची एक बखर लिहिली आहे. तशी च दुसरी बखर खंडो भगवंत परभू या नांवाच्या गृहस्थानें लिहिली आहे. हा गृहस्थ वरील गंगाधर माधवरावाच्या हाताखालीं नायब चिटणीस होता. या दोहों शिवाय विनायक आनन्दराव औरंगाबादकर वगैरे मंडळीनीं हि या घराण्याच्या बखरी लिहिलेल्या आहेत. या काळीं लिहिलेल्या कांहीं बखरी इतक्या मोठ्या होत्या कीं, त्यांचे छापील हजार पृष्ठांचे ग्रंथ होतील असें त्या प्रत्यक्ष पाहिलेल्या लोकांच्या म्हणण्यावरून दिसतें.

पेशवाईच्या अखेरीस आणि अव्वल इंग्रजीच्या सुमारास ज्या मराठी बखरी निर्माण झाल्या त्यांपैकीं, 'मराठी साम्राज्याची छोटी बखर' व ' पेशव्यांची बखर ' या दोन बखरींचा उल्लेख अवश्य केला पाहिजे. मराठी साम्राज्याच्या छोट्या बखरींत भोंसले यांचे मूळ पुरुष बाबाजी

१ हा ग्रंथ किंवा हें प्रकरण चिटणीस यांचे कडील शिवाजीच्या चरित्राच्या पुस्तकांत प्रथमारंभीं लिहिलें आहे. महाराजांच्या चरित्राची दुसरी प्रत इंदूर येथें उपलब्ध झाली. तींत हें नीतिप्रकरण नाहीं असें का. इ. सं. कार लिहितात.

भोंसले यांचे वेळेपासून तों तहत शेवटील प्रतापसिंह महाराजापर्यंतची सर्व हकीकत थोडक्यांत सांगितली आहे ही बखर कोणीं लिहिली याविषयींचा निर्णय या ग्रंथांत केलेला नाहीं. पण हा लिहिणारा कोणी तरी चांगला हुशार माणूस दिसतो. ग्रंथरचनेचा काल मात्र यांत लेखकानें शेवटीं दिला आहे. 'शके १७३९ कार्तिक शुद्ध ८ ता० शु० ९ सोमवार. बखर समाप्त झाली' असा हिचा शेवट आहे. ही बखर रचीत असतांना या लेखकापुढें अनेक जुन्या बखरी व टिपणें, यादी वगैरे सामुग्री असावी व त्या आधारें ही बखर लिहिली असावी, असें स्पष्ट दिसतें. परंतु 'पेशव्यांच्या बखरीची' स्थिति यापेक्षां निराळी आहे. एक तर ही बखर 'साम्राज्याच्या छोट्या बखरी' पेक्षां मोटी आहे. पण या क्षुल्लक बाबीपेक्षां इतर अनेक कारणांनीं ही बखर महत्वाची आहे. ही पेशव्यांची बखर कृष्णाजी विनायक सोहोनी या नांवाच्या एका गृहस्थानें लिहिली आहे. लिहिली आहे हें म्हणणें या ग्रंथासंबंधें बरोबर नाहीं. कारण वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, कृष्णाजीपंत सोहोनी यानीं ही बखर स्वमुखानें निवेदन केली व ती इतरानीं तशीच्या तशी च लिहून घेतली. हें थोडें विशेष आहे. पंत मजकुरांची हकीकत हि अशी च विशेष आहे.

कृष्णाजीपंत सोहोनी हे मूळ रत्नागिरी जिल्ह्यांतलि सोमेश्वर या गांवचे राहणारे होते. येथून हे पुण्यास आले व आपल्या कर्तबगारीनें सुभेदारीपर्यंतच्या हुद्यावर चढले. परंतु पुढें कालचक्र फिरल्यावर कृष्णाजीपंतांची सर्व स्थिति पालटली. मराठ्यांचें राज्य गेल्यावर आपली नोकरी व इतमाम सोडून त्या वेळीं बरे च लोक घरीं बसले. कोणीं तीर्थयात्रा पत्करल्या, कोणीं संन्यासदीक्षा धारण करून आयुष्याचे राहिलेले दिवस ईश्वरोपासनेंत घालवून या देहाचें सार्थक केलें. अशा कोटींपैकीं च कृष्णाजी विनायक सोहोनी हे दिसतात. विपत्काल प्राप्त झाल्यावर संसारावर पाणी सोडून हे शिवपुरी वैजनाथ येथें येऊन राहिले. वैजनाथ येथें नदीचें काटीं एक शंकराचें देऊळ होतें तेथेंच त्या देवळांत हे राहात व भिक्षावृत्तीवर उदरनिर्वाह करीत. जटा वाढवून बैरागी बनून हे सर्वकाळ पूजेअर्चेन चालवीत. याप्रमाणें क्रम चालवीत पुढें अखेरपर्यंत ते त्या च ठिकाणीं होते. त्या ठिकाणीं असतांना या बखरींत छापलेली ही हकीकत त्यानीं तोंडानें सांगितली व त्या गांवच्या लोकांनीं मोठ्या

आदरानें ती लिहून घेतली. ही हकीकत—अर्थात् ही बखर—ज्यानें अशी स्वमुखानें निवेदन केली तो पुरुष किती हुशार व माहितगार असेल याची कल्पना सहज करतां येईल.

या बखरींतील पुष्कळ गोष्टी केवळ ऐकीव माहितीवरून दिल्या आहेत. यामुळें कांहीं ठिकाणीं अल्पस्वल्प दोष हींत आलेले आहेत. पण ही बखर सांगणाराची भाषा मोठ्या डौलाची आहे. स्वराज्यांतील निरनिराळ्या व्यक्तींविषयीं आदर, प्रेम, तिरस्कार वगैरे विकारांचीं चिन्हें या वर्णनांत पदोपदीं आढळतात. इची भाषा एक टाकीं लिहिलेल्या लेखाप्रमाणें सारखी व सरळ आली आहे; आणि कित्येक ठिकाणीं तर ती मोठी प्रौढ, जोरदार व तेजस्वी अशी उतरली आहे.

या मोठाल्या बखरीं खेरीज माष्टीची बखर, वसईची हकीकत, प्रतिनिधींची बखर, बुंदेल्याची कैफियत, खर्ड्याच्या लढाईची बखर, वगैरे अनेक लहान लहान प्रकरणें हल्लीं उपलब्ध आहेत. तसें च पेशवाईच्या अखेरच्या अखबारी व हकीकती हि त्या त्या वेळच्या लेखकांनीं लिहून ठेविलेल्या आहेत. या खेरीज दिनचर्येचीं टिपणें व जमाखर्च वगैरे हि या देशांत फार पूर्वी पासून लिहून ठेवण्याची वहिवाट आहे; पण हीं टिपणें व हे जमाखर्च म्हणजे कांहीं ललितवाङ्मय नव्हे; किंवा नागर असें महाराष्ट्र सारस्वत हि नव्हे. तरी देखील याचा येथें उल्लेख करण्याचा मतलब असा कीं, या योगानें आमच्या देशांत मोंगल बादशहांच्या अमलापासून तों शेवटपर्यंत जमाखर्ची लिहिण्याची पद्धत होती. या बाबतींत आमचे लोक फार वाकुफ असत हें स्पष्ट दिसून येतें. निबंधमालाकार आपल्या एका अंकांत लिहितात कीं, "बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांजपासून तर शेवटचे बाजीराव पेशव्यांपर्यंत या घराण्यांतील सर्व पुरुषांस ही विद्या संपादन करावी लागत असे. त्याप्रमाणें बहुतेक सर्व गादीचे मालक या कलेंत निपुण असत. शेवटले बाजीराव यांस तर या जमाखर्ची लिहिण्याचा फार च नाद असे. आपल्या खजिन्यांतून ज्या रकमा खर्ची पडत व जमा होत असत त्यांचा हिशेब गुपचिप तऱ्हेनें सर्व दिवसाचा ते रात्रीं मागून ठेवीत असत. हा कच्चा खर्डा स्वतः करून ठेवण्याचें कारण काय तें [illegible] समजत नाहीं. बाजीरावसाहेब पुण्यांतून गेल्यावर, इंग्रेजांनीं पेशव्यांचा वाडा ताब्यांत घेऊन तपासण्यास आरंभ जेव्हां केला,

त्या वेळीं, त्यांच्या पलंगाखालीं चोवीस वर्षांचा हिशेब उत्तम तऱ्हेनें लिहून ठेविलेला सांपडला. बाजीराव साहेबांचें अक्षर उत्कृष्ट होतें असा हि लौकिक आहे." बाजीरावासारख्या पेशव्याला जर लेखणीची ही हौस तर त्या वेळच्या इतरांना ती किती असेल हें कोणास हि अजमावतां येईल. त्या काळच्या लोकांनीं, त्या काळीं प्रचलित असलेल्या अनेक विषयांवर लेख लिहून ठेविले असतील; पण कांहींची गरज नसल्यामुळें व पुष्कळांसंबंधें अनास्था उत्पन्न झालेली असल्यामुळें, हल्लीं ते सर्व लिहून हि न लिहिल्या प्रमाणें च आपणांस झाले आहेत.

पेशवाईअखेरील कवि.

पेशवाईच्या अखेरीस जे कवी प्रसिद्ध होते त्यांत देवनाथ महाराजांची ख्याति विशेष आहे. हे वऱ्हाड प्रांतांत सुरजी अंजनगांव येथें राहात असत. वास्तविक पहातां सुरजी अंजनगांव हें एक गांव नसून एका नदीचे कांठीं एके अंगाला सुरजी व दुसरे अंगाला अंजनगांव अशीं हीं दोन गांवें आहेत. यांपैकीं सुरजी येथें देवनाथांचा जन्म शके १६७६ मध्यें झाला. यांच्या वडिलांचें नांव राजोपंत. हे सुरजी अंजनगांवचे कमाविसदार होते. देवनाथांचें लग्न त्यांच्या वयाच्या बाराव्या वर्षीं कृष्णराव नांवाच्या एका गृहस्थाच्या काशी नामक कन्येशीं झालें. काशीबाईचें सासरचें नांव रमा. देवनाथांचें मूळ नांव देवराव असें होतें. परंतु, पुढें यांस गुरुमंत्र मिळाल्यावर यांचें नांव देवनाथ असें पडलें. देवनाथांस गोविंदनाथ नांवाच्या एका नाथपंथी सत्पुरुषाकडून शके १७०२ मध्यें बीजमंत्र व अनुग्रह मिळाला. देवनाथांची गुरुपरंपरा पुढीलप्रमाणें आहे.

नृसिंहसरस्वती—जनार्दन स्वामी—एकनाथ—गावबा उर्फ नित्यानंद—कृष्णनाथ—विश्वंभरनाथ—मुरारनाथ—रंगनाथ—गोपाळनाथ—गोविंदनाथ—देवनाथ.

या परंपरेपैकीं बहुतेक पुरुषांनीं ग्रंथरचना केली आहे. गावबा यानें नाथांचें 'भावार्थ रामायण' हें त्यांच्या मृत्यूनंतर पुरें केलें हें प्रसिद्ध च आहे. यांच्या नंतरच्या दोन तीन पुरुषांची कविता वऱ्हाडप्रांतांत थोडी फार उपलब्ध आहे असें कळतें. या परंपरेंतील रंगनाथांचे शिष्य गोपाळनाथ हे औरंगाबादेनजीक मलाबतपूरचे राहणारे. यांच्या वडिलांचें नांव गोविंद व आईचें आनंदीबाई. गोत्र कौंडिण्य. यांचें उपनांव घोलप. हे आजन्म ब्रम्हचारी होते. यानीं शके १६८८ मध्यें श्रावण

---

१ देवनाथाची कविता रा. सा. अच्युत सिताराम साठे यानीं आपल्या 'वैदर्भकाव्यसंग्रहांत' उत्तम तऱ्हेनें संपादून छापिली आहे. त्या पुस्तकाच्या प्रारंभींचा रा. सा. अच्युतराव साठे यांचा लेख आणि देवनाथांचें चरित्र, यावरून पुढील माहिती दिली आहे.

२ रा. पटवर्धन याचे लेखावरून ही माहिती घेतली आहे.

वद्य ३० चे दिवशीं त्रिपुटी येथें जिवंत समाधी घेतली. यांचे मागें यांची गादी यांचे वडील बंधु रामचंद्रपंत यांचे वंशजाकडे चालू आहे. या गोपाळनाथांचा 'चिरंमणी' या नांवाचा सुमारें नऊ हजार ओंव्यांचा एक ग्रंथ आहे. या शिवाय 'समाधिबोध' या नांवाचा दुसरा एक लहानसा ग्रंथ असून आणखी पदें, अभंग वगैरे हि आहेत. या गोपाळनाथाच्या धाकट्या भावानें, यांचें सुमारें साडेसातशें ओंव्यांचें एक विस्तृत चरित्र लिहिलें आहे. गोपाळनाथांच्या शिष्यांत, शेख सुलतान व गोविंदनाथ हे दोघे प्रसिद्ध आहेत. शेख सुलतान हा पंढरीचा वारकरी असून त्याची अभंगरचना आहे. त्याची समाधी गोपाळनाथांच्या च गांवीं म्हणजे त्रिपुटी येथें [1] आहे. गोपाळनाथांचा दुसरा शिष्य गोविंदनाथ. हा रत्नागिरीकडील राहणारा. याचें उपनांव परांजपे. हा कोंकणस्थ चित्पावन ब्राह्मण. याचे जन्म व मृत्युशक अनुक्रमें १६४३ व १७३३ असे आढळतात. वऱ्हाडांत अकोलें जिल्ह्यांत वृसर येथें गोविंदनाथ हे राहात असत. यानीं बऱ्हाणपूर येथें मठ स्थापिला असून त्या ठिकाणीं अजून हि यांची शिष्यपरंपरा आहे. गोविंदनाथानीं हि बरी च कविता केली आहे. पण ती अजून सर्व अप्रसिद्ध आहे. रा. अच्युतराव साठे हे लिहितात कीं 'नाथ-कवींमध्यें ओंवी एकनाथाची, अभंग गोविंदनाथाचे आणि पदें देवनाथाचीं हीं सरसपणें मनावर बिंबतात.' गोविंदनाथांचे पांच हजार अभंग व आणखी कांहीं पदें इतकी कृति हल्लीं उपलब्ध आहे. गोविंदनाथ हे एके वेळीं सुरजी येथें आले असतां त्यांनीं देवनाथांस अनुग्रह दिला. अनुग्रहानंतर देवनाथ हे कथाकीर्तनें करीत फिरत असतां त्यांची लोकामध्यें फार च वहावा झाली; व त्यांस पेशव्यांकडून चांगली बिदागी मिळाली. देवनाथांवर एलिचपूर येथील नबाबांचा हि भाव फार होता; व ते नाथांचें कीर्तन ऐकण्याची संधी केव्हां हि वायां जाऊं देत नसत. इतकें च नव्हें तर देवनाथांकडून त्यानीं कांहीं उर्दू भाषेंत पदें हि रचून घेतली होतीं.

'देख सुरत टक लागि नैनसो नैन भेदकर दिया। गुरूने जोगन मुजकूं दिया।

हें सुंदर पद देवनाथानीं या नबाब सलाबतखांच्या समोर कीर्तन करीत असतां तेथच्या तेथें च रचून ह्मटलें, असें सांगतात. नाथ हे अनुग्रहानंतर

१ मागें शेख सुलतान हा तुकारामाचा समकालीन होता असें चुकीनें म्हटलें आहे तें रद्द समजावें.

गांवोगांव कीर्तन करून प्रेमानंदानें नाचत व फावल्या वेळीं अनेक तऱ्हेची प्रबंधरचना करीत.

तुझिया रंगणी नाचावें । हें चि दान बा मज द्यावें ॥
तुझिया नामाचे प्रबंध । राहो अनुदिनीं मज छंद ॥

हें च दान ते 'नंदनंदन श्रीकृष्णा' जवळ आणि आपल्या 'गुरु गोविंदा' जवळ नेहमीं मागत; आणि त्या दोघांच्या हि कृपाप्रसादानें यांची वाणी प्रासादिक होऊन हें दान याना उत्तम लाभलें.

श्रावणाख्यान, अहिमही आख्यान, कृष्णजन्म वगैरे आख्यानें आणि अनेक सुरस कटाव यानीं रचिले आहेत.

अमोल काया जाइल वांया, जसी कांच कीं फुटे फटकन् ।
उभा काळ विक्राळ,लक्षितो वेळ,होय सावध चटकन् । खूप समजा॥

हा यांचा कटाव मोठा डौलदार आहे. ज्यांना परमेश्वरानें ऐपत दिली असून जे तिचा सदुपयोग करीत नाहींत, गरीब दुबळ्यांना मदत देत नाहींत, ज्यांना धनमदाच्या ताठ्यानें जरा देखील वांकवत च नाहीं, आपली चैन ज्यांना सुटत नाहीं.

नाहीं ज्यास परोपकार करणें ना सर्वभूतीं दया ।
लक्ष्मी गेहिं असोनि पाळि न कदा मातापित्या बांधवा ॥

अशा लोकांना संपत देण्यांत देवानें चूक केली आणि

ब्रह्मा वेड + + म्हणूनि विभवा देतो अशा गाढवा ॥

इत्यादि शार्दूलविक्रीडिताचे श्लोक देवनाथांचे फार मजेदार आहेत.

यांच्या वाणींत एक तऱ्हेची जादू आहे. साधे प्रसंग हि हे चित्ताकर्षक करून सांगतात. यांची वृत्ति सदा उदार असे. यांना लहानपणापासून तालमेचा छंद फार होता. यामुळें यांची आणि यांच्या आखाड्यांतल्या मंडळींची शरीरयष्टी कमावलेली व कणखर होती. तत्कालीन इतर महाराष्ट्रियांप्रमाणें च शिपाईबाण्याची राहणी यांना मनापासून आवडे. हे नेहमीं जवळ तलवार बाळगीत आणि मोठ्या थाटानें राहात. अंगांत एक तऱ्हेची रग असल्यामुळें घरांत बसणारे आणि संसाराचा गाडा सदा

सर्वकाळ ओढीत राहून तें च आपल्या या जन्माचें एक सार्थक, असें मानणारे आयदी चंदूलाल, यांना तिरस्करणीय वाटत. अशांच्यावर यांनीं अनेक 'फटके' लगावले आहेत.

> धन दरकुटे, भरी चिरकुटें उच लेत गोमटीं ।
> उमजेना मतिमंद तनूची रक्षा हे शेवटीं ॥
> उंच हवेली, नरम बिछाना, किनखापी तोषके ।
> निजत बसत कांतेला घेउनि मटमट घेतो मुके ।
> सुख मानुनियां भुलला भारी, करितसे भातुकें ।
> 'अचेडें बचडे छकडे' म्हणउनि लाडवितो बाळकें ॥
> भोगितो विषय धडफुडा । अति समय कठिण पुढें कुडा ।
> वाजवी काळ चौघडा ॥

इत्यादि पदें त्यांच्या भाषेच्या जोरदारपणाची आणि मनाच्या निर्भिड वृत्तीची चांगली साक्ष देतात. यांच्या समोर कोणी हि इसम सामन्याला टिकत नसे. तात्कालिक स्फूर्तीनें कांहीं तरी कोटी करून हे नवीन कविता रचीत आणि ती म्हणून त्याच्यावर आपली कडी ठेवून देत. अशा प्रसंगांचे यांचे आवेशयुक्त चुटके फार बहारीचे उतरले आहेत. या बरोबर च अशा प्रासंगिक रचनेंत येणारे छंदशास्त्राचे अनेक दोष हि त्यांत आले आहेत. पण ते म्हणण्याच्या ठेक्यांत बरे च लपून जातात.

देवनाथांचें हें मन असें कडकडीत खरें पण तें परमेश्वराला आळवूं लागलें म्हणजे त्यांचें तें च मन लेंकरांच्या मनाप्रमाणें हळुवार होऊन जातें; आणि यामुळें च त्यांचे धांवे, कोणीं सुस्वर म्हटलें असतां चित्ताला भक्तिप्रेमाचें भरतें आणितात.

> सांवळ्या सगुण सुंदरा, चला मंदिरा, इंदिरावरा ।
> अति सदय हृदय मृदु, तरि हरि तुम्ही कठिणता कां वरा ॥ धृ० ॥

---

१ हे शब्द इतर कवींनीं हि असे च योजिलेले आढळतात.

> अचड बचडे छकडे बाळ माझे ।

इ. पद मध्वमुनींचें प्रसिद्ध आहे. तसें च त्यांचा शिष्य अमृतराय याचा

> बाळ खेळवा, पालख हलवा, रडूं लागला, बाहिर न्यावा ।
> अंगडें कुंचडें, अचडें बचडें, कडिवर घ्यावा, माझें छकडें, नका नेऊं त्यासी उघडें ।

इ. कटाव हि सर्वांच्या परिचयाचा आहे.

होतां गुंतला कोठें, भक्तिपेठे मज नाकळे ।
कोण भक्त तरि ऐसा जेथें वेढियलें निजबळें ।
बहु मी दुःखित झालें, मानस विरहाग्निनें जळे ।
दयाघना तुम्ही वर्षा या विझवा कृपाजळें ।
दासी होउनि ब्रीद मिरविलें शेवटीं हें कां फळे ? ॥
हें उचित नव्हे श्रीधरा । या लवकरी स्वकरीं धरा ।
मी दीन मला उद्धरा । दीनबंधुजी करुणासिंधू ब्रीद सत्य हें [1] करा ॥

या धाव्यांतली शब्दरचना आणि त्यांतल्या अर्थाची खुमारी कोणाला हि लुब्ध करील.

देवनाथ महाराज हे सदाकाळ कीर्तनें करीत हें वर सांगितलें च आहे. एके वेळीं आपला एक शिष्य मल्हारनाथ याच्या आग्रहावरून देवनाथ हे रामनवमीच्या उत्सवासाठीं ग्वाल्हेरीस गेले होते. तेथें रामजन्माचे वेळीं सभामंडपास आग लागली; व रामजन्मासाठीं आलेले पुष्कळ लोक त्या अग्निप्रळयांत जळून गेले ! देवनाथ महाराज हि आंत होते च. ते हि त्यांत च जळून दग्ध झाले. ही गोष्ट शके १७४३ मध्यें घडली. वीराला लढतां लढतां समरांगणांत मरण यावें. योग्याचा समाधी लावून प्राण ब्रम्हरंध्रांतून निघून जावा. अनन्यभावें सरकारी नौकरी कर-

---

१ परमेश्वर आपला नाथ आणि आपण त्याच्या चरणाची दासी ही भावना कल्पून या दीनानाथाला प्रेमानें आळविण्याची रीत पुष्कळ कवींची आहे. नाथ-संप्रदायांत तर ती विशेष च दिसून येते. या देवनाथाचा दयाळनाथ म्हणून एक शिष्य होता. त्याचें पुढील पद ऐका.

तूं दिनपति मी कांति तुझी अजि कोप क्षमा करिशी ।
जळाविण मीन मी तळमळी तशी ॥
साधन तरि कोणतें करूं मी तुझिया प्राप्तिशीं ।
किति म्हणुनियां अंत पाहसी ॥
मी सरिता तूं सागर । मी चातक तूं जलधर । मी तारा तूं शितकर ।
आगळिक नसतांनि नजर कां मजवरती वांकडी ।
सख्या तूं जिविचा जिवलग गडी ॥
(दयाळनाथ)

णागला ती दृढ मनानें वजावीत असतां च मृत्यूनें गांठावें व ईश्वरचरणीं जो सदा रत, तो परमेश्वराचें नामसंकीर्तन करीत असतां त्याची काया अग्निज्वालांनीं भस्मीभूत करावी याहून अधिक सार्थक तें कोणतें ! !

देवनाथाच्या ठिकाणीं एलिचपूरच्या नबाबाचें प्रेम विशेष होतें असा उल्लेख वर आला आहे. यावरून मुसलमानांचा ओढा हिंदूंतील साधुपुरुषांकडे व त्यांच्या धर्माकडे किती वळला होता; आणि या दोन जाती कशा रीतीनें एके ठिकाणीं नांदूं लागल्या होत्या, याची कल्पना चांगली होते. देवनाथांचा शेख मुलतान या नांवाचा एक गुरुबंधु होता. यानें हि अभंग वगैरे रचना केली आहे. पण ती प्रसिद्ध नाहीं. या सुमारच्या ज्या मुसलमान भक्ताचें कवित्व प्रसिद्ध आहे त्याचें नांव शहामुनी असें आहे. या शहामुनीचा 'सिद्धांतबोध' नांवाचा एक पन्नास अध्यायांचा ग्रंथ आहे. यांत कवि म्हणतो—

'प्राकृत ग्रंथ फार झाले । संस्कृत आधारें बोलिलें ।
तैसें येथें नाहीं जाहलें । नसे टीका ग्रंथाची हे ॥
नसतां श्लोकाचा आधार । ग्रंथ चाले सविस्तर ।
हेंच अपूर्व साचार । परिसा तुम्ही श्रोते हो ॥

यासारखे च गर्वोक्तीचे नमुने ग्रंथभर आढळतात. मुसलमानी मनुष्यानें हिंदुधर्माची दीक्षा घेऊन लिहिलेला हा ग्रंथ थोडासा कौतुकास्पद आहे खरा. पण या पलीकडे त्यांत कांहीं च हांशिल नाहीं. हा ग्रंथ म्हणजे एक अठरा धान्यांचें कडबोळें आहे आणि तें हि बेचव झालें आहे. अल्ला, जीजस, विष्णु हीं सर्व एका च परमेश्वराचीं नांवें आहेत आणि वेद व कुराण यांचा वक्ता एक च आहे, असें यांत कवीनें सुचविलें आहे. याशिवाय यांत विशेष कांहीं नाहीं. शहामुनी आपल्या गुरूचें नांव मुनींद्र असें देतो. हा ग्रंथ कवीनें शके १७०० मध्यें लिहिला. शहामुनीचें मूळ नांव शहा हुसेन; पण आपल्या मुनींद्र या गुरूच्या सन्मानार्थ यानें आपलें नांव बदलून शहामुनी असें केलें. शहामुनी हा विठ्ठलाचा हि भक्त होता. पण याची भक्ति इतर भक्तांपेक्षां थोडी निराळी दिसते. विठ्ठलावर रागावणारे व आपला संसार बुडविला म्हणून त्याच्या नांवानें खडे फोडणारे त्याच्या भक्तांचे आप्त वारंवार आढळतात. पण कोणा भक्तानें स्वतःच

देवावर आग पाखडलेली फारशी ऐकूं येत नाहीं. 'बहेरू' नांवाच्या एका विठ्ठलभक्तानें मात्र आपल्या पुत्रशोकाच्या भरांत देवाची थोडी निर्भर्त्सना केल्याचा गलबला ऐकूं येतो. वृद्धापकाळीं आपला एकुलता एक मुलगा नेणें, हें देवाजीच्या मनास आलेलें पाहून, त्या संतापाच्या भरांत बहेरु म्हणतो—

नष्ट नारायणा । दुष्ट कर्म केलें । सिंधूंत बुडविलें । जहाज माझें ॥
वैर साधूनियां । पुत्र माझा नेला । ध्वज हा मोडिला । परलोकींचा ॥
दुःख तें भोगावें । किती हे दिवस । कधीं हें आयुष्य । सरेल माझें ? ॥
अहारे अदृष्ट । कैसी घेसी धांव । घातकी हा देव । कळों आला ॥
मागें पुढें तुवा । न केला विचार । कैसी आणिली धाड । आम्हावरी ॥
बहेरु म्हणे देव । चांडाळ घातकी । काय आलें हातीं । सांग तुझ्या ॥
धराया डाहाळी । बैसावया ठाव । नाहीं तो उपाव । केला ऐसा ॥
किति ही कहाली । करावी जिवाची । कोण या मनाची समजुत पाडी ॥
पेटला हा अग्न । निघतील ज्वाळ । कोण हे सीतळ । करील माझे ॥
हारपली वस्त । जीवा भ्रम होय । कोठें आहे काय समजेना ॥
बहेरु म्हणे कैसें । वोढवलें कपाळ । कोणे देसी बाळ । नेला माझा ॥

संतापाच्या आवेशांत देवाला असे अनेक बोल लाविल्यावर, बहेरूच्या मनाचा उद्वेग थोडा शांत होऊन बहेरु पुन्हां म्हणतो—

करीतो प्रार्थना । यतों लोटांगणीं । परिसा संतजनीं । विनंती माझी ॥
निंदा अथवा स्तुती । तयाची करावी । वाचे न बोलावी । आणिकाची ॥
परिस स्वभाव । लोहा आलिंगणें । पिटितांही सोनें । करी त्याचें ॥
आम्ही तो पतीत । स्वामी तो पावन । तारावया दीना ब्रीद बांधी ॥
आतां ते नीत । नाहीं याचे घरीं । मागें पुढें न विचारी । करी भलतेसें ॥
बोलियेलों आम्हीं । दुःखाच्या संतापें । संतजनीं कोप । न धरीं याचा ॥
बहेरु म्हणे यानें । गांजियलें मज । नव्हतें कांहीं काज । बोलायाचें ॥

या बहेरूप्रमाणें च चतुर साबाजीवर हि त्याच्या उत्तरवयांत मोठें संकट ओढवलें होतें चतुर साबाजी हा पेशव्यांच्या पदरीं सरकारकामावर होता. परंतु पुढें त्याचे दृष्टीला विकार झाला. यामुळें आपली नोकरी सोडून तो आपल्या मूळगांवीं जाऊन राहिला; व नोकरीचा खटाटोप सुटल्यावर यानें ईश्वरचरित्रें गाण्याच्या खटाटोपास सुरवात केली. याचीं कांहीं पदें

व बलिदानकथा, रावणगर्वपरिहार इत्यादि आख्यानें प्रसिद्ध आहेत. यांशिवाय 'दानावर्त','हस्तामलकटीका' वगैरे कांहीं अप्रसिद्ध हि ग्रंथ आहेत. हा श्लोक, दिंडी, साकी, आर्या वगैरे अनेक वृत्तात्मक रचना करितो. चतुर साबाजीप्रमाणें च कृष्णदास, विठ्ठलनाथ या दोघांचीं हि अनेक वृत्तात्मक लहान लहान उपाख्यानें आढळतात. पण यांच्या उपाख्यानांपेक्षां यांची पदें च प्रसिद्ध आहेत. कृष्णदास हा पंढरीचा वारकरी होता. पंढरीच्या विठोबावर याची पुष्कळ पदें आहेत याचें

' बाजिराव महाराज अर्जि ऐकतो बायकांची ।
चल गडे ! जाऊं पुण्याशी, हौस मोठी माझ्या मनची । '

असें एक मौजेचें पद आहे. कृष्णदास या नांवाचे मराठींत इतके कवी होऊन गेले आहेत कीं, त्या सर्वांचा नीट पत्ता लावून काळ वगैरे ठरविणें फार अवघड झालें आहे. महानुभाव मंडळींत तर कृष्णदास हें नांव पुष्कळांनीं च धारण केलेलें आढळतें; आणि या पंथांतील मंडळींची हि रचना मराठींत च असल्यामुळें घोंटाळ्याला तें एक आणखी कारण होतें. उदाहरणार्थ, कृष्णदास या नांवाच्या एका महानुभाव कवीचीं कृष्णलीलांच्या वर्णनाचीं कवनें आहेत. पण या कृष्णदासाच्या कालासंबंधें किंवा चरित्रासंबंधें कोणती च माहिती उपलब्ध नाहीं. या कृष्णदासाचें स्वतःचें खरें नांव 'जयराम' असें होतें, इतकें च

१ रावणगर्वपरिहार आख्यानाचे शेवटीं पुढील श्लोक आहे.

विस्तारपूर्वक चरित्र दशशिराचें ।
पातालखंड बघतां कृत वामनाचें ॥
त्यांतील तांत्रिक वदे सुत विश्वनाथ ।
पाहोनि शुद्ध करणार कवी समर्थ ॥

म्हणजे वामन कवीनें पातालखंड नामक काव्य रचिलें होतें असें होतें. माझे जवळील या आख्यानाचे प्रतींत छापील प्रतीपेक्षां ज्यास्त श्लोक आहेत.

याच्या कवनांतील उल्लेखांवरून म्हणतां येतें. या कृष्णदासाच्या एका कंदुकक्रीडेंतून एक चौक देतों, म्हणजे याच्या रचनेची शैली लक्ष्यांत येईल.

अजि अजी, अहिवर शयन, मधुर त्याचीं गयन, पडेना चइन जिवाला जैशी ॥
कुठें पाहूं साजणी कृष्ण माझा हृषिकेषी ॥ धृ० ॥
गला पळत, मुलांसंग खेळत, मला नाहीं वळत, बाळ जगजेठी । बाळ जगजेठी,॥
त्यानें जाउन खेळ मांडिला यमुनेच्या तटीं ॥
चेंडूफळी खेळत वनमाळी, सांगाती हळी, युगुल मोठी हारी ॥
युगुल मोठी हारी, दों ठाईं गडि वाटिले, मुलें धाकुटीं ॥
चेंडु हातीं, घेऊन श्रीपती, ऊर्ध्वगती पाहती, कृष्ण हा कपटी ॥
कंदूक झोंकिला त्यानें, अडकला फांटी ॥ अहो फांटीं ॥
अहो फांटीं चेंडु अडकला, गोपानीं कृष्ण वेढिला, डाव कधिं ना सोडूं तुजला ॥
मग हरी, विचारि अंतरीं, निर्विष खरी, करावं यमुनेसी । यमुनेसी, कालियाचा
गर्व हरुनि दावि भक्तांसि, भक्तांसि ॥ इ. इ.

गोड्या ठेक्यावर म्हटलें असतां हें कवन ऐकणाराला गोड वाटतें. याप्रमाणें च

अजि अजि खगावर शयन, कंसप्राणशमन, कमलदलनयन, सुखाची खाणी ॥
चला जाऊं कन्हय्या खेळुं यमुनेभुवनीं ॥

हें हि कवन मोठें कर्णमधुर आहे. हें महानुभाव पंथांतल्या च कोणा 'रामचंद्र' या नांवाच्या कवीनें केलेलें आहे. या रामचंद्राची चरित्रात्मक माहिती आज आपणास नाहीं. पण याच्या कवनांवरून याची रचना मोठी गमतीची असावी असें दिसतें. रामचंद्राच्या या श्रीकृष्णावरील कवनांप्रमाणें च पेशवाई अखेरचे सुमारास होऊन गेलेल्या विठ्ठलनाथांचीं श्रीकृष्णावरील कवनें मोठ्या गमतीचीं आहेत. यांतलि एका पद्यांत 'कृष्णराधिकेचें' वर्णन आहे. हें पद पुष्कळ च प्रसिद्ध आहे. विठ्ठलनाथ हा महानुभाव नव्हता हें त्याच्या नांवावरून च उघड आहे. याचें हें पद असें:—

राधिकेचा रंग पाहुनि कृष्ण दंग जाहला ॥
वेणी फणी करुन भांग । काजळ कुंकु ल्यालि चांग ।
गोरे अंग चोळी तंग । दाखवी श्रीहरिला ॥ राधिकेचा० ॥
राधिकेचा झकाझोक । कृष्ण पाहुनि लावि नोक ।
जरिपातळाचा झोक । पदर सांवरिला ॥ राधिकेचा० ॥
कृष्ण पाहुनि झाली वेडी । हांसतांची नेत्र मोडी ।
विठ्ठलनाथ भक्त गडी । चरणीं रंगला ॥ राधिकेचा० ॥

कृष्णराधिकेच्या अशा वर्णनासारखे च निरनिराळ्या प्रकारचे शृंगारिक प्रसंग कल्पून या काळच्या कवींनीं ते वर्णिलेले दिसतात; व ते त्या काळच्या ऐषआरामी स्थितीला सहज च शोभतात.

> कुठें तुम्ही गेलां होतां क्रीडेला । मुखचंद्र बहुत कोमल। ।
> आरक्त लोचनें दीसतीं नीलतमाला । राव रंग कुठें उडविला ? ॥

हा राधेचा पहिला प्रश्न आणि त्यावर कृष्णजीचें उडवाउडवीचें उत्तर; नंतर काजळ कोठें लागलें, सुवास कशानें आला वगैरे प्रश्न आणि त्यांवर तशीं च उत्तरें, असें या विनोदी कवनांतून वर्णन केलेलें आहे. गोपाळात्मजाच्या या ' विनोदा ' प्रमाणें ज्यालणास्वामी कवीचा असा च एक ' विनोद ' आहे. पण त्याचें कथानक याच्या अगदीं उलट आहे. सत्यभामेनें कृष्णाकडे कांहीं निरोप सांगून आपली सखी धाडिली होती. ती परत आल्यावर तिला भामेनें असे च प्रश्न विचारिले; व तिनें हि अशीं च उत्तरें दिलीं. हीं मोडवणीचीं उत्तरें ऐकून शेवटीं भामा म्हणते—

> भली भली गे सुजाणे, जाणसी शब्दांचें सोडवणें ।
> दुधासी मांजर रक्षण म्यां शहाणीनें पाठविलें ॥
> कवी ज्यालणास्वामी कृष्ण, केलें माइक विंदाणा ।
> दोघीस लावियलें भांडणा मग आपण भेटले ॥

या खेरीज आणखी एक प्रकारची ' विनोद रचना ' किंवा ' विलास ' आढळतात. हे संस्कृतांतल्या ' अंगुल्या कः कपाटं प्रहरति ? ' कुटिले माधवः ' किं ' वसंतो ' या सुभाषिताच्या आधारें रचिलेले आहेत. यांत ' माधव ', ' चक्री ', ' धरणिधर ' वगैरे शब्दांवर श्लेष करून कोट्या रचिल्या आहेत. या कृष्णाच्या नांवावरील श्लेषाप्रमाणें च शंकराच्या नांवावर श्लेष करून ' सदाशिव ' कवीनें एक ' उमाविलास ' केला आहे. ही रचना बरी च चांगली साधली आहे. एके वेळीं भोळा दिगंबर

> अंकावरी धरुनि शंकर पार्वतीसी ।
> नाना विलास करि वासरहीत तीर्थी ॥
> तों पातले सुरमुनी नमुं त्र्यंबकातें ।
> त्या देखुनी परम लज्जित अंबिका ते ॥
> तेव्हां उठोनि गिरिजा सदनांत गेली ।.........

हें पाहून शंकरानें तीस 'शंका मनांत न धरतां' कवाड उघडण्यास सांगितलें. शंकराला काय ! पण गिरिजेच्यानें तें कसें होणार ? तिनें 'तुम्हास वेड तर नाहीं लागलें !' असें म्हटलें व बाहेर आली नाहीं; आणि मग त्या 'कळीच्या नारदाला' येवढें च पुरलें. त्यानें लगेच शंकराला म्हटलें—

तूं तीतें अति आदरें करुनियां बाह्यांगणीं बाहसी ।
ते तूझे वचनासि तुच्छ करिते हें तूं कसें सोसिशी ? ।
जेणें कामिनिचें असें बळ बहू निर्माल्य तेथें पती ।
तेणें कानन सेवणें परि न त्यां यावें सुधामाप्रति ॥

हें ऐकून तो पशुपति उठून गिरिकंदरांत निघून गेला. कांहीं काळानें त्याला केल्या कृत्याचा थोडा पश्चात्ताप होऊं लागला. तेव्हां नारदानें त्याला सांगून त्याचें गंगेशीं लग्न लावून टाकिलें; आणि मग पुन्हां गिरजेकडे येऊन तिला सांगितलें कीं 'हे जननी, शिवें तुतें त्यजुनी केली दुजी कामिनी !' ही खबर ऐकून गिरिजा नारदाला म्हणते—

'हें तों त्याप्रति त्वां च रे शिकविलें तो तों असे भावडा ।
'नाहीं या उदमांत मी' मुनि म्हणे 'तो ठाइंचा जोगडा ।'

आतां हें कचाट आपल्या माथीं बसणार हें पाहून पुन्हां नारद त्या भोलानाथाकडे गेला आणि त्यानें त्याला नवीन परिणिलेल्या 'मंदाकिनी' भार्येला आपल्या डोक्यावर जटेंत लपविण्याची युक्ति सुचवून परत गिरिजेकडे आणिलें. गिरिजा पतिविरहानें विव्हळ झालेली होती; पण शंकर चालून येतो असें पाहून तिनें 'कपाट' लाविलें व स्त्रीस्वभावानुसार मोठा कांगाव मांडिला. शंकराला तूं कोण म्हणून गिरिजेनें विचारावें व शंकरानें आपलें नांव सांगितलें म्हणजे त्यावर श्लेष करून त्याचा भलता च अर्थ घेऊन त्यास उत्तर द्यावें. असे शंकराच्या अनेक नांवांवर श्लेष करून सदाशिव कवीनें हा 'शिवउमाविलास'

झाली ती शिवशक्ति एक चि तदा ना भाव रे दूसरा ।
यासाठीं पुजितो सदाशिव कवी श्रीपार्वतीशंकरा ॥

असा गोड शेवट सांगून पुरा केला आहे.

या काळीं कोंकणस्थ ब्राह्मणांत हि बरे च लोक काव्यरचना करूं लागले होते. प्रल्हादचरित्र गाणारा शंकर पाटणकर, शतमुख–रावण-वधाचें आख्यान सांगणारा अमृतराव ओक, भावार्थसिंधु रचणारा विष्णु गोखले वगैरे कवी चित्तपावन ब्राह्मण होत. या लहान लहान काव्यें रचणाऱ्या कवीपेक्षां पांडोबा पेंडशे, दाजीबा गोळे वगैरे कवींची रचना फार च अवाढव्य आहे. एकट्या दाजीबा गोळ्यांच्या बारिक अक्षरांनीं लिहिलेल्या मव्वारों पेक्षां ज्यास्त वह्या मीं पाहिल्या आहेत. यांत अभंग, साक्या, दिंड्या, पदें, श्लोक वगैरे अनेक तऱ्हेची रचना आहे. रचनेमध्ये गोडी किंवा प्रसाद फारसा नाहीं. पण ती फार अवाढव्य आहे यांत संशय नाहीं. दाजीबा गोळ्यांपेक्षां पांडोबा पेंडशांची रचना कमी आहे. पण ती सरस आहे. गोविंदा जोशी या नांवाच्या एका कवीची श्रीदत्तात्रय-स्तवनपर बरी च कविता आहे. यांत पदांचा भरणा ज्यास्त आहे. पण या गोविंदांपेक्षां महानुभाव पंथांतल्या गोविंद विध्वंश किंवा गोविंदराज विद्वांस या कवीच्या ईशस्तुतिपर कवनांचा भरणा फार ज्यास्त व सरस आहे. याचें हि एक श्रीदत्तात्रयावर कवन आहे. त्याचें शेवटलें कडवें असें:—

श्री दत्तनाम चवघडा धडधडा झडवा ॥ द्वय हस्तक मस्तक त्याचे चरणीं भिडवा ॥
अनुराग रंग अभंग तयां करी विडवा ॥ मन चंचळ,त्याशीं विवेक लोंढण ओढवा ।
चित्तवृत्ती करुनियां निर्मळ हरिपदीं जडवा। स्तव घोषनाम निष्काम निजांतरि गढवा॥
भवरिपुदळांचें निशाण नेवुनि उडवा ॥ कैवल्य दुर्ग बुरजावर झेंडा चढवा ॥
श्री दत्तनाम चौघडा धडधडा झडवा ॥ गोविंद किंकरा वर दे तंव गुण गाया ॥
करि आनंद जयजयकार कृपेचि छाया ॥

येथपर्यंत मराठी भाषेंतल्या अनेक कवींचें आणि त्यांच्या काव्यांचें यथाशक्ति संकीर्तन केलें. आणि ही कधींही न कोमेजणारी अशी वाग्वैजयंती-माला महाराष्ट्राला अर्पण केली. आतां ज्या नियमानुसार कवींचीं काव्यें बांधिलीं जातात, त्या नियमांचें निरूपण करणाऱ्या एका ग्रंथाचा उल्लेख करून, ती करहाटक क्षेत्रांतल्या वाक्पुष्पांची मंजरी या कवींच्या व देवी सरस्वतीच्या चरणावर वाहूं; आणि मग नारळाच्या खिरापतीचा प्रसाद सर्वांच्या तोंडीं घालून ही वाग्देवीची कथा पुरी करूं.

ज्याप्रमाणें प्रथमारंभीं संस्कृताशीं हि तोलतां येतील असे कांहीं अपूर्व उत्कृष्ट ग्रंथ आपल्या नजरेस पडले, त्याप्रमाणें च सुंदर पण त्यांहून पुष्कळ लहान असा हा 'छंदोमंजरी' नांवाचा ग्रंथ आहे. अठराव्या शतकाच्या प्रारंभापर्यंत व त्यानंतर हि अनेक विद्वानांनीं छंद-शास्त्रावर मराठी भाषेंत ग्रंथ लिहिलें आहेत. जुन्या कवींपैकीं निरंजन माधव, रंगनाथ (कावेरीकर) मुकुंद, विठ्ठल वगैरेंचे असले ग्रंथ हल्लीं आपणास उपलब्ध हि आहेत. पण त्या सर्वांत—नव्हे आज मित्तीपर्यंत रचिलेल्या छंदशास्त्रावरील सर्व मराठी ग्रंथांत—या छंदोमंजरी इतका सुंदर ग्रंथ एक हि नाहीं. या 'छंदोमंजरीं'त गणवृत्तें दिलीं आहेत. मात्रावृत्तें यांत दिलीं नाहींत. एक अक्षरीवृत्त जें 'उक्ता' त्या पासून 'उत्कृति' या सव्वीस अक्षरी वृत्तापर्यंत सुमारें ९२ वृत्तांचें निरूपण यांत आलें आहे. मध्या, पंक्ति वगैरे लहान लहान ३, ५ अक्षरी वृत्तांचीं उदाहरणें हि सरस आहेत.

हांसुनि। पाहुनी ॥
कां उगी ?। हे मृगी ॥ १ ॥

हें 'मध्ये' चें आणि

शेवति खालीं। तो वनमाली ॥
सांगुन युक्ति। बैसवि पंक्ति ॥

हें पंक्तिचें, हीं दोन्हीं उदाहरणें चटकदार आहेत. हें पांच अक्षरांचें वृत्त आल्यावर पुढील वृत्तांचें विवेचन करतांना कवीनें असा चमत्कार केला आहे कीं तो पाहून तोंडांत बोट च घालावें! प्रत्येक वृत्ताचें लक्षण देणें नें त्या वृत्ताचे गण त्या च वृत्तांतील चरणांत रचून द्यावे किंवा उदाहरणांत त्या वृत्ताचें नांव सार्थ योजावें. या गोष्टी या पूर्वीच्या अनेक कवींनीं साधिल्या आहेत. संस्कृत ग्रंथकारांनीं हि हें केलें आहे. तेव्हां यांत विशेष कडी नाहीं. पण या छंदोमंजरींत आणखी एक असा चमत्कार केला आहे कीं, वृत्ताच्या श्लोकांत पहिल्या चरणांत त्या वृत्तांच्या गणांचीं संज्ञात्मक अक्षरें, प्रत्येक गणाच्या प्रारंभीं योजिलीं आहेत; आणि असें करितांना श्लोकाच्या अर्थाला बिलकुल बाध येऊं दिला नाहीं.

उदाहरणार्थ 'मालिनी' आणि 'पृथ्वी' हीं वृत्तें पहा:–न, न, म, य, य, हे मालिनी वृत्ताचे गण आहेत. याचीं या छंदोमंजरींत सात उदाहरणें दिलीं आहेत. यांतील एक उदाहरण असें:–

निजति न घरिं मार्गी बायका पाथरीच्या ।
जवळ बसुनि माळा गुंफिती मंजरीच्या ॥
शतदलकुसुमांच्या त्या हि नानापरीच्या ।
बहुत कुशल ऐशा मालिनी पंढरीच्या ॥

यांत प्रथम चरणाचे गण पाडिले असतां प्रत्येक गणाचें प्रथम अक्षर हें त्या गणाचें संज्ञाक्षर आहे आणि अशीं हीं अक्षरें या मालिनी वृत्ताच्या गणांचीं संज्ञाक्षरें आहेत; व शेवटल्या चरणांत 'मालिनी' हा शब्द अर्थहानि होऊं न देतां, कथानुरोधानें सार्थ योजिला आहे. सर्व सात हि उदाहरणांत हे प्रकार असे च आहेत. तसेंच ज, स, ज, म, य, हे पृथ्वीवृत्ताचे गण आणि

जनांस समजे जरी वसतिला यशोदे घरीं ।
खरा च हरि हा अला असुरमर्दनाला परी ॥
व्रजांत नरनारिला बहुत हर्ष झाला असे ।
वनें बहुत गोधनें करुन युक्त पृथ्वी दिसे ॥

हें या पृथ्वी वृत्ताचें उदाहरण. यांत हि वरप्रमाणें च चमत्कार नजरेस पडतील. याप्रमाणें च 'वातोर्मी' वृत्ताचे म, भ, त हे गण

मोठी शोभा दिसते चांदण्याची । स्वारी ये ना अजुनी कां धन्याची ॥

असे चरण योजून सांगितले आहेत. कांहीं वृत्तें ते च ते गण आल्यामुळें तीं अशा रचनेस किती अवघड आहेत, हें थोडासा यत्न करून पाहिला असतां नीट कळेल. 'स्रग्विणी' व 'मदिरा' या दोन्हीं वृत्तांचे गण अनुक्रमें र, र, र, र, आणि भ, भ, भ, भ, भ, भ, भ, ग असे आहेत. हें आपणास माहीत आहे. म्हणजे पहिल्यांत चार वेळां आणि दुसऱ्यांत तर सात वेळां एक च गण आला आहे. यांत हि तो च क्रम योजून कवीनें आपल्या रचनेचें चातुर्य प्रकट केलें आहे.

राधिका रात्रिं दारीं उभी राहिली ।
श्रीधरानें शरत्कालीं पाहिली ॥

असें स्त्रग्विणीचें आणि

भिक्षुक भाविक भास्कर भक्तहि भामिनि भूत उभें न पुढें ।

असें मदिरेचें उदाहरण दिलें आहे. या बहारीच्या चमत्कारावरून कवीचें भाषाप्रभुत्व सहज लक्ष्यांत येतें; व कवीला हि आपल्या या कृतीबद्दल मोठा अभिमान वाटत होता असें दिसतें. संस्कृतांत असली चित्ररचना करण्याच्या अनेक सोयी असतां हि जें कोणा संस्कृत ग्रंथकारास साधितां आलें नाहीं तें मी या ग्रंथांत मराठी भाषेमध्यें साधून दाखवितों. इतकें च नव्हे तर याप्रमाणें प्रत्येक वृत्ताचीं अशीं दोन दोन उदाहरणें मी करून दाखवितों, असें मोठ्या डौलानें सांगून या छंदोमंजरीकारानें संस्कृत ग्रंथकारांवर हि कडी ठेवून दिली आहे.

छंदशास्त्रावरील आद्य ग्रंथकार जो पिंगलमुनी त्याच्या च सूत्रास अनुसरून हा ग्रंथ लिहिला आहे. पण पिंगलानें जीं वृत्तें आपले ग्रंथांत सांगितलीं नाहींत व जीं कर्णमधूर असून इतर ग्रंथकारांनीं सांगितलीं आहेत तीं हि 'शशिवदना', 'मनोरमा' वगैरे अनेक वृत्तें

पिंगलें कथिलें नाहीं अन्य ग्रंथांत आसती ।
ते श्लोक देशभाषेनें लिहितों गोड भासती ॥

असें सांगून या कवीनें पुढें दिलीं आहेत. तसेंच पिंगलानें दिलेल्या नांवांशिवाय त्या वृत्तास इतर प्रसिद्ध ग्रंथकारांनीं दिलेलीं नांवें आढळ-ल्यास तीं हि देऊन तत्दर्शक श्लोक वरप्रमाणें च घातले आहेत. वसंत-तिलका हें पिंगलानें दिलेलें नांव प्रथम सांगितल्यानंतर

सिंहोन्नता म्हणुनि भासलि काश्यपाला ॥
आणि उद्धर्षिणी दिसलि त्या मुनिसैतवाला ॥

असे श्लोक घालून काश्यप, सैतव इत्यादि ग्रंथकारांनीं दिलेलीं त्या च वृत्तांचीं नांवें हि दिलीं आहेत. असें करतांना मात्र कांहीं ठिकाणीं कवीस हात टेंकण्याची पाळी आली आहे. 'शशिकला' या वृत्तास 'चंद्रावर्ता' व 'अपवाहक' अशीं दुसरीं दोन नांवें आहेत. 'शशिकलेचे न, न, न, न, स असे गण आहेत म्हणजे शेवटलें अक्षर मात्र गुरु. बाकी सर्व अक्षरें

लघु असून शेवटचें अक्षर गुरु असल्यामुळें, हा शब्द चरणांत शेवटीं आणून त्याची वाट लावितां आली. पण ‘ चंद्रावती ’ आणि ‘ अपवाहक’ या दोहोंत हि मधलें च अक्षर गुरु असल्यामुळें नित्याप्रमाणें चमत्कारानें गण साधणें अशक्य होऊन

‘ अपवाहक ’ कीं ‘ चंद्रावती ’ हें नाम तद्‌गणीं न घडे ।
यास्तव या नामांचे श्लोक करूनी न दाविले उघडे ॥

असें मांगणें निरुपायानें कवीस भाग पडलें.

हा छंदोमंजरी ग्रंथ हल्लीं छापिलेला आहे. पण तो रामजोशांच्या नावावर छापिला आहे. रामजोशानीं छंदोमंजरी नांवाचा एक ग्रंथ लिहिला आहे अशी माहिती त्यांच्या लावण्यांच्या पुस्तकांत प्रकाशकानें प्रथम दिली; व तेव्हांपासून आतांपर्यंत जोशीबुवांच्या सर्व चरित्रकारांनीं ती पुन्हां पुन्हां उतरून दिली. पण रामजोशांचे वंशज हा ग्रंथ आपण पाहिल्याचें किंवा तो लिहिला असलेला ऐकल्याचें सांगत नाहींत; आणि यदा कदाचित् असा ‘ छंदोमंजरी ’ नांवाचा एकादा ग्रंथ जोशिबुवानीं लिहिला असला तरी तो वर उल्लेखिलेल्या व वे. शा. संपन्न रड्डीशास्त्र्यानीं प्रकाशित केलेल्या छंदोमंजरी ग्रंथापेक्षां निराळा असेल. हा हल्लीं प्रसिद्ध असलेला ग्रंथ रामचंद्र दैवज्ञ यानें रचिलेला आहे. ग्रंथारंभीं च ‘ **राम-ज्योतिषि** करुति रमज्ञ लोकां ’ असें यानें आपलें नांव दिलें आहे; व ग्रंथाच्या अखेरीस

रामचंद्र गणके हरिलीला । वर्णुनी करि विसत्व कलीला ॥
मंद जे तदुपयोगि सुवृत्तें । पूर्ण मंगल मही (१८०) मतिवृत्तें ॥

असा श्लोक घालून पुन्हां आपलें नांव व या ग्रंथांतील पद्यांची संख्या कवीनें देऊन ठेविली आहे. हा रामकृष्ण कऱ्हाड प्रांतांत उंबरजच्या दक्षिणेस बेलवंडें या नांवाचें लहानसें खेडें आहे तेथला राहणारा. हा

---

१ या ग्रंथांत यतिविच्छेदाचें एक चांगलें उदाहरण दिलें आहे तें असें:—

तुझ्या पदाब्जीं मनभृंग नारा- ।
यणा असों दे यदुनाथ थारा- ॥
धरा समक्षिणमधुसूदना वा- ।
मना दयासिंधु सदैव देवा ॥

हा उत्तम ज्योतिषी असून प्रतापसिंह महाराजांच्या पदरीं होता. यानें हा ग्रंथ अठराव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत लिहून पुरा केला.

संतुबाई, रामराय, माधवेंद्र, हरिराज शेंडे, शंकरदास ही मंडळी या रामचंद्र ज्योतिषाची च समकालीन होय. हरिराज शेंडे हा गोदा-कांठचा राहणारा दिसतो. यानें मुद्गलभटाच्या रामायींचीं दोन भाषांतरें केलेलीं आहेत. असें दिसतें कीं, एक यानें आपल्या लहानपणांत केलें असावें, पण पुढें मोठेंपणीं तें मनास न आल्यामुळें यानें त्या च ग्रंथाचें पुन्हां दुसरें भाषांतर केलें. यानें आपले ग्रंथाचे शेवटीं आपली कांहीं माहिती दिली आहे. त्यावरून त्याच्या बापाचें नांव माणकेश्वर असून याची आई याच्या लहानपणीं च निवर्तली होती, असें होतें. हा आप-णांस हरिराज कवीश्वर असें म्हणवितो. याचा समकालीन कवि शंकरदास याची रचना हरिराजापेक्षां ज्यास्त आहे. पण तो अशी जाडी पदवी आपणांस कोठें लावून घेत नाहीं. त्यानें आपल्याकडे लघुत्व घेऊन नेहमीं लिहिलें आहे. याचें मूळ नांव काशिनाथ असें होतें. यानें शिवरात्रिकथा, गणेशचरित्र, निरंजनचरित्र वगैरे ग्रंथ लिहिले आहेत. याला रूपक करून लिहिण्याची हौस दिसते. गणेशचरित्र, निरंजनचरित्र या नांवांवरून हे ग्रंथ चरित्रात्मक असावे असा कोणाचा हि तर्क होईल. पण हे ग्रंथ असे नसून अध्यात्मपर आहेत. काशिराजाच्या वेळीं एक वेंकाभुंगी नांवाचा लेखक होता. यानें एक ‘ सत्याधिराज प्रशस्ति ’ या नांवाचा श्लोकबद्ध लहानसा ग्रंथ केला आहे. याच्या ग्रंथाच्या नांवांतल्या ‘ सत्याधिराज ’ या शब्दावरून हा एकादा रूपात्मक ग्रंथ असावा असें मनांत येण्यासा-रखें आहे. पण ग्रंथ पाहतां आढळून येईल कीं यांत रूपक मुळीं च नाहीं. ही खरोखरी च सत्याधिराजाची प्रशस्ति किंवा वर्णन आहे. या वर्ण-नाच्या उत्तरार्धांत कवीनें त्या वेळच्या बहुतेक पक्वान्नांची व खाण्याच्या पदार्थांचीं नांवें सांगितलीं आहेत. मराठी ग्रंथांत हीं नांवें इतक्या ग्रंथांत आलीं आहेत कीं ज्ञानेश्वरापासून या देशांत खाद्य पदार्थ काय काय होत गेले याचा इतिहास कोणा हि चौकस मनुष्यास यांवरून रचितां येईल. शेवटच्या बाजीरावाच्या अंमलाचा काळ म्हणजे यथेच्छ भोजनाचा काळ होता असा पुष्कळांचा समज आहे. तेव्हां या काळच्या कवींनीं हि भोज-

नांतील पदार्थांचीं नांवें व वर्णनें आपल्या ग्रंथांतून द्यावीं, हें ओघानें च येतें. या वर्गांतला च गोपिनाथ या नांवाचा एक कवि होता. याचा उल्लेख मागें शाहिरांच्या प्रकरणांत आला च आहे. याची लावण्या आणि कटाव यांखेरीज इतर हि रचना आहे. यांत च ‘ नारळी प्रसाद ’ नांवाचें एक कवन आहे. गोपिनाथाच्या या नारळी प्रसादाचा थोडासा मासला आतां मरते शेवटीं देऊन हें कीर्तन पुरें करितों.

मुगदळ दळिया बुंदेलाडुतें शिरापुरी मिळवा ॥
केळी नारळ दाळिंब अंजिर फणस गऱ्यांचा खवा ॥
द्राक्ष जांब जांबूळ आंबा रसाळ चोखावा ॥
बदाम पिस्ते आणि विलायचीचा मेवा ॥
खारिक खजूर खवा दह्यारीं बर्फी पेढा खावा ॥
चतुर्विध पक्वान्नें पदार्थ सावकाश भक्षावा ॥
गोपिनाथ शिवदिन कृपेनें प्रसाद कांहीं ठेवा ।
शुकसनकादिक भक्ति पंडित घ्या ध्रुव नारद उद्धवा ॥

उपसंहार.

——:०:——

प्रथम सुचविल्याप्रमाणें वाचकांबरोबर हळूहळू चालत येथपर्यंत ची मजल मारून हा मुक्काम जेमतेम गांठला. अनेक उपाधीमुळें, मनाच्या अस्वस्थतेमुळें व शरिराच्या त्रासामुळें चित्त स्थिर नसतां आणि वयोमानानें थोडा शीण वाटत असतां हि इतका निभाव लागला खरा. पण मनानें प्रारंभीं योजिल्याप्रमाणें, ही सेवाचाकरी माझेकडून घडावी तशी घडली नाहीं; तरी पण वाटेंत थांबावें लागलें नाहीं, हें च मोठें भाग्य होय. ही नदीकांठची वाट पूर्वीं फारशीं चोखाळली नसल्यामुळें नीटशी मळलेली नव्हती. कोठें कोठें रस्ता नीट होता. पण कोठें कोठें तर पुरती पायवाट देखील नव्हती. यामुळें रस्त्याचा सुगावा काढतांना आणि त्या त्या ठिकाणच्या माहितगारांना वाट पुसतांना थोडासा त्रास झाला. ही असली वाट चालत असतां, सरदार तात्यासाहेब[1] मेहेंदळ्यानीं हात दिला; रा. पोतदार[2], रा. राऊत[3] वगैरे स्नेह्यांनीं हि वारंवार उत्तेजन दिलें; आर्यभूषणच्या मालकानीं विश्रांतीस नाहीं म्हटलें नाहीं; आणि भारत–इतिहास—संशोधक–मंडळानें वारंवार पाथेय दिलें; यामुळें च इतकी तरी वाट मला चालतां आली. वाटेंत थोडीफार दिशाभूल झालीशी वाटली. तेव्हां आपल्या मागच्या इतर पांथस्थांना वाट विचारिली, ती हि त्यांनीं दोन पावलें बरोबर येऊन कृपाळूपणानें नीट दाखविली. नाहींतर या हिमगिरीतनयेकांठचीं इतकीं देवालयें आणि पुण्यस्थानें अशीं नुसतीं कशाचीं सांपडणार ?

नानाविध पक्ष्यांच्या मंजुळ स्वरांनीं, आणि शुकसारिकादिकांच्या गोड आलापांनीं गजबजलेल्या पर्वतांतलि उंच अशा एका पहाडावर उगम पावणाऱ्या, आणि मयूरादि सुंदर पक्ष्यांच्या थव्यांशीं हांसत खेळत वाहात जाणाऱ्या या नवरसमंदाकिनीच्या कांठाकांठांनीं तिच्या सौंदर्य-सौभाग्याची शोभा पहाण्याकरितां आपण प्रथम निघालों, तेव्हां सुप्रभातीं च श्रीवैद्यनाथाचें दर्शन घडलें; आणि भास्कराचार्यांच्या वंशसूर्याचे किरण चांगलें दिसूं लागलें. यापुढें प्रथम च एका खोल गुहेंत एक लहानसें देऊळ

१ खंडेराव चिंतामण मेहेंदळे. २ दत्तो वामन पोतदार ३ वसंतराव सखाराम राऊत.

दिसलें. तेथें आंत कोण काळोख होता; पण रा. दिवेकरांनीं जरा दिवा पुढें करून थोडासा उजेड दाखविला. यामुळें मुकुंदाचें दर्शन नीट झालें. येथून या वीणाधारिणीच्या कांठीं विश्वात्मकाच्या मंदिरांत क्षणभर थांबून ज्ञानेश्वराचें गोड पुराण ऐकिलें. येथें च जवळ च विठ्ठलाच्या देवळांत बसून देवाला जेऊं घालतांना आपण नामदेवाला पाहिला; आणि मग त्या काल्यांतल्या प्रसादासाठीं जमलेल्या साधूंच्या थव्यांतून वाट काढून या तरंगिणीच्या स्फटिकाप्रमाणें स्वच्छ व अमृताप्रमाणें मधुर अशा पाण्याच्या मंद मंद वाहणाऱ्या ओघाजवळ आलों. येथून या कडेपठारावरून ही आनंददायिनी सरिता खालीं उतरतांना किती आयास पावते व किती प्रयासानें ती वाट काढते हें क्षणभर दुरून च पाहिलें. त्या ठिकाणचा भेसूर आणि भयानक देखावा पाहून डोळे कंटाळून गेले; आणि तेथें येऊन हिला मिळणाऱ्या दुसऱ्या नदीच्या पाण्याच्या कर्कश खळखळाटामुळें कानठाळ्या हि बसून जातात कीं काय असें वाटलें. पण थोडी आणखी वाट चालल्यावर दूर माणसाची चाऊल लागली; आणि जरा पुढें गेल्यावर नाथांच्या मंदिराचा घुमट दिसूं लागला. नदीच्या घांटावर एकनाथ स्नानसंध्या करीत बसलेले होते; व जरा पलिकडे च मंदिराच्या मागच्या अंगाला एका लहानशा पुष्पवाटिकेंत नाथांचा नातू, काव्यगंगेचा आवडता लेक कौतुकानें क्रीडा करीत होता. त्याच्या क्रीडा पाहून तुमचें संसारप्रेम जागृत झालें; व कामडोहांत एकवार स्नान करण्याची तुम्हांस इच्छा झाली. पण जवळ च तुकोबांच्या टाळमृदंगांचा गोड ध्वनि ऐकूं येत होता. म्हणून जरासे तिकडे वळलो. तेथें संतोबा भेटले. त्यांनीं बुवांचें कीर्तन ऐकविलें व कपाळीं बुका हि लाविला. तेथें तर देवळांची केवढी दाटी होती ! नदीकांठ सर्वभर देवळांनीं भरून गेला होता; आणि पळसांच्या फुलांचा सडा पडावा त्याप्रमाणं तांबड्या पताकांनीं सगळें वाळवंट फुलून गेलें होतें. आनंदाच्या भरांत हातांत काव्यग्रंथांचे टाळ घेऊन आपण हि रंगशिळांवर नाचूं लागलों; व पाय दमल्यावर थोड्या विसाव्यासाठीं पलिकडच्या अंगाला रामदासांच्या मठाकडे गेलों. हा मठ किती चित्रविचित्र प्रकारांनीं शृंगारिला होता ! प्रथम याची वाट हि नीट सांपडेना. पण मठद्वारांत प्रत्यक्ष देव च भेटले. त्यांनीं दार उघडून

१ सदाशिव महादेव दिवेकर.

आंत जाऊं दिलें. येथें तुम्हांला समर्थांच्या दर्शनाचें पुण्य जोडून द्यावें म्हणून मीं फार यत्न केला. पण माझ्या आणि तुमच्या दुर्दैवानें तो योग जमला नाहीं. देवांचें बोलणें, बसणें किती मिठें ! यावरून ते कृपा करतील असें वाटलें. म्हणून त्यांच्या पुष्कळ विनवण्या आणि गयावया-केल्या. ते जरा हांसले देखील; पण वळले नाहींत. अखेर दुरून च नमस्कार करून पुन्हां नदीकांठचा रस्ता सुधारला. येथें कांहीं स्त्रिया कल्पलतांच्या मंडपाखालीं नदीकांठच्या शिलांवर बसून वाक्पुष्पांचे हार विणीत बसल्या होत्या त्या हि पाहिल्या व मग निघून पुढें गेलों. येथून ही नदी दक्षिणवाहिनी होते; आणि हिच्या प्रवाहाला फांटे हि पुष्कळ फुटतात. या सर्व फांट्यांच्या कांठीं एका मागें एक देवळांच्या रांगा व रांगा लागलेल्या दिसत होत्या. हीं सर्व नुसतीं बाहेरून च पहायाचीं ह्मटलें तरी हि तुम्हांस वेळ पुरला नसता व तुम्ही अगदीं कंटाळून गेलां असता; म्हणून कांहींचीं गोपुरें पाहिलीं व कांहींच्या तर कळमांना च दुरून नमस्कार केले. त्यांत दर्शनाचें सर्व पुण्य आलें च. येथें च जवळ एका बटूचें बैठें देऊळ होतें. पण तें कसें दिव्य आणि रेखींव दिसत होतें. तेथें तुम्ही पळभर विसावा घेतलांत आणि मग एका विस्तीर्ण व भव्य अशा मठांत गेलांत सर्व मठभर हरिनामाचा जयघोष आणि कीर्तनें चालू होतीं आणि मृदंग सारखे झडत होते. मठाच्या मागच्या अंगून बाहेर पडलों तरी हि तो च देखावा सर्वभर दिसत होता. सगळीकडे बुका सांडलेला आणि तुळशीमाळा पडलेल्या होत्या. नुसतें पाऊल टाकणें तरी तें जपून टाकावें लागे. येथें संतांची इतकी दाटी होती कीं त्यानां नुमतें नमस्कार करतांना हि तुमचे हात दमले असतील. तरीं देखील त्या गर्दींत किती राहिले च. या च गर्दींत मध्यें च रंगनाथाचे वंशज अनंतराव निगडीकर आणि श्रीधराचे वंशज आपाजी नाझरेकर हे हि भेटले. यांनीं हि बुका-प्रसादाचें तबक सर्वांपुढें केलें. त्यांतला बुका कपाळीं लावून आपण पुढली वाट चालूं लागलों. या गर्दींतून जरा बाहेर पडलों तो वाटेंत महीपति-बुवांचा मठ लागला. मठ बांधतां बांधतां एक कोंपरा तसा च अर्धवट बांधावयाचा राहून गेला होता हें खरें. पण त्यांत किती तरी तसबिरा टांगलेल्या होत्या. त्यांचे वंशज केशवबुवा बाहेर हात जोडून उभे च होते. त्यानीं मोठ्या भक्तीनें सर्वांच्या गळ्यांत तुळशीमाळा घातल्या आणि

महीपतिबुवांचें कीर्तन ऐकविलें. पुन्हां एकदां भक्तिरसाचें यथेच्छ पान करून तुम्ही आकंठ तृप्त झाला; आणि मग पुढल्या मार्गाला निघालों. पुन्हां कांहीं थोडी वाट चालूं लागलों. इतकी मजल चालतां चालतां सर्वजण श्रमलेत असें दिसलें. तेव्हां कोठें तरी स्वस्थ बसून तुम्हांस पुराण ऐकवावें या विचारानें मचिंत होतों. इतक्यांत दूर एका डोहावर पेशव्यांच्या व्याह्यांचा आठ बुरजी वाडा दिसला. त्या अंगाला वळावें असें मनांत आलें तों तेथें पंतांचे निपणतू च रामकृष्णपंत भेटले. ते हि भिक्षुक च, पण रिकामे गुरगुरणारे नव्हते. मनाचे मोठे प्रेमळ ! त्यानीं मोठ्या आग्रहानें सर्वांस वाड्यांत नेलें; आणि व्यासपीठाजवळ बसवून पंतांच्या गोड पुराणाचीं दोन वाक्यें क्षणभर प्रेमानें ऐकविलीं. पंतांचा रामपंचायतनाचा चित्रविचित्र पुष्पांनीं नटविलेला देव्हारा हि आंत नेऊन दाखविला. तो पाहतां पाहतां तर पुढें जाण्याचें हि तुम्हांस भान राहिलें नाहीं. म्हणून थोड्या अढ्वीनें च पण आग्रहानें तुम्हास तेथून काढून पुन्हां वाट चालूं लागलों. यानंतर या ज्ञानतरंगिणीच्या घाटावरलीं च आणखी देवळें पाहात पाहात बाजूबाजूनें चाललों होतो. तों वाटेंत आपणास सरदार मुजुमदारानीं निंबराजाच्या मटांत नेलें. तेथें क्षणभर थांबुन पुढें गेलों. तों जोतिपंत दादांची पेठ लागली. यांत तर सगळीकडे विठ्ठलमंदिरें च होतीं. कांहीं पुरीं झालीं होतीं व कांहींचें काम अजून हि चालू होतें.

इतका वेळ सर्वभर एक च देखावा दिसत होता व या नदीच्या एका च तीरावरील शोभा आपण पाहात चाललों होतों. तों दुरून पलीकडच्या तीरावर कांहीं गलबल चालू असल्याचें ऐकूं आलें. म्हणून रा. पटवर्धन यानीं उतार दाखविला. त्या वाटेनें हळूहळू नदी ओलांडून त्या तीरावर गेलों. तों तेथें निराळी च शोभा दिसूं लागली. इतका वेळ पाहिलेलीं सर्व देवळें भक्तीच्या मातीचीं च बांधिलेलीं होतीं. कोणीं कोणीं त्यांच्या भिंतींना शृंगाराच्या रंगानें शृंगारिलें होतें; आणि आंत उजेडासाठीं भावार्थाचे नंदादीप लाविले होते. पण कोठें हि ढासळलें किंवा नुसतें खरवडलें तरी भक्तीची माती भुळभुळ पडूं लागे. पण या तीरावर पाहिलें तों सगळें च निराळें. येथें मठ आणि देवळें कसचीं ! येथें वासनांच्या वृक्षाखालीं कामलतांचे मंडप च दिले होते. आणि त्यांत मदनाच्या मशाली

पाजळून मंडळीचा तोबा उडून राहिला होता. मध्यें च चार मंडळी डफ हातीं घेऊन तोंडानें आलाप घेत डुलत राहिली होती. त्यांच्या पागोट्यांचे पदर गळ्यांत आले होते; त्यांचे डोळे तरर झाले होते; व अंगावरील शेल्याचें त्यांना भान हि राहिलें नव्हतें. हा हि देखावा हळू च त्या मांडवाच्या मागें उभें करून मीं तुम्हांस दाखविला. त्यांच्या कळ्यांत जाऊन बसण्याचें तुमचेपैकीं पुष्कळांच्या मनांत होतें. कोणी कोणी तर जरा पुढें ही सरकलेत; व कोणी कोणीं शिष्टाईच्या पडद्याबाहेर च उभे होतेत. पण तुमचें सर्वांचें मन मात्र त्या गोड गलबल्यांत मिळून गेलें; आणि त्या ठिकाणच्या ऐश्वर्यमदाचा तो थाट पाहून तुमचे डोळे अगदीं दिपून गेले; व त्या लीलांनीं तुम्ही नादावला असें दिसलां. जरा तेथें च आणखी हि कांहीं वेळ थांबावें व तेथली ती मजा आणखी आणखी पहावी असें तुमचें मन सांगत होतें. पण मला भिक्षुकाला--निदान राजरोसपणें--तेथें उभें राहणें बरें नाहीं, हें जाणून मी तुम्हांला खुणावून तेथून दूर निसटलों. बरें झालें, कीं तुम्ही हि मागोमागच आला; नाहीं तर वेडावून तेथें च रेंगाळत राहिले असता.

वास्तविक पाहतां ही अपूर्व शोभा पाहिल्यावर पुन्हां तीं जाडजाड भिंतींचीं--मातीचीं देवळें, ते वैराग्याचे मठ आणि ते वेदांताचे चक्रव्यूह फिरून पुन्हां पाहण्याची तुम्हांस हौस राहिली नाहीं, असें तुमच्या चेहऱ्यावरून मीं स्पष्ट ताडिलें; आणि मग दगडांच्या ओबडधोबड साकूवरून पुन्हां या मधल्या बेटावर मी तुम्हाला घेऊन आलों. येथें मध्यें च दत्तराज महंत भेटले. प्रवासाला निघतांना आपल्याला सगळ्यांनीं बजाविलें होतें कीं या महंताच्या मठाकडे जाऊं नका. ते तुम्हांला आपल्या सावलीला देखील उभे करणार नाहींत. तरी पण जरा धिटाईनें मी त्यांचेकडे वळलों च; आणि थोडी रदबदली करून पाहिली. तो केवढा चमत्कार ! महंतानीं आपल्या कंबरेच्या किल्ल्याच तुमचे स्वाधीन केल्या आणि मठांत हिंडून सर्वभर मजा पाहण्याचा आग्रह केला. आतां वाट चालून चालून तुम्ही थकले होतां. म्हणून महंतांचा हि मान राहावा आणि आपली ही थोडी मनीषा पुरवावी इतक्या च पुरतें त्या मठांत डोकावून परत फिरलों आणि मग नदीच्या या बाजूला तुम्हांस पुन्हां

परत घेऊन येऊन कांहीं थोडीशीं लहान लहान निवासस्थानें दाखवून या टप्प्यावर आलों; आणि हें करारांतलें शेवटलें मकाण एकदांचें गांठलें.

ही सदातृप्तिदाइनी व अखंडवाहिनी ज्ञानगंगा अशी च पुढें हि वाहात गेली आहे. येथून पुढें तर हिच्या तीरांचा थाट अगदीं च नवल-पराईचा आहे. नव्या नव्या कारागिरांनीं नव्या नव्या थाटाच्या हवेल्या हिच्या कांठाकांठानें पुढें बांधिल्या आहेत. पण पद्यांच्या कृत्रिम विटा आतां बहुतेक संपल्या. येथून पुढें गद्यांचे डोंगर फोडून त्यांनीं बांधिलेले दगडी वाडे आतां दिसतील. टुमदार बगीचे हि लागतील. इतका वेळ मागें, पुढें, बाजूला जशा एक मापाच्या विटा दिसत होत्या तशा आतां नाहींत. कोणी चार दोन विटा जमवून एकादा ओटा बांधिला तरी तो च मोठा चमत्कार केला असें वाटून त्याला विश्वकर्म्याची आढ्यता वाटेल. पण हें पुढचें पंचांगश्रवण आज च कशाला? इतका वेळ यथाशक्ति जशी घडली तशी सेवा चाकरी केली; आणि तुमचे बरोबर अनेक मित्रांच्या मदतीनें वाट चालून एकदांची ही मजल गांठली आणि शेवटीं तुमचे कानावर सुंदर पुष्पमंजरी ठेवून तुम्हांस नारळाचा गोड खिरापत–प्रसाद दिला. आतां एकदां तुम्हां सर्वांस आशीर्वाद आणि धन्यवाद देतों, तो हि आपण स्वीकारावा; आणि तुम्हीं हि पांच रुपयांची आचार्यदक्षिणा देऊन या खाडीकांठच्या गांवढळ भिक्षुकाची संभावना करावी; व त्याच्या ऋणांतून उतराई व्हावें.

समाप्त.